41084

Kabul edilmiştir.
12.12.1995
Doç.Dr.Leylâ Karahan

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ANA BİLİM DALI

FITRAT ve DİLCİLİĞİ

Hayatı ve Eserleri - İnceleme - Metin - Aktarma

DOKTORA TEZİ

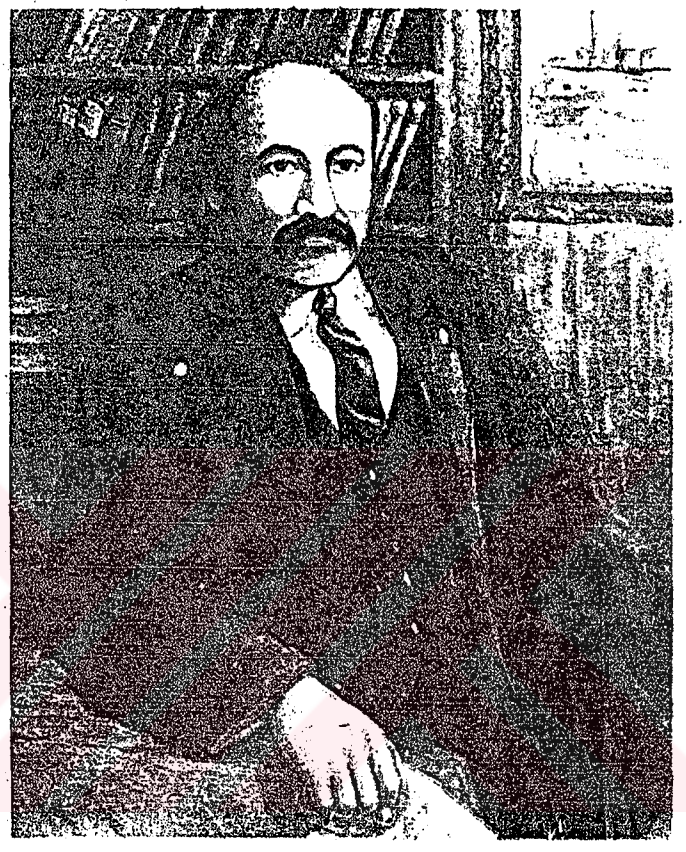
41084

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Leylâ KARAHAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hazırlayan
Yusuf AVCI

Ankara - 1995

Abdurauf Abdurahimoğlu FITRAT (1886-1938)

ÖZET

Bu çalışma, Özbeklerin yetiştirdiği eğitimci, şair, yazar, politikacı ve bilim adamı Fitrat'ın (1886-1938) hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkındadır.

Ortak Türk kültürünün değerlerinden bütün Türkçe konuşan toplulukların faydalanabilmesi için, Türk topluluklarının yetiştirdiği önemli şahsiyetlerin karşılıklı olarak bilinmesi gerekir. Bu maksada mütevazı bir katkıyı hedefleyen bu tez, Giriş, İnceleme, Sonuç, Metinler ve Kaynaklar bölümlerinden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde Fitrat'ın hayatı, eğitimi ve görevleri üzerinde durulmuştur. Çalışmaları siyasî, edebî ve ilmî kişiliği olarak ele alınmıştır. Bu konulardaki eserleri ise bölümün sonunda topluca verilmiştir. Fitrat'a, ilim adamı, şair, yazar, politikacı, araştırmacı, eğitimci kişiliği ve mensubu olduğu Türk milletine yaptığı hizmetlerden dolayı, "Asrımızın Ali Şir Nevâîsi" diyebiliriz.

İnceleme bölümünde Fitrat'ın gramerciliği ile Türkiye'deki gramer anlayışlarının terimler, tanımlar, sınıflandırmalar ve yaklaşımlar bakımından karşılaştırılması yapılmıştır. Fitrat'ın dil alanındaki bilimsel çalışmalarından "Sarf" ve "Nahiv", 1920'lerde kurulmakta olan Özbek yazı dilinin geçiş dönemine ait bütün özellikleri taşır. Yaptığımız karşılaştırmada, Fitrat'ın çalışmamıza esas olan eserlerinin yazıldığı devirdeki gramerciliğin Türkçecilik bakımından Türkiye'deki gramercilikten daha ileride olduğu görülür. Bu eserlerde yer alan gramer terimlerinde Türkçe kökenli olanların sayısı, Türkiye Türkçesindeki Türkçe kökenli terimlerin sayısından daha fazladır. Nahiv'de kelimeden başlayarak cümleye kadar uzanan bölüm içinde Türkiye'deki gramercilerinden ayrılan bazı yaklaşım farklılıkları vardır. Mesala, Fitrat, bütün kelime türlerini önce kök ve türeme olarak ele alır. Türemiş kelimeleri eklerin kattığı anlam çerçevesinde değerlendirir.

Cümle, yüklem merkezli düşünülerek ele alındığı için, yüklem temel unsur, özne bu temel unsurun yanında ikincil unsur, diğerleri ise tamlayıcı unsur kabul edilir. Cümlenin önce zihinde oluşan şekli ele alınır, sonra iletişime dönüşmüş şekli incelenerek bunlar karşılaştırılır. Bu şekilde cümlede daha çok anlamı esas alan yaklaşım tarzı, cümlelerde, Türkiye gramerciliğinden farklı sınıflandırma ve adlandırmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Sonuç bölümünde, Fıtrat'ın dilciliği ile Türkiye gramerciliği arasındaki farklar kısaca belirtilmiştir.

Metinler bölümünde çalışmamıza esas olan "Sarf" ve "Nahiv"in çevriyazı ve aktarmaları yer almaktadır. Burada metinlerin imlâ özellikleri üzerinde ayrıca durulmuştur. Bu imlâ özellikleri 5-10 yıllık kısa bir döneme aittir.

Kaynaklar bölümünde, alıntı yapılan bütün kaynaklara ve ilgili lügatlere yer verilmiştir.

SUMMARY

This thesis is devoted to the life, personality and works of Fitrat, an eminant Uzbek educationist, poet, writer, politician and scientist (1886-1938).

For all the Turkish - speaking people to develop and share a common Turkish culture, it is essential for all the communities to have a mutual acquaintance of outstanding individuals form various geographies. As a humble contribution to this end, this study has been arranged in five parts, i.e. Introduction, Comparative Research, Results, Transcriptions and Rendering, and References.

In the first chapter, Fitrat's life, formative activities and missions were dealt with. Here, a comprehensive biography, a brief critics of his works and a complete list of these works were given. Based on his poems, books, educational activities, research - works and remarkable political carreer, it is concluded that Fitrat can be considered as a contemporary Ali Şir Nevaî of Uzbekistan.

In the second part Fitrat's understanding on grammar was compared with those that exist in today's Turkey. The comparisons that have been made are form the viewpoints of terminology, definitions, classifications and approaches. Of his published works, the two, "Sarf" and "Nahiv" are found to have all the characteristic features of the transition period (nineteen twenties) of the Uzbek dialect into written form. Our studies on his works indicate that, as far as aherence to original Turkish is concerned, his approach is far more advanced than those that are valid in Turkey today. The number of grammatical terms of origin in Fitrat's works are more than "that", currently used in Turkey. As a grammarian, in his book "Nahiv", his approach to language structure form words to sentences, differ form that of the grammarians in Turkey. For example, Fitrat, classifies all the words as "roots" and "derivatives", then evaluates the derivatives within a frame of meanings imparted by the suffixes.

When explaining sentences, Fitrat takes the verb as the central element, considers the subject as secondary to the verb and then assumes that rest of the sentence is the complimentary part. He takes up the sentence in its form shaped in mind, than defines another form expressed in words and makes a comparison between the two forms. This treatment, based on meaning rather than structure, appears to have lead to a different classification and terminology in Turkish grammar.

Under the heading "Result", the difference between the grammatical path followed by Fitrat and those prefferred by the linguists in Turkey have been underlined.

In the Fourth party (Transcriptions and Rendering), we have given the transcriptions of two of his books, "Sarf" and "Nahiv", and also a rendering into Turkey's Turkish. Here, the type of spellings used therein is dealt with as well. We came to the conslusion that the form of spelling Fitrat used did not last longer than a short period of 5-10 years.

The list of references include all the sources referred to within the text, including the dictionaries.

İÇİNDEKİLER IV
KISALTMALAR XII
ÇEVRİYAZI ALFABESİ XIV
ÖN SÖZ XV

GİRİŞ

I. FITRAT'IN HAYATI 1
A. AİLESİ ve ÇOCUKLUĞU 3
B. EĞİTİMİ ve İSTANBUL'A GELİŞİ 8
C. BUHARA'YA DÖNÜŞ 19
Ç. OLGUNLUK DÖNEMİ 26
D. FITRAT'IN RESMÎ GÖREVLERİ 33
E. ÖLÜMÜ 48
II. SİYASÎ KİŞİLİĞİ ve CEDİTÇİLİĞİ 59
A. AKTİF SİYASÎ HAYATI 59
B. CEDİTÇİLİĞİ 76
1. Ceditçiliğin Kısa Tarihçesi 76
2. Ceditçilerin Genel Özellikleri ve Fıtrat 85
3. Fıtrat'ın Cedit Hareketindeki Yeri 91
III. EDEBÎ KİŞİLİĞİ 97
A. EDEBÎ TOPLULUKLARDA ve BASIN HAYATINDA FITRAT .. 97
1. Hürriyet'te 97
2. Çağatay Gürüngü'de 103
3. İştirakiyun'da 115
B. SANATÇI KİŞİLİĞİ 116
1. Şairliği 116
2. Hikâyecliği 211
3. Oyun Yazarlığı 125
IV. İLMÎ KİŞİLİĞİ 132

A. DİL ALANINDA 132
B. EDEBİYAT ALANINDA 143
C. TARİH ALANINDA 160
Ç. FELSEFE ALANINDA 164
D. MUSİKÎ ALANINDA 172
V. ESERLERİ (Toplu Olarak) 175

İNCELEME

FIRAT'IN GRAMERCİLİĞİNİN TÜRKİYE'DEKİ GRAMER ANLAYIŞLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

I. TERİMLER BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA 188
II. TANIMLAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA 204
A. SES BİLGİSİ 204
Ünlü ve Ünsüzler 204
Kalınlık - İncelik Uyumu 204
Ünsüz Uyumu 204
Ses Değişmeleri 205
1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi 205
2. Ünsüz Benzeşmesi 205
3. Tonlulaşma 206
4. Kaynaşma 206
B. ŞEKİL BİLGİSİ 208
Kelime 208
YAPILARINA GÖRE KELİMELER 208
a. Kök Kelime 208
b. Türeme Kelime 208
Kelime Türetme 209
ANLAMLARINA GÖRE KELİMELER 209
1. ADLAR 209

a. Kök Adlar 210
b. Türeme Adlar 210
Kılış (Mastar) adı 210
KÜÇÜLTMELİ ADLAR 210
BİRLEŞİK ADLAR 211
İSİM ÇEKİM EKLERİ 212
a. Teklik, Çokluk 212
b. Hâl Ekleri 212
c. Soru Eki 213
2. ZAMİRLER 213
3. SIFATLAR 213
a. Kök Sıfat 214
b.Türeme Sıfat 214
Adlaşan Sıfat 214
Adlaştırılan Sıfat 215
SAYILAR 215
4. FİİLLER 216
YAPI BAKIMINDAN FİİLLER 217
a. Fiilden Fiil Türetme 217
b. İsimden Fiil Türetme 217
OLUMLU - OLUMSUZ FİİLLER 218
ŞAHIS EKLERİ 218
FİİL ÇATILARI 219
a. Geçişli Fiiller 219
b. Geçişsiz Fiiller 219
c. İşteş Fiiller 219
KİPLER 220
a. Şimdiki Zaman Kipleri 220

b. Geçmiş Zaman Kipleri 221
1- Görülen Geçmiş Zaman 221
2- Öğrenilen Geçmiş Zaman 221
3- Yakın Geçmiş Zaman (Hikâye Fiili) 222
c. Gelecek Zaman 222
ç. Emir Kipi 222
d. İstek Kipi 222
e. Şart Kipi 223
f. Yeniden Oluş, Tekrarlama Kipi 223
EK- FİİL 223
BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER 224
BİRLEŞİK FİİLLER 224
SIFAT-FİİLLER 225
ZARF-FİİLLER 225
5. EDATLAR 226
C. CÜMLE BİLGİSİ 228
CÜMLE 228
CÜMLENİN UNSURLARI 230
A. TEMEL UNSURLAR 230
1. Yüklem 230
2. Özne 231
ÖZNE - YÜKLEM UYGUNLUĞU 231
B.TAMLAYICI UNSURLAR 232
3. Nesne 232
4. Yer Tamlayıcısı 232
a. Yönelme Tamlayıcısı 233
b. Çıkma Tamlayıcısı 233
c. Bulunma Tamlayıcısı 233

5. Zarf 233
a. Zaman Tamlayıcısı 233
b. Sebep Tamlayıcısı 234
c. Hâl Tamlayıcısı 234
CÜMLE DIŞI UNSURLAR 234
KELİME GRUPLARI 235
1. İsim Tamlaması 235
2. Sıfat Tamlaması 236
3. Sıfat-fiil Grubu 236
4. Zarf-fiil Grubu 237
5. İsim-fiil Grubu 237
CÜMLE TÜRLERİ 238
YAPILARINA GÖRE CÜMLELER 238
a. Basit Cümleler 238
b. Birleşik Cümleler 239
c. Sıralı Cümleler 240
ç. Bağlı Cümleler 240
ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER 241
III. SINIFLANDIRMALAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA 244
A- SES BİLGİSİ 244
Ünlü ve Ünsüzler 244
Kalınlık-İncelik Uyumu 244
Ses Değişmeleri 245
B- ŞEKİL BİLGİSİ 246
Kök ve Türeme Kelimeler 246
Kelime Türleri 246
1. ADLAR 248
TÜREME ADLAR 248

a. Yer Adı 249
b. Âlet Adı 249
c. Kılış (Mastar) Adı 249
KÜÇÜLTMELİ ADLAR 250
BİRLEŞİK ADLAR 250
İSİM ÇEKİM EKLERİ 251
a. Teklik - Çokluk 251
b. Hâl Ekleri 251
c. Soru Eki 251
2. ZAMİRLER 251
3. SIFATLAR 252
Türeme Sıfatlar 252
SAYILAR 253
4. FİİLLER 253
ŞAHIS EKLERİ 253
FİİL ÇATILARI 255
KİPLER 256
EK - FİİL 258
BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER 258
BİRLEŞİK FİİLLER 259
SIFAT - FİİLLER 260
ZARF - FİİLLER 260
5. EDATLAR 260
C- CÜMLE BİLGİSİ 263
CÜMLE 263
CÜMLENİN UNSURLARI 263
KELİME GRUPLARI 265
CÜMLE TÜRLERİ 276

IV - YAKLAŞIMLAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA 275
A- SES BİLGİSİ 275
Ünlü ve Ünsüzler 275
Kalınlık - İncelik Uyumu 276
Ses Değişmeleri 277
B- ŞEKİL BİLGİSİ 278
Kelime 278
a. Yapı Bakımından Kelimeler 278
b. Anlam Bakımından Kelimeler 280
Kelime Türleri 280
1. ADLAR 281
BİRLEŞİK ADLAR 282
2. SIFATLAR 283
SAYILAR 284
3. FİİLLER 285
ŞAHIS EKLERİ 285
KİPLER 286
EK - FİİL 291
BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER 292
BİRLEŞİK FİİLLER 292
SIFAT - FİİLLER 292
ZARF - FİİLLER 292
4. EDATLAR 293
C- CÜMLE BİLGİSİ 295
CÜMLE 295
CÜMLENİN UNSURLARI 295
KELİME GRUPLARI 296
CÜMLE TÜRLERİ 296

a. Yapılarına Göre Cümleler 297
b. Anlamlarına Göre Cümleler 299
SONUÇ 300
METİNLER 302
A. METİNLERDEKİ İMLÂ ÖZELLİKLERİ 303
B. SARF (Çevriyazı) ve AKTARMA 317
C. NAHİV (Çevriyazı) ve AKTARMA 419
KAYNAKLAR 503

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tebliğ
C.	: Cilt
M.	: Moskova
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
T.	: Taşkent
Çev.	: Çeviren
Yay.	: Yayınlayan
Haz.	: Hazırlayan
vb.	: ve benzeri
bkz.	: bakınız
DTS	: Vecihe Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,TDK Yayını, 1969.
GTS	: Zeynep KORKMAZ, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayını,Ankara 1992.
N	: Nahiv
S	: Sarf
ST	: Neşe ATABAY, İbrahim KUTLUK, Sevgi ÖZEL, Sözcük Türleri,TDK Yayını,Ankara, 1983.
TDB	: Muharrem ERGİN, Türk Dil Bilgisi, İ.Ü. Yayını 11. Baskı İstanbul, 1984.
TDE	: Necmettin HACIEMİNOĞLU, Türk Dilinde Edatlar, M.E.B. Yayını, İstanbul, 1984.
TG	: Tahsin BANGUOĞLU, Türkçenin Grameri, TDK Yayını, Ankara,1990.

TSD	: Leylâ KARAHAN, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
TT	: Türkiye Türkçesi
TTS	: Neşe ATABAY, Sevgi ÖZEL, Ayfer ÇAM Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, TDK Yayını Ankara, 1981.

ALFABELERİN KARŞILAŞTIRILMASI

ÇEVRİYAZI	ARAP
A a	ا
B b	ب
C c	ج
Ç ç	چ
D d	د
E e	ئە
É é	ئې, پ
F f	ف
G g	گ
Ğ ğ	غ
H h	ھ
Ḥ ḥ	ح
Ḫ ḫ	خ
I ı	ى, ـى, ـىـ
İ i	ى, ـى, ـىـ
K k	ك
Ḳ ḳ	ق

ÇEVRİYAZI	ARAP
L l	ل
M m	م
N n	ن
Ñ ñ	ڭ
O o	ئو, ـو
Ö ö	ئۆ, ـۆ
P p	پ
R r	ر
S s	س
Ş ş	ش
T t	ت
U u	ئۇ, ـۇ
Ü ü	ئۈ, ـۈ
V v	ۋ
Y y	ي, ـيـ, ـي
Z z	ز
‹	ع
’	ء

ÖN SÖZ

Türk dili binlerce yıllık geçmişe sahip, geniş sahalara yayılmış köklü ve zengin bir dildir. Karanlık dönemlerden günümüze gelinceye kadar değişik coğrafyalarda sosyal ve çoğu zaman siyasî sebeplerle kendi içinde pek çok kola ayrılmıştır. Bu ayrılığın son yıllarda bazı çevrelerce körüklendiği bilinmektedir. Dünyada hiçbir dil ve kültürde görülmeyen ve yüzyıllarca süren aktif eritme çalışmalarına rağmen Türk dili, yapısından gelen özelliklerle korunmuş fakat, yeterince işlenememiştir. İşte bu korunmanın da etkisiyle uzak sahalarda birbirinden ayrı kalmış kolları arasında kısa zamanda anlaşma sağlamak mümkün olmaktadır.

Bu gerçekten hareketle, Türkçenin kolları arasında var olan bağları güçlendirmek için belirli şartların ortaya çıkmasından faydalanarak Türk diline ve kültürüne hizmet etmiş olan şahsiyetlerin hayatlarını ve eserlerini tanımak ve objektif olarak tanıtmak aydınımızın görevleri arasındadır. Bu tür şahsiyetler için tanıtıcı çalışmaları, biz kendi adımıza bir vefa borcu olarak görüyoruz.

Temelde bizleri yönlendiren bu amaçlarla tez konusu olarak, Özbek Türklerinden Batılı bazı ülkelerde az çok, ülkemizde de sadece ilim çevrelerinde tanınan Fıtrat'ın (1884-1938) hayatı, siyasî ve edebî şahsiyeti, eserleri ve gramercilik anlayışı seçilmiştir. Bunun için önce asrımızın Ali Şir Nevâîsi diyebileceğimiz birçok özelliklere sahip olan Fıtrat'ın 1920'li yıllarda, Taşkent'te Arap harfleriyle yazılmış olan "Sarf" ve "Nahiv" kitaplarının çevriyazı metnini hazırladık. Bu eserleri TT'ye aktardıktan sonra TT'deki gramer çalışmalarıyla karşılaştırdık.

Araştırmamıza konu olan Fıtrat'ın isminin yazımı konusunda değişik görüşler vardır. Fıtrat'ın kendi sağlığında yayınlanan eselerinde bile farklı yazılışlar görülür. "Fıtrat" kelimesindeki birinci "t", Farsça ve Tacikçe eserlerde

"ţ" ile Özbek Türkçesindeki eserlerde ise "t" ile yazılmıştır. Bu sebepten ortaya çıkan farklı yazılışlar şunlardır: Fitrat, Fitrat, Fitret. Alıntı yaptığımız kaynaklardaki farklı yazılışları olduğu gibi koruduk. Türkiye'de daha çok "Fıtrat" olarak tanındığı için çalışmamızda bu yazılışı tercih ettik.

Çalışmamıza esas olan metinler, 1920'li yıllardaki kısa bir dönemin özelliğini yansıtan imlâya sahip olduğu için bazı kelimelerin çevriyazısında birçok zorlukla karşılaştık. Zorlandığımız bu türden bazı kelimelerin imlâsında Özbek bilim adamlarının görüşlerine başvurduk. Eserlerin Lâtin harfli baskılarından yeterince yararlanamadık. Çünkü bunlar farklı bir imlâ anlayışıyla ele alınmış olmalarının yanında, oldukça değişik yazılışlarla birlikte öncekilerden farklı bölümlerden oluşmaktadır. Bu farklı baskıların karşılaştırılması ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

Sarf (şekil bilgisi) ve Nahiv (cümle bilgisi) önce Arap harfleriyle birkaç kez basılmış, daha sonra (1930)'da Lâtin harfli olarak yayınlanmıştır. Biz Sarf'ın 5 inci, Nahiv'in 3 üncü baskısını teze esas olarak aldık. Fitrat, yeni kurulmakta olan Özbek yazı dilini oluşturmak amacıyla yeni imlâyı belirleyenlerden olduğu için, çevriyazımızın metinlerinde bu imlâya uymak suretiyle birçok karışıklığı gidermiş olduk. Metinlerde görülen "yanlış yazılış" denilebilecek kadar az olan istisnalarda da yine imlâya uyduk.

Bundan sonra eserleri TT'ye aktardık. TT'ye aktarırken yazarın üslûp ve cümle yapısının bozulmamasına gayret ettik. Mecbur kaldığımız yerlerde metinden ayrılıp anlatılmak isteneni yorumlama yoluna gittik.

Daha sonra bu eserleri, bazı TT gramerleriyle *terimler, tanımlar, sınıflandırmalar* ve *yaklaşımlar* yönünden ayrı ayrı karşılaştırdık. Bu karşılaştırmada farklı olan yönler üzerinde ağırlıklı olarak durduk. Benzer yönler üzerinde hiç durmadık. Konu akışını bozmamak için bazı bölümlerden sadece isim olarak bahsettik. TT gramerciliğinde de belirli bir yöntem ve anlayış birliği olmadığı için cümle konusunda temelde M. Ergin'in yöntemini esas aldık. Terim

ve tanımlarda ise genellikle Z. Korkmaz'ın "Gramer Terimleri Sözlüğü"nü tercih ettik.

Çok yönlü kişiliğe sahip olan Fıtrat'ın bu yönlerinin incelenmesi ayrı ayrı çalışmaları gerektirecek kadar geniş konular olduğu için, bunları çalışmamızın "Giriş" bölümünde belirli ana başlıklar altında toplayarak kısaca tanıtmayı tercih ettik. Bu tanıtmada Fıtrat'ın eserlerini esas ölçü olarak aldık. Daha sonra, eserlerinin tamamını, "Eserleri" bölümünde toplu olarak kendi içinde yayınlanma dili, yayınlanma yeri ve ele aldığı konular gibi özelliklere göre gruplandırmak suretiyle verdik.

Türkiye'de Fıtrat hakkında pek fazla bilgi olmadığı gibi onun eserleri de yoktur. Bu eserleri ve bilgileri elde etmek için bizzat Özbekistan'a gittim. Bunları, Taşkent'teki kütüphanelerden ve çoğu zaman da eserleri değişik şekillerde ellerine geçirmiş olan şahısları bulmak suretiyle temin edebildim. Çalışmama esas olan "Sarf"ın A.B.D. Kongre kütüphanesinde (Library of Congress, Washington, D.C.) kataloglanmamış kitaplar arasında bulunan 5. baskısının fotokopilerini Almanya' dan gönderme lütfunda bulunan Timur Kocaoğlu'na, diğer eserleri temin etmemde emeği geçen veya bu eserleri bizzat bana vermek suretiyle Fıtrat'ın tanıtılmasında katkıda bulunan Özbek aydınlarına (H.Baltabayev, E.Kerimov, A.Aliyev, Ş.Turdiev, B.Tohliev, A.Samihan, İ.Yoldaşev, N.Mahmudov) ve kaynaklar konusunda yol gösteren Ferhat Tamir'e sonsuz teşekkürler ederim.

Çalışmalarım sırasında türlü problemlerin çözümünde görüşlerini esirgemedikleri ve özellikle Fıtrat konusunu tez çalışması olarak bana verdikleri için Prof. Dr. Ahmet B. ECİLASUN'a ve hocam, tez danışmanım Doç. Dr. Leylâ KARAHAN'a çok teşekkür ederim.

Yusuf AVCI

Ankara, 1995

GİRİŞ

I. FITRAT'IN HAYATI

Abdurrauf Fıtrat, (1886-1938) Türkistan'ın en buhranlı devrinde yaşamış çok yönlü bir şahsiyettir.Türkistan'ın orta ve güney kısımlarında özellikle Buhara'da 20. yüzyılın başlarında yenileşme ve ıslahat isteyen fikir hareketlerinde, siyasî sahnede, edebiyat ve ilim sahalarında çok verimli çalışmalar yapmıştır. Bu tür çalışmalarıyla verdiği eserleri incelediğimizde Fıtrat'a, 20. yüzyılın Ali şir Nevâî'si diyebiliriz. Nevâî'nin mücadele ettiği her konuda, Nevâî'nin yükseldiği hemen hemen bütün siyasî basamaklarda, onun eser verdiği her alanda Fıtrat'ı da görüyoruz. Fıtrat hakkında bir fikir sahibi olabilmek için onun birkaç özelliğini saymak gerekir. Bunlar: Yenilik öncüsü, politikacı, fikir adamı, devlet adamı, eğitimci, öğretmen (İlk Özbek Profesörü)(1), gazeteci, dilci, fıkra yazarı, hikâyeci, şair, oyun yazarı, edebiyat tenkitçisi, edebiyat tarihçisi, müzik ve folklor araştırıcısı v.s. Fıtrat'ın birbirinden değişik sahalardaki bütün çalışmaları ve eserlerinde iki özellik kendini hiç gizleyemez: Modernleşme ve milliyetçilik(2). Türkistan'daki ceditçilik yani yenilikçilik hareketinin diğer bütün önderleri gibi kendi milletini yenileştirirken millî

---

(1) TAŞOV, M.: "Timur Ruhunu Yaratğan Peder" Abdurauf Fıtrat, Millî, Fonemenî, Edebî, İlmî-Nazarî, İçtimaî-Siyasî, Faaliyetine Bağışlanan Birinci Cumhuriyet İlmî-Amelî Encümen Metirielleri, (tebliğler) 21-23 Mayıs, Buhara, 1992, s.4.

(2) KOCAOĞLU, Timur: "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri" TDAY-Belleten, Ankara, 1982-1983, s. 101-112.

benliğinin yok olmaması için çalıştı. O, milletinin geleceği için, zengin hayat tecrübesini keskin kalemiyle gösterirken, kendisi gibi mücadele eden binlerce fedakâr kahramanla birlikte "halk düşmanı" damgası vurularak Stalin diktatörlüğüne kurban edilir. Onların aklanarak itibarlarının millete geri verilişi de götürülüşlerinde olduğu gibi, kendilerini tutuklayanlarca düzenlenen uydurma kanunlara göre olmuştur. 1956'da, ***"Kurulmuş suçlu bir örgütün olmayışı ve bulunan yeni malzemelere binaen"*** (3) şeklinde yapılan açıklamalarla aklanan Özbek siyasî tutuklular içinde Fıtrat da vardır. Kurşuna dizilen bu şahsiyetlerin yeni sıfatlarının 20. asrın adalet anlayışıyla değerlendirilmesi, Özbeklerin nezdinde, Türk âleminin takdirine sunulur. ***"...yeni bulunan malzemelere binaen"*** diye gösterilen daha öncekilere ilâve bu siyasî yalan, nazik bir ifadeyle halkın önünde kendilerini aklamanın küçük bir görüntüsünden başka bir şey değildir. Aslında ülkenin Fıtrat gibi kahramanlarını saklanmış olan bu gibi "malzemeler" daha da büyütür. Bu malzemeleri tamamen yok etmeleri elbette mümkün değildir. Bu belgelere, yetmiş yıl boyunca beklemekten dolayı çürüyüp yok olmanın arefesinde, kendi sahipleri (halk) ve öze yönelmenin heyecanını taşıyan bir kısım Özbek aydını tarafından titizlikle sahip çıkılır. Bu aklanıştan yaklaşık otuz yıl sonra, kendi ediplerini izleyerek bulmayı başarmanın getirdiği tepkiyi ve kültürel değerlere sahip çıkmanın toplumdaki birleştirici ve yaptırıcı gücünü Özbekistan'da görüyoruz.

---

(3) BALTABAYEV, Hamidulla: "Namalum Fıtrat", Yaşlık, S.1, 1990, Taşkent, s. 34-39.

A. AİLESİ ve ÇOCUKLUĞU

Abdurrauf Abdurrahim Oğlu'nun (*) edebî mahlası Fıtrat olup bu mahlas, doğma yaratılış, istidatlı, mizaç, parlak, itikadlı (4).... anlamlarına gelir. Okul yıllarında Micmar (hoş kokular çıkararak tüten alev) mahlasıyla da gazeller yazan Fıtrat,(5) 1886(**) yılında (hicrî 1304) Türkistan'ın eski İslâmî kültür merkezlerinden, o yıllarda Rusya'nın koruyuculuğundaki Buhara Emirliğinin başkenti olan Buhara'da küçük bir tüccarın oğlu olarak Abdurrahimbay ailesinde dünyaya gelir. O devirlerde Buhara, doğudaki İslâm dünyasının bir kültür

---

(*) Fıtrat'ın hayatı hakkında, tam bir fikir yürütebilmek maksadıyla öncelikle temel kaynak olabilecek, kendi eserlerinde geçen kendisi hakkındaki sözleriyle onun çağdaşları ve yakın akrabalarının hatıralarına dayanan eserlerden faydalandık.

(**)Bazı kaynaklarda Fıtrat'ın doğum yılı 1884 olarak gösterilmiştir . Bunlardan M.Taşov a.g.m.de ve "Yaşlık" dergisinin 4. sayısında Azad Şerafeddinov "Abdurrauf Fıtrat" ve bu derginin aynı sayısında Fıtrat'ın "Ortak Baybulatovğa Açık Hat" adlı yazısını yayınlayan H.Baltabayev, 1884 tarihini verir. Ancak Baltabayev, açıklamalar bölümünde C.Ayrî 'nin Numune-i Edebiyat-ı Tacik, M.,1926 III.kısım; ayrıca Fıtrat hayatta iken basılan "Kette Sovet Komusi"de ise doğum tarihini 1886 (bakınız BSE,M,1936 T.57 s.656 şeklindeki dip not) olarak verir. Bunlardan başka, Batırhan Balıhocaev, Ayrî Telkinide Fıtrat "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" no:45 Taşkent, 4 Kasım 1988'deki yazısında S.Ayrî 'den alıntı yaparak Fıtrat'ın doğum tarihini H.1304, M.1886-1887 olarak verir.

(4) TAŞOV, M.: a.g. m., s.4.

(5) BALTABAYEV, Hamidulla: "Namağlum Fıtrat", Yaşlık s:4, Taşkent, 1990, s.34-37,
Naklen : AYNİ, S.: "Numune-i Edebiyat-ı Tacik"

(5) KASIM, Begali:"Fıtrat", San'at, S.12,Taşkent, 1990, s.10-13.
KASIM, Begali:"Fıtrat Hakıda Kayıdlar", Özbekistan Edebiyatı ve San'atı, S.23
Taşkent, 5 Haziran 1992. Naklen: MUHTEREM, Nimetulla: Tezkiretuş Şuara

merkezi olduğu gibi, aynı zamanda Orta Asya'nın ticaret merkeziydi de. 20. yüzyılın ilk yıllarında, özellikle Çarlığa karşı yapılan 1905 yılı ihtilâlinden sonra Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Buhara'da da Kırım, Azerbaycan, Türkiye ve Kazan'dan hatta Hindistan ve İran'dan gelen, sosyal hayatta ıslahat fikrini destekleyen, yenilikçi gazete, dergi ve kitaplar okunuyordu. Bunların yanında, Gaspıralı İsmail'in başlattığı yeni usûldeki öğretim (Usûli Cedit) ve ıslahat fikirlerinin yavaş da olsa yayılmaya başlamasıyla eski usûl medreselerde yetişmiş aydınlar arasında gizli saklı eski öğretim ve düşünüş sistemine karşı usûli cedit ve sosyal hayatın ıslah edilmesi üzerine fikirler yürütülüyor, yazılar yayınlanmaya başlıyordu. Bütün bunların sonucunda belirli sayıdaki aydınlar önce kendi aralarında daha sonra açıkça Emir'in baskı idaresi, ekonomik hayattaki gerilik ve halk tabakalarının ezilişi üzerine fikir yürütüp, eleştiriler yapacak duruma gelirler(5), medreselerdeki eğitim sisteminin geriliğinden bahsederler. Buralarda yetişmiş birçok kimseyle Buhara hükûmetindeki idarecilerin gerici ve Çarlık Rusyasının oyuncağı oldukları ve Emir'in büyük-küçük idarecilerinin önemli bir kısmının cahil, hatta ahlâksız kişiler oldukları yolunda halk sağlam bilgilere sahip oluyordu. Halkın bu bilgileri elde etmesinde Buhara'da 1827-1897 yılları arasında yaşayan ve Ahmet Kelle adıyla tanınan bilgin Ahmet Daniş'in o zamanlar henüz yayınlanmamış ve elden ele dolaşarak okunan eserlerinin de çok büyük etkisi olmuştur. Ahmet Daniş, yaşadığı çevreye göre oldukça geniş ansiklopedik bilgiye sahip, pozitif bilimler ve güzel sanatlarla ilgilenen kendi kendini yetiştirmiş bir âlim idi. Onun el yazması hâlinde bıraktığı eserleri arasında "Necâdürü'l-vekâyî" ve "Tercümetü'l-ahvâli Emirânî Buhara-i Şerif" adlı iki eseri Buhara'da 19. yüzyılın ikinci yarısındaki

---

(5) YARKIN, İbrahim: "Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fıtrat", Türk Kültürü, S. 147,148,149, Ocak, Şubat, Mart 1975, Ankara. s.183-186.

sosyal sıkıntılarla ilgilidir. Bu eserlerde geçen konuları İbrahim Yarkın şöyle belirtir: "Buhara idaresindeki zulüm ve baskı, memurların ahlâken düşkünlüğü, liyakatsizlikleri, halkı soymaları, küçük köylülerin topraktan mahrum olmaları, bunların Emir'in idarecileri tarafından istismar edilmeleri, kadınların köle gibi her türlü haktan mahrum bırakılmaları gibi konular açıklandıktan sonra, en başta gelen kötülüğün cahil, kanunsuz ve bilgisiz bir şekilde karanlıkta yaşayış olduğu açıklanır"(6). Ahmet Daniş'in saydığı yukarıdaki kötülüklere çare olarak da hükümdara, halkı aydınlatmayı, öğretimde yeni yöntemler kullanılmasını ve devlet işlerinde ıslahat yapmayı tavsiye ettiğini Yarkın, adı geçen yazıda belirtir.

Bu sosyal, siyasî ve kültürel çevrenin etkisinden uzak kalamayan babası Abdurrahimbay, dindar, tahsilli ve dünya politikasından haberi olan bir kişidir. Abdurrahimbay ticaretle uğraştığı için sık sık ülkeden dışarı çıkarak (1903'ten sonra on beş yıl içinde) Türkiye, İran ve Kâşgar'a gidip gelmiştir. Fitrat'ın annesi, Mushaf Bibi (ailede Bibican diye hitap edilir) nazik, okur yazar bir hanım olup vatansever evlâtlarının eğitim ve terbiyesindeki etkisi çok güçlüdür. Bibican, tahminen 1866 doğumlu olup, oğlu Fitrat 1937'de hapse atıldığında hayattaydı(7). Fitrat'ta, aslen Tacik (8) olan annesinin etkisiyle şiir zevki uyanır ve edebiyat dünyasına yakınlaşır(9). Sürekli okuduğundan kültürlü bir kadın olan Fitrat'ın annesinin oğlunun dünyasının şekillenmesindeki etkisini Fitrat'ın kızı Sevara Karamatullahocaeva şöyle belirtir: "Bana göre babamın edebî

---

(6) YARKIN, İbrahim: a.g.m., s.183-186.

(7) KASIM,Begali:"Fitrat", Sanat, S.12, Taşkent, 1991, s.10-13.

(8) KERİMOV, Erik: "Fitrat Hayatı ve İcadı Hakıda", Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3, 1990 Taşkent, s.26-30.

(9) BALYABAYEV,Hamidulla: a.g.m., s.34-37.

faaliyetinde baba annemin bilgili oluşunun kesinlikle etkisi vardır. Bu konuda annem ve babamın hikâyelerini hatırlıyorum... İlmî ve edebî faaliyetinden başka babama ilgi çekici gelen çok değişik sahalar var..... O, akşamları anasıyla kitaplar üzerinde tartışırdı". Fitrat'ın evdeki özel hayatı hakkında kızının verdiği bilgilerden o zorlu yıllara rağmen, onda hiç eksilmeyen yaşama sevgisini, onun çevre ve doğaya karşı büyük bir ilgiyle âdeta onlarla bütünleşmesini görüyoruz. Kızı, "Dostları gelince onlarla santranç oynardı. Müzik dinlemeyi ve hanendelerle birlikte müzik icra etmeyi severdi. Devrin musiki üstatlarının şarkılarını zevkle dinlerdi. Bahçemizdeki ağaçların ve güllerin bakımını daima kendisi yapardı. Halk doktorluğundan anlardı ve muhtaç olan hastalara çoğu zaman faydası olurdu." şeklinde babasının özel hayatı hakkında bilgi verirken onun gezdiği yaşadığı yerler arasında en çok meraklandırarak anlattığı yerin İstanbul (10) olduğunu söyler.

Fitrat, daha öğrencilik yıllarında göze batan kabiliyeti sayesinde pek çok kişinin takdirini kazanır. Geleceğin edip ve âliminin, ilim veya devlet adamı özelliklerine sahip olarak yetişeceğini daha öğrencilik yıllarında görmüş olan bilim adamı, İslâm dinini bütün âleme yaymaya çalışan Abdurreşid İbrahim şunları söyler "Buhara'nın geleceği işte bu kabiliyetli öğrencilerin elindedir. Ben Buhara'dayken Rusya'nın Kazan'dan gelen memuru Buhara saraylarını teftiş etmeye başladı. Öğrenciler arasında "zararlı" yazılar hazırlanarak bazı dergilerde heyecanlı makaleler yayınlanıyormuş" (11). Bu hatıra 1907 yılıyla ilgili olup, aynı yıllarda Fitrat gibi aktif öğrencilerin İstanbul'da, Kazan ve Orenburg'da yayınlanan gazete ve dergilerin

---

(10) KARAMATULLAHOCAEVA, Severa: "Atam Hakıda Hatıralarım",....Meterielleri, a.g.t., Buhara, 1992, s.8-10.

(11) BALTABAYEV, Hamidulla: Abdurauf Fitrat, Taşkent, 1992, s.6.

yorumlarıyla sürekli meşgul olduklarını birçok kaynak tasdik etmektedir. Fıtrat'ın hayatı ve eserleri hakkında araştıma ve incelemeleri bulunan E.Albars, Abdurrauf Fıtrat'ta ilime rağbetin on dört yaşlarında (1900'lerde) başladığını (12) anlatır. Ailede Fıtrat'tan başka iki evlât daha vardır; kız kardeşi Mahbube ve onun küçüğü Abdurrahman. Abdurrahman 1910'lu yıllarda Kağan Basmahanesinde dizgici olarak çalışmaktadır. Abdurrahman çalıştığı için İstanbul'da okuyan Fıtrat'a maddî yardımda bulunuyordu. Fıtrat'ın bu kardeşi 1918 yılında Komünist Partisinin üyesidir. Fıtrat'ın kız kardeşi Mahbube Rahim kızı da Komünist Parti üyesi olup "Hücum" un ve "Likbez" in aktif iştirakçilerindendir. 1920'li yılların aktiflerinden olan, bazen şiir de yazan Mahbube Rahim kızının şöhreti Özbek okuyuculara pek yabancı değildir. 1920 ve 1930'lu yılların meşhur Özbek şairleriyle beraber tanınan bu hanımın 1910'lu yıllardan itibaren Eğitim Bakanlığında çalıştığını görüyoruz. 1937-1938'den sonra onun da hayatı kararmaya başlar; işsiz kalır. Halk düşmanı bir ailenin ferdi olmakla suçlanır...(13).

---

(12) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.6 Naklen: ALBARS, E.: Buharalık A. Fıtrat'ın Muhakemeleri, "Yakın ve Orta Asyanın İlmi Yazışmaları", C. 5., Kolombiya 1991, s. 2.

(13) KERİMOV, Erik: a.g.m., s.13-16.

B. EĞİTİMİ ve İSTANBUL'A GELİŞİ

Fitrat, eski usûldeki okullarda okuyarak tarih, felsefe ve edebiyat alanlarında derin bilgi sahibi olur. Arapça, Farsça ve Türkiye Türkçesini mükemmel öğrenir. Bu şekilde eski okul eğitimini tamamlamış olan Fitrat, kendi tabiriyle "mutaassıp ruhanî" olarak yetişir(14). Mir Arap Medresesinin şimdiki (Aralık 1991) müderrislerinden Gafir Hacı Rezzakoğlu'nun bildirdiğine göre, o devrin eski okullarından biri olan son meşhur Buhara Mir Arap Medresesini bitirir.

Fitrat, çok karışık ve tezatlarla dolu olan hayatının ilk yıllarını, "Ortak Baybulatovga Açık Hat" adlı Baybulatov'un suçlamalarına cevap verdiği yazısında şöyle anlatır:

> "Ben, Asya'nın en kara dinî merkezlerinden ve kara bir usûl-i idareye tâbi olan Buhara'da 1886 (H.1304) yılında doğdum. Birinci terbiyeyi eski usûldeki dinî bir mektebden aldım. Mektebden çıkınca, dinî bir medreseye girip ders aldım, namaz okudum, mutaassıp bir Müslümandım. Hatta Buhara'da yeni başlayan ceditçiler hareketine de karşıydım. Sonraları ceditçiler hareketinin içinde yer aldım. O zamanki zihniyetimin etkisiyle eski ceditçilerin teşvik ve yardımlarını alarak Türkiye'ye tahsil için gittim. İşte o zamanlar ben dinî reform taraftarıydım: Dinin bilime uygun olmayan hurafeler kısmını dinden çıkarmak, dini dinçleştirmek hayallerine inanıyordum. Tecrübeyle ise Panislamizm (İslâmcılık) gayesinin çürüyen bir hayal olduğunu kısa zamanda anladım. İslâmcılığın gerçek olmayıp hayal olduğunu

---

(14) ŞERAFİDDİNOV, Azad: "Abdurauf Fitrat", Yaşlık, S.5, Taşkent, 1990, s.63-65.

anladıktan sonra, Pantürkizm (Türkçülük) düşüncesini benimsedim. O zamanlar yazdığım eserlerde, dinî reformları gerçekleştirme yönündeki fikirlerim açıkça görülmektedir. Siz ise, adı geçen eserlerden benim mutasavvıf olduğumu çıkarıyorsunuz. Tasavvuf hakkında azıcık bilginiz olsaydı, o kitaplarda tasavvufun izlerinin görülmediğini anlardınız.

Ben hiç bir zaman tasavvufa mensup olmadım. Lâkin edebiyat tarihini araştırıcı bir âlim olmam sıfatıyla tasavvufu çok fazla araştırdım. Bugün tasavvufun her yönünü, en karanlık sırlarını biliyorum. Hatta, bugünlerde "Orta Asya'da Tasavvuf Tarihi"(*) isimli bir kitap ortaya çıkarmak için sağlığımın bozulmasına aldırmadan çalışıyorum. Tasavvufun nasıl zehirli, nasıl zararlı bir meslek olduğunu herkesten iyi biliyor ve anlıyorum. Lâkin hiçbir zaman mutasavvıf olmadım. Sonraları hayat, benim Türkçülükte kalmamı engelledi. Ben Özbek milliyetçiliğine döndüm. 1917-1918 yıllarında Orta Asya'da Türkçülük hareketi güçlenmekteydi. Açıkça, Taşkent'te Türkçülük fikri ile beslenen çeşitli gruplar ortaya çıktı. Türk dillerini, Türk edebiyatını birleştirme gayesi adı altında "çalışmalar" yapıldı. Okullarda Osmanlı dili, Osmanlı edebiyatı dersleri ana dili dersleri

---

(*) "Orta Asya'da Tasavvuf Tarihi" isimli kitap yazdığı hakkında birçok bilgi var, fakat Fitrat bu kitabı tamamlayamamıştır, şeklinde bilgi veren H.Baltabayev, Fitrat'ın bu yazısını kiril harfleriyle yayınlarken, tamamlanamayan el yazmaların akıbetinin bilinmediğini söyler. Ayrıca, Fitrat tarafından söylenen "zehirli" ve "zararlı" sözleri onun tasavvufla olan gerçek münasebetini bildirmiyordu. Bu sadece devrin mecburen uyulması gereken ve haksız saldırılardan kendisini korumak için kullanılmış bir yoldur, diye dip not olarak açıklamada bulunan H.Baltabayev, sözlerini şöyle sürdürür: "Fitrat'ın Özbek Edebiyatı Tarihi hakkındaki oldukça fazla olan çalışmalarını görünce (Fitrat'ın) bu düşünceyle hareket ettiğine inanıyoruz."

olarak kabul edildi. İşte bu harekete karşı Özbek dili, Özbek edebiyatı gayeleri altında "Çağatay Gürüngü" teşkil edildi"(15) (bkz. Çağatay Gürüngü bölümü).

Türkiye'de Namık Kemal ve diğerlerinin hürriyeti öven şiir ve yazıları, özellikle "Genç Türkler" hareketi ve bunun yanında meşrutiyet idaresini getiren 1908 inkılâbı bütün Türkistan'da olduğu gibi Buhara'da da aydınlar arasında büyük uyarıcı etki yapar. Yenilikçilerin kurduğu teşkilâta "Yaş Buharalılar" (Genç Buharalılar) adının verilmesi de Türkiye' deki yenilikçi ve hürriyetçi hareketlerin etkisini burada açık bir şekilde göstermektedir. Buhara ceditçileri Türkiye ile kültür ilişkilerine büyük önem vermişlerdir.

Begali Kasım'ın bildirdiğine göre, 18 Haziran 1909'da(*) Buhara gençleri "Terbiye-i Etfal" adında gizli bir teşkilât kurarlar. S.Aynî 'den B.Kasım şöyle nakleder: "Bu teşkilâtın birinci gayesi İstanbul'a öğrenciler göndermenin yollarını bulmaktı. Masrafları için cemiyetin sırrını, maksadını söylemeden güvendiği aydınlardan yardım topladı. Sonra bu teşkilât sosyal ve siyasî alanda eğitim görmek için birçok öğrenciyi İstanbul'a gönderdi"(16). Zeki Velidî Togan, Fıtrat'ın Mukimbek'le beraber İran üzerinden, İran destekli İstanbul'a gittiğini (17) belirtirken, H.Baltabayev, Buhara'da faaliyet gösteren "Cemiyet-i Hayriye"nin(**) yardımıyla 1909 yılında Rusya şehirleri,özellikle Odessa

---

(*) İbrahim Yarkın, adı geçen yazıda bu derneğin kuruluş tarihini 1910 olarak gösterir.

(**) Cemiyet-i Hayriyenin faaliyeti hakkında İstanbul'da çıkarılan "Türk Yurdu" ve "Sırat-ül Müstakim" dergilerinde bilgi verilmektedir.

(15) FITRAT: (Yay.: Hamidulla BALTABAYEV: Yaşlık, S.5, Taşkent, 1990, s.67-71) "Yapışmağan Gerçekler, Ortak Baybulatovğa Açık Hat", Kızıl Özbekistan, 15-16 Eylül 1929, s.215-216.

(16) KASIM, Begali,a.g.m., s.10-13.

(17) TOGAN, Zeki V.: Bugünkü Türkili (Türkistan) Yakın Tarihi, İstanbul 1981, s.354.

üzerinden İstanbul'a okumaya gittiğini(18) bildirir. Ayrıca bu makaleden daha sonra yayınlanan "Abdurrauf Fıtrat" adlı eserinde Fıtrat'ın kız kardeşi Mahbube'nin hatıralarına dayanarak, (19) onun İstanbul'a gidebilmek için Odessa'da bir ticaret gemisinde yük taşıyıcısı olarak çalışmasının yalan olduğunu ve ona İstanbul'dayken kardeşi Abdurrahman'ın yardım ettiğini belirtir. Fıtrat'ın kızı Sevara ise babasının parasız kaldığı zamanlar restoranlarda çalışarak, kavun alıp onu dilim dilim satarak para kazandığını ve babasının kendilerine bunları ilgi çekici bir şekilde anlattığını söyler(20). Fıtrat'tan başka eğitim almak için İstanbul'a Osman Hoca, Polat Hocaoğlu (1878-1968), onun kardeşi Ata Hoca(1894-1938), Mazhar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukimbek gibi isimler de gelir. Genel olarak 1911'de İstanbul'da okuyan Özbek gençler, Türkistanlılarla birlikte on beş kişi, 1912' de ise otuz kişi olurlar(21). O yıllarda İstanbul'a giden Buharalı öğrenciler içerisinde en kabiliyetlisinin ve bilgilisinin Fıtrat olduğunu S.Ayni adı geçen eserinde bildirir(22).

Mirza Abdulvahid'in okuluna sık sık gitmemesine rağmen, Fıtrat'ın düşüncelerinde Müderris Abdulkadir Mahdum'un "Sırat ül Müstakim" gazetesini yorumlamaya başlamasıyla, belirgin gelişmeler olduğu görülür(23).O, İstanbul'a gelmeden önce çeşitli hazırlıklar yapar. Bir bahaneyle, Buhara'ya bağlı illere seyahate çıkarak topladığı pek çok malzemeyle İstanbul'a hareket eder.

---

(18) BALTABAYEV,Hamidulla: "Namalum Fıtrat", a.g.m.

(19) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.6.

(20) KARAMATULLAHOCAEVA, Sevara: a.g.t.

(21) KASIM, Begali: a.g.m.

(22) KASIM, Begali: a.g.m.

(23) BALIHOCAEV, Batırhan: "Aynî Telkinide Fıtrat" Özbekistan Edebiyatı ve San'atı, S.45, Taşkent 4 Kasım 1988.

Batırhan Valihocayev'in bildirdiğine göre, Nizameddin Ürgenç'in yeğeni olan Mukimbek, birlikte okuduğu Fıtrat'ın yakın dostudur. Amcasıyla ilişkileri iyi olmadığı için Mukimbek, Çarcoy'da mahpus gibi saklanıyordu. Bu sebeple İstanbul'a o da kaçmak istediği için aradığı fırsatı bulmuş olur. Şiî ve Sünnî olaylarından sonra Mirza Ürgençî, Buhara'ya gelince Mukimbek, o kolay fırsattan yararlanıp 1910 yılının baharında, Fıtrat'la birlikte İran üzerinden İstanbul'a kaçarak gelir(24). Görüldüğü gibi Fıtrat sadece öğrencilik yapmıyor, teşkilâtın zor durumdaki elemanlarının ülke dışına kaçmalarına da korkusuzca yardım edebiliyordu. 1909-1913 yıllarında Darülfünun'da(*) okuyan ve teşkilâtçı bir yapıya sahip olan Fıtrat, kendi ideolojisi adına boş durmayarak İstanbul'da önce gizli bir teşkilâtın görevlisi gibi faaliyet gösterir ve sürekli yazar. Sonradan, yine İstanbul'da "Buhara Tamimi Maârif Cemiyeti" adıyla legal çalışan resmî bir teşkilât kurar. Bu teşkilât, kendi adına uygun Buhara ve Türkistan eğitiminin ileriye dönük, süreklilik gösteren önemli işlerini uygulamaya koymada, oldukça yol alır. Bu teşkilâtın kurucuları arasında, Mukimbek, Sadık Aşurzade olup onlara merkezde Abdulaziz adında bir kişi yardım eder. İstanbul'daki bütün Buharalı ve Türkistanlı öğrenciler bu teşkilâta üye olmuşlardı. Bunların dışında eğitimle ilgilenenlerin bir kısmı da aynı teşkilâtın üyesidir (25).

O dönemin hür fikirli gençlerinden biri olan Abdurrauf Fıtrat, Buharalıların içinde en kabiliyetlisi ve fazıllarından olup, eski edebiyat ve Arapça alanlarındaki bilgisini de gösteriyordu. Sonraki yıllarda yeni edebiyattan da haberinin olması

(*) KOMATSU, Hisao: "Fıtrat'ın Münazara'sı Üzerine Notlar", Doğu Dilleri C.2, S. 4, Ankara, 1981. Naklen: A.Z.VALİDOV: Fıtrat'ın İstanbulda Medrese-i Vaizin'de okuduğunu belirtir

(24) BALIHOCAEV, Batırhan: a.g.m.

(25) BALIHOCAEV, Batırhan: a.g.m.

sebebiyle fikirleri daha da gelişti. Buhara'nın siyasî, sosyal, ekonomik ve ilmî durumuna daha dikkatle bakmaya başladı. Bu bilinçle çevredeki şehirleri gezer, pek çok bilgi toplardı.

B.A.Pestovskıy, Fıtrat'ın on sekiz yaşlarına kadar eğitim gördüğünü; doğuda (Avrupa'ya göre) Türkiye, Hindistan, Arabistan gibi yerlerde merkezî Rusya'nın Moskova, Petersburg gibi şehirlerinde siyaset yaptığını söyler. Buhara'da 1904 yılına kadar okumuş ve daha sonra hacca gitmiştir (26). B.Kasım, "Tezkiretüş Şuara" da Nimetulla Muhterem'in onun Hacı Molla Abdurrauf diye tanıtmasının sebepsiz olmadığını belirterek onu "Söz ustalarının pehlivanı" (27) olarak nitelendirildiğini söyler. Ayrıca baba mesleğine işaret ederek onun, "sarraf" diye isimlendirildiğini belirten B. Kasım, onun edebiyat çevrelerinde zaten şairliği ile tanınan bir kişi olduğunu, "O, Türkiye'ye gitmeden önce de şiirleriyle edebî çevreler tarafından tanınıyordu."(28) şeklindeki sözleriyle ifade eder. Aynî 1926'da yazmış olduğu "Numune-i Edebiyat-ı Tacik" adlı kitabında, Fıtrat'ın ruh dünyasını gayet güzel bir şekilde ifade eden Tacikçe gazelini verir ve Fıtrat'ı Tacik Sovyet edebiyatının kurucusu olarak gösterir(29).

---

(26) KASIM, Begali: a.g.m.

(27) KASIM, Begali: a.g.m.

(28) KASIM, Begali: a.g.m.

(29) KASIM, Begali: a.g.m.

Fitrat, Buhara'da başlayan ceditçilik hareketlerini bilinen anlamda İstanbul'da devam ettirdi. Yani "Usûli Cedit" okullarına olan taraftarlığını, gizlemedi, hatta bu türlü okulları küfür diye bilip onları kapatan Buhara Veziri Nasrulla Bek Pervaneci'ye mektup yolladı. Bu açık mektup, Abdurreşid İbrahim'in yazarlığını yaptığı "Ta'rif-i Müslimin" dergisinde yayınlanır. Daha sonra bu mektubun "Halk Sözü" gazetesinin Aralık 1991 sayısında yayınlandığını H.Baltabayev bildirmektedir(30). Fitrat'ın İstanbul'daki çalışmaları, sadece öğrencilik, ceditçilik ya da Türkçülük hareketleriyle doğrudan ilgilenmekle sınırlı kalmaz. Belki sonsuza kadar uzanabilecek olan eserlerinin ilklerini, Buhara'da yazmış olmasına bakmadan İstanbul'da fakir ve yabancı bir öğrenci olduğu hâlde tamamlayarak yayınlar. Onun İstanbul'da 1909 yılında ilk yazdığı eser olan "Münazara", Farsçadır. Bu eserde toplumdaki eski ve yeni tartışmalar dile getirilirken, sade ve sıradan bir Buharalının ruh dünyası göz önünde tutularak kaleme alındığı için Buhara halkı üzerinde oldukça fazla etki bırakmıştır. Böylece, o devirde Buhara'nın etnik yapısı hakkında bir fikir sahibi olurken, yazarın bu politik ağırlıklı eserini Fars diliyle yazmış olmasının sebebini daha iyi anlarız. Fitrat, maddî bakımdan zorluk çekişine bakmadan bu eserini kendi gücüyle İstanbul'da yayınlayarak Buhara'ya gönderir. Onların bir kısmı yolda Rus sansürcülerinin eline düşerek yok edilir. Yok edilişten kurtulup Buhara'ya ulaşabilenlerin bir kısmı gizli teşkilâtın gösterdiği aydın, terakkiperver kişiler vasıtasıyla ülkenin çeşitli yerlerine ulaştırılır.

Fitrat, 1905'teki birinci Rus ihtilâlinden sonra kudretli seslerin uyanmaya başladığı bir devirde edebiyat alanına girer. "Münazara", "Seyyah-ı Hindî" gibi sosyal konulardaki sert tartışmalı eserleri ve "Sayha" (nida, haykırış, yüksek sesle davet) adı altında topladığı ateşle, hırsla yoğrulan vatanperver manzum

---

(30) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.7.

parçaları Özbek Türkünün kendi hürriyeti, hakkı, hukuku için mücadele etmesinde yardımcı olur(31).

Buhara'nın sosyo-politik yapısına karşı sert eleştirisi ile yeni edebî üslûbu, Orta Asya'daki okuyucular üzerinde büyük etki bırakır. Bu eser devrin gerektirdiği gelişmenin iki önemli yönü üzerinde durur; din ve dünya. Bu eser, toplum ve eğitim hakkında iki ayrı dünya görüşüne sahip olan iki kişinin tartışması üzerine kurulmuştur. Fitrat ile çağdaş olan Buharalı --Tacik-Sovyet edebiyatının kurucusu sayılan-- Sadrettin Aynî (1878-1954) "Münazara"nın özellikle Buharalılara bir düşünce devrimi getirdiğine işaret eder(32).

İstanbul, Kazan, Orenburg ve Ufa'da devrin gerektirdiği modern eğitimi alan Buharalı gençlerin ilk grubu 1913'lerden itibaren ülkelerine dönmeye başlarlar. Fitrat, Buhara'ya döndüğünde matbuat işine girer. "Turan-ı Buharay-ı Şerif" gazetesini çıkarmaya başlar. Ayrıca, öğretmenlik yapar ve ıslahatçı Yaş Buharalıların teşkilâtlanma ve yayın işleriyle bizzat ilgilenir.

Fitrat, görüşlerini her fırsatta uygun bir dille belirtmekten, onları geçekleştirmeye çalışmaktan geri durmaz. Bu sebeple dinde hurafeyi bid'atı eserlerinde tenkit eder. Onların karşısına doğru, dürüst inancı koyar. İlimle gelişmeyi ve yükselmeyi savunur. Genellikle eserlerinde Türkiye'deki Genç Türklerle "Sırat-ı Mustakim" dergisindeki fikirlerin izlerini görmek mümkündür. Meşhur Osmanlı inkılâpçıları Enver Bey ve Niyazi Beylerin, İran Halk kahramanı Settar Han ve Bağır Hanların "Kendi milletinin saadet ve asayişi" için yaptıkları fedakârlıkları, Rusya'daki gerçek dürüst insanlardan, dâhi ve filozof Tolstoy'un "Saadet-i Beşer" yolundaki hizmetlerinden ilham almak için onları

---

(31) KASIM, Bigeli: "Abdurauf Fitrat Halk Ferzendi", Sa'adet S.7, Taşkent, 1989, s.14-15.

(32) KOMATSU, Hisao: a.g.m.

başkalarına örnek olarak gösterir(33). Münazara, 1911(*) yılında Hacı Muin Şükrullah tarafından Özbek Türkçesine çevrilerek yayınlandı. Bu eser daha sonra Rusça'ya da çevrildi. 1913 yılında Behbudî söz başı yazarak bunu kitap hâlinde neşreder.

1912'de "Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi" adlı eseri yayınlanır. Bu eserde yolculuk sırasında geçen hikâyelerde, Buhara'nın sosyal ve siyasî durumları, dünyayı tanıyan bir kişinin bakış açısıyla tasvir edilir.

Fıtrat'ın ilk eserlerinden "Sayha" da Farsça idi ve İstanbul'da 1911'de yayınlanmıştı (34). Bu eserdeki şiirler vatan hakkındadır. Vatan hasretiyle, vatanının perişanlığını, vatanından uzakta yüreğinde hissetmiş olmanın verdiği burukluklа yazılmış şiirler elbette sakin ve heyecansız olamazdı. Onun derdi, asıl derin yarası, vatanın ıztırapları, felâketleriydi. Şair, vatanın haraplığından, milletin fakirliğinden feryat ederek halkın heyecanına, duygularına tercüman oldu. Milletine derin muhabbetle haykırarak seslendi. Onunla iftihar etti ve onu her şeyden mukaddes tuttu.

Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı bir başka eser, İsmail Gaspıralı'nın "Müslüman-ı Darü'r-Rahat" adlı eserinin Farsça tercümesidir. Türkçe yazılan bu kitabı Farsça yayınlamaktaki maksadı, Buhara, Semerkant gibi ülkelerin dışında Farsça konuşan İran, Afganistan, Kuzey Hindistan gibi (35)

(*) YARKIN, İbrahim: a.g.m.de bunun yayınlanma tarihini 1912 olarak gösterir.

(33) KASIM, Begali: San'at, a.g.m.

(34) KASIM, Begali: San'at, a.g.m.

(35) KASIM, Begali: Saadet, a.g.m.

ülkelerde de onun okunabilmesi oralara hızlıca ulaşabilme ihtimalini göz ününde tutmasıdır. Fitrat'ın, İsmail Gaspıralı tarafından söylenen "Dil ve istiklal için birleşiniz!" sözünü tekrarlamakla kalmayıp bu sözün ruhuna uygun hareket ederek de aynı Türkiye'deki çağdaşları gibi mücadele ettiği görülmektedir. Fitrat dışarıda olsa da kendi vatanının istiklâli ve hürriyeti için gönülden mücadele etmiştir. Ülkeye hakim olan Emir ve ona da sahiplik ve koruyuculuk yapan Çarlık Rusyasının zulmünden milletini kurtarmak için ölüme gönüllü olan kişilerden birisi olarak bilindiğini H. Baltabayev, "Abdurauf Fitrat" adlı eserinde anlatmaktadır. Bu tutkun ve durgun durumdaki Buhara için ne yapılmalı, ona yardım için hangi yollar takip edilmeliydi? Fitrat bu yolun eğitim olduğunu görür. Bunu "Halk okuyup akı karayı bilse hakkını da bilecek ve onu isteyip alma yollarını da bulabilecekti."(36) sözleriyle ifade eder. Fitrat'ın eserlerinde işlenen meseleleri sadece milletin kültürünü yükseltmek çerçevesinde görmek doğru olmaz. Onun eserlerinde siyasî görüşlere de yer veriliyordu.

Fitrat'ın yukarıda adı geçen eserlerinin faydasını, İstanbul'un etkisini düşünmeden anlamak zordur. Yenilikçi Türkiye'de "İttihat ve Terakki" partisi ile Osmanlı Türklerinin demokratik gelişmesinde önemli mesafeler alınmıştır. Bu demokratik zemine hizmet eden İslâmcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık fikirlerinin, Fitrat'ın eserlerinde ve siyasî kişiliğinin şekillenmesindeki açık ve belirgin olan etkilerini görmek mümkündür. Fitrat'ın 1936'da yayınlanan "Aruz Hakkında" adlı kitabında, "Bizde cedidizmin birinci devri İslâmcılığın bayrağı altında yürüdü."diye yazdığını belirten B.Kasım, aynı eserden alıntısını şöyle sürdürür: "Cedit Edebiyatının aruz vezni ile yazılışı yine bu devreye rastlar. Daha sonra İslâmcılık, Türkçülük, Özbek milliyetçiliği birbirinden farklı hareketler olarak

---

(36) KASIM, Begali: "Sa'adet, a.g.m.

belirginleşmeye başladı. Ben bunların üçünden de geçtim ve çok iyi hatırlıyorum ki İslâmcılıkla Özbek milliyetçiliğinin edebiyattaki yansımalarından bir tanesi, vezinde aruz ve parmak (hece) taraftarlığı şeklinde kendini gösteriyordu"(37).

(37) KASIM, Bigali: "San'at", a. g. m.

C. BUHARA'YA DÖNÜŞ

Fıtrat'ın okulu bitirip ülkesine döndüğü 1914 yılında şöhreti sadece Buhara'da değil, bütün ülkede yayılmıştı. Fıtrat, eli kalem tutan gençlerin çoğunu yönlendiriyor ve liderlik ediyordu. Çolpan, 1913-1914 yıllarında bir sebeple "Özbek milli okuvçısı (öğrenci) " oluşuna karar verip büyüklerinden de hocasından da kaçıp Taşkent'e gelişini hikâye ederken "O zamanlarda biz hepimiz Özbek genç yazarları Fıtrat'ın etkisindeydik." diyordu. Yine B.Kasım'ın alıntı yaptığı F.Hocaev, "Şairin ateşli şiirleri 1914 yılı 'Sadayı Türkistan' gazetesinde de basıldı. Vatanperverlik şiirlerinin toplamı olan 'Sayha'yı okuyan kişileri, sadece Buhara hükûmeti değil, Rus hükûmeti de takip etmeye başladı. Çünkü bu şiirlerde her şeyden önce Buhara'nın bağımsızlık mücadelesinin dile getirildiği ve bunun parlak bir şekilde ifade edildiği görülüyordu." diye (38) görüşlerini açık bir şekilde ifade eder. Yine F. Hocaev, Fıtrat'ın eserlerinin toplumdaki etkisi hakkında görüşlerini belirtirken onun 1909-1915 yıllarındaki etkinlikleri üzerinde durarak Emirlik sistemini kötüleyen sert ve hoş olmayan bir dille yazılan kitapların Buhara azadlık hareketine yapmış olduğu etkiyi, kendine göre yorumlamıştı. F. Hocaev, "Buhara İnkılâbı Tarihi ve Orta Asya Millî Şahlanışı" adlı eserinde "Baskılara aldırmadan Fıtrat'ın bütün risaleleri hemen satılırdı. Risaleler ve onun etrafındaki konular toplumun bütün sınıflarınca çok ilgiyle okunurdu."(39) der.

Fıtrat, Yaş Buharalıların faaliyetlerine doğrudan katıldı. O, Türkiye, İran ve Rusya'daki inkılâpçı hareketlere yabancı olmasa da onları eğitim yoluyla

---

(38) KASIM, Begali: "Fıtrat Hakıda Kayıdlar", Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı S.23, Taşkent, 5 Haziran 1992.

(39) KASIM, Begali: "Sa'adet, a.g.m.

gerçekleştirmeyi düşündüğü için, onu siyasî mücadeleye iten sadece bu inkılâbların etkisi değildi. Dayanması çok güç hâle gelen hayat şartları, iki taraftan yapılan zulümler Fitrat'ın o, hoşgörülü, vatanperver özelliklerini yeniden gözden geçirerek yeni yorumlar yapmasına sebep olur. Özbekistan'a döndüğü zamana kadar eğitime yönelik hareketlerinin yanında siyasî faaliyet lerde bulunur. Şunu da belirtmek gerekir ki Fitrat'ın, dünya görüşü ve Batı Avrupa emperyalist devletlerinin istilacı siyasetine karşı mücadele anlayışı, 1910'lu yıllarda (İstanbul'a gelip eğitimini tamamlayıncaya kadar) Yaş Türklerin çizgisinde ortaya çıkar ve ona göre şekillenirdi. 1910'lu yılların ortalarında ve ikinci yarısında Yaş Buharalılar teşkilâtının faaliyetlerine doğrudan katıldığı dönemlerde bilinen düşüncesi, esas maksadı millî bağımsızlık için mücadele eden bu hareketin programını (stratejisini) ortaya çıkarmaktı. Bilindiği gibi müstemleke ülkelerinde halkın duygularını tahrik ederek canlı tutan olaylar yine onların iradesiyle yönünü bulur. Bu çeşit olaylar yazarların kalbinde ateşli ıztıraplar ve alevler bırakır. Fitrat'ın da yüreğinin her zerresini saran bu ateşli olayların, duygularındaki ıztırabının bazen ruhunun ezilişiyle, bazen hakaretlerin girdabındaki derin idrakiyle edebî eserlerinde yankılandığını görüyoruz. 1914'lü yıllardaki olayların tamamen Buhara'da yeni okulların açılmasıyla ilgili olduğunu söyleyen C.Aynî, sözlerini şöyle sürdürür: "Bu arada Fitrat ve Atahoca Buhara'ya dönerler. Doğal olarak onlar bu okullarla ilişki kurup öğretmenlerle yakından ilgilenerek okulların işini düzeltmek için türlü yöntemler uygularlar. Öğretmen ve gençlere tavsiyelerde bulunurlar. Bu durumu Rus elçiliğinin görevlileri anlayamaz"(40). Buhara'nın yarı ıslah olan okulları, öğrencilerini İstanbul'a gönderme işine önceden itibar etmeyen memurları, şimdi İstanbul'da eğitilmesi, özellikle Fitrat gibi kendi kalemiyle kendini tanıtan kişilerin okul

---

(40) KASIM, Begali: Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, a. g. m.

işlerine karışmasından herhangi bir şüphe duymazlar. Diğer taraftan Fıtrat'ın kişiliği ve eserleri, Çar görevlilerini, Emirlikten çıkarı olanları korkutmaya başlamıştı. Onlar aslında böyle kişiler için kendilerini korkulacak kimseler olarak bilirlerdi. Bu sebeple Buhara Veziri S.Aynî'yi çağırıp onu sorguya çekerek "Fıtrat'la gidip gelişin var mı?" şeklindeki soruda Emir görevlilerinin aslında Fıtrat'a olan olumsuz tavırları sergilenmiş olur.

1914-1915 yıllarının reaksiyonu, iki yönlü baskıyı artırıyor, gazeteleri kapatıyordu. Bunun sonucu olarak "Maarifet" neşriyatı ve kitap satış işleri yasaklanır. Bu, ceditçilerin kendi aralarında ihtilaflar çıkmasına sebeb olur. İstanbul ve Orenburg'dan dönüp gelen çokça öğrenci amaç ve yöntemleri konusunda üstatlarıyla görüşmez. Onlar siyasî haklarının açıkça belirtilmesini isterler. Onların yeni isteklerinde antikomünist siyasî eğilimler görülmeye başlar..... Eski tarzdaki ceditçilere A.Burhanov, sol ceditçilere ise, Fıtrat başkanlık yaptılar.

Birinci Dünya Savaşı döneminde yeni okulların kapatılışına aldırmayan gençler okuma işine devam ederler. 1913-1914 yıllarında Emir, bu teşkilâtın dayandığını düşündüğü yeni usûldeki okulları kapatmıştı. Böyle bir zamanda S.Aynî, Fıtrat'ın kendi evinde oturup ona müracaat eden gençlere ders vererek eğitim ve terbiye işleriyle ilgilendiğini(41) belirtirken; Begali Kasım, yakın arkadaşları, dostlarıyla beraber, kısa zamanda başka şehirlerde benzer okullar açtığını (42) söylemektedir. Bu devirde Emir Nasrullahan'ın Buhara Kadısı Şerifcan'a "Ceditçilerle yakınlaşmayın, Abdüsemed Hoca'ya ceditçilerle özellikle Abdurrauf Fıtrat'la kimsenin görüşmemesi gerektiğinin anlaşılmasını sağlayınız!" diye yazması da Fıtrat'ın o devirdeki siyasî

---

(41) BALIHOCAEV, Batırhan: a.g.m.

(42) KASIM, Begali: "Saadet, a.g.m.

etkinliğini ve durumunu gösterir. S.Aynî, adı geçen eserinde, "O zamanlarda Fitrat, Buhara'da değildi. Belki Yaşlar teşkilâtının vekili sıfatıyla Osman Hoca ile birlikte Rusya'ya gönderilmişti." diye yazar. Ayrıca o, 1915-1916 yıllarında Yaş Buharalılar birliğinin siyasî gayelerini belirleyen bir lider olarak bilinir. Buhara'daki Ceditçilik hareketinin oluşumundaki çok çeşitliliğin yanında, maksat ve eğilimlerinde de çok çeşitlilik vardı. Fitrat, monarşi sisteminden ayrılarak, inkılâpçı demokratik sisteme geçme düşüncesine sahipti. Bu düşüncelerin hepsi, önce gelişmiş bir eğitim mücadelesinin etrafında toplanıyordu. Diğer yandan Buhara'ya oldukça yakın olan 10-13 km. mesafedeki Kağan Yangı'da yerleşen Buhara inkılâpçılığı, Rusya'nın havasıyla nefes alıyordu. Fitrat'ın Devlet Havfsızlığı Komiserliği (DHK)(*) arşivinde 4269 numarayla kayıtlı "iş" (0lay)teki malzemelerden şunları öğreniyoruz: O, 1914 yıllarında Buhara'da gönüllü tiyatroculuk çalışmasını organize ederek, sahnede roller oynar. Biriken paralarını o yıllarda savaş sebebiyle geçinmekte zorlanan, yetimlerin, dulların yaşlıların ve Müslümanların yararına harcar, onlara verirdi. Ayrıca bu tür hayır işleri için Buhara hakiminden matbaa alıp (teknik olarak hangi seviyede olduğu belli değil) ülkeye yaşadığı, bildiği doğruları yayar(43).

Fitrat'ın görüşlerini yansıtan onun bu devirlerde yazılmış ve 20. yüzyılın başındaki nadir dram örneklerinden olan "Rehber-i Necat" (1915), "Aile" (1916), "Bigican" (1916), "Mevlud-i Şerif" (1916), "Eba Müslim" (1916) gibi eserleri vardır. Fitrat, yeni okullar ve yeni okullara uygun ders kitapları hazırlamayı da ihmal etmez. Bu maksatla Bakü'de ağabey-kardeş Orudcievler matbaasında "Okuv" adlı kitabını bastırır.

Fitrat'ın Ekim İhtilâliyle münasebeti, o yılların basın hayatına yansıyan yönleriyle başlar. 1917'de Buhara Emirinin Ceditçileri takip ederek

---

(*) TT'deki karşılığı ile İstihbarat Teşkilâtının görevini yapar.

(43) KASIM, Begali Sanat, a. g. m.

yakalananları çeşitli cezalara çarptırması yüzünden Fıtrat, diğer aydın ve Yaş Buharalılarla birlikte Buhara'dan ayrılmak zorunda kalır. Buhara'dan kaçtıktan sonra bir müddet Semerkant'ta kalır. Burada Ekabir Şahmansur'la birlikte Semerkantlı Ceditçilerin yardımıyla 1 Nisan 1917'den itibaren "Hürriyet" gazetesini çıkarırlar. Merdankul Şahmuhammedzade'nin de muharrirlik yaptığı bu gazetede Behbudî, Sıddıkî, Aczî gibi tanınmış edipler şiir ve makaleleriyle yer alırken Hacı Muin, neşir heyetinde görev yapar. Fıtrat, 27. sayıdan 87. sayıya kadar (1918) bu gazetede muharrirlik görevini başarıyla yürütür. Artık bu devreye gelindiğinde kaçınılmaz son yavaş yavaş kendini göstermeye başlar. Bu şekilde komünist partiye yönelmenin ilk acı sonuçlarını, Yaş Buharalılar, aralarındaki farklılıkların ve ihtilâfların körüklenerek "sağ" ve "sol" gruplara ayrılıp bölünmek suretiyle tadarlar. Bu bölünmede sol kanadın başında Fıtrat vardır. 1917 şubat devriminin sert ve tek ideoloji oluşturma amacına rağmen, bu ihtilâfların daha da keskinleştiğini görüyoruz. Buhara'da cedidizmin tek ve görünürdeki bütünlüğü artık bozulmaya başlar.

Olaylar şiddetle devam eder. Yeni şartlar yeni mücadele şekillerini ortaya koyar. Buhara Emiri yeniden oluşturulan Geçici Hükûmete girmek istediği gibi Ceditçiler de muzaffer Rus işçi-çiftçilerinden medet umarlar. Tabiî ki Buhara'ya özgürlüğün Kuzey'den gelmesi mümkün değildi, onlara "Ağabey gibi yardımı" ise Buhara'daki askerî-siyasî makamlar sağlayabilirdi. Ceditçilerin merkezi sayılan ve baskı sebebiyle yok oluş devresine giren "On ikiler komitesi" içinden bazıları onlarla iş birliğine girmiş olan Emir'in vermeye mecbur olduğu "Ferman"dan dolayı gösteri yapmak ister. Bu konuda kendi aralarında ihtilaflar çıktı. Fıtrat'ın başkanlığındaki gösteri taraftarları azınlıkta kaldılar. Bundan sonraki tartışmalarda Buhara'da Cedidizm bütün bir hareket olma özelliğini kaybeder. Bu hareketin içindekiler iki ayrı parti (Erk Partisi, Ceditçi Terakki Perver Partisi) şeklinde mücadelelerini sürdürürler. Her iki parti ayrı ayrı

programlarını hazırlar(44). Sonradan Yaş Buharalılar İnkılâp Partisi diye bilinen resmî teşkilât işte bu olaydan sonra ortaya çıktı. Son derece önemli olan bu olay Buhara'daki Cedidizmin o devirdeki başarılarından biri olarak kabul edilir. Bunun yanında ceditçiler, isimlerinin değiştirilmesine şaşırmadılar, üstelik bunun o kadar önemi de yoktu, çünkü Buhara'da inkılâp beşiğini sallayan Yaş Buharalılar Partisinin bütün hareketleri, Ceditçiler faaliyetinin bir devamı sayılıyordu. Buhara ceditçilerinin sol kanadı, gençlerin teşebbüsüyle ceditçilik hareketinden inkılâbçı partiye dönüşecek olan yeni bir merkez açar. Sonra, "Yaş Buharalılar İnkılâp Partisi" kurulurarak ona rehberlik etmesi için dokuz kişilik merkez komitesi tertib edilir. Oluşturulan bu komiteye Abdulvahid Burhanoğlu Reis, Fitrat Başkâtip, Osman Hocaoğlu Muhasip, F. Hocaoğlu ve yine beş kişi üye olarak seçildiler. Yaş Buharalılar, Leningrad'daki geçici hükûmete; (İşçi ve Köylü Vekilleri Birliği) Buhara'da ıslahat işlerinde Emir'e etki etmeyi başarır. Emir Said Alimhan bunların isteklerini yerine getirmeye mecbur olur. 7 Nisan 1917'de ıslahat fermanı ilân edilir. Şimdi sıra onun nasıl gerçekleştirileceği sorusuna gelmişti. Bu soru ateşli tartışmalara sebep olur. Eski ceditçilerin çoğu bu ferman şerefine şenlik yapmayı isterken, Fitrat başkanlığındaki sol grup nümayişin gerekli olduğuna inanarak gösteri (miting) yapmayı uygun görür. Yapılan bu miting sonunda güç yatıştırılan göstericiler, Registan'da kurşuna dizilir. Burhanov, geri kalanların ev ev aranmasını ister. Emir, bundan yararlanarak tutucu, yobaz dincileri, kötü niyetli kişileri işe karıştırıp Yaş Buharalılardan acımasızca öc aldı. Otuzdan fazla kişi tutuklandı. Fitrat ve Osman Hocaev Taşkent'e giderek iş bulmaya mecbur oldular. Fitrat'ın da Aynî gibi Taşkent'e 1918 yılının Nisan ayında gelmiş olması gerekir. Onun oturduğu adres 22 Temmuz 1937'de düzenlenen mahpusluk

---

(44) TOGAN, Zeki Velidî: Hatıralar, İstanbul, 1969, s.372-373.

tutanağında Taşkent şehri, Gülistan mahallesi, 116. ev olarak olarak gösterilmiştir. Fıtrat, öğretmenin ve eğitimin gücünü çok iyi bildiği için Taşkent'teki çalışmalarına öğretmenlikle başlar. Meşhur gazeteci Azam Eyyüb, 1918 yılında Fıtrat'ın öğrencisi olmasından dolayı, onun okulda "Genç Yürek" isimli çocuklar birliği kurduğunu ve kendi el yazısıyla duvar gazetesi çıkardığını söyler(45). Görüldüğü gibi öğretmenliğin yanında kalemi de elinden bırakmaz.

(45) KASIM, Begali: San'at, a. g. m.

Ç. OLGUNLUK DÖNEMİ

Bu olaylar, Yaş Buharalı inkılâpçılar için çok acı bir tecrübe olur. Tezgâhlanan bu olaylarla onlar, Rus Proleteryasına dayanmadan özgürlüğe kavuşmanın mümkün olmayacağına inandırılmaya çalışılır. Fakat, Ekim onları perişan eder. Aslında bunda şaşılacak bir taraf da yoktu. Onlar komünist sistemi kabul edişe hazır değillerdi. Bu sebeple Şubat İnkılâbını memnunlukla karşıladıkları hâlde, Ekim inkılâbı karşısında sessiz kalırlar(46).

Aynı zamanda millî, bağımsız devlet kurma gayesi, Türkistan basınında ateşli taraftarların ortaya çıkmasına sebep olur. Olaylar şiddetle devam eder. Leningrad'daki Ekim değişikliklerinin üzerinden çok geçmeden 1 Kasım'da, Taşkent'te de Rus Bolşevikleri hakimiyeti ele alırlar.

26 Kasım'da Hokand'da ülke Müslümanlarının olağanüstü kurultayı başlar. Fıtrat, Türkistan Muhtariyeti'ni sonsuz bir samimiyetle karşılar ve muhtariyetin ilân edildiği 27 Kasım gecesini "Millî Kadir Gecesi" diyerek adlandırır(47). Onu korumak ve uzun ömürlü olmasını sağlamak gerekiyordu; bunun için de güç gerekliydi. Fıtrat, bu gerçeği hiçbir zaman unutmadı. Muhtariyet, Taşkent'te de geniş etkiler yapar. Şehirde mitingler yapılarak muhtariyet desteklenir. Buhara'da ise, Yaş Buharalıların Emir'le anlaşmazlıkları devam etmektedir. Mücadele oldukça şiddetli bir hâl almıştır. Yaş Buharalılar güçlerini yeniden göstermek için birleşerek aynı safta yer alırlar. On bir kişilik yeni merkezî komite kurulur. Partinin ıslahat hakkındaki tasarılarına ihtiyaç duyulmaktadır. Fıtrat olmadan işler yürümez. Islahatların programlarını, tasarılarını hazırlama görevi ona düşer. Bu programda önce, sadece kalıcı bir meşrutiyete geçinceye kadar

---

(46) KASIM, Begali; Saadet, a. g. m.

(47) BALIHOCAEV, Batırhan: a.g.m.

eğitimin alt yapısını oluşturmak maksadıyla Emirliği koruma esasını kabul ederler. Bundan sonra, büyük önemi olan tarım, köycülük ve üretim konularına eğilirler. Fitrat, Buhara'da üretim merkezleri, bankalar kurmak ve diğer şehirlerde şubeler açmak, çiftçileri tefeci elinden kurtarmak, onlara dışarıdan tarımla ilgili makinalar getirerek bu şekilde faydalanmalarını sağlamak gibi fikirler ileri sürer. Bundan sonra yapılacak işlere bakması için "Yer İşleri Nazırlığı"nın kurulması gerekiyordu. Buhara'daki bütün işleri yürütmek için on bakanlık kurulur. Bunun yanında askerî ve malî işlere de önem verilir. Askerlik mecbur edilerek yirmi iki yaşına gelen sıhhatli her gencin iki yıl askerlik yapması kararlaştırılır.

Bu programın en önemli özelliklerinden biri adlî sistemin şeriat hükümlerine göre düzenlenmiş olmasıdır. Adliye Nazırı aynı zamanda Baş Hakim olarak da kabul ediliyordu. F.Hocaev, Fitrat'ın sağ kanadın varlığını kabul etmeyerek programın herhangi bir yerinde cumhuriyet sözünü kullanmamasını programın en zayıf yönü olarak görür. Aslında Fitrat'ın bizzat çalışarak hazırladığı bu yönergeyi Hocaev, devlet idare şekli (sistem) olarak kabul eder. 1920'de oluşturulan Buhara Şûraları'nın yönetimi, günümüzdeki cumhuriyet kavramının özelliklerini taşır.

Ekim darbesinin mahiyeti çok geçmeden aydınlanmaya başlar. Bolşeviklerle Buhara Şuralar Cumhuriyeti, Emirliğe karşı mücadele etmek için anlaşırlar. Bu anlaşmada Sovyetler, Türkistan'a yardım etme şartını kabul ederler. 1918 yılının başlarında Türkistan Halk Bakanları Birliği başkanı F.Kalisev, Aşkabad'a giderek Kokan'a yerleşir. Burada Yaş Buharalılar kurultayına hazırlık yapılmaktadır. Rus inkılâpçıları Poltoratskiy, Utkin ve Preobrajenckiy'nin teklifine göre gerçekleşecek silahlı isyana hazırlık konusunda Buhara'dan F.Hocaev'le Kalisev müzakere ederler. Kalisev, Buhara'dan daha önce Kokan'da teşkil edilen, Türkistan muhtariyetinden daha fazla korkmaktadır. Kokan'da yetişen ve kendi zaferinden mest olan Kalisev, Emir Buharasını kolayca hâllederim, diye

düşünmektedir. Bunun için, isyana hazırlanma ve birlikte mücadele konusundaki sözleşmeye razı olarak, Pulimyat ve askerlerine yardım vermeyi va'ad eder. Emir adına F.Hocaev ve F.Kalisev imzasıyla ültimatom gönderilir. Emir'in şartlarına razı olarak şehre askerle girmemelerini söylemesine rağmen, isyancılar şehirde gövde gösterisi yaparlar. İşte bu şekilde Ruslarla birlikte gerçekleştirilmesi düşünülen ve tarihe "Kokan Vakası" olarak geçen Kalisev desteğindeki silahlı isyan başarısızlıkla sonuçlanır. 1918 yılı 19-20 Şubat'ta Kokan ve çevresi, Türkistan Orduları Komutanı E.Perfilev'in emriyle özgürlük ve inkılâp maksadıyla kana bulanır. Burada Fıtrat, "Eğer biz dik başlılık yapsaydık, herkes ölürdü. Emir gazaba gelip bütün güçlerini üzerimize saldı. Bu savaşın nasıl biteceğini hiç kimse bilmiyor....Emir güçlü..." şeklinde yorum yapar. Revkom (inkılâp komitesi) üyesi, "Fıtrat'ın bu sözünü Yaş Buharalılar da kabul ettiler" (H.Sadıkov'nın "Kanla Mühürlenen" makalesinden. Zvezda Vastaka, 1989, 5. sayı s.100) (48) demekle Fıtrat'ın olayların yönlendirilmesin deki gücünü ve isabetli kararını teyit eder.

Değişik kaynaklara göre şehir üç gün yanmış, 10.000 'den fazla Türkistanlı öldürülmüştür. Fergana ve çevresindeki 180 köy ateşe verilmiştir. Yerli halktan Margılan'da 7.000, Andican'da 6.000, Namangan'da 4.500'e(49) yakın kişi öldürülmüştür. Kaynaklar Yaş Buharalılardan katledilenlerin 1.500'den fazla olduğunu (B.Kasım "Fıtrat Hakkında Kayıtlar" adlı yazısında Buhara'da katledilenlerin 3.000'e(50) yakın olduğunu söyler) göstermektedir. Katliamdan

---

(48) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e.,s.15.

(49) KASIM, Begali: Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, a.g.m.

(50) KASIM, Begali: Özbekistan Edebiyatı ve San'atı, a.g.m.

ancak 150-200civarında Yaş Buharalı kaçarak kurtulmayı başarabilmiştir(51).

Kokan'da "Barış sağlandıktan sonra(!)" baskıncılar, Buhara'yla ilgilenirler. Ahâli, silahlı kızıl askerlerin Buhara'ya baskına gelmesini "Yok bu bir protesto hareketi değil, dinsizlerin, ecnebilerin Buhara-yı Şerif'e baskın yaparak girmesidir." şeklinde yorumlar. Onların yanında yer alan Yaş Buharalılar, kendi dinini, vatanını, imanını Ruslara satan en kötü kişiler olarak değerlendirilir. Barıştan sonra, F.Hocaev ve F.Kalisev'in 24 saat içinde hükûmeti dağıtıp yerine, Yaş Buharalıların yönetim komitesini tayin etmesi gerekirken onlar bu görevi yapmazlar. Emir hücuma geçer. Kalisev, Taşkent tarafına çekilmeye mecbur olur. Takip edilmediğini anlayıncaya kadar çekilmeye devam eder. Emir, Yaş Buharalılardan hiç olmazsa üçünün (F.Hocaev, Fıtrat, Burhanavî) tutuklanıp kendisine teslim edildiğinde takip ve katliamın durdurulacağına dair söz verir(52).

Daha sonra Taşkent'ten yetişen Kaluzaev'in bir grup askerle birlikte gelmesi bunların canını kurtarır. Böylece Kalisev'in ordusu ve onlarla beraber olan Yaş Buharalıların bir kısmı hayatta kalmış olurlar. 1918 yılı Mart'ındaki bu acı katliam, Yaş Buharalılar hareketini dağıttığı için Özbek Türkünün dünyasında acı bir olay olarak yer alır. Hayatta kalan Yaş Buharalıların bir kısmı Kalisev'le birlikte Semerkant'a gitmeyi başarırlar. Bir yere gidemeyerek Buhara'da kalanlar tutuklanır. O yıl, Türkistan'daki felaketli, kötü günler onları çeşitli yerlere gitmeye mecbur eder. Bunlardan büyük bir kısmı (400'e yakını) Taşkent'e yerleşir. Yaş Buharalılardan canını kurtarabilenler Semerkant ve Taşkent'te kendilerini koruyacak kişiler bulurlar. Onların bir kısmı siyasetten uzaklaşıp

---

(51) KASIM, Begali: Sa'adet, a.g.m

(52) KASIM, Begali: Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı , a.g.m.

gider. Bu son duruma göre iki ayrı şehirde bu hareketin iki ayrı merkezi ortaya çıkmış olur. Bunlardan Taşkent merkezî zemininde Buhara Komünist Partisi kurulur. 25 Eylül 1918'de partinin merkezî komitesi seçildiğinde Fitrat ve Hocaev Taşkent'te bulunmaktadırlar(53). Bu dönem Yaş Buharalılar için ağır bir devir olur. Liderler, üyeler kısaca, herkes birbirini suçlamaya ve karalamaya başlar. Belirli işi, becerisi olmayanlar açlıktan ölürken bir kısmı tutuklularla yaşamayı tercih eder. F.Hocaev, Merkezî Komite reislerinden kendisini uzak tutar. Fitrat, kültür-eğitim işlerine dalıp gider. Nisan ayından başlayarak Taşkent Darülmuallimin'de ders verirken aynı zamanda "Eski Ana Dili" ile ilgili ders notları, "Şiir ve Şairlik" adlı eserini, ileri sınıflar için ders kitaplarını ("Okuv") ve diğer birçok ilmî-edebî eserini yayınlama imkânı bulur (54).

Bu karışık dönemde kişilerin gerçek düşüncelerini, yapmak isteyip de yapamadıklarını veya başkalarının gösterdiği şekliyle kişilerin karakterini doğru ve tarafsız değerlendirmek oldukça zordur. Fitrat'ın hayatının bu dönemini daha yakından değerlendirebilmek için, yine onun Baybulattav'a verdiği cevaba bakalım:

> "Makalenizin bir yerinde benim Buhara Komünist Fırkasının yararına matbuat yardımıyla hizmete girdiğime hayran kalıp, bunu "oportünistlik" yapmak diye açıklıyorsunuz. Görülüyor ki makalenizde hangi mesele üzerinde dursanız, hiçbirini iyice araştırıp doğruları söylemeye çalışmıyorsunuz. Ben, Buhara Komünistleriyle birlikte çalıştığım zamanlar iki düşünceye ayrılmışlardı: Yaş Buharalı İnkılâpçılar Fırkası, Buhara Komünistleri Fırkası. Bu iki fırka arasında nüfuz mücadelesi had safhaya ulaşmıştı. Ben Komünist Fırkasının

---

(53) KASIM, Begali: Özbekistan Edebiyatı ve San'atı, a. g. m.

(54) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.17.

Buhara inkılâbına yakınlaşmasını istediğimden, Yaş Buharalıların teşviklerine karşı koydum ve Buhara Komünistleri arasında kalarak çalıştım. Yaş Buharalılar da benim hizmetimi istiyorlardı. Ben kabul etmedim. Bunun sebebini anlamak için benim Şûra Hükûmeti ve Komünist Fırka ile olan ilişkilerimin tarihini incelemek gerekir. Ben Özbek milliyetçisi olduğum dönemlerde her zaman Şûra Hükûmeti ve Komünist Fırkasının gelişmesini, iyiliğini düşünmekteydim. Bir zamanlar General Karaviçenko Türkistan'ın Belediye Başkanı oldu. Bolşeviklerle geçici hükûmet arasındaki mücadele hızlanıyordu. General Karaviçenko, yerli milliyetçilerle iyi geçinme siyasetini güdüyordu. O zamanlar, Taşkent'ten Semerkant'a Çokaev başkanlığında üç kişilik bir heyet geldi. Heyetin maksadı yerli teşkilatları anlamak, onların Bolşevik hareketine sempati duymalarını teşvik etmekti. Ben Semerkant'ta "Hürriyet" gazetesini çıkarıyordum. Heyetin geldiği gecenin hemen sabahında gazetemde bir baş makale yazdım. Maalesef "Hürriyet" gazetesinin bu sayısını bulamadım. Makalemde mücadelenin (ceditçilerin) hangi tarafa katılması gerek?" diye sorup, yine kendim sol tarafa katılışı savundum. Bu mücadelenin "sağ" tarafından bize bir hayır gelmeyeceğini ileri sürdüm. Benim bu düşüncem bir keramet değil, tamamen tecrübe sonucudur. Çünkü Buhara Emiri ile olan kavgamızda Geçici Hükûmetin Emir tarafında yer aldığını, bizim ise işçiler tarafından, (işçi-çiftçi-asker) Vekilleri Kurulu tarafından korunduğumuzu kendi gözümle görmüştüm ve Komünistler Fırkasının millet meselesini bütün dünyadaki siyasî fırkalara göre doğru hâllettiğini iyi buluyordum. Benim yazarlığım altında çıkan adı

"Hürriyet" gazetesi Semerkant Ceditçilerinin genel yayın organıydı. Son zamanlarda ise bir zenginin parasıyla çıkıyordu.

Kokan Muhtariyeti ilân edildi.(*) Ben Semerkant tarafından vekil olarak seçildiğim hâlde, Kokan'a gitmedim, Muhtariyetin hiç bir işine karışmadım. Bütün Türkistan milliyetçilerinin gazabını çekerek adı geçen Kalisev Vak'asına karıştım. Buhara Emirine verilen ultimatom benim kalemimle yazıldı. Kalisev mağlubiyetinden sonra Semerkant'ta durmadım, Taşkent'e gittim. Orada Bolşevikler tarafından çıkarılan "İştırakiyun" gazetesine hizmet ettim. Taşkent'teyken "Şark Siyaseti" denilen bir kitap yazıp bütün şark milliyetçilerini Şûra Hükûmetiyle ittifak etmeye çağırdım. Eski Türkistan Cumhuriyetini olsun, eski Buhara Cumhuriyetini olsun kana bulayan basmacılık hareketi uzun müddet devam etti. Bu harekete açık gizli olarak kim yardım etti, kim düşmanlık etti bu gün gerekli dairelerce bilinmektedir. Ben ise, bu hareketlere gizli bir yardım ve yakınlık göstermediğimi her zaman söyler ve ispat ederim"(55).

(*) "Kokan Muhtariyeti" 1917 yılının Kasımında Kokan'da dört ülke Müslümanlarının Kurultayında kurulan hükûmet olup o, Şubat 1918'e kadar devam etti.

(55) ABDURAUF Fitrat: Kızıl Özbekistan, a. g. m. ,

D. RESMÎ GÖREVLERİ

Fıtrat, 1918 yılının Kasımında Buhara Komünistlerinin saflarına katılır. 1919'da ise Komünist Partisine girerek partinin birinci kurultayında (Haziran,1919) Buhara Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyeliğine seçilir. Parti matbuatında, eski Sovyet okullarında ve okul yurtlarında hizmetlerde bulunur. Bu okul yurtlarında sadece edebiyatla ilgili değil, Arapça, Geometri gibi dil ve fen bilimleri alanında da (1918-1920 yıllarında) dersler verir(56).

Fıtrat, 1919-1920 yıllarında, Afganistan'ın Taşkent'teki elçiliğinde tercümanlık yapar. Maalasef, o yıllardaki Afganistan'ın tanınmış siyasî ve kültürel çevresiyle olan ilişkilerini gösteren belgeler yeterli değil. Bu konuda yorum yapabilmek için başka bilgiler gerekli. Ancak açık olan bir husus var ki Fıtrat, Türkiye gibi Afganistan'ın da siyasî , kültürel, edebî ve eğitim hayatı ile yakından ilgilenmektedir. Basından ve edebiyat dünyasından muntazam bir şekilde haberi olmaktadır. Afganistan'la karşılıklı yazışmaları sakladığına, gelip gidenle ilgilenerek sohbet ettiğine hiç şüphe yoktur; çünkü o, Yaş Buharalılar gibi bir teşkilâtın liderlerindendir. Yazar olarak, sadece Türkistan Buharasında değil, Türkiye ve Afganistan'da da tanınıyordu. Onun elçilikteki yaklaşık iki yıllık resmî görevi yanında, edebî ve kültürel konularda, yaptığı çalışmalarla iki ülke arasındaki yakınlaşmalara katkıda bulunmuş, hizmet etmiştir. Ne yazık ki yazarın evinde Afgan Maârif Nazırlığının "takvim" yazılarının bulunması ve bu yazılarda yer alan Afganistan'ın Taşkent'teki büyük elçisi Muhammed Aslanhan, meşhur Afgan Generallerinden

---

(56) KERİMOV, Erik: (Komisyon) "Çolpan ve Fıtrat Adebî Mirasını Örgeniş Boyınca Tüzilgen Komissiya Hülasalaları", Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, Taşkent, 1988, s. 26-33.

Muhammed Valihan ve Avlanî'nin Fırat'tan ricasıyla Mirza Muhammed ile yapılan sohbetler, 1937'de diktatör Stalin'inin adaletince suç kabul edilecektir.

Fıtrat'ın Taşkent'teki en büyük işlerinden(57) biri "Çağatay Gürüngü"yü kurması olur. Bu topluluğun kurulmasıyla ilgili olarak E. Kerimov "O, bu yıllarda (1918-1920) Türkistan Cumhuriyeti İç İşleri Bakanlığının izniyle kurulan "Çağatay Gürüngü" imlâ grubuna üye olarak girdi"(58) diye bilgi verir. Özbek kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan, geçmiş mirası öğrenmek ve onlardan halkı haberdar etmek, yeni nesillerin atalarının ölmez ruhları ile bağlarını koparmamak yolunda çok büyük hizmetleri geçen bu grup hakkında maalesef halka, doğrular henüz söylenmiş değildir.

Buradaki İştirakiyun Fırkası, Komünist Türkistan Partisi Müslüman bürosunun Türkistan halkları kültür mirasını toplamak ve öğrenmek konusundaki görevini yerine getirir. Bu fırka, edebî ve kültürel bir teşkilâttır ve ıslahatçılığı önde tutmaktadır. Bunun yanında Fıtrat, "İştirakiyun" ve "Türkistan" gazetelerinde coşkun makaleleri ile bu oluşuma katılır. Fıtrat'ın işte bu devirde silahlı isyandan kültürel inkılâba doğru yöneldiğini görüyoruz. H.Baltabayev, bu konuda F.Hocaev'den alıntı yaparak şunları söylemektedir: "Fıtrat, parti ve siyasî işlerle ilgili resmî seviyeden uzak olmasa da sosyo-kültürel konularda bütün bedeniyle çalışıyordu "(59). Yerlerinden ayrılan Yaş Buharalılar "Uçkun", Komünist grubu ise "Kutuluş" gazeteleri etrafında birleşmişlerdi. Karışıklık ve yeni ihtilaflara yol açtırmayacak olan kurul, Merkezî Komite değil, Yaş Buharalıların Türkistan Bürosuydu. Bu büro, "Uçkun" sayfalarında "Zulme karşı birleşiniz!" sözleri altında partinin yeni şartlara uyumlu hâle getirilen sert

---

(57) KASIM, Begali: San'at, a. g. m.

(58) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, 1988, a. g. m.

(59) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.17.

ilkelerini ilân eder. Onda yer alan "Yaşasın hür ve bağımsız Buhara!" sloganının maksadı başkadır. Esas maksat Emirliği yıkarak Buhara Cumhuriyetini kurmaktır. Bunun için millî ve hukukî meselelerde ek tedbirler almayı (Fıtrat'ın hazırladığı önceki ilkelere eklemeler yapılarak) gerekli görürler. Programa ilâve tarzında Özbek dilinde "Buhara askerlerine", Fars dilinde ise "Buhara'nın mazlum halklarına" hitapları altında yazılar yayınlarlar. İnkılâpçı Yaş Buharalılar, siyasî parti şeklinde kendi ilk ceditçilik temelinde oluşmuş mücadele tecrübelerine (hiç olmazsa son on yıllık mücadele tarihini hatırlamak gerektiğini düşünerek) ve bunun taktiklerine (yenilikçilikten silahlı isyana kadar) sahip oldukları için Komünist fırkasına katılıp onun teşkilatı altına sığınmayı istemezler. Çünkü Buhara'da halk hakimiyeti yerleştikten sonra da o şekilde savaşların devam etmesine rağmen ceditçiler ve Yaş Buharalıların Buhara'yı hür ve bağımsız görme isteği gerçekleşmez. Bunun sonunda ise Fıtrat Partiye girer. Komünist Partisinin Türkistan Bürosu üyeliğine seçilmiştir. Fıtrat'ın da iyi bildiği gibi ülkede yerleşmemiş devrimci hareketlerin ihtilalle Rusların çizgisine getirilmesi ve bunun bedelini de vatan toprağının emdiği hesapsız kanlarla ödeyen bu milletin eli kalem tutanlarını, ıztırap içinde bırakmaması mümkün değildi. Emir; inkılâbın beşiğini sallayan Yaş Buharalıların halkın gözünde "yabancı" olarak göstermeye çalışıyordu. Bu yetmezmiş gibi Emir, onların faaliyetlerini Moskova'dan gelen yoldaşlara "Komünizm ideolojisine zıt" olarak tanıtıyor, onların düşmanlığını körüklemek için de bunları, güçlü göstermeye çalışıyordu. Fıtrat, bu şekilde sonuçta "Komünistleştirilmenin" başlarına geleceğini biliyor ve seziyordu.

Bolşeviklerin 1920'de Buhara'yı almalarından önce bugünkü anlamıyla *Liberal Yaş Buharalılar* grubu, programlarını açıklamak amacıyla "Tang"(60)

---

(60) ALLWORTH, Edward: Uzbek Literary Politics (Özbek Edebiyat Siyaseti) Mouton and Co. London-The Hague- Paris, 1964, s.113.

adında bir dergi yayınlamaya başladılar. 9 Nisan 1920 'de "Tang" dergisinin 1. sayısı basılır.Begali Kasım ise bu derginin Taşkent'te kurulan Buhara Komünist fırkasının neşriyat kolu özelliğinde ortaya çıktığını (61) söyler. Derginin kurucusu ve yazarı Fitrat'ın yanında Batu ve Elbek de vardır. Derginin sloganı: "Yaşasın ilmî, edebî ve sosyal değişim! Baş değişmeyince başka değişiklikler yerleşmez! Yaşasın şarkın kurtuluşu!"(62) idi. Daha sonra "Tang" dergisini Çağatay Gürüngü yazarları için bir çıkış noktası hâline getirmekle suçlanan Fitrat, Buhara Komünist Partisi Merkezî Komitesi tarafından işten alınıncaya kadar, bu derginin editörüdür. "Tang" açıklanan bu sebeple kapatılmış, yerine 1920'de "Kutuliş" adlı Buhara Komünist Partisinin resmî gazetesi çıkarılmıştır. Bu yayının editörü Fitrat değildir (63).

Dergide Fitrat'tan Çolpan ve Colkunbay'a kadar birçok tanınmış sima ilmî ve edebî konularla meşgul olduklarından günlük faaliyetlerden uzaklaşır. Gürüng sadece, 15 Mayıs 1920'ye kadar üç sayı çıkarabilir. Buna rağmen yaptığı iş büyüktür. Bu dergi dil ve imlâ meselesine de çok önem verir. (bkz. "Gürüngü'de Fitrat")

Fitrat Gürüngü konusunda da kendi kendini eleştirmek, kendinin olan ve olmayan hatalarını açıkça göstermek ister. Bunların birçoğunu açıktan değil, ima ederek açıklamaya çalıştığı gibi Özbek Türkçesine hizmette mesafe alan dergi, Rusçu görüşünün etkisine girmeye başlayınca yine kurucuları tarafından değişik sebepler gösterilerek kapatılır. Fitrat'ın bu derece kapalı anlattıklarının yanında açıkça söylediği bazı itiraflar sonradan kendisi için siyasî suç olarak değerlendirilir.

---

(61) KASIM, Begali: Sanat, a. g. m.

(62) KASIM, Begali: San'at, a. g. m.

(63) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.114.

Oldukça kapalı yapılan bu eleştirilerden en açık olanı, yine de zor anlaşılan "... partinin millî siyaseti, milliyetçilik ve müstemlekecilik esaslarını yok etmesine ve dolayısıyla milliyetçi oluşuna yer bırakmadı." şeklindeki ifadesi olsa gerek. 1918 yılına kadar yani Komünist Partiye üye olduğu devreye kadar Fitrat, çok zor şartlar içinde, tezatlarla dolu bir yol kateder. O, bu yolda türlü siyasî teşekküller ve ideolojilerle karşılaşır; onların az çok etkisinde kalmış olmasına rağmen, adalet ve doğruluktan hiç ayrılmaz. Halka hizmet etmenin yollarını düşünür. Zararlı, geleceği parlak olmayan felsefelerle karşılaşır ve zaman bunların üstesinden gelir. Milletine, vatanına olan derin muhabbeti, demokratik Rusya'ya olan güvensizliği onu daima hataya düşmekten kurtarır. Fitrat, dışarıdan, gelecekteki Sosyalizm gayelerininin aktif teşkilâtlandırıcısı olarak görülür. Kendisi içten içe kaynayan faaliyetlerinde, ateşli eserlerinde nasıl hata ve yanılmalara yol açtığını anladıktan sonra bunların sorumluluğunu yüklenerek düzeltmeye çalışır. Fitrat, bütün varlığıyla kendini milletine adadığı için, kendi hayatı ve geleceğini, milletinin geleceğinden ayrı düşünmez. O, kendi geleceğini, bütünleşmiş olduğu milletinin geleceğinde gören bir yapıya sahiptir.

Fitrat, hayatının en karışık ve tezatlarla dolu olan dönemini 1918-1923 yılları arasında yaşar. Bu yıllar, Türkistan'da Federatif Cumhuriyetten Millî Cumhuriyete geçiş devridir. E.Kerimov, Fitrat'ın Marksist-Leninist düşünceyi anlayamamasından dolayı, o yıllarda millî sınırların başka kriterlere göre belirlenmesindeki tutumlarını hata olarak görür. Bunun yanında, Fitrat'ın belirli derecede Partiye milliyetçiliği sokmuş olmasını, Türer Rikylov'nun "Türk Sovyet Respuplikası" ve "Türk halklarının Komünist Partisinin programına takılmış olmasını Fitrat'ın hatası olarak değerlendirir (64).Yine, bu hatanın sebep olduğu

---

(64) KERİMOV, Erik:Fitrat'ın Hayatı ve İcadı Hakkında", II, Özbek Tili ve Edebiyatı No:6 Taşkent, 1990, s. 13-16.

programın 1920'de iki kez parti konferansında tasdik edildiğini ve Türk Halkları Komünist Partisinin üyeleri tarafından da kabul edildiğini bildirir.

Ceditçilerin bu başarısız askerî siyasetinden sonra Fıtrat'ın ilim, eğitim ve tekniği daha faydalı görerek bütün benliğiyle kültürel konulara ve okul işlerine sarıldığı görülür. Taşkent'te eğitim işleriyle ilgilenen Fıtrat, yeni ekonomik sistemin kuruluşunu gerçekleştirmek için Buhara'ya çağrılır. Sonra, her nedense acele olarak telgraf emriyle Türkistan'a geri gönderilir. Buhara Halk Nazırları, Türkistan Maârif Komisyonuna müracaat ederek (Birçok meselenin hâlli, özellikle Fıtrat,ın yazmaya başladığı Buhara İnkılâp Tarihinin yarım kalmadan bitirilmesi için) Fıtrat'ın Buhara'da kalmasını rica ederler. 9 Mart 1921'de Fıtrat kendi vatanında halkın ekonomik düzeyini yükseltmek, eğitim ve kültür işlerini düzenlemek gibi toplumun geleceği ile ilgili düşüncelerini uygulamaya koymak ister. Bu amaçla tamamen halkın eğitimini düzenleyenler için eğitici seminerler verecek bir kurul oluşturur ve Buhara'da Şark Darülfününun açılması için gerekli hazırlıkları yapar. Daha sonra, (14 Eylül 1922'de) sıra üst makam olarak Büyük Merkezî Kurul'un Darülfünun kurulması hakkındaki kararın kabul edilmesine gelir. Fıtrat, Buhara Cumhuriyeti ve bunun yanında Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında "okul yurtları, orta ve yüksek okullar için dershaneler açmak, araç ve gereçlerini karşılamak" konusundaki işleri organize eder. Ekonomik sistemin geliştirilmesi, ülkenin coğrafî sınırlarının çizilmesindeki esasların belirlenmesi, Amuderya'da askerî gemilerin görevlerinin Cumhuriyetin amaçlarına göre yönlendirilmesi, vakıf yerlerini inceleyerek onlardan faydalanmanın sağlanması, fiyat dengesinin gerçekleştirilmesi, bozulan, harap olan şehirlerin onarılması, tarihî eserlerin korunması gibi işlerle ilgilenir (65).

---

(65) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.18.

H.Baltabayev, Fıtrat'ın Buhara'ya gelince giriştiği ciddî işlerden birisinin de Buhara İlmî Cemiyeti'ni kurarak çevredeki bilim adamlarıyla birlikte değişik bilimlerin tarihine ait el yazmaları toplamaya başlamak olduğunu söyler. Yine, bu işe C.Aynî, Musacan Seyidcanov (o devirdeki Halk Maârifi Nazırı), Mirza Salimbek (Emir'in oldukça hürmetini görmüş olan ve Buhara'nın sonraki tarihini yazan âlim), Şerifcan Mahdum (Sadr Ziya olarak bilinir) ve başkalarını istediğini belirtir. Bu cemiyetin, "Encümen-i Tarih" grubu tarafından yazılan "Buhara Bağımsızlık Tarihi" kitabının el yazmalarının günümüze kadar saklandığını (66) Baltabayev bildirmektedir.

Fıtrat, İstanbul'dayken "Buhara Ta'lim-i Maârif Cemiyeti" adıyla resmen kurulan bu örgüt, Buhara ve Türkistan eğitiminin ileriye götürülmesi yolunda önemli işler başarır. C.Aynî 'nin ifadesine göre Fıtrat, Buhara'da Maârif Bakanlığı görevine çağrıldığında, gençleri dışarıya (İstanbul, Berlin, Moskova) eğitime göndermek için gerekli şartları hazırlayarak Moskova'daki Komünistlik Üniversitesine yılda 20 öğrenci gönderme konusunu hâlleder. Yine Aynî 'den basın ve yayın işlerini hızlandırarak pek çok ders kitabı ve yardımcı kaynağın hazırlanmasını sağladığını öğreniyoruz. O yılın Mart ayında, Bakanlar Kurulunun kararına göre "Buhara Cumhuriyetinde Türk Dili, devlet dili olarak kabul edildi ve Rus-Sovyet asıllılara ise Rus Dilinden yararlanma imkânı tanındı ("Izvestiya" Taşkent, 17 Mart 1921)(67). O yıl, sevilen birçok tiyatro grubundan (aslında Halk Eğitim Nazırlığına bağlı olarak) Devlet Tiyatrosu kurularak bunun başkanlığına tanınmış yönetmen, Özbek sahne ustası Uygur teklif edilir ("Belleten Buhta" 21 Kasım 1921). Bizzat Fıtrat'ın aracılığıyla "Buhara Haberlerine yazarlık yapması için" tanınmış şair Çolpan davet edilir.

---

(66) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.19.

(67) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 19, 20.

Şairin Buhara inkılâbının yıl dönümüne armağan edilen meşhur "Halk" şiiri o gazetede 7 Eylül 1921'de yayınlanmıştır.

15 Haziran 1921'de Buhara hükûmeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve İran Dışişleri Bakanlığıyla temaslarda bulunup karşılıklı temsilciler gönderme konusunda anlaşır. O yılın 3 Kasım'ında Türkiye Diplomasi ekibi, 9 Aralıkta da İran Konsolosluğu Buhara'da çalışmaya başlar.

Fıtrat'ın kaleminden çıkan "Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetinin Anayasası" 23 Eylül'de Genel Buhara Halk temsilcilerinin II.Kurultayında kabul edilir. Bu kanun Sovyet Federatif Cumhuriyetleri Birliği (RSFSR)nin 1918'deki anayasasından birçok önemli konuda farklı olup, "alınan veya miras kalan özel mülkün istenildiği gibi tasarruf edilmesi ve ondan faydalanmanın sağlanması" gibi hükümler ihtiva ediyordu. Rusya'nın temel kanun maddelerini tayin eden işçi sınıfının hakimiyeti hakkındaki madde, Buhara Anayasasına sokulmadı. Çünkü Buhara'daki bu yeni yönetim işçi diktatörlüğü hükümranlığındaki sosyalist devlet değil, demokrasiyi bulmuş yeni bir halk cumhuriyetidir(68).

Bu devrede Fıtrat'ın Bakanlar Kurulunda daha fazla sorumluluk taşıyan görevleri yerine getirdiğini belirten H.Baltabayev, bu türden görevleri konusunda Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi Devlet arşivinin belgelerine dayanarak şunları söyler: "26 Nisan 1922'de Halk Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcılığı, Maliye Kuruluş Heyetinin Başkanlığı, Buhara Komünist Partisi Merkezî Komite (MK)sinin 11 Mayıs 1922'deki toplantısında verdiği III.Genel Buhara kurultayını hazırlamak ve onu gerçekleştirecek heyette çalışmak gibi önemli görevlerde bulundu. Siyasî büronun 15 Temmuz'daki toplantısında inkılâp karşıtı teşkilâtlara dikkat etmek konusunda da uyarı yaptı.

---

(68) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 20.

O, kurultayda (18 Ağustos 1922) Buhara MK üyeliğine seçilir. 19 Eylül 1922'den itibaren Dışişleri Halk Nazırlığı, Millî Ekonomi Kurulunun Başkanlığı, Buhara Halk Şûralar Cumhuriyeti (BHŞC) Millî Ekonomi Yüksek Kurulunun Başkan Yardımcılığı, Buhara Merkezî İcraiye Komitesi(BuhMİK) Başkan Yardımcılığı, BHŞC Emek Kurulu Düzenleme komitesi üyeliği gibi görevlerde bulunur. Onu faaliyetlerinden dolayı sadece halk değil, ileri gelen siyasîlerden Devletin Siyasî Teşkilatı (GPU)'nın Buharaı vekili G.Ağabekov vasıtasıyla Devletin Bölgesel Siyasî Teşkilatı(OGPU)nın temsilcisi A.H.Peters de tanır. Sovyetlerin, o yıllarda, Buhara Halk Cumhuriyetini her fırsatta bütün gücüyle sosyalist devlete döndürmeye gayret ettiği görülür. Henüz Buhara Halk Cumhuriyeti sosyalizme geçmediğinden bu konuda Sovyetlerin, bütün Rusya'yı temsilen 10. Kurultayında İ.V.Stalin: "İki tane katılmayan Şuralar Cumhuriyeti, (Harezm ve Buhara gibi sosyalist olmayan cumhuriyetler kastedilir) vardır. Sosyalist olanlarda olduğu gibi, sosyalist olmayanlarda da şüphesiz, bazı yoldaşlar, sosyalizme geçme mücadelesi veren içerdeki (mahallî) aktif fikrî akımlar dönemini geçerek, kısa zamanda günümüzde kurulmakta olan Sovyet ittifakına, katılacaklarına inanmadılar."(69) diye görüşünü önceden belirtir. Fitrat, çeşitli kurul ve toplantılarda Buhara'nın sosyalizme geçmesinin erken olduğunu, çünkü, sanayii geliştirmeden sosyalizme geçmenin mümkün olmadığını, tam zamanında söylemişti.....

12 Haziran 1923'te "Buhara Meselesine Dair" kabul edilen tarihî kararı uygulamak için ülkeye İşçi ve Köylü Partisi "Bolşevikler" (RKP "b")in Merkezî Komite (MK) sekreteri Y.E.Rudzitak gelir ve Merkezî Komitenin bu genel toplantısında yukarıdaki davayı başka şekilde, siyasî kisve altında aslında ırkçı

---

(69) BALTABAYEV,Hamidulla: a.g.e., s. 21.

ve şovenist duygularına hizmet etmek maksadıyla tekrarlar: "Burada emekçilerin tamamının çıkarları her zaman her yerde korunamadığı yönünde bize şikâyetler gelmektedir..... Tüccarlar iş bu devlet hazinesinin yüzde yetmiş beşinden fazlasını kredi olarak almaktalar. Ne yazık ki kooperatif ve çiftçilere bu kaynağın yüzde yirmi beşi verilmekte. Bu durum, partimiz MK'yi Buhara Hükûmetinin kuruluşuna yakın ilgi göstererek bir göz atmamıza bizi mecbur etti, çünkü ileri gelen kişilerin başında mesela, Maârif Nazırı Fıtrat hakkında ileri sürülen suçlamalar açıkça bilinmektedir. O, eğitim işleriyle ilgileneceği yerde yol yapımı gibi başka işlerle ilgilenmektedir..... Partimiz MK'si bunlar hakkında esasen öyle bir noktaya geldi ki Buhara Hükûmetinin kuruluşunu sağlamlaştırmak için Fıtrat, Eminov, Atahocaev, Settarhocaev, Yakubzadeleri hükûmetten çıkarıp Buhara'dan sürmek gerekli. Partimiz MK'si '*adı geçen yoldaşlar yerine, çiftçiler ve işçiler arasından yetişen kişileri, kendi devlet hayatının yöneticileri yapmayı uygun görmüştür. Maksada ancak o şekilde erişilebilir*', görüşüne sahiptir. RKP (b) MK'si bu teklifleri göz önünde tutarak beş yoldaşı görevden uzaklaştırmaya karar verdi. Umarım bu karar Buhara Komünistleri ve Buhara halkı tarafından olumlu karşılanır, çünkü bu meselede bizim partimiz, Buhara'daki fakirlerin hâlini düzeltmek isteğiyle böyle işler yapmaktadır.

Patimiz MK'si kardeş Sovyet Cumhuriyetleri Hükûmet kuruluşları halk çoğunluğunun çıkarlarına uygun olarak, aslında çiftçi ve işçi vekillerinin hükûmete girişinin gerekli olduğu kanaatindedir."(70) şeklindeki ifadeden de anlaşıldığı gibi elbette Fıtrat ve arkadaşlarından başkaları için bu şekilde suçlama ve uygulamalar yapılacak değildi. "Makamını suistimal ettiği için", "Malî karakterdeki yetersizlikleri için" diye ileri sürülen gerçekler artık tarihe mal olarak

---

(70) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 21.

sır olmaktan çıkmıştır. Aslında onların esas suçu, önce, aydın ve milleti için çalışan Türk olmaları, sonra, şehirde sanayi ve fabrika olmadığı için onlara şartsız hizmet eden işçi veya çiftçi olarak doğmadıklarıydı. Stalinciler hükûmetin ileri gelenlerini işten uzaklaştırmakla kalmazlar, onlar "tüccarlar, zenginler ve başka ezici sınıf vekillerini!" seçmek ve seçilmek hakkından mahrum eden anayasayı (11 Ekim 1923) kabul ettirmeyi de başarırlar(71).

Erik Kerimov ise, Fıtrat'ın 1922'de Buhara'daki Nazırlık makamını boşaltarak Moskova'ya tahsil için gittiğini söylerken Fıtrat'ın Tercüme-i hâlinde, Moskova'da çok vaktinin olmadığının buna rağmen eserlerinin verimi açısından o günlerin çok önemli olduğunun belirtildiğini de ifade eder(72). Fıtrat, 1923-1924 yıllarında Moskova ve Leningrad'da yaşadı. Onun Moskova'daki Lezeriv Şark dilleri (şimdiki Asya ve Afrika Dilleri İlim Merkezi) ilim merkezinde hizmet ettiği bilinmektedir. Fıtrat'ın aslında şark dilleri (Türk, Fars, Arab) ve edebiyat dersi verdiği bu merkezdeki belgelerde kayıtlıdır. Daha önceden o, yeni Özbek imlâsı ve terminolojisiyle ilgilenen komisyonların üyesidir. Hatta 1921'de Özbek yazısını ıslah etme hakkındaki teklifi ileri süren de odur."(73) diye Kerimov bilgi vermektedir. Bunun gibi Fıtrat, Moskova'da bulunduğu zamanlar Nisan 1923'te Millî İşler Bakanlığı tarafından ayda bir çıkartılan "Uçkun" dergisinin yazar heyetine katılır. 1923'te Fıtrat ve Çolpan'ın başkanlığını yaptığı bir edebiyat topluluğu Batı Türkistan'da kurulmuştur(74). Bu kuruluş vatan sevgisini pekiştiren, milliyetçi fikirlerle genç nesillerin eğitiminde yardımcı olmuştur.

---

(71) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.22.

(72) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S,6, Taşkent,1990, a.g.m.

(73) KERİM, Erik: "Fıtrat Hayatı ve İcadı Hakıda", Özbek Tili ve Edebiyatı, S. 3, Taşkent, 1990, s. 26-29.

(74) ALLWORTH, Edward, Özbek Edebiyatı Politikası. Yazar bu bilgiyi A.Uigur:

1924 yılı SSSR hükûmeti nezdindeki Buhara Halk Şura Cumhuriyetinin Muhtar Vezirliği tarafından Moskova'da ayda bir çıkarılan "Buhara Hayatı" adlı derginin çalışmalarına da katılmıştır. H.Baltabayev, "Bizdeki bazı kayıtlara göre o, Moskova ve Leningrad'da 1910'lu yılların sonlarında şekillenen Rus edebî akımlarının formal mektebi olarak tanınan toplulukla da yakından ilgilenmiştir. Çünkü onun çalışmalarına E.Polifanav, Samayloviç, Cirmunskiy gibi şarkşinaslar da aktif olarak katılmaktaydılar. Fıtrat'ın Moskova'daki çalışmalarının bir sonucu olarak Lenigrad Darülfününu ona profesörlük ünvanı verilmesini tavsiye etmiş, Şark Dilleri İlim Merkezi ilmî toplantısının kararına göre, Orta Asya'da dil ve edebiyat alanlarındaki çalışmalar için ilk olarak Fıtrat'a profesörlük ünvanı verilmiştir."(75) diye Fıtrat'ın ilmî alandaki kariyerine nasıl sahip olduğunu açıklar. Bu ilmî çalışmalarından başka Fıtrat, Moskova'da tercüme ve telif eserlere de zaman ayırabildiğinden "Abdulfeyzhan" trajedisi, "Bedil Bir Mecliste" ilmî risalesi, "Kıyamet", "Şeytanın Tanrıya İsyanı" gibi hikâye şeklindeki eserleri basılmıştır. Bu devirde Fıtrat, meşhur Azeri İnkılâpçı Neriman Nerimanov'un "Lenin ve Şark" adlı kitabını Rusçadan Özbekçeye (F.Hocaev'in tavsiyesiyle) tercüme eder.

Fıtrat, Moskova'dan ayrıldıktan sonra yine ilmî ve edebî çalışmalarına ara vermez. Özbekistan Halk Maârifi Nazırlığı İlmî Şurasında, hece vezni ve onun edebiyattaki yeri hakkında konuşma yapar. Aynı yıl kendisi "İnkılâb" dergisinin yazı kuruluna üye olarak atanır.

Erik Kerimov, "Fıtrat, 1925 yılından başlayarak Özbekistan Sovyet

---

"Uzbekskaia Literatura", Malaia Sovetskaia Entsiklopediia, Pervoe İzdanie, 9 (1931) s.103-104'ten naklen verirken bu grubun başka hiçbir kaynakta zikredilmediğini belirtir.

(75) BALTABAYEV,Hamidulla: a.g.e., s. 22.

Sosyalist Cumhuriyetinin çeşitli kültürel konularında, eğitim (pedagoji) ve ilmî alanlarda araştırmalar yapan enstitülerde (Semerkant), öğretmen yetiştiren kurumlarda (Buhara,Taşkent), Özbekistan Devlet İlmî Araştırmalar Enstitüsünde, özellikle de Dil ve Edebiyat Enstitüsünde, Bilimler komitesinde ve başka yerlerde çalıştı."(76) dedikten sonra ayrıca onun Özbek alfabesini Lâtinleştirme akımıyla yakından ilgilendiğini belirtir.

1925 yılının başlarında ÖzSSR Halk Maârifi Nazırlığı İlmî Şurasının azası sıfatıyla edebiyatçı Sencer Sıddık ile birlikte Fergana, Nemengan ve Buhara şehirlerine ilmî araştırmalar için yolculuğa çıkar. Bu yolculukta pek çok ilmî ve edebî eserlerle ilk defa karşılaşır. Yine bu yolculukta Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" adlı eserini Nemengan'da ele geçirir. Fitrat, değişik zamanlarda Taşkent ve Semerkant'ta uzun yıllar kalmasına ve çalışmasına rağmen genellikle onun Buharalı karakteri değişmez. Çünkü orada diğer yerlere göre daha fazla yaşamış ve çalışmıştır. Değişik kaynakların ifadesine göre Fitrat, 1928 yılına kadar Buhara Maârif Enstitüsünde ders vermiştir.

9 Haziran 1926'da Özbekistan Komünist Partisi (Bolşevikler)nin Merkezî Komitesi mevcut Özbek yazısını ıslah etmek için karar alır. Yeni Özbek alfabesi (Latin asıllı alfabe) komisyonu kurulur. Bu komisyonun işlerinde Fitrat Batu ile birlikte birçok aktif görev alır. Böylece Fitrat'ın geçen yıllar boyunca kendisini hiç göstermeyen yeni bir yönü daha ortaya çıkmış olur. O, artık ilmî toplantılarda dilci, bilim adamı sıfatıyla tanınmaya başlar. Burada onun "Özbek Dilinin Sarfı", "Sarf-ı Zeban-i Taciki", "Özbekçe Til Sabaklıgı", "İmla Konferansının Münasebeti İle" gibi birçok ders kitabı, araştırma ve makalelerinin yayınlanmış olduğunu biliyoruz. Birinci ders kitabı kendisi tarafından 1930'lu yıllara kadar beş defa

---

(76) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, sayı:2 Taşkent,1988, a.g.m.

basılır. Fitrat'ı eleştiren birçok bilim adamı, bu ders kitaplarını okuyarak ana dilinden haberdar olmaya başlar.

İlmî yönüyle de kendisini kabul ettiren Fitrat, Özbek ilmî kurumlarının merkezi olan "Devlet İlmî Şûrası"na üye olarak kabul edilir. Bu şûranın toplam 171 üyesi olup, 1928 yılı başında oluşturulan on iki kişilik idare heyeti içinde sadece Fitrat ve iki arkadaşı Türk'tür(76). Fitrat 1928 yılında Semerkant'taki Pedakademiyede (Darülfünun) Şark Klâsik Edebiyatı, Özbek ve Fars dilleri grameri (Sarfı) gibi dersler veriyordu. Bu çalışmaları da ülkede edebiyatçı ve âlim olarak tanınmasında etkili olur. Onun 1930'lu yıllara kadar yayınlanan ilmî eserleri, araştırmaları, makaleleri genellikle edebiyat kuralları, edebiyat tarihi, Türk dünyasının mümtaz şahsiyetleri ve onların eserleri çerçevesindedir. Fitrat hayatının Semerkant'a rastlayan döneminde, birinci Özbek-Sovyet musikişinası olarak tanınır. Onun Şark klâsik musikî tarihi ve nazariyesi hakkındaki "Şeşmakam", "Özbek Klâsik Musikası ve Unın Tarihi", "Şark Musikası" gibi önemli eserlerinin musikişinas sıfatıyla kariyerinin yükselmesinde oldukça payı vardır.

Fitrat'ın 1930'lu yıllarda kendisini tamamen ilmî araştırma ve incelemelere verdiğini görüyoruz. ÖzSSR Halk Maârifi Nazırlığının Özbek İlmî Araştırmalar Enstitüsünde, sonraları Özbek Kültürel Kuruluşu-İlmî Araştırmalar Enstitüsü olarak tanınan kurumlarda da çalışır. Ayrıca Taşkent Okutuvçılar Enstitüsünde de konferanslar verdiği bilinmektedir.

Çolpan'ın bildirdiğine göre Fitrat "Oğuzhan", "Çin Seviş", "Hint İhtilalcileri" gibi eserlerini Taşkent'te yaşadığı bu dönemde yazmıştır. Bunlardan "Oğuzhan" H.Baltabayev'in araştırmalarına göre basılmamıştır.

Zaman nazikleşmektedir. Çalışmak gereklidir. Tarih ve kültüre ait onlarca

---

(76) TOGAN, Zeki V.: Bugünkü Türk İli (Türkistan) Yakın Tarihi, İstanbul, 1982, s.515.

eser yazmış olmasına rağmen o, ilmî ve edebî işlerini henüz bitirememiştir. 1935'te Çolpan'la birlikte "Bin Bir Gece"yi tercüme etmeye başlar. Bundan bir yıl sonra aruzu basitçe Türk milletine özgü bir şekilde anlatan "Aruz Hakkında" adlı risalesini bastırır. Ne yazık ki hayatının en verimli çağlarında kader ona başka şeyler hazırlamaktadır.

E. ÖLÜMÜ

Fitrat, 1937'de 23 Nisan gecesi Özbekistan'a hakim olanların kararıyla KGB Devlet güvenliği 4. bölümün başkanı Binbaşı Agabekov tarafından hapsedilerek şu sebeplerle suçlanır:

1. İnkılâp karşıtı, milliyetçi teşkilât olan "Millî İttihad"ın azası olmak,

2. Çobanzade Baş Azerbaycan'daki milliyetçi teşkilâtla Sovyet Şarkî Respuplikalarını Sovyetler Birliğinden çıkarıp Burjuva Turan devletini kurmak amacıyla birleşen Özbekistan devrimine karşı teşkilâtın başkanlarından birisi olmak,

3. Genç edebiyatçıları, antidevrimci, milliyetçi teşkilâta almak ve onları milliyetçi devrim karşıtı ruhta yetiştirmek,

4. Devrim karşıtı ve milliyetçi ruhta nazım ve nesir eserler yazmak.

İşte 24 Nisan'da sabah erkenden Agabegov ve yardımcısı KGB Üst Subayı Mavrin 417 sayılı arama iznine dayanarak Fitrat'ın evini ararlar. Bu aramaya mahalle muhtarı Rızkı Hacıev, komşusu İbadulla Adilav da katılmıştır. Arama belgesi ise Üst Subay Mavrin tarafından yazılmıştı. Evden Fitrat'ın pasaportu (Özbekistan ve Özbekistan gibi Komünist sistemle yönetilen ülkelerde kimlik yerine pasaport kullanılır.) (No:184671 Y.C.), ilmî kadro kimliği (No: 10256), el yazma fotoğrafları, tiyatro oyunu el yazması, üç kitap, elli dokuz sayfalı çeşitli yazışmalar, içinde üç sayfalı mektup olan açılmamış bir zarf, iki cep defteri, on av tüfeği mermisi bulunduğu arama belgesine kaydedilmiştir.

Dosyada 5 Mayıs 1935'te KGB elemanlarından Agabegov ve Matbeev ile 354 sayılı arama emriyle Fitrat'ın evinde, oturduğu yerlerde arama yaptıklarına dair belge vardır. Onlardan anlaşıldığına göre görevliler Fitrat adına Afganistan'dan gönderilen takvimle de ayrıca ilgilenmişlerdir. Bu belgeler kaidesine uygun bir şekilde imza altına alınarak resmîleştirilir. Protokolün bir

nüshası Fıtrat'a imza karşılığı tebliğ edilir. DHK'nin bugünkü görevlilerinden A.N.Blagaradov, bu belgedeki yılın 1937 olması gerek , bu yanlış yazılmış olmalı diye tahminde bulunur(77). Bu tarih meselesi de hâlâ çözümlenememiş ayrı bir sorundur.

Dosyalarda soruşturmayı tamamlamak için alınan eşyaların önemsiz niteliksiz eşyalar sayıldığı hakkında düzenlenmiş belgelerin varlığından bahsedilir. O yıllar Atacan Haşim Fen Komitesi kütüphanesi için Fıtrat'tan 28.000 Somluk kitap satın aldığı bilinmektedir. O hâlde Fıtrat gibi bir kişinin özel kütüphanesinde üçten fazla kitap olmamasının sebeplerini açıklamanın oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır. Onun kendi el müsveddeleri hakkında da birşeyler söylemek oldukça zor.

22 Temmuz 1937'de doldurulan "Mahpusluk Bilgi Formu"nda:

İsmi Şerifi	: Fıtratov Rauf Rahimoviç
Doğduğu Yıl ve Yer	: 1886, Buhara
Daimî Oturduğu Adres	: Taşkent Şehri, Gülistan Mahallesi, No:116
İş Yeri	: Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü
İşi	: İlmî İşler Bölümü üyesi.
Mülkü	: Özel evi var.
İçtimaî Ahvali	: Hizmetçi
Milliyeti ve uyruğu	: Özbek SSSR
Parti Üyeliği	: Yok
Tahsili	: Yüksek
Sabıkası	: Yok

---

(77) KASIM Begali Sanat, a. g. m.

Aile Terkibi:

Eşi	: Fıtratova Hikmet,25 yaşında,
Yaşadığı Yer	:Gülistan mahallesi, No: 116.
Anası	: Fıtratova Bibican, 70 yaşında.
Kızı	: Fıtratova Sever, 7 yaşında.

5 Ağustos'ta ona ÖzSSR İçişleri Bakanlığı elemanlarından Trigulov ve Matbeevlerin hazırlayarak Agabegov'ın tasdik ettiği yedi maddelik suçu isnat ederler. Fıtrat, "anti devrimci, milliyetçi, ceditçiliğin teorisyenlerinden, liderlerinden birisi ve Sovyet hakimiyetinin ilk günlerinden başlayarak son güne kadar Parti ve Sovyet hükûmetine karşı milliyetçi, Pantürkist, anti devrimci hareketlerde aktif olarak bulunmuş" bir kişi olarak, Özbekistan cinayet kanununun 66-67 nci maddesinin 1. kısmına göre yargılanır.

4 Aralık 1937'de soruşturma tamamlanır. İşlediği suçlar bildirildikten sonra Trigulov bunu protokol hâline getirerek Fıtrat'a imzalatır. Aradan beş ay geçer. Sonra birden sessizce 1938'in 20-23 Mayısında yeniden soruşturma başlar. DHK'den Kopasov ile Trigulov sorgulamayı yürütürler. Bu kez de Fıtrat, 1918 yılından beri İngilizler için casusluk yaptığı gerekçesiyle suçlanır. Bu görevliler, o yılın baharında Taşkent'teki Albay Beyli ile buluşurlar. Bu suçlamayla ilgili kararlar alarak uydurma ayrıntıları ortaya çıkarırlar ve ardından halktan pek çok etkili kişiyi de tutuklarlar.

Nihayet Devlet Havfsızlığı Komitesi teğmenleri Trigulov ve Matbeev'in Fıtrat'ı cezalandırmak için birlikte düzenledikleri suçlayıcı belgeler hazırdır. Fıtrat'ın suçları yanına "Lideri olduğu anti devrimci" teşkilâtın Troskicilerle birlikte hareket ederek onun şahsen "Özbekistan'da Alman gizli servisinin başkanı olarak çalıştığı" eklenir ve SSSR Merkezî İcra Komitesinin devletin yıkılmasına karşı 1 Aralık 1934'te kabul edilen kararına

uygun olarak cezalandırma işinin SSSR Yüksek Mahkemesinin Askerî bölümüne verildiği yazılır. Üç varaklık suçlama kararını 16 Aralık 1937'de ÖzSSR İçişleri Bakanlığı Halk Komiseri Mayar Apresiyan, 3 Ekim 1938'de ise, SSSR baş savcısı A.Vişinskiy adına onun yardımcısı imzalarlar.

SSSR Yüksek Mahkemesinin Askeri Bölümü, Fıtrat'ın cezalandırılma işini 4 Ekim 1938'de Askerî Hukukçu B.Aleksiev başkanlığında B.Zayitçev Birinci askerî hukukçular Boldirev, Batner ve Gep Şuliç Anı'nın katıldığı geçici komisyonda görüşürler. Suçluluğu hakkında Savcı Yardımcısı Gep Şuliç Anı kararlarını bildirir. Bu komisyon dört maddeden ibaret şu kararları almıştır:

1- Suçlama kararına katılmak ve kararın SSSR Yüksek Mahkemesi Askerî Bölümü tarafından uygulanması için alınan kararı kabul etmek;

2- Fıtrat'ın ÖzSSR Cinayet Kanununun 57-1, 64, 67 maddelerine göre yargılanmasına;

3- SSSR Merkezi İcra Komitesinin 1 Aralık 1934 kararına göre uygulanacak mahkemenin kapalı mecliste yazılı ve sözlü savunmasız, şahitsiz gerçekleştirmesine;

4- Suçlunun her ihtimale göre karar uygulanıncaya kadar tutuklu kalmasına ....

Bu sonuç protokolüne göre yapılan kapalı askerî mahkeme, 5 Ekim'de gerçekleştirilmiştir. Yukarıda adı geçenlerden Aleksiev, Zayçiev, Boldirev, Batner bu kapalı meclise katıldığı hâlde sadece Gep Şulıç Anı bu meclise katılmamıştır. Bu mahkeme 12.25'te başlamış ve 12.40'ta hüküm okunarak mahkemenin bittiği ilân edilir. Başkan Aleksiev mahkemeyi 15 dakikada tamamlar. Kâtip Batner soruşturmada elde edilenlerin hepsinin hazır hâle getirildiğini haber verir. Mahkeme başkanı suçludan gerekli belgeleri alıp almadığını sorar, haklarını belirtir, hayatını okur, soruşturmaya dair başka belgeler hakkında konuşur. Başkanın sorusu üzerine kâtip iddiayı okur. Başkan suçluya suçu kabul edip etmediğini sorarak cevabını alır. Fıtrat'a

son bir kez söz hakkı verilir. Hüküm için kurul kısa bir görüşme yaptıktan sonra hüküm okunur. Bütün bunlar 15 dakika sürer.

Hüküm: *En ağır ceza, idam ve bütün mal ve mülküne el koymadır.*

Devlet Havfsızlığı Komiserliği (DHK)nde yer alan malzemelerde Mutlaka Mahfî'nin bildirdiğine göre:

Fitrat Rauf Rahimoviç'nin idamı hakkındaki hüküm 4 Ekim 1938 tarihinde Taşkent'te icra edilir. Hükmün icra edilmesi hakkındaki tutanak SSSR'nin 1. özel bölümü kendine ait arşivinde (10. Cilt, 531. Varak) saklanmaktadır.

SSSR İçişleri Bakanlığının 1. Özel Bölümün 10. Bölüm Başkanı

Binbaşı Mayar Mihâlev

(İmza)

Hakikaten hüküm geciktirilmeden derhal uygulanır. Begali Kasım, Fitrat'ın soruşturmadan bir gün önce, hüküm verilmeden kurşuna dizildiğini, açıkçası önceden kurşunlanıp sonradan, ertesi günü gıyabında mahkeme edildiğini belirtirek, bundan daha hızlısını becermenin de mümkün olmadığını söyler.

Fitrat, tutuklanınca, 1937'de 24 Nisanı sabahı eşi Hikmetay da hapsedilmiştir. Onun 1938 yılı Ocak ayına kadar hapiste tutulduğunu, bu olayla ilgili belgeler ispatlamaktadır(78).

Sonraki yıllarda serbest kalan Hikmetay, ancak olaydan on dokuz yıl sonra 1956'da eşinin akıbeti hakkında soru sormaya başlayabilir. SSSR Yüksek Mahkemesine müracaat eder. SSSR Yüksek Mahkemesi Askerî Komisyon Başkanının yardımcısı Adliye Albayı V.Borisoklebskiy imzası ile sadece iki nüsha hazırlanıp birisi ÖzSSR İçişleri Bakanlığına, ikincisi ise 1. Özel Bölüm Başkanlığına gönderilen "GİZLİ" mektupta şunlar yazılıdır:

---

(78) KASIM, Begali: San'at, a. g. m.

"Bilindiği gibi 1886'da doğan R.R.Fitrat, SSSR Yüksek Mahkemesi Askerî Komisyonu tarafından 15 (?) Ekim 1938'de mahkeme edilmiş ve cezasını çekmekte iken 3 Kasım 1944'te (!?) vefat etmiştir(!!!)"

Fitrat'ın ölüm yılı hakkında görüldüğü gibi iki ayrı tarih vardır(*). ÖzSSR DHK'sinin bu bölüm görevlilerinden A.H.Blegorodovge'nin görüşlerini olduğu gibi aktardığımızda Fitrat'ın başına gelen gerçeklerle resmîyet kazanmış belgelerdeki bilgilerin farklılık göstermesine şaşmamak gerekir:

"Belgeleri resmîleştirmekte anlaşmazlıklar elbette olmuştur. Her şeye rağmen Fitrat'ın 1944 yılına kadar canlı kalabilmesi hiç mümkün değil. Yasaklıların çok büyük bir kısmının katladilmesi 1937 yılının güzünden 1938 yılının güzüne kadar devam etmiştir. Adı geçen devirde katledilenleri, özellikle gizlemek maksadıyla onların ölüm yıllarını başka yıllara dağıtarak göstermişlerdir".

Böyle bir ölüm şekli sadece Fitrat'la sınırlı kalmamış, devrin birçok aydınını yazarını, sanatçısını da içine almıştır. Meselâ, Fitrat'la beraber aynı acı kaderi paylaşan ediplerden Abdullah Kadirî'nin de nerede nasıl öldürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda babasının ölüm yerini araştıran Abdullah Kadirî'nin oğlu Mesud Abdullaev, şunları söyler: ".... Nihayet Devlet Havfsızlığı Komitesinden, 4 Ekim 1938'de Taşkent'te kurşunlandığı hakkında 1987'de cevap aldık. Fakat onlar babamızı nerede vurduklarını söylemiyorlardı. Ben bunu açıklığa kavuşturmaya çalıştım. Bazıları "1937 - 1938 yıllarında siyasî mahkumlar Taşkent'in Yunusabat'taki Alvastiköprü etrafında kurşunlandı." diye söylerdi. Ayrıca Mesud Abdullaev, bu infaza katılmış görevlilerden birini bulur, o

---

(*) KOMATSU, Hisao, daha önce dip notu verilen "Fitrat'ın 'Münazara'sı Üzerine Notlar" adlı incemesinde "Fitrat'ın ölüm tarihi belli değildir." diye dip not düşerken hangi resmî tarihi esas aldığını ve hangi resmî görüşün etkisinde kaldığını anlamak zor değildir.

da "Yunusabad"da kurşunlandığını söyler. Sonra o civarda oturan Şamansurov Şaalim diye birisiyle tanışır. Bu kişi:

"--Alvastiköprüden geçen yol arkasında bir tepelik olurdu. Bizim avlu bu tepeliğin doğu tarafındaydı. Komşularımız Resul Ata, Mahkem Sofi'lar oraya yakın oturuyordu. Ben o zamanlar 27-28 yaşlarındaydım. Bu komşularımız, 'Nasıl zalim zaman a! Tepelik başımızda biten bela oldu!... Geceleri kurşun sesinden uyuyamasak da genç yaşta kurşunlananların acılarından feryatlarından bıkıp, nefessiz kalarak boğulur gibi olunca yatardık. Ertesi gün, sabah "Ne olmuş?" diye tepeliğe giderek, üstlerine ileri geri rast gele toprak atılmış başı, ayağı, kolu dışarda kalmış cesetleri görünce "Sevap olur" diye üstlerine toprak atıp birer kelime kur'an okurduk diyorlardı.' Geceleri insanların uyuduğu düşünülen bir zamanda aynı yerde bir iki saat sürekli silah sesleri işitilirdi. Annem yerinden kalkıp abdest alır, Kur'an okurdu. Bu hâl üç dört yıl devam etti. Kurşun sesleri eski Humdan tarafından da geliyordu. Sonra devlet tepeliği bozup yerinde depolar yaptı. Tepeliğin toprağını Humdan'a taşıdılar. Duyduğuma göre toprak kerpiç yapmaya yaramadığından onu başka toprakla karıştırarak kullanmışlar. Belki babanızın cesetleri o tepedeki topraktır."

"Tahminime göre iki yıl, babamız belirsiz yerlerde aç ve muhtaç bir şekilde can verdiğine bazı şahitlerin sözleriyle inanmış olsak, o şahitler hani, onların iz bırakmadan kayboluşlarını nasıl açıklamak gerekir? Nihayet Devlet Havfsızlığı Komitesinden gelen cevap: '....Babanız Abdulla Kadirî (Çulkunbay) 5 Ekim 1938'de Taşkent'te kurşunlanmış...'

Sonradan anlaşıldı ki Çolpan, Fıtrat, Gazi Yunuslar da hepsi o günü babamızla birlikte katledilmişler" (79).

İnsanoğlunun başına çok seyrek gelebilecek olan bu insanlık dışı

---

(79) ABDULLAEV, Mes'ud: "Atamnıñ Kabri Kayerde?", Yaşlık S.10,Taşkent,1991, s.35.

davranışların Fitrat ve arkadaşları gibi şahsiyetlerin başına gelmiş olması milletin yarınları için ders alınması gereken çok önemli konulardır. Bu mümtaz simaların mücadelelerinden gördüğümüz kadarıyla kendi insanı için yapılan her türlü mücadelede düşmanın insiyatifi ve onu oyalama taktikleriyle uzun vadede başarılı olunamayacağını, ancak milletin kendi gücü ve fikirleri etrafında kenetlenerek başarıda yol alınabileceğini öğreniyoruz. İşte Fitrat ve arkadaşlarının hayat ve mücadeleleri, düşünen, gören Türk aydını için yol gösterici örneklerdir.

SSSR Yüksek Mahkemesi Askerî Komisyonu 1 Ağustos 1957'deki toplantısında SSSR Baş Savcısı, Fitrat'ın olayı hakkındaki sonucu değiştirerek "4 N - 07109157" numaralı hakimler kararını çıkarır. Kararda hiçbir zaman Fitrat'ın cinayet işlemediği "açıklanır" ona isnat edilerek çıkartılan 5 Ekim 1938'deki hüküm "geçersiz sayılarak bu olay durdurulur". Toplantı başkanı Adliye Binbaşısı P.Lihaçev Özbekistan DHK hesap deposu (arşiv) bölümü başkanlığına, Fitrat olayı müddetince aklama komisyonunun 1 Ağustos 1957'deki kararını uygulamak için "gizlice" yazı yollar. Ardından, 10 Kasım 1957'de, Fitrat'ın eşi Hikmetay'a aklama haberi ulaştırılır. Hikmetay o zaman Taşkent'te Sabir Rahimov Sokağı 2. yol 6 numaralı evde oturuyordu. Yaşadıkları bu avlu, 24 Nisan 1937'de Fitrat'ın götürülüşü ile muhtemelen değiştirilmiştir. Çünkü Hikmetay'ın hapisten çıkınca Gülistan Mahallesi 116'ya değil, Tahtapul 6'ya gettiği bilinmektedir. Bunun gibi bazı yazışmalarda Puşkin 47'de oturduğu da kaydedilmektedir. Bütün bunlar onların kendi avlulu evlerinin ellerinden alındığını ve sonuçta ayrıca kiralık evlerde oturmaya mahkûm edildiğini göstermektedir.

Fitrat aklanalı 37 yıl oluyor. 37 yıldır bu değerli şahsiyetin hayatını tanımak ve eserlerinden faydalanmak mümkün olmamıştır. Türk milleti uğruna taşıdığı fikirler için yaşayıp, yine bu fikirler için ölen Fitrat'ın dar anlamda Özbek

Türklüğü, geniş anlamıyla da bütün Türklük için canını feda ettiğini görüyoruz. Onun:

Ağır yigit! Seniñ gözel nurlı köziñde (*)
Bu milletniñ saadetini, beḫtini oḳudım;
Oyla şıñda, turış ıñda, hem de öziñde
Bu yurt üçün kutılışnıñ barlığın kördim.
Turma yügür, tinma, tiriş, bükülme yüksel,
Hurma, kiriş, ḳorḳma, yapış, yürme ḳozğal!
Ėl yolını tösib turğan ėski bulutlarnı
Yandırıb ḳoy, yırtıb taşla, barçasın yoḳ ėt!
Ḳıla almasañ şu işlerni
Seniñ üçün horlıḳdır bu!....
Yıḳıl, yoḳol, kėt!

Fıtrat, bu şiirde gençler için söylediklerini, hayatının her devresinde yaşarak onlara örnek olduğunu görüyoruz. Şiirde, gençleri yeni dünyalar kurmaya davet etmekle kalmayıp onun yollarını da göstermektedir. Ülke ve memleketin mutluluğu, saadeti, geleceği için mücadele etmeyi savunan Fıtrat, bunu eğitimle desteklemenin gerekliliğine inanır. Bu konudaki inancı hayatının hiçbir döneminde sarsılmaz. Gençliğinde gayet cesaretle, fikirlerine örnek davranışlarda bulunduğu bilinmektedir. Onun 1917'de "Ya Hayat, ya memat!" diye ortaya çıkan "Köhne Türkistan"da ve 18 Ağustos 1917'de, "Hürriyet"te "Yurt Kaygusu" adlı yazıda şunları söylediğini görüyoruz: "Mėn seniñ içün tirildim, sėniñ üçün yaşarmen, sėniñ içün ölürmen! Ey Türklikniñ muḳaddes oğlı! Ölim, sėniñ ölimniñni istegenlerge, nefret sėni kömgenge (gömmeye) kėlgenlerge!", şiirde görüldüğü gibi milletinin mutluluğu için mücadele etmeyen gençlere "yoḳ ol, yıḳıl, git!" diye haykırması da onun hayatının özünü ve anlamını, başka hiç bir belgeye gerek kalmayacak şekilde bu sözlerden daha iyi kim ve nasıl ifade edebilir?

(*) Fıtrat'ın bu şiiri A. Aliyev'in a.g.m. sinden alınmıştır.

ifade edebilir? Bu sözler onun yüreğinden nasıl çıkıyordu? Onun ülkeden, vatandan başka derdi de amacı da yoktu. Onun maddî bakımdan gönlü tok idi. Din âlimi denilecek kadar dinî bilgilere sahip olduğu için manevî dünyası da mükemmeldi. Devrimden önceki yıllarda yurt dışındaki ilim merkezleri değerini anlayarak ülkelerine davet ettikleri hâlde Fıtrat, kabul etmez. Her ne olursa olsun vatanı ve milletiyle birlikte olması gerektiğine inanır. Halbuki Ekim devriminden sonra ülkesini terk eden (bazı bilim adamları ve zenginler gibi) iki milyon insandan biri olabilirdi. Hatta 20'li, 30'lu yıllar da bile buna imkânı vardı. Fakat mukaddes bildiği vatan ve onun sevgisi, buna izin vermez. Onun vatanı için:

"Binma seheri azmi tavafı vatanı men,
Aḥ-aḥ çi vatan, secdegaḥı canu teni men.
Ḥem maḥı menü asayişi, izzi şerefi men,
Ḥem kaʿbei, ḳıblei men, ḥem çemeni men."(*)

(Vatanımı tavaf etmeye sabah erkenden gel. Bu öyle bir vatan ki benim secdegâhım, canım ve tenimdir. O benim gök yüzündeki ayım, asayişim izzetim, şerefimdir. Hem Kaʿbem, hem Kıblem, hem de Çemenimdir.) şeklinde ifade ettiği hislerini sadece kelimeler yoluyla yakalamak mümkün mü? Bu şiirin duygu dünyasına dalınca, Mehmet Akif'in "Çanakkale Şehitleri"ndeki "Kabe" ile ilgili hislerini hatırlamadan bu duygu yoğunluğunu tamamlamak da mümkün değil. Onun için, bu kadar değişikve güzel değerler ifade eden ülkesini ele geçirmiş olan mevcut komünist sistem ise, mukaddes bildiği milleti ve vatanı adına onun canını alıyordu. Fıtrat'ın canını almayı başaranlar, vatanın bağrından, mukaddes toprağının derinliklerinden gelen parlaklıkla sahibi olduğu milletin yolunu aydınlatmasına yine de engel olamadılar. Böyle mümtaz bir

---

(*) Fıtrat'ın bu şiiri Begali Ḳasım'ın Saʿadet'teki a.g.m. sinden alınmıştır.

Türk'ün gerek Özbekistan'da, gerekse diğer Türk ülkelerinde gerçek değeriyle tanıtılması ve yüce Türk milletinin parlak simaları arasında yer verilmesi maalesef henüz gerçekleşememiştir. Fıtrat ve varlığını bildiğimiz veya bilemediğimiz nice Fıtratların yeterince tanıtılarak hak ettikleri manevi mevkiye oturtmaya çalışmanın kalbi Türklük için çarpanların birer vefa borcu olduğuna inanıyoruz.

Fıtrat'ın doğum tarihi gibi öldürülüş tarihi konusunda da tek fikir üretemeyen Özbek aydınlarından bir kısmı bu vefa borcunu az da olsa telâfi edebilmek için Fıtrat'la birlikte Çolpan, Abdullah Kadirî... gibi aydınların aynı günde kurşunlandığını kabul ederek 5 Ekim 1938 gününü "Milli Matem Günü" olarak kabul etmeyi teklif ederler. Mezarları bile olmayan bu vatan evlatlarının kurşunlanırken kanlarının sıçraması muhtemel yerlerden taş toprak alarak sembolik de olsa birer mezar yapmayı düşünmektedirler. Bunun yanında doğdukları evleri de müze hâline getirmeyi plânlamaktadırlar. Bu şahsiyetlerden sadece Abdullah Kadirî'nin Taşkent'teki evinin basit bir müze hâline getirildiği bilinmektedir(81).

---

(81) (Dergi) Muharrir Minberi -Nigâh- "Milli Matem Küni", Yaşlık, S.10, Taşkent, 1991, s. 33-35.

II. SİYASÎ KİŞİLİĞİ ve CEDİTÇİLİĞİ

A. AKTİF SİYASÎ HAYATI

Sovyetler Birliği Komünist Partisi(KPSS)nin 20. kurultayından sonra Sovyet âlimleri, devrimin ve Sovyet devletinin gerçek tarihini yeniden düzeltmek için "şahıslara sığınış devri"nin (Şahıs hükümranlığı, "Stalin Dönemi") kurbanları olan Leninci Bolşevikleri, göze görünen komutanları, tanınmış yazar ve şairleri baskı ve töhmetten kurtarmak ve onları aklamak için her türlü gayreti gösterir.

SSSR'de bahar rüzgârlarının esmesine sebep olacak olan, Temmuz 1987'de KPSS Merkezî Komitesinde genel haber alma teşkilâtının yetkilileri ve oluşturulan birliklerin liderleriyle gerçekleştirilen toplantıda M.S.Gorbaçev, şunları diyordu:

"Biz 1937-1938 yıllarında ortaya çıkan ve yaşanmaması gereken olaylar yaşadık. Şimdi bunları aklamamız gerekiyor. Bundan başka çaremiz de yok. Bunun için merkezde, hükûmetin tepesinde oturan kişiler bu işe cevap vermekle yükümlüdürler...1937-1938 yıllarında ciddî büyük kayıplar verdiğimizi biliyoruz. Bu, partililer, aydınlar hatta askerler arasındaki değerli şahsiyetlere oldukça büyük darbe oldu"(82).

Adalet arayan bu düşüncenin ışığında bilim adamları konuyu incelemeye koyulurlar. Özbek araştırıcılarının incelemelerine göre, Özbek edebiyatının kurucularından olan Abdulla Kadirî'nin, ünlü Özbek şairleri

---

(82) ERİK, Kerimov: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, Taşkent, 1988, s.26-33.

Sufizade, Batu ve Osman Nasır'ın edebî mirası Sovyet kültürü olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede birçok Türk'ün eserinin önemli yerleri değiştirilerek Sovyet ideolojisine hizmet eder duruma getirildiği görülür. Ancak Özbek araştırıcılarının Parti tarafından kendilerine verilen bütün görevleri tam olarak yerine getirdikleri söylenemez. 1937' de tutuklanarak idam edilen ve daha sonra aklanan Kadirî, Çolpan ve Fitrat'ın ölüm sırrı henüz aydınlanabilmiş değildir. Bilim adamları arasında, "şahsa sığınış devirleri"nde oluşturulan olayların 1987'li yıllara kadar hüküm sürüşünü ve bunların gizleniş sebeplerini Parti ileri gelenlerinin artık düşünmeleri gerektiği fikri, yayılmaya başlar. Bu dönemde sadece edebiyatçıların değil, yakın tarihin de bilinmeyen birçok yönünü açığa çıkarmak gerekiyordu. İlim adamları ilim, halk ve parti önünde bu görevin kendilerinin bir borcu olduğunu düşünürler. Bu amaçla 1987'de "Çolpan ve Fitrat'ın Edebî Mirasını Örgeniş ve İlan Kılış Komisyonu"nu kurarlar. Bu komisyonun kuruluşundan önceki yıllarda, Fitrat hakkında yapılan müstakil araştırmaların (Erik Kerimov, Ahmed Aliyev'in araştırmaları) toplatıldığı, dağıtımına izin verilmediği bilinmektedir.

Fitrat ve eserlerine hâkim olan siyasî mücadelede Bolşevik devriminden önceki (1905 - 1917) ve sonraki (1917 - 1937) olarak değerlendirebileceğimiz iki önemli dönem görürüz. Bolşevik devriminden önceki dönem Buhara Emirleriyle onların yönetimine karşı yürütülen demokratik mücadele ve onun programları çerçevesinde şekillenen hayat ve eserler.... Bunlar, Fitrat'ın görüşüne göre, Buhara'da sosyal hayat alfabe, okul, yurt âdetlerinden başlayarak ta din ve Emirlik düzenine kadar her alanda ıslahat yapmak gibi konulardır. Bu sebeple devrin edebî eserlerinde, tarihini, kültürünü bilen ve savunan yeni tipler görülmeye başlar. Bu yeni tipler, tepkileri, karakterleri, ruh dünyaları ve sosyal yönleriyle değişik milletlerdendir. Erik Kerimov'un ifadesine göre bu tiplemelerden maksat, Fitrat'ın milleti için tasarladığı çözüm yollarını diğer milletlerin karakterleri üzerinde örnek olarak gösterip eğitimli, kendi

kültürüyle yetişmiş insanların gücü konusunda milletinin düşünmesini sağlamaktır(83). Bu devirde Fitrat'tan başka diğer Özbek aydınları da Türkistan'ın kültürel geriliği ve cehaletin girdabında sürüklenmesinin sebepleri üzerinde düşünerek onları ortadan kaldırmanın yollarını ararlar.

20. yüzyılın başlarında bütün Şark'ta olduğu gibi Buhara'da da toplumsal fikirlerde bir uyanış başlayarak ceditçilik hareketi doğar. Fitrat da "Yaş Buharalılar" olarak bilinen ceditçilere katılır ve çok geçmeden yirmi beş yaşında Türkiye'ye okumaya gelir. İstanbul'da geçen dört yıllık hayatı boyunca Türk eğitimcileri, edip ve şairleriyle tanışarak onların eserlerinden faydalanır. Bu şekilde Batı felsefesini ve toplumsal eğilimlerini de öğrenmiş olan Fitrat'ın görüşlerinde keskin, köklü değişmelerle birlikte kemikleşmeler de ortaya çıkar. Artık Buhara ve Türkistan'daki hayatın geri kalmışlığıyla dindeki bid'at ve hurafeyi açıkça görerek toplumun gelişmesine engel olan güçler hakkında derin derin düşünmeye başlar. Azad Şerafeddinov, bu izlenimlerin Fitrat'ı ıslahatçı hareketlerin içine sokmaya başladığını, din ile bilimin birlikte yürümesi ve sosyal sistemin amaçlarının tesbit edilerek yeniden düzenlenmesi fikrini ortaya koyduğunu(84) söyleyerek, "Münazara" ve "Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi" gibi eserlerinde bu gibi ıslahatçı fikirlerin, politik görüşlerin ifade edildiğini belirtir.

Açıkça görüleceği gibi Fitrat'ın dünya görüşü, Batı Avrupa emperyalist devletlerinin istilâcı siyasetine karşı mücadele düşüncesi, 1910'lu yıllarda İstanbul Darülfünununda eğitim görürken Yaş Türkler hareketinin etkisiyle ortaya çıkar ve ona göre şekillenir. 1910'lu yılların ortalarında Yaş

---

(83) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı,S.3, Taşkent, 1990,a.g.m.

(84) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

Buharalılar Teşkilatının çalışmalarına fiilî olarak katılmaya başladığı dönemlerde, bu düşünceler millî bağımsızlık hareketine katılanların esas amacı hâline gelir.

Bütün benliğiyle, doğrudan doğruya, öz vatanına, milletine muhabbet duygusuyla dolup taşma konusunda genellikle mazlum milletlerin tepkisi birbirine benzer. Bu duygular bakımından toplumun tepkisi en yüksek seviyededir. Fitrat, milletinde var olan bu duyguyu milletinin yararına kullanmaya çalışırken milleti her yönden sömüren egemen güçler de bunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışırlar. Bu şekilde, eldeki potansiyel güç bölündüğü, birtakım çıkarcıların elinde kaldığı ve millet için gerekli atılımı, kararlılığı, sonuçta bağımsızlığı sağlamaya yetmediği için milletin Fitrat gibi birçok nadide evlâdı kendi insanlarının hatalarını canlarını vererek ödemeye mahkûm olurlar.

1910'lu yılların ikinci yarısında Yaş Buharalıların sol kanadında aydın, ileri görüşlü, aktif bir karaktere sahip Feyzulla Hoca ile birlikte Fitrat da yer alır. Sol kanat taraftarları bu hareketi genişletip güçlendirerek Buhara Emirliğini isyanla devirmeyi düşünüyorlardı. Bu düşünceyi yüksek sesle de anlatmaya başladılar. Ama çoğunluk, açıktan, yüksek sesle ifade şeklini kabul etmedi. Fitrat ve F.Hocaev'in bu faaliyetlerdeki ihtilâlci, savaşçı davranışlarının temelinde, bunların ceditçilik hareketinin içinde doğarak, bu ortamda yetişmiş olmalarının etkisi açıkça görülür. Ceditçilerin sol kanadına mensup olanlar, Emirlik sistemine karşı mücadelenin en üst noktaya ulaştığı zamanlarda Ekim inkılâbı tarafına geçerler. Sağ kanata mensup diğer şahısların faaliyetleri zayıflar ve bazıları komşu ülkelere gider(85). Ekim ihtilâli günlerinde, onu kollamak kuvvetlendirmek fikrini savunan sol kanatta yine F.Hocaev ve Fitrat vardır. Fitrat'ın ceditçilik hareketi içindeki fiilî mücadelesi kısmen bundan ibarettir.

---

(85) ALİYEV,Ahmed: a.g.e., s.11.

Fıtrat, fikrî mücadelesini eserlerinde yapmış ve Yaş Buharalılar hareketinde var olan farklı düşünceleri, tezatları, karışıklıkları, tartışmaları eserlerinde işlemiştir. Gerçek hayatta olduğu gibi fikirleri tezat içinde olanlar, çoğu kez hayatlarını bu şekilde devam ettirir. Bir dava için yola çıkanlardan birileri yarı yolda kalır, birileri hainlik eder. Bu şekilde toplumda birtakım tabakalaşmaların ortaya çıkmaya başladığı inancı, onun bütün edebî eserlerinde canlı olarak yer almaya başlar.

Fıtrat, Yaş Buharalılar hareketinin liderlerinden biri olduğu için onun eserleri bu akımın türlü merhalelerini yansıtmaktadır. Erik Kerimov, Fıtrat'ın eselerinde Batı felsefesinin etkisiyle, İnkılâpçı Yaş Buharalılar hareketinin üst düzeyde organize edilmiş fikirleri olduğunu ve siyasî yönden bu akımın önünde yer aldığını söyler. Yaş Buharalıların Emirin hakimiyetini sınırlamayı düşündükleri bir zamanda, Fıtrat'ın onu tahttan indirme fikrini ileri sürdüğünü belirtir(86). İnkılâpçı hareketin yükselmesiyle Fıtrat da yükselir. 1914'te o Yaş Buharalılar hareketinin içinde aktif olarak yer alır. Böylece Fıtrat, sadece eserleriyle tanınan fikir adamı değil, teşkilat adamı olarak da kendini göstermiştir. O, Buhara Emirliğindeki mevcut feodal sistemi yıkmadan, halkçı demokratik ıslahatları gerçekleştirmenin mümkün olmadığını ilk olarak anlayanlardandı(87).

Ceditçilik hareketinden inkılâpçı partinin doğmasıyla Yaş Buharalıların fiilî dönemi başlamış olur. Bu parti ilk önce gizli bir şekilde kendi saflarını işçi ve aydınlar hesabına genişletir. Bunlar başlangıçta elliye yakın ("düzine" ismi verilir) yeni teşkilâtlar kurarak gruplar hâlinde iş bölümü yaparlar. Ardından Emirden ıslahatlar yapması için istekte bulunurlar. Bu konuda Geçici Hükûmet

---

(86) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3, 1990, a.g.m.

(87) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3, 1990, a.g.m.

Emiri, tertip ve düzene çağırıp onu ıslahat işlerini gerçekleştirmek için ikna eder. Yaş Buharalıların sadece Geçici Hükûmete değil, bunun yanında işçi ve er milletvekillerinin Pedrograd Sovyetine gönderdiği iki ayrı telgraf da sonuç vermeyince Merkezî Komite, Petrograd'a iki kişi (Fıtrat ve Hocaev'den ibaret delegeleri) göndermeyi kararlaştırır. Delegeler Orenburg'a gidince Petrograd'dan özel komisyon geliyor, diye Merkezî Komite haber göndererek onları Buhara'ya döndürür. Bu olay sebebiyle Fıtrat, yasaklı yılların -sadece Geçici Hükûmet'te değil, belki "Rusya tarihindeki en demokratik İnkılâp" olarak gördüğü Şubat olaylarının da- artık hayır getirmesini umuyordu. Pedrograd'dan hiçbir komisyon gelmez. Bu, Emir ve onun Rus ajanları Şulga, Vvedenckiy ve Miller tarafından Yaş Buharalılar'ın Pedrograd ile ilişki kurmalarına karşı onları aldatmanın bir başka yoludur. Bundan sonra Miller eski ceditçilerden bazılarını dinleyerek düşüncelerini alır. Sonuçta Buhara Emiri Seyyid Alimhan, 7 Şubat 1917'de "Ferman-ı Âli"yi ilân ederek Yaş Buharalıların isteklerine boyun eğmeye mecbur olur(88).

Yaş Buharalılar, memlekette gerçekleşmesi zarurî olan bu ıslahatların programını yapmak istediler, metinleri hazırlama işi Fıtrat'a düştü. O, yaklaşık iki ayda, yapılacak işlerin listesini düzenleyarak MK'ye verir. Buhara'daki bütün fikirleri aksettirmesi gereken bu liste, sadece inkılâpçı Yaş Buharalıların siyasî partisinin "Genel Programı" özelliklerini taşır. Bu programda hukukî devletçiliğin yerleştirilmesine ve memleketin ekonomik, siyasî ve askerî bağımsızlığa erişmesine dikkat çekilerek çiftçiler ve köylülerin üretim sistemindeki meselelerine geniş yer verilir. Buna göre yer ve arazi mülkiyetinin üç ayrı şekilden (vakıf yerleri, özel ve devlet yerleri) ibaret olması uygun görülür. Emir'in mülkünün ise devlet mülkü sayılması gerekir. Arazi olarak belirlenen ve

---

(88) BALTABAYEV,Hamidulla: a.g.e, s.10.

on adetten fazla olan yerlerin mülkiyeti geçersiz (89) sayılarak yeniden devlet yararına göre düzenlenmesi teklif edilir. Sulama tedbirlerine, (Zerefşan sulama projesini hazırlaması gibi) çiftçilerin borçlanmalarına sebep olan mekanizmaların ortadan kaldırılmasına ve özellikle tarıma dayalı yüksek okullar açılmasına duyulan ihtiyaç bu listede yer alır. Bundan başka vakıf yerlerinden gelen bütün sermayenin kültür ve eğitim işlerine harcanması, askerî düzenlemenin maksadına uygun olarak 22 yaşına gelen her vatandaşın mecburî olarak askere alınıp eğitilmesi ve diğer işleri geçekleştirmek için de değişik bakanlıkların oluşturulması teklif edilir(90).

İkinci dönem kabul edebileceğimiz devirlerde ise birinci döneme göre çok daha temkinli, düşüncelerin daha kapalı anlatıldığı eserlerin verildiğini görüyoruz. Bunlarda Fıtrat'ın gerçekten yaptığı, yaşadığı ve ifade ettikleriyle kelimelere dökülenlerin başka başka şeyler olması gerçeği çoğu zaman kendini gizleyemez. Bu sebeble devrimden sonraki eserlerinde kim neyi görmek isterse veya hangi gözle bakarsa onu görür. Özellikle şunu belirtmek gerekir ki ülkede sosyalist fikirlere rehberlik edenler, onları destekleyenler ihtilâlden sonraki yıllarda din ve din kurallarına karşı mücadeleyi, yeni hayat tarzını yerleştirmenin birinci şartı olarak görürler. Dine karşı mücadeleyi o kadar ileri götürürler ki binlerce dindarı sadece dine inandığı için tutuklar ve kurşunlarlar. Hatta, kimi yok etmeyi isteseler ona "dindardı" demenin yeterli olduğu ve bunun âdet hâline geldiği bugün dahi halk arasında yaygın olarak bilinmektedir. Bu türlü davranışların yıkıcı gücünün eski, köklü kültür yadigârlarını harap ederek yok etmeye kadar uzandığı görülür. İnsanların yüreğinde sönmeyen bir ateş ve ıztırap olarak günümüze kadar uzanan vahşice hareket ve tavırlarla halk ve

---

(89) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.16.

(90) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.15.

özellikle gençler arasında manevî yıkılışın engellenemediği açıktır. A.Aliyev, o devirdeki görüşlerin etkisiyle Fıtrat'ın din adamlarına karşı savaş açtığını ve "Bedil" de buna çok yer verdiğini söyler(91). Bunun yanında, 1920'li yıllardan sonra bu türden birçok eser yazdığı bilinmektedir. Bunlar, "Kıyamet" "Şeytanın Tanrıya İsyanı", "Fars Şairi Ömer Hayyam", "Ruzalar", "Zehranın İmanı", ve "Ak Mezar" gibi eserler olup yönetim tarafından ve edebiyat tarihçilerinin (günümüzde de) gözüyle o devirdeki ateistik eserlerin en güzel örnekleri olarak kabul edilir. Ancak bu eserleri tarafsız bir gözle yeniden değerlendirdiğimizde (özellikle "Kıyamet"in) ateist özellik taşımadığı sahte dindarları, dini sömüren, ondan yarar sağlamaya çalışanları eleştirdiği ve onları kötülediği açık bir şekilde görülür.

Fıtrat'ın eserlerinde görülen fikir ve yorumların, 1920'li yıllarda olduğu gibi günümüzde de geçerliliğini koruduğunu söylemek mümkündür. A.Aliyev, "Çoğu zaman gelişmeye engel olan hırsızlara, dolandırıcılara, sömürücülere ve güvenilmeyen insanlara karşı, halkımızın mülkünü türlü bahanelerle talan etmek isteyenlere karşı mücadelede bize klâsik mirasımızla birlikte bu cümleden Fıtrat'ın eserleri yardım etti."(92) diyerek Fıtrat'ın eserlerinin toplum üzerindeki etkisini gösterir. "Çiftçiden vergi alarak yaşamak için beyler toplanarak çiftçinin hayatını yeniden düzenlediler....Bu şekilde güzel yaşadılar. Karınlarını doyurduktan sonra, kasalarını ve hazinelerini de doldurmayı başardılar."(93) diyerek sistem hakkındaki eleştirilerini dile getiren Fıtrat, toplumdaki tezatların temel sebeplerini göstermeye çalışır. Sistemin gerektirdiği talimatla

---

(91) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.14.

(92) AKİYEV, Ahmet: a.g.e., s.16.

(93) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.17.

insanlık tarihi ve ondaki sınıf mücadeleleri hakkındaki düşüncesini 1920'li yıllarda ondan daha fazla açıklayan, şerh eden Özbek aydını var mıydı?! Ondan sonraki bütün aydınlar bu talimatı Fıtrat gibi yorumlamaya başlarlar.

Fıtrat, bütün fikir ve düşünceleriyle çilekeş halkın kendisini tanıması, toplumdaki yerini, statüsünü düşünmesi ve onun bütün geleceğini yönlendiren asıl sebep hakkında aydınlanması için çalışır. O, bunları eğitim ve yenileşme yoluyla geçekleştirmeyi düşündüğü için, bütün halkı buna davet etme gayesiyle 1908-1910 yıllarından ta ömrünün sonuna kadar bu fikir ve amaçlarından vazgeçmez. Ayrıca 1920'li yıllardaki imkânların sınırlı oluşunun sonucunda materyalizmi mecburen kabul eder göründüğünde de onun bu fikirlerinin değişmediği eserlerinin derinliğine inilince anlaşılır. Bu açıdan bakınca kamu oyundaki gücünü haklı olarak büyük görür. Bu fikirleri ifade ederken tezatlar, sınıf mücadeleleri devam eder, sonuçta Fıtrat, "zafer çilekeş halk tarafından kazanılır" deme noktasına gelir, "İşte bunu anlamayanlar yok olmaya mahkumdur" diyerek fikirlerini özellikle vurgular. O, halkın hayatıyla hükümranların hayatı hakkında şunları söyler: "Adalet perdesi altında sürdürülen hareketler sonucunda çiftçi dünyası sömürüldü. Çiftçiler sadece ürünlerinden değil, yerlerinden de oldular. Çiftçi sürekli eker, harman yapar. Fakat harman başındaki öküzler gibi ağzı bağlanır. Bir şeyler yemesi mümkün değildir. Yabancılar kasalarını suyun dolu akan yerinden doldururlar da pınarın sahibi susuzluktan can verir....." Bu sözler, çiftçi ve köylülerin emeklerini sömürenlerin buradan ayrılmalarından sonra, buraların harap oluşu hakkında günümüzde açıkça söylenen bu fikir ve tartışmalar artık birşey ifade etmez (94).

"Şahsa sığınış ve durgunluk devri" diye bilinen Özbeklerin en zorlu yıllarında ortaya çıkan olayları Fıtrat'ın yukarıdaki sözlerini tekrarlayarak

---

(94) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.17.

belirten A.Aliyev, ".....Gerçi Fıtrat gelecekte gerçekleşecek olan bu durumları tam olarak görmeden seziyor, tahmin ediyordu; biz ise bu hâlleri olduğu gibi yaşadık."(95) diyerek, Komünist Bolşeviklerin döneminin de hükümranların döneminden farklı olmadığını dile getirir.

Rusya'nın yüreği Moskova'dan, Sosyalist devrimin Şarktaki kalesi Özbekistan'a gelen terkip ve teşvikler *işçilerin dostluk ve kardeşlik treni* diye adlandırılır. Çolpan'ın "Yeni zamanın güzel sevdalarından biri olan bu tren, Türkistan ve onunla birlikte bütün Doğuda ilim-eğitim, parlaklık, aydınlık, sağlam fikir, güzel dilekler, sıcak selamlar getirdi; onlara, özellikle belirlenmiş Türkistan'a kendisinin doğru isteklerini, arzu ve heveslerini, kardeşlik selamlarını gönderecektir...."(96) şeklinde ifade ettiği, sözde parlak umutlar, Fıtrat'ın 1917 (Şubat)(*) -1921 yıllarındaki eserlerinde yer alan, o devrin karışık siyasî sıkıntıları, bu trenin Özbekistan'a gelişiyle başlar. Aslında bu dönemi, Fıtrat'ın eserleri ve onlara hakim olan ruh dünyası bakımından değerlendirdiğimizde ikinci döneme geçiş devri kabul etmek gerekir. Sanki bir dünyanın yıkılıp yeni bir dünyanın kuruluşunun temellerinin atıldığı, bütün değerler sisteminin yeniden düzenlenmek üzere dinamitlendiği, bunun yanında birbirine zıt birçok fikrin yeniden filizlendiği karışıklıklar dönemidir, bu dönem. Bunlardan birkaçı, Türkçülük, Turancılık, İslâmcılık gibi fikirlerin yanında mazlum Doğu milletleriyle aynı sıkıntıyı paylaşmak, emperyalizme karşı mücadele etmek, Buhara Emirliğini yıkmak, Yaş Buharalıların Sovyet Rusya ile

---

(*) Şubat 1917'de Kerenski liderliğinde Menşeviklerle birlikte gerçekleştirilen (daha sonra Şubat Burjuva Devrimi adı verilen) bir ihtilâlle Çarlık Rusyasına son verilir. Ekim 1917'de ise Bolşevikler yaptıkları bir darbe ile Kerenski Liderliğindeki Menşevik iktidarını ele geçirmişlerdir.

(95) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.17.

(96) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı S.2, Taşkent, 1988, a. g. m.

kardeşlik, askerî ve siyasî ittifakını geliştirmek, Doğuyu yeni sosyal temellerde birleştirmek gibi gayelerin düşünülmeye başlamasıdır. Fitrat, "İştirakiyun", "Kommünist Türkistana" gazetelerinde basılan yazıları ve sonradan yayınlanan "Şark Siyaseti" (1919) adlı risalesinde Sovyet devletinin Doğu siyasetini anlatır. Zahmetli ve unutulması mümkün olmayan acıklı, ağır geçen 1919 yılında, ülkesinin Batılıların ateş halkası altında kuşatıldığı bir devirde o şunları söylüyordu:

"Benim gözümde Doğuyu birleştirici bir güç varsa, o Rusya Meclisler Hükûmeti.

Rusya Meclisler Hükûmeti, Avrupa cihangirleriyle mücadele yolunda başını ortaya koyarak ölümü göze almıştır. Bu hükûmetin şiarı: Yanmak ve ölmektir. İşte Doğuyu birleştirmek için bunun gibi himmet ve cesaret gereklidir."

İfade ettiği bu siyasî görüşlerden sonra, "Rusya Meclisler Hükûmetinin Lideri olan Yoldaş Lenin büyük şahıstır. Doğu sorununu geniş imkânlarla iyice anladı, Şarkı uyandırmak ve Şarkı birleştirmek için düşünmeye başladı....." ("Şark Siyaseti", Taşkent, 1919, s. 42-43) (97). Yine bu eserin başka bir yerinde "Bize karşı (ceditçiliğin sol kanadının bakış açısıyla) Buhara'da iki ayrı güç var: Emir ve İngiliz altınları."(98) diyerek siyasî fikirlerini özetlemiş olur. "Aile", "Siyasî Hâller", "Yurt Kaygusı" gibi makale ve eserleri ise sadece Türkistan'la sınırlanmayan büyük fikirler taşımaktadır. 7 Kasım 1917'de yayımlanan "Siyasî Hâller" makalesinde "müsibetler altında kalan" Rusya halkına samimi bir şekilde seslenmekle Bolşeviklere olan inancını tazeleyerek onların tarafında olduğunu açıkça söyler. Ayrıca onun esas zaferin Kerenskî (Menşevikler) zamanında değil, Bolşevikler zamanında olduğu düşüncesini sık sık tekrarlamasın-

---

(97) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı S.2, 1988 , a. g. m.

(98) BALTABAYEV, Hamidulla: "Namağlum Fitrat", Yaşlık, S.4, 1990, s.34-37.

daki (99) esas amacının siyasî nüfuz kazanmak olduğunu görmek zor değil.

Onun bu karmaşa içinde "....Ey mukaddes Turanımın hayali gitme dur, ayrılma! Yanımda, gözlerimde, yüreğimde vicdanımda kal, gitme! Yurdum, Turanım senden ayrılmak, benim ölümüm. Senin için ölmek benim yaşamamdır! Ben senin için yaşadım, VATAN!"....("Hürriyet", 18 AĞustos 1917) diyerek feryat eden Fıtrat'ın, bir yılda iki kez ihtilâl yapılan bir ülkede daha Bolşevik ihtilâli yapılmadan Şubat ihtilâlinden hemen sonra "Mukaddes Turanım" dediği ülkesi için gelmekte olan tehlikeyi sezdiği, bu acıyı yüreğinde hissettiği görülür.

Fıtrat, devrim öncesi ve sonrasındaki eserlerinin özünde, yetiştiği çevrenin görüşlerini ve amaçlarını yansıtır. Onun bu devreye ait taşıdığı toplumsal endişeler, siyasî özelliklere sahip eserlerindeki gayeler, zayıflık ve umutsuzluklarla yoğrulan kaygılar, milletin geleceğiyle ilgili feryatlar devrin özelliklerinden dolayı ancak bu şekilde dile getirilebilirdi. Bunların yanında şiirleri ve tiyatro oyunlarında ise açıktan açığa milliyetçilik, Türkçülük yaptığı görülmektedir. Fıtrat'ın Marksçı-Leninci ilkelerden habersiz gibi olması ve bu düşünceleri yansıtmaması onun eserlerinin bir başka yönüdür.

Fıtrat bu devirde, bir taraftan Kokand Muhtariyetini (onun anti devrimci özelliğini düşünmeden) korursa da diğer taraftan Rusya'ya göre fikirlerini de açıklamış olur. Bununla birlikte "Şark Siyaseti"nde Rusya'nın Türkistan'a verdiği yardıma şüpheyle bakar. Fıtrat ve Çolpan'ın Mirasını Araştırma Komisyonu bunu, Fıtrat'ın ciddî hatası olarak görür, aynı zamanda, Fıtrat'ın Rusya'nın Şark Siyasetini beğendiğini, Lenin'i yeni tipteki devlet adamı, Sovyetlerin kurucusu, Doğu ve Batı işçilerinin lideri diye adlandırdığını; İngiliz'in baskıncı politikasına karşı çıktığını ve basmacılık hareketini kötülediğini ifade eder (100).

---

(99) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3, 1990, a.g.m.

(100) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı,S.2, 1988, a.g.m.

Sadece bu ifadeler bile bu komisyonun ne derece bağımsız ve tarafsızca çalıştığı konusunda fikir vermektedir.

"Başka Özbek yazarları gibi Fıtrat ve Çolpan da kendi eserleriyle yeni düzen için mücadele ederek halkın sosyal aktivitesini artırmaya gayret ettiler. Onların devrime katılmaları, Sovyet hükûmetinin yanında yer almaları, sosyalist gelişmelere uyum sağlamaları kanunî idi. Bu durum onların devrime kadar olan eserleri ve sosyal faaliyetlerinin halkçı özelliği ile açıklanmaktadır." şeklinde bilgi veren komisyon yine bazı gerçekleri gizleyerek kendine göre Fıtrat'ı savunmaya çalışır.

Fıtrat, 1917'den önceki eserlerinde (Sayha, Münazara, Seyyah-ı Hindi Beyenatı gibi) Buhara'daki Feodal düzeni, acımasızların zulüm ve zorbalıklarına alışmış halkın ağır hayatını keskin bir dille tenkit ederken, halkın eğitim yoluyla yükseltilmesinin de programını yapar. F.Hocaev , Fıtrat'ın eserlerini değerlendirirken "...mevcut düzeni sert bir dille eleştiren, onun bütün noksanlıklarını suçlamaksızın gösteren, Emirliğin çürük sistemini ifşa eden...Seyyah-ı Hindi eserinin önemini burada kaydetmeden geçemeyiz." dediği sözlerine katılmamak mümkün değil. Bu eserde ülkenin pek çok sıkıntıları, halkın çaresizliği, komutanların intizamsızlığı, şehir ve onun çevresindeki köylerin ekolojik durumu, halkın sağlığı (tedavi yöntemleri), esnaf ve sanatkârın hâlinin perişanlığı, adaletin işleyişi, birçok şehrin millî gazeteye ihtiyacı oluşu, kara ve demir yollarına olan ihtiyaçlar gibi toplumu ve idarecileri doğrudan ilgilendiren konular bu eserde açıkça dile getirilmektedir. Bunun yanında Fıtrat, asrın başlarıyla 1920 - 1930'lu yıllarda akım hâline getirilen Ruslaştırma siyasetine de kendi eserlerinde karşı koymaya çalışır. Çünkü, ülkeye dışarıdan özellikle Rusya'dan getirtilmesi teklif edilen uzmanlarla bu işin önlenemeyeceğini biliyordu. Bu düşünceyle Buhara'da tıp, teknik, inşaat eğitimi veren medreseler açarak onların kadrosunu mahallî değerlerle sağlamanın da gerekliliğini ortaya koyar. Bunların o gün için çok önemli sorunlar olduğunu halkı

arkasına almadan sezdirmeye çalışıyordu. Gerçi eserlerinin birçok yerinde Orta Asya'nın Rusya sınırlarına katılması meselesine dair tartışmaların yer alması onun cesaretini, ileri görüşlülüğünü ve milliyetçiliğini gösterir. Emir ve onun yönetim şekline karşı aldığı tavır ise Fıtrat'ın cumhuriyetçi yönüne ışık tutar. Bu cumhuriyetçi yönelişin 1910'lu yıllara kadar uzandığını, o devirlere ait eserlerine hakim olan ve onları yönlendiren temel duygulardan çıkarmak mümkündür.

Kültür esareti, din sömürücüleri, bid'at ve hurafeler Fıtrat'ın fikir ve eserleriyle mücadele ettiği konular arasındadır.

Demokratik görüşlere sahip Avrupalı karakterini, Orta Asya halkları edebiyatına, ilk olarak Fıtrat sokar.

Feyzulla Hocaev ve Sadriddin Ayni'ye göre, 1917'ye kadar Özbek edebiyatında, eğitime gösterilen ilginin artmasında Fıtrat'ın eserlerinin önemli etkisi vardır(101).

Halkın mutluluğu ve refahı için, fikir üretme iddiasında olanların Fıtrat ve Çolpan'ın birçok eserini, sosyalist gayeler için kullandıklarını görüyoruz. Fıtrat'ın değişik gruplar içinde yer alması sadece ünlü bir yazar olduğu için değildir. Burda taşıdığı fikirlerin ve bu fikirleri uğruna bizzat yaptığı mücadelenin payı da oldukça fazladır. 1918'de ikiye bölünen Yaş Buharalıların sol kanadının başında o, Türkistan Sovyet Respuplikasıyla birlikte hareket ederek Buhara'daki Emirliği yıkmaya çalışır(102).

Çolpan ve Fıtrat'ın edebî eserlerindeki temel fikirleri, işçi sınıfı sisteminin ideolojik yapısına göre yorumlayan V.İ.Lenin, bunları "nazarî yönden hata, amelî yönden zararlı"(103) şeklinde eleştirir. Eserlerde dönemin temel fikirlerini

---

(101) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı,S.2, 1988, a.g.m.

(102) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı,S.2, 1988, a.g.m.

(103) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, 1988, a.g.m.

ve değer yargılarını sağlamlaştırma mücadelesinin verildiği karışık şartların yer aldığı görülür. Aslında sebebi belli olmasına rağmen, Fıtrat ve Çolpan, bu devirde Ali Şir Nevaî'nin eserlerini ve klâsik Özbek edebiyatını öğrendikleri bahanesiyle Pantürkist, Çağataycı ve milliyetçi olmakla suçlanmışlardır.

Fıtrat'ın Özbek dili ve Özbek edebiyatını savunarak, onları okul programlarına sokması gibi kültürel konularda yol alabilmesi için Pantürkizmle mücadele ettiği bilinmektedir(104). Bu, görünüşteki mücadeleye rağmen onun, "Temür Sağanası" (1920), "Oğuzhan" (1920) oyunları ve "Türk Tili" (1921) makalesinde açıkça milliyetçilik yaptığı görülür. Turar Riskulav "Türkistan Sovyet Respuplikası" ve "Türk Halkları Komünist Partisi"(105) hakkında bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden Fıtrat'ın Türkçülüğünün Ruslarca resmen bilindiğini anlıyoruz. Bu ise Turanın koruyucusu "Türk Oğlu"nda, onun Timur'a seslenerek "Ezilip dağılan, dağılıp yıkılan, düşüp yaralanan Türk eli"nin "bağları bozulmuş, çiçekleri solmuş, bülbüllerinin uçurulmuş" olması gibi konulardaki sözleri açıkça göze batmaktadır. "Türk oğlu" "kendi hakanı"ndan yardım isteyip koruyuculuk beklemektedir.

Ruslar ve Rusların etkisinde olan gruplarca, Çolpan ve Fıtrat'ın süreklilik arz eden hatalarının, onların siyasî yönden yetişmiş olmamaları ve milletlerin kendi geleceklerini kendilerinin belirlemelerine dair Marksçı-Leninci prensipleri iyi bilmediklerinden kaynaklandığı şeklinde görüşler ileri sürülmektedir(106). Bu,

---

(104) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, 1988, a.g.m.

(105) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S. 2,1988, a.g.m.

(106) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, 1988, a.g.m.

suçlamalar karşısında daha sonra kendilerini savunma ihtiyacı hisseden Çolpan, Özbekistan Şüralar Cumhuriyeti ikinci kültürel kurultayından sonra "İtirazı"da, Fıtrat ise "Kızıl Özbekistan" gazetesinin redaksiyonuna gönderilen "Yapışmağan Gerçekler, Baybulatovğa Açık Hat"ında, açıktan veya dolaylı olarak kendi hatalarını telafi etmeye görünüşte söz verirler. Çolpan ".....Bu konudaki kararlılığımı çalışmamla gösterirken, çalışmalarımla önceki hatalarımın işçi-çiftçilerin gönlünden çıkmamasına gayret edeceğim." diyerek görünüşte söz verirken, aslında anlamca "kendi fikirlerimi pekiştirmek için çalışacağım" demek istiyordu.

Kurulan bu araştırma komisyonu, Fıtrat ve Çolpan'ın hata ve yanılma dönemlerinde de Sovyet hükûmeti ve Ekim devrimine göre, hiç bir zaman öç alma ve düşmanlık gibi tavırlarda bulunmadığı görüşündedir. V.İ.Lenin'in Bolşevik Partisi Sosyalist kuruluşa katılanlardan hataya düşenlerin eğitiminde, bunların, gayet tedbirli olduklarını, sabır, kanaat ve beceri gösterdiklerini(107) ifade eder.

Fıtrat, ülke içindeki dirlik ve düzenliğin sağlanmasındaki dış mihrakların etkilerini çok iyi bildiği için, komşu ülkelerde olan işgal olayları karşısında da kayıtsız kalamazdı. "Şark Siyaseti" adlı eseri bu türlü siyasî konulardaki görüşlerinden oluşmaktadır. Burada genellikle Rusların ileri sürdükleri Şark siyaseti hakkında fikir yürütmekle beraber Buhara hükûmetinin tuttuğu yolun İngilizlere satılmış bir siyaset tarzında oluşunu tenkit eder. Bu sebeple "Şarkın özgürlük hareketi yolundaki bu taşları kaldırmak, Rusya Sovyetler hükûmetinin boynunun borcu"dur, şeklinde düşünürdü. Fıtrat, "Şarktaki erklik"

---

(107) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, 1988, a.g.m.

için yapılan kımıldanışları birleştirme yolundaki bu taşları kaldırmak için, en büyük görev Rusya Sovyetler hükûmetine düşmektedir. Bunu gerçekleştirmek için o kadar fazla beyannamenin de pek faydası yoktur. Ben, Türkistan Cumhuriyetindeki hükûmetin başında olsaydım, Türkistan'ın bütün silahlarını toplayarak ikiye böler ve bir kısmını Afganistan'a verirdim. İşte o zaman İngilizlerin Hindistan'dan kaçarak gittiklerini görürdük....." (İştirakiyun, sayı:191, 25 Ekim) diye yazar. İngilizlerin Şarktaki müstemlekecilik siyaseti, Arabistan, Afganistan, Hindistan Müslümanlarına yapılan zulümler, Fıtrat'ın makalelerinde doğrudan, yazarın keskin üslûbu, isabetli tesbitleri, isyankâr tavır ve nefretiyle verilir (108).Ayrıca birçok sahne eserinde de yazar, gayelerini kahramanlarının faaliyeti, ilişkileri ve yorumlarıyla vermeye çalışır.

---

(108) TURDİEV, Şereli: "Hint İhtilalcileri Faciası Hakıda", Şark Yulduzı, S.4, Taşkent, 1990, s.32-34.

B. CEDİTÇİLİĞİ

1- Ceditçilik ve Kısa Tarihçesi

Türkistan'da 19. yüzyıl sonunda başlayan Ceditçilik hareketi, uzun zamandan beri devam ettirilen siyasî ve kültürel konulardaki sıkıntı ve tartışmaların sonucunda kendini göstermeye başlar. Ziya Gökalp'e göre "muasırlaşmak , Avrupalılar gibi zırhlar, uçaklar v.s. yapıp bunları kullanabilmektir. Şekilce ve yaşayışça Avrupalılara benzemek değildir"(109). Türkistan'daki Ceditçilik akımının esas amacı da Ziya Gökalp'in ifade ettiği bu amaçlardan farklı değildir(110). Ceditçilik hareketinin 20.yüzyılın başındaki mensupları, bağımsız yaşamak için önce genç nesilleri zamanın Avrupa ilimleri esaslarına göre eğitme amacında olduklarını ileri sürüyorlardı. Onlar tarafından Usuli Cedit mektepleri bu fikirlerin uygulanabilmesine hizmet etmiştir. Türkistan'da ilk Usuli Cedit mektepleri 1890'da Fergana vadisinde ve 1893'te Semerkant'ta açılır. Semerkant ve Buhara'da bu gibi okulların açılmasında özellikle İsmail Gaspıralı'nın etkisi vardır. O, 1893'te Semerkant ve Buhara'yı gezip görmüştü(111). Gaspıralı'nın bu seyahatle edindiği Türkistan hakkındaki intibaları, üzerlerine ölü toprağı serpilmiş gibi durgun, kendi kabuğuna çekilmiş ve yıllarca değişik baskıcı idarecilerin elinde ezilmiş,

---

(109) ZİYA Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Türk Kültürü, Yay. İstanbul, 1974, s.12.

(110) HAYİT, Baymirza: "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu", Milli Eğitim ve Kültür, S.4, 1981, s. 45-55.

(111) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

susturulmuş bu insanları harekete geçirmenin gerekli ama zor olduğunu göstermektedir. İsmail Gaspıralı,Türkistan seyahatinin gerekçesini şöyle açıklar: "Teşviklerimin, çağrılarımın semeresi olarak 80 kadar molla ve muallim Bahçesaray'da Usuli Cedit ve idare şeklini öğrenerek, eğitim ve öğretimde yararlanacakları kitapları da alıp gitmişler ve verdikleri sözlere göre 5-6 sene içinde Rusya'nın her şehrinde ikişer üçer okulu ıslah etmişler. Lâkin Asya'yı Vustâdan ses çıkmıyor, hareket işitilmiyordu. .....1893'te Orta Asya'ya gittim. Orada Farsçanın fazla rağbette bulunduğunu Türkçeye o kadar önem verilmediğini gördüm. Bunun üzerine Semerkant'ta Orenburglu iş adamlarından Abdülgani Bay'ın evinde geçici bir Usuli Cedit okulu açtım. Öğretmenliği Bakülü Abdülmecid Bey kabul etti. Okul üç ay devam etti de sonra hükûmetçe kapatıldı"(112). Daha sonraki yıllarda değişik şehirlerde sürekli yeni okular açılmış ve bunların da ömürleri uzun sürmeden Emir tarafında kapatılmıştır. Bu kapatmalardan sonra evlerde gizli olarak açılan okullarda ceditçiler eğitimlerine devam ederler. Osman Kocaoğlu ve Mükemmelettin Beylerin evleri gizli olarak çalışan okullar arasındadır.

Önce, çocuklara alfabeyi yeni yöntemlerle öğretme davası olarak başlayan bu hareketin, sonraları çeşitli zamanlarda Rusların istilasına uğrayan ve Çarların baskısı altında uzun devirler bilim ışığı görmeyen Türk halklarının bir eğitim ve kültür davası hâline geldiğini ve yine bazı dönemlerde de haksızlığa, Emire karşı baş kaldırma, demokratikleşme ve bu yolla hak arama gibi siyasî görevler yüklendiğini görüyoruz. Türkistan'ın kuzeyinde Alaş Ordu muhtar hükûmeti ve güneyde Türkistan'ın muhtar hükûmeti olarak kurulan millî hükûmetler, Sovyetler tarafından silah zoruyla dağıtıldıktan sonra Türkistan'da

---

(112) TAYMAS, A.Battal: "Türk Dünyasında Usulü Cedid Hareketi", Türk Kültürü, Ankara, Nisan 1964, s.119-125.

Basmacılık hareketi başlar. İstilâcılara karşı millî isyan hareketleriyle millî amaçların gerçekleşmesine yarayacak yön verme gayretleri, çok ağır şartlarda çalışan teşkilâtlar, bu halk hareketlerinde millî birlik bilincinin uyanmasına ve bağımsız Türkistan devleti kurma idealinin doğmasına yol açar.

19. yüzyılın sonlarına kadar, Türkler arasında şehirlerde düzenli ilk okul bulunmadığından küçükler de büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise Türklerde pek eski zamanlardan beri her mescidin yanında bir okulun bulunduğu yabancı seyyahların tanıklığı ile biliniyorsa da son zamanlarda "meptik" denilen bu ilk okullarda öğretim yöntemleri "usulsüzlük" denilecek kadar eskimiş bozulmuş durumdaydı. Bu "falaka mektepleri"nin öğretmenleri ise mahallenin imamları olurdu. Kız çocuklarına yasak olan bu erkek öğrenci okullarında yazıya önem verilmeden sadece okuma öğretildiği(113) için ceditçilerin en büyük derdi okul sıkıntısı olmuştur. Ceditçiler, gerilik ve gafletten kurtulmak için her şeyden önce, acele ve kolay okuma yazma gayesi güderler. Okullarda İslâm esaslarıyla beraber, Coğrafya, Türk Dili, Kimya, Fizik ve Matematik derslerini de öğretirler. Okullardaki öğrenim dili yörenin yazı dili olan Türkçedir.

Türkistan'da kültür mücadelesi 1917'ye kadar iki ayrı akım mensupları tarafından yapılıyordu. Aydınlar, "Ceditçi" ve "Kadimci" olarak ikiye bölünmüşlerdi. Bunların her ikisinin de korkunç düşmanı Rusya'dır. Ama toplum üzerindeki etkileri büyük olan Kadimciler bunu anlayamıyorlardı. Ceditçilik ise artık durdurulamaz bir fikir akımı hâlini almıştı. Ruslar, kültürel örgütler kurmaya izin vermediği için bu hareket 1910'lara kadar teşkilatını kuramamıştır.

Baymirza Hayit'in Feyzulla Hoca'dan aktardığına göre, Ceditçilik hareketi 1910'dan sonra, Türk ve İran inkılâplarının etkisi altında, bütün Müslüman

---

(113) TAYMAS, A. Battal: a.g.m.

Doğu'nun uyanmaya başlamasıyla bir teşkilât karakteri almaya başlar(114). Bu dönemde asrın gerektirdiği modern bilgileri yayma, esaret felaketinin sebeplerini arama ve halkı uyandırma çalışmalarının yanında, vatan ve millet sevgisini, milletin zulümden kurtulma isteklerini, milletin kurtuluş ve özgürlüğünü yazı ve şiirlerine konu olarak alan, milletin üzerine kâbus gibi çöken, baskı yapan, sömürücü yabancı kuvvetleri lanetleyerek bağımsızlık için mücadeleye çağıran(115) yazar ve şairler nesli meydana gelir.

Müstemleke altında bulunan Türkistan'da ceditçiler 1917'ye kadar güçlü bir teşkilât kuramazlar. Bunun yanında yarı bağımsız olan Buhara Emirliği'ndeki ceditçiler 1910'da, gizli "Cemiyet-i Terbiye-yi Etfal" adında bir teşkilât kurarlar. Bu teşkilât (bkz. Hayatı bölümü), devrin ilim merkezi sayılan İstanbul gibi şehirlere öğrenci göndererek eğitilmelerini sağlıyordu.

Ceditçilik hareketi, Çarlık Rusyası ve Buhara Emirliği hükûmetinin gözetimi ve düşmanlık siyaseti altında devam ettirilen bir siyasî ve kültürel faaliyettir. Çarlık Rusyası ceditçilikten korkmaktadır. Çünkü ceditçiler gençleri millî terbiye yoluyla eğittikleri için bunlar Rusya hakimiyeti aleyhine seferber edilmiş gibi olurlar. Buhara ve Türkistan'daki mutaassıp din adamları da Ceditçiliği İslâma düşman bir hareket şeklinde görürler. Buhara Emirliği'nde de Ceditçilik korkusu büyüktür. Bu sebeple Buhara Emiri ve onun hükûmeti Ceditçiliğin en ciddî düşmanı gibi hareket eder. Nerede bir ceditçi görülse ve onun faaliyeti sezilse hemen orada öldürülür. Buna rağmen Buhara Emirliği'ndeki ceditçi faaliyetler olanca hızıyla devam eder (116).

---

(114) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

(115) YARKIN, İbrahim: "Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan", Türk Kültürü', S.5 Ankara, 1963, s. 37-40.

(116) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

Usuli cedit okulları, nisbeten geniş bir program ile kısa zamanda okuma yazmayı öğreterek, bu konuda başarılı olduğunu gösterir. Yeni okulların popüler ve başarılı olmaları eski müderrisleri korkutur. Çünkü yeni okullar yüzünden öğrencileri azalacağı için gelirleri de azalacaktır. Bu durum bütün dinî grupların birleşerek mutaassıp tavırlar koymalarına, -güya şeriata karşı olan- bu yeni okulların kapatılması gibi isteklerde bulunmalarına sebep olur. Öyle ki, öğrencileri medreseye, ceditçilerle ilişkilerinin olup olmadığını araştırmadan kaydetmezler. Buralarda yeni okullar aleyhine, her türlü karşı eğitim ve baskı olmasına rağmen yine de gizlice ceditçi gruplaşmalar olur, fakat bir faaliyette bulunamazlar.

Buhara genç terakkiperverlerinin faaliyeti yalnız yeni okullara karşı merak uyandırmak ve dikkatlerini o yönde yoğunlaştırmakla kalmaz, halkın fikirlerinde ve kabuller dünyasında da büyük değişiklikler meydana getirir. Yeni okulların bu okullardaki eğitim ve kültür anlayışının ve belirli bir şekilde halkı yeni fikirlerle terbiye eden basının Buhara'da etkisi büyük olur. Bütün bu gayretler sonucunda yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkarak küçük bir azınlık teşkil eden bu reformcu grup zamanla çoğalmaya başlar. Önceden sadece okulları ıslah ve yeni yöntemleri kabul etme düşüncesiyle ortaya çıkan aydınlar, dinî grupların entrikaları ve Emir'in (aşırı vergi, tutuklama, rastgele dayak atmalar şeklinde) tahammmül sınırını aşan baskıyla rejime ve idareye karşı iyi duygular beslemeyen bütün gruplarla birleşerek daha da güçlenip ilk amaçlarını genişletir ve belirli programlar oluştururlar. Ardından bu programa göre hareket etmek üzere belli bir teşkilât özelliği taşımaya başlarlar(117).

Rus siyasetçileri tarafından korunan Buhara hükûmetinin bütün baskı ve

---

(117) (Dergi) "Yeni Türkistan" sayı:39, Ankara, Eylül 1931, s.6-10.

tedbirlerine rağmen bu eğitim hareketi, siyasî bir anlam kazanmaya başlar ve zamanla Emirliğe son verme düşüncesi, amaç hâline gelir. Fikir hareketlerinin genişlemesini isteyen, gerçek bir eğitime olan ihtiyacı gören basının da sürekli desteği ve yardımıyla, ıslahatlar yapmayı düşünen aydınların sayısı hızla çoğalmaya başlar. Nihayet Âlim Han Islahat fermanını ilân etmek zorunda kalır. Bu ferman münasebetiyle Fıtrat şu manzumeyi söyler:

"Tarihi devri saltanat ramünevveran
Esbabı intibah Bahara nevişte ent."

Fermanın ilânından kısa bir zaman sonra Âlim Han, dinî grupların telkinlerine kapılarak onların etkileri altına girer ve ıslahat hakkında verdiği emri, bozar(118). Âlim Han'ın söz verdiği ıslahata karşı bu tavrı, ceditçi taraftarların hızla çoğalmasına sebep olur. Ferman ilk ilân edildiği zaman (1912'de) birkaç ay devam eden "Buhara-yı Şerif" ve "Turan" gazetelerinin de halkın aydınlanmasında etkisi görülür. Bu arada samimi dostlar arasında gizli olarak konuşulan konular açıktan açığa konuşulup tartışılmaya başlanır. Ardından hızlı bir şekilde kütüphaneler ve okullar açılır.

1914'te bir gizli teşkilât tarafından hisseli iki şirket kurulur. Bunlardan birisi "Marifet" adında kitap ve yayın şirketi olup, bu şirket vasıtasıyla batı ve kuzey Türk edebiyatına ait eserler, mahallî eserler, gazete ve dergiler halka dağıtılır. İkinci şirket ise "Bereket" adında bir manifatura şirketidir. Bu şirketin gayesi ticaret görünümü altında halkla sıkı ilişki içinde bulunarak, siyasî, sosyal ve millî duygunun gelişmesine ticaret yoluyla yardım etmektir.

1914'te Emir tarafından önce, Osman Kocaoğlu gibi teşkilâtçıların okulları, daha sonra açıktan faaliyette bulunan bütün yeni okullar kapatılır. Bu okulların

---

(118) (Dergi) "Yeni Türkistan" a.g.m.

ikinci defa kapatılması, ceditçilerin tamamen ortadan kaldırılması, Buhara'da yerleşmeyi gerçekleştiren eğitici hareketi bütünüyle yok etmeye muktedir değildir. Bu sefer hareket tekrar yer altına çekilerek, kapatılan okullar yerine gizli olan yüzlercesi açılır. Küçük gruplar hâlinde eğitime, evlerde devam edilir. İktidarın artık bunlara gücü yetmez.

Rusya'da Şubat 1917 ihtilâlinden sonra, Türkistan ceditçileri, Münevver Karı liderliğinde "Şurâ-yı İslâm" isimli bir teşkilât kurarlar. Bu teşkilât onların kültür hayatındaki ilk açık teşkilâtıdır. "Şurâ-yı İslâm" bir taraftan kültür hareketlerini Türkistan'ın her tarafında canlandırmaya çalışırken diğer taraftan Türkistan'ın Türkistanlılar tarafından yönetilmesinin yollarını arar. Rusya hakimiyeti altındaki Türkistan ceditçileri artık Buhara Emirliğindeki ceditçilerle de yakın temaslara başlamışlardır. Ceditçiler "Şurâ-yı İslâm" teşkilâtıyla Türkistan'a hiç olmazsa **Millî Muhtariyet** kazandırmaya çalışırlar. Baymirza Hayit'ın ifadesine göre, "Bolşevik Ruslar, Kasım 1917'de Taşkent'te Türkistan için Sovyet hakimiyeti rejimini ilân ettikten sonra, Türkistanın aydınları ve Rusya aleyhinde bulunan bütün iş adamları Kokand'da toplanırlar ve Aralık 1917'de **Türkistan Millî Muhtariyet Hükûmeti**ni kurarlar. Bu Muhtariyet Türkistan'ın Türkistanlılar tarafından idare edilmesine temel olmuştur. "Şurâ-yı İslâm" teşkilâtı, Rus Bolşevizmi aleyhinde Türkistan millî devletçilik gayelerine ciddîyetle sarılmış ve ilk olarak "Türkistan Ulemalar Cemiyeti" ile birlikte Kokand'da Türkistan Muhtariyeti'ni ilân ettirebilmiştir"[119]. B.Hayit, Sovyet tarihçilerinin fikirlerine dayanarak , Ceditçilerin Türkistan'ı Rusya'dan ayırmayı düşündüklerini ve Şurâ-yı İslâm teşkilâtının 1920'de Sovyet hükûmeti tarafından yasak edildiğini söylemektedir.

Rusya'da Çar'ın devrilmesiyle yeni idarenin Buhara'yı da etki altına alması

---

(119) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

normaldi. Aslında sadece şekilden ibaret olan, kukla durumuna gelmiş Buhara hükûmeti, halkın gözünde itibar kazanma düşüncesi ile ıslahat ve reformlar yapmaya karar verir. Islahat projesi için Buhara hükûmeti halktan temsilciler istemesine rağmen Emir Âlim Han'ın Rus politikacılarının fikriyle iş yapması Fitrat tarafından hata olarak değerlendirilir. Sonradan bu siyasî hata ülke için birçok felâkete sebep olur(120). Emir Âlim Han'ın 7.4.1917'de ıslahat fermanını ilân etmesinden sonra (bkz. Hayatı bölümü) aydınların yaptıkları gösteri Buhara'da tehlikeli bir hâl alır. Hatta Buhara'ya yardım için Semerkant'tan ordu istenir. Bu olaylar Buhara'da irtica taraftarlarının artmasına sebep olur. Sonuçta Yaş Buharalıların işleri çok zorlaşır. Birçoğu başka şehirlere kaçar. Emir hükûmetinin vahşi takip, işkence ve katliamından kurtulabilen Yaş Buharalılar,gittikleri yerlerde teşkilâtın şubelerini açarak Buhara İnkılâbını gerçekleştirmek için hazırlıklara başlarlar(121).

Sovyet Rusya hükûmeti 1917'den itibaren Ceditçilerle iş birliği yapma taktiğini güder. Ceditçiler, Çarlık Rusyasından kurtuldukları için memnundular. Sovyet hükûmetinin ilk devirlerinde Ceditçiler, kendi millî kültür politikalarını değişik gazeteler çıkarmak suretiyle devam ettirme imkânı bulduklarını düşünürler. Ceditçilerle işbirliği yapan Sovyet idarecileri, "Komünizm, Türkistan'da Cedidizm yoluyla meydana çıkabildi"(122) diye meşru açıklamalarda bulunabilecek kadar Ceditçilerin üzerinde etkili olurlar.

Baymirza Hayit, Sovyet kültür politikasının etkisiyle iki gruba ayrılan Ceditçi yazarlar hakkında şunları söylemektedir: "Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabay,

---

(120) (Dergi) "Yeni Türkistan" a.g.m.

(121) (Dergi) "Yeni Türkistan" a.g.m.

(122) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

Abdurrauf Fıtrat, Abdulhamid Süleyman (Çolpan) gibi şairler, fikirlerini değiştirmeden Sovyet kültür dairelerinde millî kültürün tekâmülü için çalışmalarını devam ettirdiler. Ceditçilerin eski etkili şairlerinden Sadriddin Aynî, Hamza Hakimzade (Niyazî), Abdullah Avlanî ve Saken Sayfullin gibileri ise şiirlerinde ve başka faaliyetlerinde Sovyet-Komünizm ruhunu taşıma rolünü oynamaya başladılar.

Sovyet Rusya'nın Türkistan'daki idareleri, 1930'a kadar Ceditçilerin fikirî faaliyetlerine izin verdiler. Fakat, onların gayeleri aleyhinde 1934'ten itibaren, "Mefkure Meydanında Mücadele" şiarı altında ciddî olarak Cedidizm mefkûresinden kurtulma faaliyetlerinde bulundular (123). Ceditçilerin hayatta kalanlarının büyük bir kısmı Sovyet devletinde, Komünist Partisinde ve kültür müesseselerinde 1937'ye kadar ancak çalışabildiler. Bilindiği gibi ceditçilerden Sovyet idaresinde çalışanlar, 1937-1939 yıllarında hapsedilerek kurşuna dizilmişlerdir.

1920'de Buhara Emiri ile Türkistan Sovyet hükûmeti arasında ortaya çıkan savaştan yararlanan Yaş Buharalılar, Buhara üzerine hücum ederek 1920 Eylül'ünün birinci günü Buhara hükûmetini düşürür ve Cumhuriyeti ilân ederler. Bu tarihin Türkistan siyasî tarihinde önemli bir yeri vardır. Uzun seneler mücadele eden gençlik ilk önce eğitim ve yayınla başlayan fakat açıkça görülmeyen bu siyasî gayesini gerçekleştirmiş olur. Buhara'dan kaçanlar vatanlarına dönerler. Böylece Buhara'nın bin yıllık siyasî hayatında yeni bir dönüm noktasına gelmeyi başarırlar.

---

(123) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

2. Ceditçilerin Genel Özellikleri ve Fıtrat

Yeni bir bakış açısıyla özgürlükleri ve demokrasiyi hayata geçirmek, zorbalıkla (ev, yer basıp talan ederek) elde edilen haksız kazancı engellemek 20. yüzyılın başlarında bütün Türk dünyasında ortaya çıkan ve ilimle desteklenen bu uyanışın esas amaçlarını oluşturur.

Behbudî ve Fıtrat, işte bu gayeleri kendi hayat ve faaliyetlerinin anlamı kabul ederler. Bu amaçlar için mücadelede Behbudî, asrımızın başlarına (1910'lara) kadar nüfuzlu, etkili bir şahsiyettir. Bu yolda çoklarına örnek olur. Meşhur devlet adamı, inkılâpçı Feyzulla Hocaev, Behbudî'nin faaliyetlerine gayet hürmetle yaklaşarak şöyle demektedir: "Buhara ve Türkistan Ceditçi Teşkilâtları birçok kolaylığa erişmek için bütün gücünü sarf etti. Siyasî, sosyal faaliyeti ve biliminin genişliği yönünden Türkistan'ın o zamanki Ceditçileri arasında Mahmud Hoca Behbudî gibisi yoktur"(124).

Behbudî ve Fıtrat'ın Ceditçilik yönündeki fikirleri ve faaliyetleri karşısında hiç bir engel duramazdı. Çünkü, Ceditçilik, sadece bir akım, eğitim için mücadele edenlerin yönelişini gösteren bir yol değil, bir yaşama şekliydi. Böyle olmasaydı, sonradan Buhara'da Yaş Buharalılar, teşkilât ve parti derecesine yükselemezdi. Genelikle âlimlerin sohbetlerinde Ceditçiliğin açık, uyumlu bir teşkilât oluşu konuşuluyor, Buhara Emirliği'ni yıkma amaçlarından söz edilmiyordu. Bilindiği gibi Buhara Emirliğini yıkabilmek için Frunze askerlerine yardım bile etmişlerdi. Emirliğin altınları vagonlarla Moskova'ya gönderilmiş ve

---

(124) ALİYEV, Ahmed: "Seniñ Nurlı Köziñde Beht Okudım", Özbekistan Avazı, Taşkent, 9 Ocak 1992.

orada talan edilmişti. Bu hizmetlerinden dolayı da inkılâba hizmet edenlerin hepsinin katledilerek ödüllendirilmelerine(!) Ruslar ses çıkarmamıştır. Bütün bu olaylara rağmen Ceditçiler, hiçbir zaman büyük hedeflerini esas inkılâp yoluyla değil, eğitim yoluyla gerçekleştirme düşüncelerinden ayrılmazlar. "Eğer milletin kültürü zenginleştirilir, eğitim ve ilim yüksek seviyede geliştirilirse, hayat güzel olacaktır." görüşüne sahip olan Ceditçiler, ıslahatçı olarak bilinir. A.Aliyev, Ceditçiler hakkında fikir yürütürken, Behbudî'nin Ceditçilerin eğitim kültür ve sağ duyusunun yükseltilmesiyle halkı mutlu etmeyi amaçlayan fikirlerinin taraftarlarca kabul edildiğini, sonraları ise, zalime karşı açık mücadeleye davet eden vasiyetinin, Behbudî'nin kişiliği ve faaliyetleri değerlendirilirken, önemli veriler olarak kabul edilmesi gerektiğini(125) söyler.

Okul-eğitim işlerini diğer liderler gibi bizzat yürütmüş olan Behbudî, Semerkant'ın eski şehir kısmında parasız kütüphane ve okuma salonu ile kendi avlusunda bir okul açar. Büyük eğitimci Abdulkadir Şeki'nin yeni tarzdaki okulunu, kendi avlusuna taşıyarak onu rağbet edilen bir yer hâline getirir. Kendisi tarih, coğrafya ve başka ilimlerden dersler verir. Behbudî'nin sadece eğitimci, ıslahatçı olarak kalmadığı ve ömrünün sonlarına doğru, hakimiyeti Emirden alma niyetinde olduğu görülür. Katledilişine sebep olan bu düşüncenin diğer fikirlerinde olduğu gibi Ceditçilerin bütün ileri gelenlerince de kabul edildiği bir gerçektir. Kararlarını ve fikirlerini paylaştığı Fıtrat ve arkadaşlarını öz evlatlarından ayırmadığının bir delili olarak Behbudî, vasiyetinde şunları söyler:

"Dostlarım, Sıddıkî, Aynî, Fıtrat, Kurbî ve Akabir, Mahdum ve oğlanlarım Velüd Mahdum, Abdulkadir, Sakurî sizlere vasiyet ediyorum. Eğitim yolunda çalışmakta olan öğretmenleri koruyunuz. Eğitime yardım ediniz. Ortadan nifağı kaldırınız. Türkistan çocuklarını çaresiz bırakmayınız. Ne iş yaparsanız toplumla

---

(125) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

birlikte yapınız ve hürriyet yolunu gösteriniz. Bizim gibi eğitim kurbanlarını ziyaret ediniz. Buhara toprağına hızlı ulaşacak yolu bulunuz. Hürriyeti çabucak gerçekleştiriniz. Bizim kanımızı zalim beylerden kurtarınız. Bizler o zaman kabrimizde rahat yatarız"(126).

Ceditçiliğin fikir ve mücade bayraktarlığını yapan Behbudî'nin düşüncelerini Fitrat da paylaşıyordu. Behbudî'nin belirli konulardaki düşüncelerini gösteren Laviz Azizova'nın verdiği bilgiler şöyledir: "....Onda yaşayan Rus işgalciliğine karşı nefret en yüksek seviyede ve onlara karşı uyanık bir bilinç özelliğindeydi. Behbudî, ilk önce Türkistan'ı Çar hükûmetinin baskısından kurtarmak gayesini ülkeye telkin edenlerden olup halkın ezilmişliğini birinci derecede öncelikle ele alarak değişik ustaca yollarla halkı istiklâl mücadelesine çağıranlardandı." Azizova, Bebudî'nin bu faziletlerini tesbit ederek saydıktan sonra, "Türkistan'ın uyanış devrini üç kısma (eğitim, basın ve cemiyet) ayırır. Bu devrin ileri gelenlerinin en başında Behbudî'yi görürüz. O da kendi makalelerinde Çar hükûmetini tenkit eder. Bazen açık bazen gizli benzetmeler yapar ve aynı zamanda da hükûmete hücum ederdi"(127) şeklinde yorumlar da yapar.

Behbudî'nin şahsında Ceditçiler, Türkistan'da halkın ekonomik bağımsızlığa kavuşmadan yükselişinin mümkün olmadığını, herkesten önce sezerler. Sanatı, bilimi geliştirip ülkeyi ham madde deposu olmaktan hemen kurtararak halkın geleceğini, bağımsızlığını garanti altına almayı düşünürler. Bunun için de müstemlekelikten kurtuluşu birinci sıradaki görevleri arasında bilirler.

Onlar, bir millete, sadece ayrı bir millet olduğu için karşı olmayı tasvip etmezler. Behbudî ve fikirdaşları, başka milletler gibi Avrupalıların kültürlerini

---

(126) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

(127) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

tanımak, fen ve tekniğini öğrenmek, okul ve eğitim işlerinde onların yöntemlerini kullanmak istemişlerdir. Zaten bir bütün olarak Ceditçilik akımının amacı ve düşüncesi de böyledir. Ceditçi yazarlar kendi eserlerinde, makalelerinde Avrupa'da okuttukları gençlerin uzmanlıklarını överek onları göklere yükseltirler. Bilimden uzaklaşanların düşüşlerini, acıklı sonlarını gösterirler. A.Aliyev bu devrin edebî özelliklerini belirtirken, Behbudî'nin "Pederkuş" piyesinde; Abdulla Kadiri'nin "Bahtsız Kalmak", "Cüvanbaz" hikâyelerinde, "Ahvalimiz", "Milletime" gibi şiirlerinde; Hamza'nın "Yeni Saadet" hikâyesinde ve Fıtrat'ın birçok oyunuyla, "Bedil", "Şeytanın Tanrıya İsyanı" gibi eserlerinde bu tür gayeleri ifade ettiklerini (128) söylemektedir.

Behbudî'nin en büyük takipçisi, fikirdaşı ve öğrencisi Abdurrauf Abdurrahim Oğlu Fıtrat olur.

Fıtrat, 1905-1906 yıllarına kadar Behbudî ve onun taraftarlarının faaliyetlerini takip eder, onları savunarak kuvvetlendirmeye çalışır. "Rehber-i Necat", "Hint Seyyahı" gibi inkılâptan önce yazılmış eserlerinde eğitimci, âlim ve yazar Fıtrat, Müslümanlara kendi gelişme sistemini öğretmek için her türlü yöntemden faydalanır. Bu eserlerde Kur'an-ı Kerim'den "Biz insani akıl, yüksek değer vererek yaratttık.... Bütün yer ve gök yüzündeki şeylere sizleri hükmedici diye gönderdim...." şeklinde aktarmalar yapar. "Hint Seyyahı" ilim, fen ve diğer yönleriyle sade insanların müracaat kitabı hâlini alır. "Eğer yer ve gök yüzü insanların emrine boyun eğmezken, Batılılar yelkenli gemiler ve uçaklarını nasıl yaptılar? Gördünüz mü insan Kur'an hükmü ile yüksek mahluktur. O yer ve gök yüzüne emir verici insandır....." sözleriyle toplumu bilime yöneltmeye çalışır. O, hayatının bilinçlenme ve ceditçiliğe mensup dönemlerinde yenilikçi, ateşli bir

---

(128) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

yapıya sahiptir. Bolşeviklerin Ekim darbesine kadar Emirliğe karşı ve ondan sonra da millî bağımsızlık için müstemlekeciliğe karşı mücadele etmek Avrupa'nın bilim ve tekniğini almak gibi konuların sürekli takipçilerindendir.

Fitrat'ın değerlendirmeleri aslında tamamen halkı uyandırmaya yöneliktir. Bunun yanında kendi gerçek kişiliğini tanıtmayı da ihmal etmez. O, bilim ve tekniği geliştirme maksadıyla okuma ve öğrenmeye önem verir, bağımsız hareket edemeyince de erksiz harap olunacağını düşündürmeye çalışır. "Aslında dağların, gök yüzünün, demirin insan elinin gücü altında bir bal peteğinden farkı yokken niçin Özbeklerin koyun gibi erksiz yaşaması gerekiyor? Niçin insanlar yaşayış tarzlarını kendilerini yönetenlerden öğrenmişler? (Kur'an'dan ayet verir, mealen: Yani insan ne bulursa kendi eğitimiyle, kendi çabasıyla bulur, çabasız birşey bulamaz, hiçbir şeye erişemez!) ....Siz Avrupa ülkelerinde okurken, Avrupalılar telgraf ve telefonun, demir yollarının, hava yollarının tekniğini v.s. nasıl buldular, sizin bunları bilmeniz gerekirdi. İşte Kur'an'ın ayetlerinde işaret edildiği gibi, biz Müslümanlar bu kadar dünya nimetlerini ayak altına alışımızdan haberimiz olur, anlardık."(129) şeklinde düşüncelerini ayetlerle destekleyerek bilimin ve bağımsızlığın, yıllarca doğru dürüst okutulmadığı için anlaşılamamış bir Kur'an emri olduğunu vurgular.

1910'lu yıllarda Avrupa tarzında gelişmeyi arzu eden Fitrat, dünyayı gezen aydınların Fransa, Japonya gibi gelişmiş ülkelerden örnek almak için sadece hareketin, çaba ve gayretin yeterli olduğuna inanıyor, koyun gibi düşünmeden hareket etmemeyi tavsiye ediyordu. 1920'lerde yazdığı "Hint İhtilalcileri", "Ebulfeyzhan" gibi birçok büyük eserinde ve bu türden birçok şiirinde (bkz. Hayatı bölümündeki "Öğüt" şiiri) demokratik özgürlükler için uğraşmak,

---

(129) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

coşkuyla bunları yaşamaya çalışmak gibi gayeleri ön plâna çıkarır. Gençlerden ülkenin mutluluğu, bağımsızlığı için mücadele etmeyi ister. Zaten gençliğinde 1910'lu yılların sonlarına doğru ceditçiler arasında sağ sol ayrımı başladığında kendisi büyük bir cesaret örneği göstererek Feyzulla Hoca ile birlikte sol tarafa geçerek Emir'e isyan etmeyi teklif eder. Bu teklif, diğer taraftarlara sorulduğunda çoğu "hepimizi öldürürler, Emir'in arkasında Rusya var" diye karşı çıkar. Fitrat'ın halkın mutluluğu için mücadele etmeyen gençler için "....Yok ol, yıkıl, git!" diye haykırması, onun cesaret ve kararlılığını gösterir.

Behbudî, Kadirî, Çolpan ve diğer taraftarlar gibi Fitrat'ın da bütün hayatı ve eserleri, özgürlük, demokrasi, erklik için verilen mücadeleyi yansıtır. Bu mümtaz şahsiyetler, sonuçta da yaptıkları mücadelenin bedelini canlarıyla öderler.

3- Fıtrat'ın Ceditçi Hareketindeki Yeri

Bütün dünyada ateşli mücadelelerin cereyan ettiği bir zamanda kendi kabuğuna çekilip yatmanın mümkün olmadığını bilen Fıtrat, "***Şimdi gemiyi batırıp dalgalar arasına girmek şart***"diyerek düşüncesini yüksek sesle açıklar. Bu tavır ve düşünce Ceditçilerin sol kanadının Ekim darbesinin arefesindeki programının içeriğini anlatır. Zaten Yaş Buharalıların 1910'lu yıllardaki söz konusu programlarını da Fıtrat düzenlemişti. Bilindiği gibi Fıtrat, gençlik yıllarında Ceditçiler hareketine aktif olarak katılmış ve bu hareketin kurucusu sayılabilecek liderlerinden olmuştu. Ceditçilerin birinci ve en mukaddes gayesi Batı Avrupa'nın ilim ve eğitimini örnek alırken onun istilâcı siyasetine karşı mücadele etmekti. Bu gaye, 1920'li yıllardaki bütün ileriyi gören Özbek aydınlarının bilincine yerleştiği gibi "**Galip Batı, mâlup Şark!**" ibaresini de dillerinden hiç düşürmeden kullanırlar. Bu durum Çolpan, Elbek, Batu, Refik, Fıtrat ve diğerlerinin şiirlerinde sık sık dile getirilir. Edebî hayattaki bu cereyanı bazı kimseler "Doğu'nun Batı'ya karşı koyuşu" olarak değerlendirir ki bu fikir aslında her zaman doğruyu göstermez. Çünkü bu fikir, bazılarının bozguncu maksatlarını gerçekleştirme imkânı bulmalarının bir yoluydu. Gelişmişlikte örnek gösterilen bir ülkenin, nasıl bir sosyal sisteme sahip olduğunu, ondan nasıl, ne şekilde faydalanılmasının gerektiğini düşünüyorlardı.

1910'lu yıllardaki Buhara hayatı, günün şartları Ceditçilerin işini çok zorlaştırıyordu. Koyu mutaassıplar, bazı eski örf ve âdetlere körü körüne bağlı olanlar, yenilik taraftarlarına sert çıkışlar yapıyordu. Bunların yanında C.Aynî'nin hatıralarında şu bilgilerin yer aldığını H.Baltabayev bildirir: "Çar Rusyası sadece Fıtrat'ın eserlerini değil, bununla birlikte onu okuyan kişileri de sıkıca

takip altına almaya başlamıştı. Çünkü Fıtrat ve onun fikirdaşlarının ileri sürdükleri Ceditçilik gayeleri hakkında "Hatta, Bolşeviklerin gayelerinden de zararlıdır" şeklinde düşünüyorlardı"(130). İşte bu şekilde Ceditçilik sadece eğitim akımı olarak değil, bu yılların siyasî hareketi olarak aktifleşmeye başlamasıyla birlikte, Buhara ve Türkistan'ın zenginliklerine kolaylıkla erişmeye çalışan Rus askerlerinin maksatlarını açıklayan zararlı bir adım kabul edilir. Sonraki yıllarda Özbek basınında bu konuda pek çok makale yer alır.

"1900'lü yıllardan 1930'lu yıllara kadar Özbek edebiyatı, sanatı, kültürü ve bütün maneviyatı için mücadele ederek ferdi esas almayan, insanlığın gelişmesine zıt, sosyal bir düzenden uzak sistemin vahşileri tarafından katledilmiş atalarımızın ruhları şimdi dirilerek bizlerle birlikte yaşamaya başladı." (131) diyen Ahmet Aliyev, yetmiş yıllık sistemin ve bu sisteme kendilerini getiren yönetimin başında bulunanları eleştiren sözlerini şöyle sürdürür: "Bunun sadece Özbeklere değil belki bütün Orta Asya'da hatta yer yüzündeki birçok Müslüman kavimlerin tarihinde büyük olaylara sebep olduğunu artık anlamayan safdil kimse kalmasa gerek. Tarih, yanlışlıkları affetmiyor. Özgürlük, kültürel birlik ve kendi geleceklerini kendileri tayin etmek isteyen mücadele taraftarlarının demokratik erklikler için, sadece kağıt üzerinde değil, artık uygulamada da yanılması gerekir."

Özbeklerin olduğu gibi aslında bütün Türk dünyasının da manevî ve kültürel değerlerinin sembolleri durumunda olan bu büyüklerimiz, Münevver Karı, Behbudî, Fıtrat, Abdulla Kadirî, Çolpan, Gazi Yunus, Elbek, Batu, Aşurali,

---

(130) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.9.

(131) ALİYEV Ahmed: a.g.m.

bütün aydınları acı ve üzüntü içinde bırakmıştır. Özbek aydını, vatanları uğruna, Rus olmadıkları için kurşuna dizilen bu mümtaz şahsiyetlerin kültür ve düşünce mirasının peşine, ancak 1990'lı yıllardan sonra düşebilmiştir. Onlar, neden 1920'li, 1930'lu yıllarda haksızca katledildiler, neden edebî ve kültürel hayatı geliştirmek için bütün hayatlarını acımasızca bağışladılar? Karşılığında maddî manevî hiçbir ödüle lâyık görülmediler. Bu aydınaların amacı Özbek halkının hayatı, geçmişi, kültürü, millî bağımsızlıkla ilgili geleneği konusunda çalışmalar yapmaktı. Bu sebeple onlardan kalan zengin manevî ve kültürel miras Özbeklerle beraber bütün Türk âlemi için sonsuz bir hazine hâline gelmiştir.

Behbudî, Fitrat, A.Kadirî, Çolpan ve soydaşlarının eserlerinde bizim için kıymetli olan taraf nedir? Bu, cevabı çok yönlü soruya, tam anlamıyla cevap vermek oldukça zordur. Bunlar kendi eserlerinde önce kendileri yaşarlar. Tecrübelerini, devrin manevî zenginliğini bir üslûpla ifade ederken de gayelerini de hayata geçirmenin mücadelesini yaparlar. Böylece düşündüklerini yaşamaya çalışırken ahlâk, dürüstlük, kahramanlık ve devlet adamlığı konularında eserleriyle vermeye çalıştıkları tiplerin canlı örnekleri olurlar. (Mesela, "Bedil" deki tiplerden Kutluğ, Avrupa'da eğitim alarak ülkesine dönen, mahallî tiplerden birisidir(132). Kutluk, halkın içinden çıkan sıradan şahıslardan biri olup bu Ceditçilerin yavaş yavaş ve çok sayıda bu türden bilinçli insan yetiştirmelerine bir örnektir. Ceditçilerin büyük hedeflerini gerçekleştirme yolunda elde ettikleri başarıyı gösteren bunun gibi pek çok örnekler vardır). Böylece, bütün fertleri belirli bir eğitim alamamış toplumun gelişmesi için, gerekli olan kahramanların ortaya çıkarılması başarılmıştı. Fitrat'ın kendi çıkarları daima ikinci sırada kaldı. Bu toplum kahramanları çok büyük

---

(132) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s. 12.

engellerle karşılaştılar. Bu zorlukları sadece yine kendileri gibi sanatçı olanlar anlayabildi, yine sanatçı olanlar açıklayabildi. Böylece birçok sanatçı ya kendi hayatını ya da başka bir sanatçının hayatını konu alan edebî eseriyle geleceği aydınlatma imkânını buldu. Behbudî'nin "Pederkuş" adlı eserindeki Hoca ve aydın karakterler; Fitrat'ın "Hint İhtilalcileri"ndeki Rahim Bahşi, Dilnabaz, Lalehardiyal; Abdulla Kadirî'nin romanlarındaki Atabek, Yusufbek Hacı, Enver, Ranalar; Çolpan'ın "Erkinay" oyunundaki Erkinay Polat.... v.s (133), birçok kahraman 20. yüzyılda Özbek edebiyatında aydınlığı, kurtuluşu gösteren birer eser kahramanı olmanın ötesinde her birisi devrinin canlı simalarını temsil eder.

Bazı Özbek düşünürleri, Bolşevik Devriminden sonra edebiyatla ilgili ilk tartışmalarında esas olarak Çağatay edebiyatının temalarını kullanmak istediler. Böylece yazarlar, sonuçları toplumu derinden etkileyecek olan bir tartışmanın içine girdiler. Devrimin ilk yıllarında vatanseverler, Türkistan adını çarlık dönemindeki anlamıyla ortak bir Türkistan kültürü (134) olarak kullanırlar. Bu devirde doğudaki Ortak Türk Birliği ve İslâmî bağlar konusunda da fikir üretirler. İlk önce Özbek özerkliği için hiçbir edebî hareket yoktur. Hiçbir düşünür dar fikirli ve sınırlı bir şekilde Özbek edebiyat etkinliklerini Batı Türkistan'dan ayrı düşünmez. Daha sonraları Özbekistan, Batı Türkistan'daki gibi politik sorunlar ve bunların çözüm yolları için değişmelere zorlanacaktır.

Bilindiği gibi 1917'den hemen sonraki yıllarda politik teşkilâtların ve ona bağlı olarak politik tercihlerin sık sık değişmesi, Özbek yazarlarını derinden etkiler. Vatansever yazarlar, "Güzel Türkistan", "Güzel Fergana" veya "Büyük Buhara" gibi ifadelerle şiirler yazarak bölgelerine sahip çıkarlar. Devrim öncesi

---

(133) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.14.

(134) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s. 45.

Emir'e karşı ceditçilerin de böyle yaptığını görüyoruz. O zamanlar edebiyatçı ve düşünür Özbekler arasında Bolşevik devriminden önceki akımlarla bağlantılı olarak Modern Özbek edebiyatını Türkiye ve Batı kültürüne uyarlama fikrinde olanlar vardı(135). Politika, zamanla Türkistan kültürünü daha dar bir çerçeveye sokarak "Özbek Kültürü" ismini verirken, toplumda da ayrı bir Özbek kimliği oluşturur. O dönemde Sovyet Rusların amacı, Türkistan'da proleter bir sınıf kurmak, buna bağlı bir kültür oluşturmak amacıyla da buna uyan edebî bir akım geliştirmekti(136). Böylece Özbekistan'daki proleter hareketleri güç kazanırken, Marksist edebî akım da oldukça gelişme gösterir.

Buhara, Hive, Kokand ve Semerkantlı Özbek vatanseverler, Çarlık döneminde kısa süren bağımsızlıklarının Sovyet Rusya baskısıyla ellerinden alınmasını seyretmişler ve ardından milliyetçilik ruhunu geliştirmek için genç Özbekleri geçmişin kültürüyle eğitmeye başlamışlardır.

1921'de bu hareketin liderleri, Özbek edebiyatındaki bu olayı "Tarihî ve edebî mirasımızın güçlendirilmesi" diyerek tanımlarlar. Gazetelerin bu çalışmaları içeren eserlerden sıkça bahsetmesi, bu simaların birçoğunu Avrupa'da tanınır hâle getirir. Fitrat'ın "Pan-Türkizm bizim idealimizdir" (137) diyebilecek kadar konunun içinde olması, onun hem düşünen (teorisyen) hem de uygulamaya çalışan bir kimse (teknisyen) olarak bu harekette yer aldığını gösterir.

---

(135) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s. 47.

(136) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.49.

(137) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.50.

III. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

A. EDEBÎ TOPLULUKLARDA ve BASIN HAYATINDA FITRAT

1. Hürriyet'te

1917'de başlayan Rus inkılâbının her yılı, Türkistan için ayrı bir tarihî dönem niteliği taşır. O yıl sonunda Bolşeviklerin hakimiyetlerini kurup da kendi görüşlerine uymayan bütün yayınları yasaklayıncaya kadar, Özbekistan ve Kazakistan'ın her tarafında değişik siyasî gruplara, millî hayatın çeşitli kollarına ait risaleler ve gazeteler yayınlanmaya başlar. Taşkent'te: "Necat" (başyazarı, Münevver Kari), "Kiñeş" (Türkistan Müslüman merkezi şurasının genel naşiri, başyazarı, Ahmet, Zeki Velidî), "Turan" (başyazarı Muhammed Emin Efendizade), "Uluğ Türkistan" (başyazarı Kebir Bekir); Kokand'da: "Tirik Söz" (başyazarı Abidcan), "El Bayrağı" (başyazarı tarihçi Salıoğlu Pulat); Semerkant'ta: "Hürriyet" (yazarları Ekabir Şah Mansurzade ve Abdurrauf Fıtrat), gazeteleri yayınlanıyordu. Her gazete kendi etrafına bir grup topluyor ve her gün ülke içinde ortaya çıkan yeni kuvvetlerle birlikte inkılâp kuvvetlerine katılıyordu. Bu şekilde gazetelerin devamlı ilgi görmesi, yeni şair (Çolpan) ve yazarların ortaya çıkmasını sağlar(138).

Fıtrat'ın 1917-1918 yıllarında Semerkant'ta yaşarken burada Behbudî, Vaslî, Sıddıkî'lerle birlikte "Hürriyet" gazetesinde yazarlık yaptığı bilinmektedir. Bu gazetenin Temmuz 1917 ile Nisan 1918 arasında çıkan sayılarda kırktan fazla makalesi basılır (bkz. eserleri bölümüne). Bu makalelerde bir taraftan

---

(138) TOGAN, Zeki Velidî: a.g.e., s.506.

devrinin önemli sorunları Fitrat'ın bakış açısıyla ifadesini bulurken, diğer taraftan da önemli siyasî sıkıntılar ve bunların çözüm yolları gösterilir.

Bu makalelerde Fitrat'ın sadece şahsî fikirleri değil, Emirlik hakkındaki görüşleri, Yaş Buharalıların liderlerinden biri olmasından dolayı siyasî fikir ve yorumları da genişçe yer alır. O, gerçek güce sahip olan bir siyaset adamı ve inkılâpçı harekete aktif olarak katılan bir teşkilatın temsilcisidir. Bu teşkilatın maksadı, Buhara Emirliğini yok etmek ve onun yerine **Demokratik Halk Cumhuriyeti**ni kurmaktır.

E.Kerimov, "Fitrat'ın makalelerinde tartışmalı yerlerle hatalı fikirlerin olduğunu amma onların tarihî bakış açısıyla incelenerek bilinen siyasî şartlara göre değerlendirilmesi gerektiğini" (139) söylemektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz "Yoldaş Baybulatovga Hat" adlı makalesinde Fitrat, "Benim yazarlığım altında çıkan "Hürriyet" gazetesi Semerkant ceditçilerinin genel yayın organı idi. Son zamanlarında bir zenginin parasıyla çıkmaktadır. Ben buna aldırmadan gazetemi Bolşeviklere iltifat eder bir noktada tutmaya çalıştım, Bolşevik makalelerine yer verdim. Semerkant'taki işçiler teşkilatıyla "Şūra-yı İslâm" arasındaki mücadelede işçiler teşkilatının naşiri gibi hareket ettim." diyerek gazetede yer alan fikir ayrılıkları karşısındaki tutumlarının sebebini açıklar.

Fitrat, gurur ve heyecanla "VATAN HASRETİ", "HALK DERDİ" demekten, kendi derdini unutur. Hürriyet'te yayınladığı üç siyasî nesir ve bir şiiri, "Yurt Kaygusu" diye isimlendirir. Tüccar olan ailesinin maddî durumunun gayet iyi olmasına rağmen Fitrat, oldukça basit bir şekilde yaşadığı için kendi duygularına ve aynı duyguyu paylaştığı ıztırap dolu yazılarına ("Hürriyet" sayfalarında "Yurt Kaygusu" adı altında Mahmud Hoca Behbudî, Sıddıkî, Mirmuhsin, Şermuham-

---

(139) KERİMOV, Erik: "Özbek tili ve Edebiyatı S.3, 1990, a. g. m.

medlerin makaleleri de yayınlanır.) "Yurt Kaygusu" ismini verir. Bu isim altında daha önceden hazırlanmış olan bu makaleler, gazete onun sorumluluğuna girdiği 28 Temmuz 1917'de yayınlanmaya başlar(140). Aynı yıl yazın (buğdayların pişme zamanı) başlarından geçen savaş, Fıtrat'ın eserlerinin ana temasını oluşturur. Bu olayların kanlı yüzünü, yaralarını devrin basınından olan "Hürriyet"in sararmış sayfaları arasında bulmak mümkündür. Bunların sebeplerini Fıtrat'ın kaleminden şöyle takip ediyoruz: "Gördüm, gezdim, işittim, okudum. Ülkeler arasında Türkistan'ımız gibi şanssız bir memleket yoktur. Bütün ateşlerini, ihtişamını tarihte bırakarak, milletinin ezilmesinin birinci sebebi bölünmüşlük, ayrılmışlıktır..... Biz, Türkistanlılardaki bu bölünmüşlükten en çok çıkar sağlayan eski Rusya hükûmetidir...." ("Hürriyet", No: 25, 25 Ağustos 1917). O yıl Ağustos sonu, Eylül başlarında yayınlanan "Müslümanlar Ğafil Ḳalmañ!" (33. sayı) "Birinci çaremiz" (34. sayı) "Şûrayı İslâmın Hatası" (36. sayı) makalelerinde şehir idaresinden, Başkan seçiminden faydalanıp, şehirde propağanda yaparak, Müslümanların hak ve hukuklarını yok edenlere karşı çıkarak şehirdeki Rus, Ermeni ve Yahudilerin hilelerinden Müslümanları uzak tutmaya çalışır. Bu yolda onlarla birlikte hareket eden "Şûrayı İslâm"ın hatasını görerek şüpheleniyordu: "Acaba Şûra cemiyeti niçin bunu düşünmüyordu?.. Şûra bunu düşünmeyecekse milletin kendisi düşünsün ve artık nasıl bir ruh hâliyle sesini duyurmak gerektiğini tayin etsin!" Bunun için ise halkı tekrar tekrar "İttifak etmeye" (İttifak Eteylik 46. sayı) çağırır: "Bugün yer yüzünde seksen milyon çocuğun var. Bunların damarlarındaki kan Cengizlerin, Timurların kanıdır". Fıtrat, kendilerinde var olan gücün dünyanın her yanına dağılmış Türk milletinin gücü olduğunu hatırlatırken "Timur'un hatırası önünde" onun mezarına başını vurarak, Türk yurdunun dünkü ve bugünkü sıkıntılarından

---

(140) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.11.

söz eder: "Ezilen başım, kısılan vicdanım (alınan hürriyetim), kaynayan kanım, yanan canım için bu mezarından, çare istemeye geldim, hakanım...! Yüz yıllardan beri cefa görüp, gam çekerek gelen kanlı göz yaşlarımı eteklerine dökmek için geldim! Karanlıklar içinde ışıksız kalan (kör olan) Özbek gözleri için toprağından sürme almaya geldim! Namusunu kötü kişilerin ayakları altında görüp Türklük kanı kaynadı, Müslümanlık hamiyeti taştı, tömüg (?) alevleri gibi sıçradı. Bu durumda kendi güçsüzlüğünü anlayarak döneleyen ve kan ağlayan Türklük(ün) hâlini arz etmeye geldim, **hakanım!**" ("Hürriyet" 47. sayı 31 Ekim 1917).1917 yılının güzündeki olaylarda olduğu gibi, Fitrat,Türklerin mukaddes ocağını zalimlerin ayakları altından temizlemek istediklerini, fakat kendi güçsüzlüklerini anlayarak vazgeçtiklerini belirtir. Fitrat, ikiye bölünmüş olan Buhara ulemasından (48. sayı) gençlerini Rusya için fedakârlık yapmaya gönderip, kendisi korumasız kalan Türkistan'dan (50. sayı), Birinci Cihan Savaşı diye bilinen karışık savaşlardan ders almayan, "İngiliz Oyunları" önünde aciz kalan aydınlardan bahseder. Ülkesinin önünde duran pek çok karışıklığı ve bunların karşısında çözüm üretemeyen siyasetçilerin durumlarını düşünür. Marksistler, [illegible] "İkinci kez İsyan eden Bolşevik belası"nı (49. sayı) ve Pedrograd'daki darbelerini "inkılâp" diye isimlendirerek onların sebeplerini kendi gazetecilerine anlattırıyorlardı. Bu gazeteciler "Türkistanlılar için hatasız yol"u bulmaya çalışırlar(!) Bir taraftan "Buhara hanlığında açlık" (53. sayı) devam ederken, diğer taraftan Rus aristokrasisi ve İngiliz zadelerinin Türkistan'a sahip olmak için gizli görüşmeler (55.sayı) yapmakta oldukları dile getirilir. Ondan sonra bu günlerde "Türklüğün kanını kaynatıcı, imanını yükseltici ve kuvvet verici sevinçli bir söz" (57. sayı) duyulur: **Milli Kadir Gecemiz** olan 27 Kasım gecesi, **Türkistan Muhtariyeti**" ilân edilir.

5 Aralık 1917'de yayınlanan bu makaleden sonra 1918'in başlarında (62. sayıdaki) "Buharanın Hâli" makalesine kadar "Hürriyet" sayfalarında Fitrat görünmez. Değerli her bir sayıya birer makale, haber, hitap veya tavsiye ile

katılan Fitrat'ın(141) bu kadar uzun zamanda gazetede "görünmemesi"nin sebebini aydınlatacak malzeme henüz ele geçmediği için H. Baltabayev, Zeki Velidî Togan'ın hatıralarındaki, "... Fitrat, Türkistan Muhtariyetinin davetiyle Kokand'a gitti." sözünün bu konuda bir fikir verdiğini söylemektedir (142). Sonuçta Fitrat, "Buharanın Hâli" (62. sayı) adlı yazıda, Rusya inkılâbının İmparatoru tahttan düşürdüğünü, Rus hükûmetinin halkın eline geçtiğini belirtir. Buhara hükûmetine inkılâbı ve inkılâpçıların isteklerini bildirir. "İnkılâpçıların himayesine sığınan Yaşlardan Buhara hükûmeti sadece korktu." diyen Fitrat, imkânları yeterli olmadığı için bu psikolojik ortamdan yararlanmak ve mecburen inkılâba uygun hareket etmek gerektiğini düşünür. "Güzel sözlerle, tevazuyla, yalvarışlarla Buhara Hükûmetini yola getirmek olmaz. Zalimin "...." huyuna benzeyen bir huyu vardır: Kaçınca kovalar, kovalayınca kaçar. Zalimin bu huyuna, dikkat etmeden hareket edenler yanlış yapmış olurlar, zarar görürler. Korkmadan, çekinmeden cesaretlice hareket etmek gerek, bu gün. .....Bu kadar adalet ve hakkaniyet güneşiyle parlayan, aydınlanan bir kıtanın pek çok sahte insafsız karanlığı duramaz yok olur." ("Hürriyet" 62. sayı, 1918). Bunun gibi davet ve çağırmalarla Fitrat, Buhara'nın karanlıktan çıkışı için yol açar. Hatta Rus işçileri de bunu izlemek isterler, fakat Rusların askerlik tarihini iyi bilen yazar bu konuda Rus işçilerine kendilerini izlemenin mümkün olmadığını hissettirir. (63, 64. sayılar) Sonunda Buhara için, "inkılâp" gerekli dediği sonuca gelir. Fitrat, Buhara'nın inkılâpçı yolunu belirlerken önce halk ağzında dolaşan: "Buhara'da hürriyet varmış. Bunu Yaş Buharalılarla birlikte Rus Elçiliği

---

(141) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 13.

(142) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 13.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

yaparmış" (143) şeklindeki sözlere cevap vermek ister. Yani, 1918'de ortaya çıkan birçok olayı tahlil edip, halkın gözünü açmak ve bu hareketi inkılâp yönünde değerlendirmek gerektiğine inanır. Maksadını şöyle belirtir: "İşte bu risaleyi, bunları anlatmak için elime aldım. Hakikatleri olduğu gibi halka anlatmak, bütün yönleriyle açıklayabilmek için bu risaleyi üç bölüme ayırdım. 1- Buharanın Hâli, 2- Fitne Saatleri, 3- Yaşların İstekleri." Maalesef, bu makalenin ancak birinci kısmı yayınlanabilir. 1918 yılındaki kanlı olaylardan sonra, bir taraftan Emir'in askerleri, diğer taraftan Rus askerlerinin baskısıyla "Hürriyet" kapatılır. Fitrat ve arkadaşları değişik yönlere dağılarak bir kısmı o yılın ortalarında Taşkent'te iş bulmaya mecbur olurlar.

1917-1918 yıllarında Semerkant'ta Mahmudhoca Behbudî'nin kurduğu ve Fitrat'ın bir anlamda "Halk Gazetesi"ne dönüştürdüğü "Hürriyet"in tamamı seksen altı sayıdan ibarettir.

---

(143) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.14.

2. Çağatay Gürüngü' de (*)

1917 öncesi yıllarda Özbekler arasında üç edebiyat çevresi vardı. Bunlardan biri edebiyatla ilgilenen, Emir gibi hükümdarın çevresinde oluşan şairler topluluğudur. Bunlar 19. yüzyılın başlarında Hokand Hanı Ömer Han'ın divanına rağbet ederler. Maveraünnehir (Batı Türkistan) bölgesinde Rus istilâ hareketini izleyen yıllarda Hanların iktidarlarının zayıflamasıyla bağımsız Sart yazar çevreleri oluşur. Sayılı edebiyat meraklılarının siyasî kaygılarından, himaye arama düşüncesinden uzak kalarak ortaya çıkan bu çevreler, aslında sanat aşkıyla bir araya gelen edebiyatçılardan oluşmuştur. Bazı gruplar ise, İslâmî okullarda veya ünlü yazarlar etrafında vücut bulmuşlardır. Muhammed Emin Hoca Mukimî, bu gibi ünlü edebiyat öncülerinden biriydi.

Yirminci yüzyılın başından itibaren Özbek ceditçileri amaçlarını eğitim yoluyla gerçekleştirmeye çalışırlar. Her zaman olduğu gibi öğrencileri aydınlatmada en önemli şey edebiyattı. Bu amaçla 1917 Rus Devriminden dört yıl önce bir Özbek tiyatro çevresi oluşturulduğu bilinmektedir. Ceditçiler yeni Özbek girişimcileri için örnek teşkil etmiştir. Sovyet dönemi başlarında Özbekler arasındaki edebî gruplar, 1917 öncesi hareketle yakından ilişkiliydiler. Bu ortamda Özbekler arasında, Sovyet döneminin ilk ve en önemli edebiyat topluluğu olarak Çağatay Gürüngü kendini gösterir.

1917 yılında Buhara'daki mezalimden sonra Taşkent'e giden ceditçilerden birinin Fitrat olduğu ve Buhara'daki bazı ceditçilerin öldürülünceye kadar dövüldükleri (bkz. Hayatı bölümü) bilinmektedir. Fitrat, Taşkent'te Abdullah

---

(*) Gürüng: sohbet, konuşma demektir.

Avlanî'nin başkanlık ettiği Turan cemiyetine katılır. Bu grup, özellikle mahallî tiyatronun gelişimiyle , öğretim, ilim ve irfan gibi halkı aydınlatma sorunlarıyla ilgileniyordu. Turan, her ne kadar tam bir edebî çevre değilse de tiyatro sanatı konusundaki faaliyetleri kendisine yarı edebî bir özellik verir (144). Özbek sahne edebiyatının babası Mahmudhoca Behbudî'dir. Onun "Pederkûş"ı ve "Ötken Künler" romanının yazarı Abdullah Kadiri (Çulkunbay) nin "Bahtsız Küyev" adlı piyesi birçok defa sahneye konulmuştur. Sahnenin eski emektarlarından biri "Turan Gençler Cemiyeti" üyelerinden Nizameddin Hocadır. İnkılâptan sonra Taşkent'te kurulan "Çağatay Gürüngü" Özbek tiyatroculuğunun gelişmesine çok yardım etmiştir. Bu derneğin mensuplarından şair Fıtrat'ın "Abu Müslim" (5 perdelik), "Çın Seviş" (5 perdelik), "Hint İhtilâlcileri" (6 perdelik), "Oğuz Kağan" (1 perdelik) ile "Temür Sağanası" sahneye konulurken seyirciler göz yaşlarını tutamazlar. Fakat bu eserlerin hepsi sonradan hükûmet tarafından yasaklanır. Özbekistan'da bir de tiyatro ve spor teşkilatı olan "Tüde" (dernek, birlik)ler vardır. Bunlardan "Temür", "Turan", "İzci", "Türk Gücü" adlı tüdeler ve şubeleri çok meşhurdur. Fakat Rus hükûmeti 1920'de bu tüdeleri dağıtır. 1921'de (bu türden onlan) en son "Çağatay Gürüngü" de dağıtılır(145).

Ancak çok kabiliyetli, enerjik ve teşkilatçı bir yapıya sahip olan yazar Fıtrat için bu yeterli değildir. E. Allworth, üstelik o zamanlar Abdullah Avlanî'nin

---

(144) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.110.

(145) TOGAN,Zeki Velidi: V.Togan'ın bu (önceki bölümlerde adı geçen Türkistan'ın Yakın Tarihi) kitabı için yazdığını söylediği bu bilgiler, Avrupa'da eğitimde bulunan öğrencilerden birinin (Settarcan) Özbek Tiyatrosu meselesine dair yazısından aktarılmıştır. Z.V.Togan bu çok zeki ve kabiliyetli gencin Türkistan'a döndükten sonra milliyteçi ve garpçı sıfatıyla Bolşevikler tarafından idam edildiğini belirtmektedir.

açıkça Sovyet yanlısı olduğunu ve Fitrat'ın ideolojisi ile uyum içinde olmadığını (146) belirtir. 1918'in sonlarında, Taşkent'te ayrı bir topluluk oluşturma yoluna gidilerek 1919'un başlarında adının da "Çağatay Gürüngü" olarak belirlendiği bir topluluk oluşturulur. Bu Gürüng, hükûmetin izniyle kurulmuş resmî bir topluluktur.

Fitrat ve grubunun programı o zaman, (sloganları: 'Tarihî ve edebî mirastan yararlanın' idi) Ruslar tarafından zararsız gibi görünüyordu. Çünkü kendisini genellikle dil, edebiyat ve imlâ sorunlarına yöneltmişti. Fakat daha sonraki olaylar, bu gibi konuların bile Rus Bolşevikleri tarafından çoğu zaman siyasî olarak yorumlandığını gösterir.

"Tilimiz" isimli çok önemli makalesi idarenin yayın organı özelliğini taşıyan "İştirakuyun"da 1919 yılında yayınlandığı zaman Fitrat, Çağatay Gürüngü teşkilâtının liderlerinden biriydi. Bu sebeple Türkistan'da millî edebiyatın gelişmesinde Gürüng'ün etkisi büyük olur. Bu gruba devrinin milliyetçi yazar ve şairleri üye olduğu için grup, Çağatay edebiyatını, Farsça ve Arapça kelimelerden temizlemek, sadeleştirmek, milletin amaç ve dertlerini konu alan yeni fikirlerle beslemek suretiyle onu yeniden canlandırmaya çalışırlar(147). Bu teşkilât varlığını sürdürdüğü yıllarda inkılâp karşıtı bir teşkilât, üyeleri bölücü, milliyetçi, düşman kimseler olarak değerlendirilmişti. Halbuki "Çağatay Gürüngü", o devrin lider âlimlerini topladığı ve bunların hepsi Özbek dili ve edebiyatının gelişmesi için samimiyetle çalıştığı için eğitici ve kültürel özellik taşıyan bir grup hâline gelmişti. Sonraki makalesinde Fitrat, "Çağatay Gürüngü" için "milliyetçiliğe özgü bir dergiydi",

---

(146) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.111.

(147) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

der. Azad Şerafiddinov, burada milliyetçilik sözünün yanlış anlaşılmaması gerektiğini 1919 yılındaki bu milliyetçilik sözünün 1927 yılında yahut 1937'de hatta günümüzde yer ile gök kadar ayrı anlamları ifade ettiğini belirterek "O zamanlar bu söze siyasî renk verilmez onun bütün anlamları halkçılık, millet sevgisi anlamlarında kullanılırdı."(148) demektedir. Fitrat'ın makalesi Özbek Türkçesinin gelişmesi düşünülerek yazılmıştı. O zamanlar bu gibi makaleler çok önemliydi. Çünkü edebî dil oldukça bozulmuştu. Yabancı dillerden giren sözlerin istilâsı altında edebî dil hızlı bir şekilde bozulmaya doğru gidiyordu. A.Şerafiddinov, bu bozuluşu daha sonraki yıllarda yazılan Prof. Borovkov'un "1905--1907 yıllarında Özbek Edebî Tili" adlı eserinde örneklerle açıkladığını görmenin mümkün olduğunu adı geçen yazısında belirtir.

Bu cemiyetin üyeleri, aktif Özbek yazarları ile bunlardan düşünce bakımından farklı olan kişilerden oluşuyordu. Gürüng üyeleri, Batı Türkistan'ın, bir veya birden fazla milletin siyasî imkânları ile sınırlı olmayan etnik, dinî ve kültürel eğilimlerinden yararlanmaktan yanaydılar. Çünkü bunları, Türkistan'ın ayrılıkçı ve Özbekistan'ın milliyetçi davaları ile bir tutuyorlardı. Teşkilâtın kayıtlarında ceditçi harekette yer alan önemli Özbek yazarlarına ve daha sonra Özbekistan'da Komünist Partisi Sekreteri olan Akmal İkramov gibi tanınmış Özbek politikacılarına yer verilmiştir. Grupta hiç kadın yer almıyordu. Gürüng, grubun gerçek ve manevî lideri olan Fitrat'tan başka Çolpan, Batu, Elbek, Abdullah Kadirî, Gazi Yunus, Kayyum Ramazan, Said Ali Hoca, Uygur, Mannan Ramiz, Şarasul, Sançar Sıddık, Şakircan Rahimî, Gazi Alim, Oktam, Taşkın gibi pek çok yazarı kendine çekmiştir. Aybek ve daha sonra edebiyata başlayan diğerleri Çağatay Gürüngü'nün büyük etkisi altında kalırlar.

---

(148) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

Grup baştan beri Türk dünyasının çağdaş entelektüelleri arasında birlik için çalışır. Grup ilk olarak Özbek Türkçesiyle yayınlanan "Çağatay Gürüngü Deklarasyonu" ve 1920 yılında çıkan Sovyet gazetesi "İştirakiyun" No: 112 gibi yayınlarda yer alan beyanlarda politikasının "...Türk dünyasının müşterek menfaati" üzerinde durmak olduğunu belirtir. Grup bütün Türkler, Kazan ve Kırım Türkleri, Azerbaycan ve Türkiye Türkü ile Orta Asyanın Türkçe konuşan halkları arasındaki kültürel bağları kuvvetlendirmek, onları daha da yakınlaştırmak ister. Görünüşte ayrılık gözeten Kazan Türkleri de temelde aynı görüşe sahipti. Bu iki önemli sebepten dolayı kuruluşun isim seçimi daha da önemli hâle geliyordu. Fitrat, kültürün gelişmesinin bir kişi tarafından en yüksek noktaya ulaştırılabileceğini Nevaî örneğinde görerek ondan örnek alıyordu. Topluluğa da Özbeklerin 15. yüzyıldaki adını vermeye çalışması sebepsiz değildir. Bilindiği gibi Cengiz Han'ın aldığı yerlerin bir kısmı, oğlu Çağatay'a mülk olarak verilmişti ve buralardaki boylar zamanla Çağataylılar adını almıştı. Hakimiyet küçük oğlu Tuğluk Temür'den Timur Han'a geçtikten sonra bu isim korundu. Muhammed Salih Timurların Maveraünnehir'deki son hükümdarı Zahiriddin, Bâbür'ü de Çağatay olarak adlandırır(149). Nevâ] ise "Çağatay sözü ile eski Özbek Türkçesini, "Çağatay Halkı" ile şimdiki Özbeklerin o devirlerdeki atalarını ifade etmiş olurdu. Bu topluluğun isimlendirilişinde Fitrat'ın "Çağatay" kelimesi üzerinde ısrar edişinin sebebi, okuyucunun zihnine geçmişinin nasıl olduğu sorusunu yerleştirmek ve buna cevaplar aramasını sağlamaktı. Milletin kendi geçmişini, geleceğini düşünerek, öz değerini anlamasını zamana bıraktı. Fitrat, milletin uyanışının atalarını, ülkesini vatanını tanıdıktan, kendisini anladıktan, kendi tarihini kültürünü bilerek onunla övünmeye başladıktan sonra

---

(149) KASIM, Begali "Fitrat Hakıda Kayıdlar", Özbekistan Edebitatı ve San'atı, S.3,5 Taşkent, Haziran 1992.

gerçekleşeceğine inanıyordu. Bunun için topluluk "Özbek Gürüngü" veya "Türkistan Gürüngü" diye adlandırılmamış, eski Çağatay devletinden ilhamla "Çağatay Gürüngü" olarak adlandırılmıştır. Tarihten gelen ortak kültür mirası, Cengiz Han devrinden sonra millet temeli üzerinde gelişmiş ve Maveraünnehir'in büyük bir bölümüyle Türkistan'da ve kısmen İran'da paylaşılmıştır. Böylece "Çağatay Gürüngü" adı kültürel önemiyle birlikte siyasî bir ağırlık da taşır.

Fıtrat, Gürüng ve şahsı hakkındaki suçlamalara karşı "Yoldaş Baybulataova Açık Hat" adlı yazısında şöyle cevap verir: "Çağatay Gürüngü, Özbek milliyetçiliği, Özbek dili, Özbek edebiyatı gayeleri altında Türkçü gruplara gösterilen sıcaklık ve sağ duyudan dolayı ceditçilere karşı mücadele etti. Siz "Çağatay Gürüngü Türkçü idi" diye söyleniyorsunuz; açıkçası o günlerde Çağatay Gürüngü'ye Türkçü demek moda hâline gelmişti. Halbuki Çağatay Gürüngü kendi zamanında Türkçü, İslâmcı hareketlere karşı mücadele etmekteydi. Size iki gerçeği göstereyim: Bütün okullarımızda umumî Türk dili, umumî Türk edebiyatı öğretmek için Hadra'da parasız ders verileceği ilân edildi. Öğretmenliğe ben, Şakircan Rahimî, Kayum Ramazan tayin edildik. Bir çok öğretmen ders vermek için müracat etti. O zamanlar Taşkent Eğitim şubesinde, Türkçü grupların taraftarları hüküm sürüyordu. İşte bu ortamda bir dersten sonra bizi kovdular, öğrencileri dağıttılar"(150). Fıtrat, birçok konuda kendisine isnat edilen suçlamaları cevaplandırmış, kendisini devrin gerektirdiği şekilde yazılarıyla savunduğunu düşünmüştür. Fıtrat, bu sözleriyle hatalı olduğu ve hatalı olarak gösterildiği yönlerini yorumlamış olur. Sözlerindeki sıcaklık ve samimiyet ise, ifadesine ayrı bir anlam katar. Bu öz eleştirinin ise, sonradan ona karşı siyasî suçlama sebebi olarak kullanıldığını görüyoruz.

---

(150) FITRAT: (Yay. Hamidulla BALTABAYEV) Yapışmağan Gerçekler, a.g.m.

Batı Türkistan'daki kültürel bağları geliştirmeye ilâve olarak Gürüng, Türkçe konuşan yazar ve okuyucular için eski zengin Çağatay Türkçesine dayanan bir edebiyat (yazı) dilini geliştirme yollarını da arar. Özbekler Eski Çağatay Türkçesinden gelen modern edebî deyimleri zenginleştirmenin yanı sıra, başka bir kaynak olan halk kültürüne de yönelirler. Fitrat, genç Gürüng şair ve yazarlarını sıradan halkı dinlemeleri ve eğitim almamış kişilerden kentleşmemiş konuşmanın deyimlerini öğrenmeleri için Özbek köylerine gönderir.

Kendinden önceki Cedit topluluğu gibi Çağatay Gürüngü de halkı aydınlatmanın yanı sıra, yeni nesil aydın ve yazarların eğitilmesi konusunda kendini sorumlu saymıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Gürüng mensupları mahallî tiyatrolara büyük önem verirler.

Bazen edebiyatla ilgili seminerler şeklindeki çalışmalarda Gürüng, gençlerle tecrübeli yazarları bir araya getirir, . Fitrat ve diğerleri bu modern edebiyat akımına yeni katılanları eğitmek için sürekli bunlarla birlikte çalışırlar (*) Gürüng mensuplarının çok sayıdaki çalışmaları Sovyet döneminde Batı Türkistan gazeteleriyle diğerlerinde yer alır. Gürüng bir topluluk olarak en çok 1922 yılında tanınır. Bu toplulukta yer alan şairlerin(Fitrat, Çolpan,

---

(*) 4.12.1956'da "Gürüng" seminerinin bir oturumunda Veli Kayyum Han bu çalışmanın yazarını şu şekilde tanımlamıştı: Ekim 1921'de Fitrat'ın Taşkent'teki evinde tanıştık. Büyük olmayan odada o gece grup fazla kalabalık değildi. Benim gibi konuşmaktan çok dinleyen genç kimseler vardı. Fitrat bir konunun anahatlarını belirliyor veya bir konu öneriyordu. Kendisi de bir örnek gösterdikten sonra bu konu üzerinde herkesten bir şiir yazmasını bekliyordu. Daha sonra herkes bir süre için sessiz çalışır, sonra başlığa, konuya nasıl yaklaşacağını düşünür ve kağıda mısraları aktarırdı. Ardından, yazılan bütün şiirler okunur ve grup tarafından teker teker tartışılırdı. Fitrat da eleştiriler ve öneriler getirirdi. Diğerleri gibi şair olmama rağmen ben de birşeyler yazmaya çalıştım . Fitrat yazmak için bizi teşvik etti....."

Elbek ve Batu) Özbekçe şiirleri adeta tek bir kalemden çıkmış gibi görünür.

Buradaki mısraların taşıdığı ideolojik ruh, Rusların Batı Türkistan'daki amaçlarını destekleyici nitelikte değildir. Yerel Bolşevikler, Çağatay Gürüngü ve onun çalışmalarının özelliğini hemen farketmişlerdir. Onu, Türk mirasına sahip çıkmak, Türkçü ve İslâmcı düşünceler taşımak, Rusya'dan ayrılma fikrinden yararlanarak özellikle 1917'de gerçekleştirilen ikinci ihtilâli yalnızca Rusların meselesi olarak değerlendirmek ve "Çağatayizm"in onaylamadığı fikirleri geliştirmemekle suçlamışlardır. Sovyet yanlısı gözlemciler, Çağatay Gürüngü hareketinin Özbek topraklarına zor kullanılarak sokulduğu ve "Proleterya topraklarında" doğal yollarla büyümediği görüşündeydiler.

Sovyet yanlısı eleştirmenler, Gürüng'ün sanat ve edebiyat alanında yeni bir altın çağ kurma gayretleri gösterirken yeni bir milliyetçi hareket oluşturmaya ve Sovyet karşıtı ruhu canlandırmaya çalıştığını iddia ederler. Bunlar, Çağatay edebiyatının bütün Türk kültürünün üzerinde bir sanat seviyesine ulaştığını söyleyen Fitrat'ı, ağır bir şekilde eleştirmişler ve bunu Batı Türkistan'ın yeni edebiyat modeli olarak seçmiş olmasından dolayı ona kızgınlık duyduklarını belirtmişlerdir.

Gürüng liderleri tarafsız edebî grup görünümünü korumaya gayret ederler. Buna rağmen Bolşevikler bu tarafsızlığa inanmamışlar ve bu topluluğu devrim karşıtı mücadelenin verildiği bir sırada Batı Türkistan'da "burjuvalara" yol göstermekle suçlamışlardır.

Yıllar sonra ceditçi hareketi kınandığı zaman Sovyet sözcüsü, Gürüng'ün bir ceditçi örgütü olduğunu söyleyerek onu ağır bir şekilde eleştirir. Ayrıca Sovyet eleştirmenleri, Gürüng'ün silahlı Basmacıların sponsoru olduğunu söylerler. Özbek milliyetçileri de aslında Basmacı direniş ruhunu açıkça paylaşmışlardır.

Devrim karşıtı istekler, Basmacı hareketine büyük bir hassasiyetle tepki veren Özbek şair Çolpan'ın eserlerinde vurgulanmıştır. Basmacılar zafer kazanınca, o fazlasıyla sevinir; Basmacılar bozguna uğrayınca o, üzgündür...Çolpan şöyle yazar: "Siz canlısınız, bir ceset değilsiniz; kendinizi zincire vurmayın! Teslim olmayın, siz hür doğdunuz!"

Gürüng'ün meselelerini ele alan gazetelerden biri olan "İştirakiyun"un yayınını durdurması, "Turan"ın parçalanması ve kapatılmasının hemen ardından Bolşevikler bir yasal kuruluş olan Çağatay Gürüngü'yü de 1921'de dağıtır. Çağatay Gürüngü ismi daha sonra, mahallî Bolşeviklerin ve Rus yanlılarının Çağatayizm aleyhtarı kampanyasının kurbanı olur. Bu cemiyet resmen 1922'de kapatılır. Fitrat bu olayın, Gürüng'ü ortaya çıkartan sebeplerin varlığını daha fazla lüzumsuz hâle sokmamak için "değişen ve gelişen Sovyet milliyetçiler politikasının" doğal bir sonucu olduğunu halka açıklar. Sovyet Rusları Fitrat'ın bu açıklamasına gücenirler. Çünkü bu açıklamada, onların Sovyet topraklarındaki azınlıklara karşı muamelelerinin doğru olmadığı ima ediliyordu. Gerçekte Fitrat, Gürüng'ün ölümünü doğal sebeplere bağlarken tabiî ki doğruyu söylememiştir. Gürüng'ün bildirilerinden ve üyelerinin çoğunun yazılarından da anlaşılacağı gibi, bu grup milliyetçi ve Rus aleyhtarı vatanseverlerden oluşuyordu. Onun ölümü Batı Türkistan'da Bolşevik iktidarının yükselmesine sebep olur. Bu da doğal olarak Gürüng'ün varlığını sürdüremeyeceği bir ortamdır. E. Adworth, bu kapatılma konusunda "Proleterlerin Çağatayizm aleyhtarı çelişkisinin en yüksek noktası eleştirmenler tarafından, Gürüng'ün Sovyetleri aşağılayan birçok hareketlere ve fikirlere bağlanmış olmasıdır." (151) şeklinde yorum yapar. Ayrıca bu grubun kendisini Enver Paşa'ya, Gazi Muhtar Paşa'ya ve Ahmed Mithat Efendiye yönelttiğini bildirir.

---

(151) ALLWORTH, Edwad: a.g.e., s.114.

Çağatay Gürüngü'nün mensuplarından oluşan kuvvetler, Bolşeviklerin topluluğun dağılması ile ilgili emirlerine rağmen, varlıklarını korumuştur. Gürüng mensupları yeni hükûmet kurumlarında, teşkilâtlarında ve yayın evlerinde çalışmışlar ve gittikleri her yerde Gürüng ideolojisini yaymışlardır. Gürüng'ün varlığı 1922'de resmen sona ermesine ve Özbekistan'da yeni bir edebiyat çevresi önem kazanmasına rağmen, bu topluluk mensuplarının güçlü olması, etkilerinin en az 1927'ye kadar sürmesini sağlamıştır. 1928'lerin sonlarında"Alanga" isimli derginin 9. sayısındaki "Ekim Dönemi Sonrası Özbek Edebiyatına Bir Bakış" başlıklı yazısında Batu, Çağatay Gürüngü'nün modern bir Özbek edebiyat hareketinin gelişmesindeki faaliyetlerini överken şunları söyler:

"Çağatay Grubu, cedit edebiyatını iflas etmiş bir durumda bulmuş ve bu edebiyatı kitlelere daha yakınlaştırmak için yollar aramıştır ve gerçekten de Özbek edebiyatına yeni birçok şey getirmiştir. Çağatay Grubunun övgüye değer vasıflarından biri de genç yazarları bir araya getirmesidir"(152).

Gürüng'ün kapanmasından sonra bilindiği gibi Fitrat, Semerkant'a gitmiş ve orada Narkompros (Özbekistan Halk Eğitim Merkezi) ile Aktsentr (Akademi Merkezi)nin üyesi olmuştur. Monnan Ramiz'in başkanlığında bulunan Narkompros ile Atacan Haşimov'un başkanlığında bulunduğu Aktsentr, Fitrat ve Gürüng'ün kültür edebiyat ve dolayısıyla da politika konusundaki görüşlerinin yayılması imkânını sağlamıştır(153). Özbek Narkompros, Maârif ve Okutguçı eski bir Çağatay Gürüngü üyesi olan Ramiz tarafından telif edilmiştir. Atacan Haşimov yerel kamu oyu taraftarı olmakla birlikte Fitrat'a karşı tutumu dostçadır. 1925'te çıkmaya başlayan Maârif ve Okutguçı, edebiyatla ilgili makaleler için önemli bir yayın organı olmuştur.

---

(152) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.15.

(153) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s.115.

Fıtrat, daha sonraki yılllarda "Ortak Baybulatovga Açık Hat" adlı adı geçen yazısında Gürüng'deki faaliyetleri hakkında şu şekilde bilgi verir:

"Bir gece Çağatay Gürüngü'nün toplantısı oluyordu. Gürüng üyeleri tarafından yazılan eserleri okuyup tartışmakta idik. Taşkent'in en büyük teşkilatlarının birinde bulunan bir yoldaş silahını çekip toplantımıza birden girdi. "Siz dine karşı fikir yayıyormuşsunuz. Muhammed Peygamberin Miracını inkar ediyormuşsunuz" diye teftişe başladı ve bizi bunun gibi yolsuz hareketlerden men edip gitti. İşte bunların hepsi Türkçülerin bozgunculuğuyla oluyordu. "Ben, 'Çağatay Gürüngü' proleter ideolojisini taşırdı." demiyorum, bunu iddia etmek deliliktir. Kurulmuş olan Çağatay Gürüngü doğrudan siyaset ile ilgilenmek istemedi, yalnız dil, imlâ ve edebiyatla ilgilendi. Lâkin onun ayrı üyeleri, o zamanlarda solcu milliyetçi idiler. Ceditçilerin sol kanadını temsil eden "Çağatay Gürüngü"nün bazen dil, imlâ ve edebiyat konularında diğer ceditçilerden, din karşısındaki tutumuyla da Türkçü ve Özbek milliyetçilerinden ayrıldığını söyleyebiliriz. İşte bu ayrıntı, "Çağatay Gürüngü"nün gösterilen ilmî işlerde Türkçü ve İslâmcılara göre inkılâpçı yol izlediğini gösterir. Eğer siz "Bu ilmî grubun üyeleri Özbek milliyetçileriydiler, onun için bu grup, karşı kurulmuş bir teşkilat idi" derseniz, ekmek arasında pislik aramaktan başka bir iş yapmamış olursunuz. Çağatay Gürüngü 1920'li yıllara kadar devam etti. Bu müddet içerisinde önüne konulan ilmî işleri başarıyla tamamlamıştı. Okullara sokulan yeni imlânın şura hükûmeti tarafından her milletin okul dili, öz ana dili olsun, diye ilân edilmesinin esas maksadı Özbek dilini, eğitim dili yapmaktı. Bir taraftan Komünist Fırkasının millî meseleyi doğru halletmekte olduğu ve müstemlekecilik esaslarını yıpratışta aşırı hızlı gittiği günden sonra, açıkça görünmeye başlayan Özbek milliyetçisi olarak devam

etmeye de artık gerek kalmamıştı. Çağatay Gürüngü dağıldı. Onun üyeleri birer birer kendi hatalarını itiraf ederek parti safına geçtiler ve olanca güçleriyle bugüne kadar hizmet etmektedirler"(154).

Fitrat'ın bu sözleri Gürüng topluluğunda yaptıklarını ve yapamadıklarını birinci ağızdan öğrenmemiz bakımından önemlidir.

Bu edebî topluluk, Türkistan'ın Yesevî, Nevâî, Hüseyin Baykara, Bâbür ve diğer eski ediplerinin eserlerini ve bunun yanında İbn-i Sina, Farabî, Bedil gibi ilim ve felsefede şöhretli kişilerin eserlerini araştırmaya, tanıtmaya çalışmıştır. Fitrat'ın rehberlik ve teşvikiyle Çağatay Gürüngü topluluğu, birçok konuda birleştiricilik görevini en iyi bir şekilde yerine getirmiştir. Kayyum Ramazan, Meşrik Elbek, Abdullah Kadirî, Mahmud Batu, Sançar Sıddık ve Şahresül Zunnün gibi yukarıda adı geçen bazı şair, roman yazarı ve dil uzmanlarının bu topluluğun çevresinde yetiştiği bilinmektedir(155).

---

(154) FITRAT: (Yay, H. BALTABAYEV), Yapışmagan Geççekler adlı a.g.m.

(155) YARKIN, İbrahim: a.g.m.

3. İştirakiyun'da

Z.V.Togan, bu gazetenin merkezî Komünist Partisinin yayın organı olarak 1925-1928 yıllarında(156) çıktığını söylemektedir. Ben Nevâî Kütüphanesinde korunmakta olan sayılarının 1919'lu yıllara dayandığını tesbit ettim. Meselâ Türkiye'de ve Özbekistan'da değişik dergilerde daha sonradan defalarca yayınlanmış olan Fıtrat'ın "Mirrih Yulduzu" adlı şiiri ilk önce 1922'de bu gazetede yayınlanır. Hükûmetin yayın organı özelliğinde olmasına rağmen Fıtrat, birçok milliyetçi duygu ve düşünceleri bu gazetede yayınlama imkânı bulur. Fıtrat dil alanındaki yazılarının en önemlilerinden sayılan "Tilimiz" adlı makalesini, 12 Haziran 1919'da yine bu gazetede yayınlar.

Fıtrat'ın ayrıca bu gazetenin bir anlamda hükûmetin yayın organı durumunda olmasından yararlanarak özellikle siyasî konulardaki yazılarıyla belirli çevreler üzerinde etkili olmaya çalıştığı görülür. Bu sebeple olsa gerek ki "Şark Siyaseti" adlı makalesini "İştirakiyun"da yayınlar. Bu makalede Sovyet hükûmetinin dış politikasıyla ilgili, Hindistan'daki İngilizlere karşı politika üreterek tavsiyelerde bulunduğunu görüyoruz.

---

(156) TOGAN, Zeki Velidi: a.g.e., s.508.

B. SANATÇI KİŞİLİĞİ

1.Şairliği

Fıtrat'ın edebî dünyası şiirlerinin yayınlanmasıyla başlar. Şairlik yönü annesinin etkisiyle geliştiğini belirttiğimiz Fıtrat'ın ilk şiirleri, "Buhara-yı Şerif", "Türkistan Vilayatinin Gezeti", "Sada-yı Türkistan" ile devrin diğer gazete ve dergilerinde yer alır. Bu şiirler toplu olarak kitap hâlinde İstanbul'da (1912) "Sayha" adıyla basılır. Bunların toplamı ise, Fıtrat'ın vatanı Türkistan'da "Sada-yı Türkistan" gazetesinin 1914'ün Temmuz ayındaki sayılarında "Şiirler Türkümü" adıyla yayınlanır. H.Baltabayev, S.Aynî'nin "Numune-i Edebiyat-ı Tacik" adlı eserini hazırlarken yukarıdaki yayınları esas alarak Fıtrat'ın Farsça şiirlerini toplamaya çalıştığını(157) belirtir. Fıtrat'ın şiir dünyası "Sayha" ile sınırlanmaz. Onun Farsça dışında şiirlerinin olduğu da muhakkaktır. Bunlardan biri Özbek Türkçesiyle yazılan "Yaş Özbek Şairleri" (1922) adı altında toplanan şiirleridir. Bundan başka "Hint İhtilalcileri"nin Berlin basımında (1920) "Uçkun" adlı şiir kitabının yayına hazırlandığı hakkında bilgi verilir. Ayrıca "Ebulfeyzhan"ın 1921 Moskova baskısında da bu şiirlerin basılıp satışa çıktığı hakkında bilgi olmasına rağmen, eser henüz basılmış olarak ortada yoktur. H.Baltabayev, Türkçe (Türkiye Türkçesi) olduğunu söylediği bu kitap için "maalesef içindekilerden haberimiz yok" (158) demektedir.

Bu devreye ait edebiyat araştırmacılığıyla tanınan S. Aynî, "Fıtrat'ın

---

(157) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.25

(158) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.25

şiirlerinden "Sayha", "Millî Şiirler" sadece Türkistan'da değil, Türkiye, Almanya ve Rusya'nın merkezî şehirlerinde hızlıca dağılarak elektrik kuvveti gibi güçlü etki yaptı" diye şiirlerin estetik yönünden çok toplumsal yönü ve gücü üzerinde durur. Bu konuda F.Hocaev ise "Buharadaki İnkılâp ve Orta Asya'nın Millî Sınırlanışı Tarihine Dair" adlı eserinde, "Fitrat'ın eserleri nasıl değerli olduğuna bakılmaksızın her tarafa dağıldı, toplumun tabakaları arasında bu kitaplar oldukça fazla ilgiyle okundu. Onlar hakkında tartışmalar münakaşalar yapıldı.... Vatanperver şiirlerin toplandığı "Sayha"yı okuyanları sadece Buhara hükûmeti değil, Rus Hükûmeti de takip etmeye başlar. Çünkü bu şiirler ateşli bir şekilde ilk hedef olarak Buhara'nın özgürlüğünü seçiyordu." (F.Hocaev, Seçilen Eserler, Taşkent, 1976, s. 98-99) (159) şeklindeki sözleriyle onların toplum üzerindeki siyasî gücünü gösterir.

Onun şiirlerindeki lirizmin Şarka ait güzelliklerle bezenerek sunuluşu, okuyucuları yürekten kendisine bağladığını, duygularına ortak ettiğini görüyoruz. Diğer taraftan Özbek edebiyatında ilk defa folklorik şekilleri yansıtan şiirlerin Fitrat'ın kalemiyle yazıldığı görülür. Bu, binlerce yıldır aruzdan başka şekil bilmeyen gelenek içinde, büyük bir cesaret örneği ve yenilik sayılır. Genellikle Fitrat'ın şiirlerinde işlediği fikir ve vermek istediği duyguyla şiirin şekil özelliğinin bir bütünlük oluşturduğunu ve bunların birbirini tamamladığını görüyoruz. Şiirde dış yapıyı iç yapı belirler. Bunların vezinsiz ve kafiyesizliği gelişigüzel değil, mısraların taşıdığı ruha uygundur.

"Ağır yiğit! Senin güzel nurlu gözlerinde
Bu milletin saadetini bahtını okudum.
Düşüncelerinde, duruşunda hem de bütün benliğinde
Bu yurt için kurtuluşun varlığını gördüm.
Durma koş, dinlenme hareket et, eğilme yüksel (dik dur)

---

(159) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.26.

Havlama(gereksiz konuşma) vur, korkma yapış, yürüme kalk (isyan et)

Ülke yolunu kapatan eski bulutları

Yandır (yak) yırt, hepsini yok et!

Yapamazsan bu işleri,

Senin için aşağılıktır bu.

Yıkıl, yok ol, git!.

Şiirde süreklilik gösteren durumları uzun mısralarla anlatırken, emir şeklinde dışa yansıyan duyguları da kısa kesin ifadeli mısralarla anlattığını görüyoruz. Böylece fikir ve duygunun mısralarla resmini çizmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Fıtrat'ın birçok şiirinde bu özellikleri görmek mümkündür. Siyasî alanda milletine reva görülen haksızlığa, boyunduruğa, esarete karşı içinde beslediği isyanın, şiirdeki bu görüntüsü de binlerce yıllık aruz baskısına karşı mısralarla aynı isyanın, başkaldırının resmedilmesinden başka bir şey değildir. Milleti için bizzat mücadele eden Fıtrat, ruhunun derinliklerinde yaptığı bu mücadeleyi şiirlerinde de yansıtır.

Fıtrat'ın şiirlerinde bir durgunluk, tek düzelik hatta mistik duyguların sonucu olan durağanlık pek görülmez. Bunlarda Türk destanlarında görülen hareketlilik canlılık ağır basar. Burada şair, ateşli Şarkın yaralarının üzerine giderek şöyle söyler:

".....

Bırak, bu kün eziler kim bu ülke

Her tamandan talanmışdır, yolsızça

.....

Hatınlarının perdesi

Balalarının yüreği,

Karılarının gevdesi

Yırtılgan,

Yarılgan,

Ezilgen!"

Fitrat, "ateş"i "ateş ocağı" gibi tasvir ederken "nege böyle?" diye sorarak haksızlığı dile getirmeye çalışıyor ve bunu engelleyecek kahramanları arıyordu.

"Kim bergen

Bu ağırlı ülkeye bunça otnı?!

Kim tökken

Bu mukaddes işge bunça kanını?!"

Yaralı şark konusu, Fitrat'ın bir iki şiiriyle sınırlı kalmaz, onun pek çok edebî ve siyasî eserlerinde kendini gösterir. Ülkenin bağımsızlığı gibi mukaddes bir dava için mücadele ederek kan dökenler çekinmeden pek çok da kurban verdiler. Bunun sebebi, sadece zamanın getirdiği zulümler değil, halkın, vatandaşların ülkesi için lâkayd davranmalarıdır. Fitrat, bütün edebî türleri olduğu gibi, şiiri de milletinin geleceğini kurtarmak, bağımsızlığını elde etmek için bir araç olarak kullanmıştır. Halkı uyandırarak amacına ulaşacağına inandığı için şiirlerinde hiç bir zaman umutsuzluk yoktur. H.Baltabayev şairin "Behbudî'nin Sağanasını İzledim"deki hatıralarından duygularını şöyle nakleder:

"Ḳap-hara, ėski, titrek,

Aldımızını tösip turğan bulut parçası

Küçli bir yel körgeç turmas, yırtılar." (160) Görüldüğü gibi onun umudu hiç eksilmez. Bu umudun ise tevekkül içinde kaderine razı olmuşluğun verdiği bekleyiş olmadığı, milletindeki cevhere inanmışlığın verdiği bir umut olduğu görülür. Bu "güçlü el"i dışarıda değil, milletinin kendi evlatlarında görerek onlara şöyle seslenir:

"Sökiş, ḳarğaş, lanet aralaş boğuḳ tavuşlarını.....

Ḳovala, sen bu sėzgisiz ülkeden"

---

(160) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.26.

İnsanının şevk ve heyecanla yoğrularak, belirli inançlar etrafında birleştirilip güçlü bir ses hâline getirildikten sonra sıkıntıların çözüleceğine, bağımsızlığa kavuşulacağına inancı tamdı. Bu inancını yine "Behbudî'nin Sağanasını İzledim" şiirinde şöyle dile getirir:

"……

……

Zalimniñ tahtını titreten bir tavuş

Ḳıçḳırdı:

Atamnıñ kabrini kayerge yaşırdıñ,

Bat söyle....

Kirli tac köp ḳorḳdı batur tavuşdan,

Seskenib, titreb..... yaşındı

Bir cevab bermesden" (1922)

2. Hikâyeciliği

Fitrat, azımsanamayacak sayıda yazdığı hikâyeleriyle de Özbek Edebiyatı tarihinde yer almıştır. Bunlar arasında en fazla basımı yapılan "Kıyamet" adlı hayalî hikâyesidir. Bu hikâyeye söz başı yazan Hazır Torakulov, eseri Dante'nin meşhur "İlahi Komedyası" ile karşılaştırarak Özbek edebiyatında önemli yer tutacağını söylüyordu. Geçen altmış yıl zarfında yaklaşık on baskısı yapılmış olan eser, Fitrat'ın en çok baskısı yapılmış eseridir. Bu eser Rusçaya da çevrilerek birkaç baskı yapmıştır. Eserin sık sık baskı yapmasının sebebi edebî değerinin yüksek olmasından değil, Rusların Türkistan'daki propagandalarında kullanacakları dine karşı fikirlere yer vermiş olmasındandır. 1937'den 1990'lı yıllara kadar Fitrat'ın bütün eserleri (Bilimsel çalışmalar dahil, bunlardan "Sarf" ve "Nahiv" 1937'ye kadar okullarda ders kitabı olarak okutuluyordu.) yasaklanır; bunları okumak adından bahsetmek suç sayılır.

Yazarın bu eserde de halkın içine girerek onun dünyasında din adına şekillenmiş olan kabulleri ve bu kabullerdeki çıkarcıları, bid'at ve hurafeyi eleştirdiğini görüyoruz. Ruslar ve Ruslar gibi düşünenlerin yanıldıkları, göremedikleri taraf, bu eserde yapılan eleştirilerin gerçekte dine, dinin özüne karşı değil, halkı cahil görerek onu her yönden sömüren yobaz din öğreticilerinin halk üzerindeki ekonomik ve kültürel egemenliğine karşı oluşudur. Eser, bize göre kesinlikle ateist düşüncelerle yazılmamıştır (*). Hatta, Tasavvufu çok iyi bildiğinden emin olduğumuz Fitrat'ın bu eserinde, genel anlamıyla edebiyatımıza kuvvetle yansıyan tekke-medrese çatışmasının izlerinin görüldüğünü de söyleyebiliriz.

(*) Bu eserin ayrıntılı incelenmesi başka bir çalışmamızda ele alınacaktır.

Bundan başka 1920'li yıllarda Fıtrat'ın "Hüdasızlar" dergisinde altı tane hikâyesi yayınlanır. "Fıtrat'a "ateist" demek ve onu 1910'lu yıllarda "dinin etkisi altında"ki Fıtrat'a karşı göstermek mantıkça yanlıştır." diyen Baltabayev, Fıtrat'a karşı göstermek mantıkça yanlıştır." diyen Baltabayev, "Münazara" "Münazara" hakkında bir yazısı bulunan Gülşen Rahimova'nın (Münazara Uyganış Darakçısı, "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" 29 Aralık 1989) "Fıtrat'ın 1920'li yıllardan sonra yazılan eserleri kesinlikle ateistik bakış açısını göstermektedir." sözünü de yanlış olarak değerlendirir(161). Buhara ve İstanbul medreselerini bitiren, "Muhtasar-ı Tarih-i İslâmiya" adlı (Farsça, 1915) kitap yazan hatta Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin açıklamasını(162) da yapan din alimine ateist demek ne derece doğrudur? Onun asrın başlarında yazdığı, "Hindistan'da Bir Frenk (Avrupalı) ile Buharalı Bir Müderrisin birçok konu hakkında Usulü Cedit özelliklerini anlatan "Münazara"sı (İstanbul, 1911)(*) ve "Hint Seyyahı" eserlerinin genel muhtevaları yukarıdaki "ateist" ifadesini çürütür. Eflatun'un eserlerinin özelliğinde (diyalog, sohbet yöntemi) yazılan bu eserlerin edebî ve dinî telkinlerin yanında sosyal, felsefî, ahlakî ve eğitimci yönleriyle de değerlerinin arttığını söyleyen H.Baltabayev, bunların temelinde İslâmcılık ve Türkçülük akidelerinden farklı olarak muhâliflerin hücum ettikleri ceditçiliğin yattığını belirtir(163). "Asrın başlarında Orta Asya'nın gelişmesi için hizmeti büyük olan bir demokratik akım özelliğinde öğrenilmesine, konunun bu şekilde anlaşılmasına yani meselenin doğru hâlledilişine yol açtı"(164) (H.Mirizade,

---

(*) H.Komatsu eserin basım tarihi hakkında değişik görüşlerin olduğunu belirtir.

(161) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.27.

(162) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

(163) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e,. s.28.

(164) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.28.

"Edebiyat-ı Demokratik Cedit", Sada-yı Şark, sayı 10, 1968) demekle de bu akımı aynı zamanda normal seyrinde gitmesi gereken bir gelişme olarak yorumlar.

Hitlerin kamplarından kaçan veya dönen kişileri Stalin'in tekrar ceza evine göndermesi bir tarafta; ulemanın "küfür" olarak adlandırmasından dolayı "usulü cedit"in Özbekler tarafından haksız yere darbe yemesi diğer tarafta. Bu eserler, işte bu iki düşünce sistemiyle mücadeleden bahser(165). Fıtrat, "Münazara"da Avrupalı tipiyle dünya görüşünü ilk olarak edebî bir kahraman vasıtasıyla verir. Bunu da o devir içinde tabiî karşılamak gerekir.

F.Hocaev, Fıtrat'ın eserlerinin değerinden bahsederken: "...mevcut düzeni sert bir şekilde tenkit eden, onun bütün noksanlıklarını acımasızca açarak gösteren, emirliğin çürük sistemini ifşa eden....."Seyyah-ı Hindî" eserinin önemini burada kaydetmeden geçemeyiz" diyerek sözlerini tamamlar(166). Roman türünde yazılan bu eser (C.Aynî), Fıtrat'ın nesirleri içinde özel bir değere sahiptir. Çünkü, onda ülke hayatının pek çok sorunları, halkın çaresizliği, komutanların intizamsızlığı, şehir ve onun etrafındaki köylerin ekolojik durumu, ülke sağlığını koruma, tıp ve tedavi yöntemleri, sanatçıların zor durumları, birçok ilin gazete ihtiyacı, mahkemelerin işleyişi, kara yolu hatta demir yolu yapılması gibi konularda acilen ıslaha muhtaç olduğu Hint Seyyahının bakışıyla anlatılıyordu. Hatta esere Rus karakterinin girmesi, Fıtrat'ın asrın başlarında 1920 - 1930'lu yıllarda genel bir akıma dönüşen Ruslaştırma siyasetine yardımcı olma özelliğinden değil, belki kendi eserlerinin asıl yönelişi olarak kabul edilen eğitimci özelliklerinden ileri gelmekteydi. Çünkü Fıtrat ülkeye dışarıdan (özellikle Rusya'dan) uzmanlar getirmeyi teklif etmekle işin bitmediğini biliyor, Buhara'da,

---

(165) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.29.

(166) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.29.

tıp, teknik ve su inşaatlarına ait medreseleri açmak, onların ihtiyaçlarını mahallî personelle gidermek gibi sıkıntıların da ortaya çıkacağını görüyordu. Bunların günlük çözülmesi gereken acil meseleler olduğunu açıklık politikası sayesinde halk da gayet iyi seziyordu. Bunun gibi eserde gerçi işaretlerle de olsa Orta Asya'nın Rusya'ya katılması meselesine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Fıtrat'ın bu anlayışı ve dünya görüşünün aslında halk tarafından adım adım izlendiğinin belirtileridir. Fıtrat'ın bu eseri 1991'de "Şark Yulduzı"nın 3. sayısında Özbek Türkçesiyle ve 1990'da "İvezda Vostoka"nın 7. sayısında Rusça olarak yayınlanır.

Fıtrat, diğer edebî eserlerinde olduğu gibi hikâyelerinde de dünya görüşünün gereği olarak insanlarının sıkıntılarını yansıtır. Bu sıkıntıların çözüm yollarını göstermeye çalışır. Fıtrat'ın bu düşünceleri kuru bir ders vermenin, nasihat etmenin ötesinde, üslûbu ve sanatkâr kişiliği ile bütünleşerek sürükleyici ve daha etkili bir hâl alır. Her hikâyesinde Fıtrat, halkı gelecekte mutluluğa, refaha götürecek plânları, reçeteleri sergiler. Bu sebeple "Fıtrat ve çevresinin kurup geliştirdiği Usulü Cedit okullarından genellikle gelecekteki ihtilâlciler mezun olmuştur" görüşünü Hisao Komatsu şu şekilde dile getir: "Münazara'da Fıtrat, gelecekteki ihtilâlciliğini belli eden halkçı bir aydındır"(167). İşte Fıtrat'ın bu ve daha sonraki eserlerine hakim olan ana düşünce bu amaçlar etrafında gelişir.

---

(167) KOMSTSU, Hisao: a.g.m.

3. Oyun Yazarlığı

Fıtrat, 1910'lu yıllarda hikâyelerini ("Münazara", "Hint Seyyahı") yazarken, aslında 1918-1925 yıllarında yazılan oyunlarındaki örgünün ilmiklerini daha o zamanlar atmaya başlayacaktır. O, diğer edebî eserlerinde olduğu gibi fikirlerini, edebî ifadelerle eski hikâye ve rivayetlerden deliller getirerek anlatır. Bu oyunların hepsi, o günün sorunlarını sergileyen ve bunlara çözümler arayan özelliklere sahiptir(168). Fıtrat diğer bütün faaliyetlerinde ve eserlerinde olduğu gibi bütün iyi ve kötü yanlarıyla kültürel mirasın o gün için, gelecek için nasıl büyük önemi olduğunu biliyor ve bunu kullanmanın yollarını arıyordu. Fıtrat, kendine özgü kabiliyeti olan büyük bir oyun yazarıdır. 1920'li yıllarda yazdığı ona yakın oyunun hepsi o devirde sahnelenmiştir(169). Bunların kültür hayatındaki etkilerini, oyunlardan sonra ortaya çıkan büyük tartışma ve olaylar çok iyi yansıtır. Bu oyunların sebep olduğu tartışmalar, tarihten ve edebî mirastan günlük olaylara kadar uzanan konuları ihtiva ediyordu. Bu tartışmalar ve olaylar, daha sonraları Fıtrat'ın halk düşmanı diye adlandırılarak katledilmesine ve ardından aklanmasına sebep olur. Azad Şerafeddinov, bunları değerlendirirken, "Fıtrat'ın oyunlarının herhangi bir noksanlığı yoktu, diyemem. Onların içinde iddialı yerler olduğu gibi, estetik bakımından belirli noksanlıklar da vardı. Onlar hakkında ustaca konuşmak, tenkit etmek mümkün, ama bunların hiçbirisi Fıtrat'ı siyasî suçlu gösterecek özellikte değildir. Fıtrat'ın sanatkar sıfatıyla kendisi tasvir ettiği olayların parçalarına bağımsız bakamayışında, yanılmasında, hatta yanlışlık yapmasında

---

(168) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.18.

(169) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

bile hakkı var."(170) diyerek devrin tiyatrosu ve olayları arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışır. Onun oyunları, Hindistan'daki olaylara (Hint İhtilalcileri", "Çin Seviş") dayanmakta, Buhara tarihinin karanlık katliamlarından ("Ebulfeyzhan", "Arslan") bahsetmektedir. Bunlar değişik şekilllerde ülke tarihine bağlanarak vatanın geleceği için yürekten kaygılanan "vatanperver" şairin usta kaleminden çıkıyordu. Fitrat, inkılâp tarihi konusunda, "Vase-i Kazğalanı" (Tacik dilinde) adlı oyunu ve "Tolkın" adlı opera metnini yazdı.

Çimkent'te yapılan bir tiyatro toplantısında tiyatro grupları kendilerini "Fitrat Tiyatro Topluluğu" diye adlandırma kararı alırlar. O günden sonra bütün gruplar "Fitrat" adını almaya başlar ("Kızıl Bayrak", sayı 15, 1921). Fitrat'ın yazdığı bütün oyunlarda, kahramanların akıbetinin tıpkı kendi akıbeti gibi acıklı olduğu bilinmektedir. Çünkü bu eserlerden birçoğu ("Ebülfeyzhan", "Hint İhtilalcileri", "Çin Seviş")O devirde kumu oyuna yayılarak kabul görürGerçi Fitrat'ın diğer eserleri de 1920'li yılların başlarında sahnelenerek lâyık oldukları yere getirilmelerine rağmen, 1929'dan sonra yavaş yavaş ilk tesir silinmeye başlar. Zamanla da bunların birçoğu unutulur. "Begican", (1916), "Eba Müslim" (1916), "Temür Sağanası" (1918), "Kan" (1919), "Oğuzhan" (1919) gibi tarihî oyunlarının yıldızı son zamanlarda yeniden parlamaya başlamıştır. Bu oyunların etrafında gerçekleşen olayları sağlam kaynaklardan öğrenmek için bu metinleri elinde bulunduranların onları kütüphanelere teslim etmeleri sağlanmalıdır. Yukarıda adı geçen bazı eserlerin iz bırakmadan kaybolmalarına rağmen onlar hakkında altmış yıl boyunca çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bu türden oyunlar arasında "Eba Müslüm" önemli bir yere sahiptir. Fitrat 1915'te yazdığı "Muhtasar-ı İslâm Tarihi" adlı kitabında Eba Müslim hakkında tarihî bilgiler vererek onun İslâm tarihindeki büyük kahramanlıklarını ve çevresinde geçen olayları bütün yönleriyle

---

(170) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

canlandırmaya çalıştığını görüyoruz. Yazar, konuyu devrin ruhuna uygun bir şekilde getirerek orada geçen olayları devrindeki sıkıntılara benzeterek ele almış ve eserdeki diğer karakterleri de tarihe mal olmuş kişilerden seçmek suretiyle oyundaki bütün olayları tarihî konulara dayandırmıştır.

Bilindiği gibi o devirde Özbekistan'da tiyatro çok gelişmiştir. Yazarlar halka en kolay tiyatroyla ulaşarak fikirlerini, heyecanlarını onlarla paylaşır. Özbekistan'da "tüde" adı verilen tiyatro dernekleri kurulmuştu. Münevver Kari Maârif Komiseri olduğu zaman, "Türkistan Ülke Tiyatro Turpu"nu teşkil ederek her şehirde sahneler kurmuştu. 1921'de Taşkent'in eski şehir merkezinde 4-5 sahne bulunuyordu. Yazlık ve kışlığı olan bu tiyatrolar her gün doluyordu. Üstelik Şair Çolpan, bu "Turup" tarafından oynatılmakta olan eserler üzerinde dil ve üslûp uzmanı sıfatıyla eserleri lehçe bakımından inceleyip düzelttikten sonra sahneye veriyordu. Bilhassa, sahnelenen eserleri Batı kökenli kelimelerden temizlemek ve onların dilini halk ruhuna, yaşayan, anlaşılır dile yaklaştırmak onun göreviydi(171). İşte Fıtrat bu tür tiyatro faaliyetleri içinde sadece kalemiyle bulunmaz, bizzat sahnede roller de alır. Buradan elde edilen geliri savaşlar sebebiyle yetim kalanlara, fakir düşenlere dağıttığı bilinmektedir.

Abdulhamid Çolpan, Kalander imzasıyla kendi devrinde "Turan" sahnesinde oynanan bir oyun için nazikçe bir takriz yazarak "Genellikle Fıtrat'a özgü söz ustalığı oldukça güçlü. Bu yönüyle oyun büyük bir edebî değere sahiptir." şeklinde özetle görüşlerini belirtir. ("Türkistan", sayı 33, 21 Aralık 1922)

Oyunlardan "Temür Sağanası" oldukça fazla edebî tartışmalara sebep olur. Çünkü Timur gibi büyük bir hükümdar, Sovyet devrinde canlandırıldığı için, kendi askerî siyasetini yürütmek isteyen Rus komutanları tarafından birçok kişi

---

(171) TOGAN, Zeki Velidi: a.g.e., s.520-521.

cezalandırılır. Fitrat, bunun gibi sonuçlara aldırmadan 1910'lu yılların sonlarında Buhara ve Türkistan'da ortaya çıkan olaylardan nefret ediyordu. Bu yüzden, Timur'un ruhunu dirilterek onun adıyla halka müracat etti ve kendi milletini Rus komutanlarına karşı mücadeleye çağırdı : "Ben sizlere çok şeyler verdim. Ne var ki bir zamanların şerefli, cesur milletinin evlatları şimdi başka bir milletin zulmü altında kalmıştır.....Kimler bağlarımdan kuşlarımı kovmakta!..Ataların mirasından ne aldınız! Sizden istemiyorum kalkınız..... Ülkeyi düzeltiniz, evlatlarımın horlanmasını engelleyiniz. Eğer bunları yapamazsanız, ülke büyük bir mezarlık hâline gelecek". Bu şekildeki sözlerle halkı uyandırmak isteyen eser birçok tiyatro sahnesinde oynanmış olmasına rağmen metni henüz yayınlanamamıştır. Behbudi'nin, "okumayan, cahil kalan çocuk babasının katili olabilir" düşüncesine katılan Baymirza Hayit, o devirdeki siyasî ve sosyal konuları büyük bir titizlikle yorumladığı gibi Fitrat'ın sahne eserleri konusunda da görüşlerini belirtir: "Son devir ceditçilik sahne edebiyatının gelişmesinde Abdulrauf Fitret'in ayrıca rolü vardır. Fitret, tiyatro eserlerinin konusunu Türkistan tarihinden almış ve 'tarihi konuşturarak' gençleri' Türkistan millî hayatına bağlamak faaliyetlerinde bulunmuştur"(172). Bu şekilde Fitrat'ın sahne eserlerinin sanat özelliğinden çok, toplumdaki gücü ve etkisi hakkında bilgi verir.

Fitrat'ın "Oğuzhan", "Kan" gibi oyunları da Türk tarihinde önemli yer tutan kahramanları canlandırmaktadır. Onların metni olmasa da Hamid Alimcan, "Hindistan konusu onun sadece oyunlarında değil, aslında bütün eserlerinde geniş yer alır." ("Özbek Edebiyatının Onuncu Yıllığı"na bağışlanan malzemelerden 'Yaş Leninçi sayı 56, 10 Mart 1935' faydalanmıştır.) demek suretiyle yazarın bir başka yönüne işaret eder. Yazar "Şark Siyaseti"

---

(172) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

(1919) kitabında, birçok politik makalesinde özellikle komutanların baskısı altında zulüm gören Hint halkının hislerine ortak olarak zulme karşı çıkar. Fıtrat'ın bu konudaki kalemi oldukça keskindir.

M.Şirmuhammedov, Beyanî, Mutrib, Muganni, Ablanî, Çolpan, Kadirî, Aynî gibi edipler arasında Fıtrat, konusunu kapsamlı aksettirmesiyle tanınmıştır. "Hint İhtilalcileri" 1923 yılında Berlinde neşredilir. Bundan sonra İkinci Dünya Savaşı zamanında, 1944 yılında M.Revşen tarafından basıma hazılanarak, Veli Kayyum Han ve A.Von Gabain yönetimi (173) altında Almanya'da tekrar yayınlanır. Ahmed Aliyev, Fıtrat'ın bazı oyunlarını değerlendirirken "Hint İhtilalcileri ve Ebulfeyzhan dramları ruhundaki olayların mahiyeti, toplum ve fertler arasındaki gerçekçi ilişkilerin verilişine göre bunlarda Şekspir ve Şiller'in dramalarının etkisi sezilmektedir. Özellikle Hint İhtilalcileri'nde Batı'nın klâsik eserlerinin ruhuyla, Şark'ın dehalarından birçoğu özellikle Bedil ve Ömer Hayyam'ın felsefesi ve telkinleri benzerlik göteriyordu."(174) şeklinde yorumlar yaparak görüşlerini belirtir.

Fıtrat ve çevresindeki aydınlar, bilindiği gibi hem kalemleriyle hem de fiilen bağımsızlık için mücadele etmişlerdir. Fıtrat, emperyalist devletlerin baskıcı siyasetlerinin tarihteki örneklerini iyi bildiği için "Bunların emperyalist siyasetleri ne kadar güçlü olursa olsun millî bağımsızlık hareketleri önünde aciz kalırlar." fikrini, o devirdeki takip ve karışıklıklara bakmadan, cesaretle savunur. Ayrıca bunu "Hint İhtilalcileri"nde ana fikir şeklinde ele almak suretiyle sahnede canlandırır. Bu şekilde halkı uyandırmak için halka baskı yapan güçlerin yaptıklarını oyun kahramanlarından Lalehardiyal'in ağzından şöyle dile getirir:

---

(173) YARKIN, İbrahim: a.g.m.

(174) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.19.

"Bu gün ülkede koyundan fazla adam kesiliyor. Mutluluk, barış, özgürlük denen şeyleri kimse bilmiyor. Mescidde namaz için toplananlar siyasî toplantı yapmışlar gibi topa tutulur, bir erkekle bir kadın kendi aralarında biraz fazlaca konuşsalar hükûmet aleyhinde konuşuyorlar diye dar ağacına asılır[1oc.] Bu gün üzerinde yaşadığımız bu ülkeye bakarak, yıkılan şehirler, yakılan köyler, talan edilen evler, kesilen başlar, asılan gövdeler, dökülen kanlardan başka bir şeyi görmüyoruz. (Bunlarla) Yakından tanışmak için içeriye girince: Kaçırılan kızlar, çırılçıplak soyulan kadınlar, birbirinin etini yiyen açlar, horlanan büyükler, küfür işiten aydınların kanlı yaşları, sıkıntılı başları, tütünlü ahları, ateşli inlemeleri önümüzde sürüp gitmektedir"(174).

Bu şekildeki insanlık dışı uygulamalar erksiz, baskı altında, zorbalıkla yönetilen cemiyetlerde ortaya çıkar(175).

1925 yılına kadar "Basmacılar" millî isyanı sebebiyle Sovyet Rusya, Türkistan'da bazı millî kültür faaliyetlerine, din işlerine halkı ve milliyetçi aydınları oyalayarak gerçek maksatlarını gizlemek, onları yanıltmak için geçici bir süre göz yummuş gibi görünür. İşte bu dönemde yayınlanan oyunlardan biri de "Çin Seviş"tir (176).Çin Seviş oyununda da yer, Hindistan'dır. Orada geçen olaylar ise aslında Türkistan'da, Buhara'da geçmektedir. Görünürde Hindistan'da İngilizlerle, Hindistanlı inkılâpçılar arasında geçen olaylar anlatılmaktadır.

Fitrat'ın oyunları üzerinde, yazıldığı devrin özellikleri de dikkate alınarak titizlikle yapılmış kıymetli araştırmaları bulunan İlham Ganiev, şunları söyler:

---

(174) FITRAT, (Yay, Şereli TURDİEV) "Hint İhtilalcileri", Şark Yulduzı, S.1, 1989 s.32-59.

(175) GANİEV, İlham: Fitrat İtikad, İcad: Taşkent, 1994, s.31.

(176) YARKIN, İbrahim: a.g.m.

"Eğer 1920-1930'lu yıllar edebiyatına bir göz atacak olursak esasen iki akım görürüz: Biri, 'memleket ağır, iktisadî, siyasî, manevî değişmeler geçirirken halk, mutluluğu, sevinci unutmuş, açlık ve kulluğu yaşar. Kolhoz ve mevki sahibi ünlü büyük üyeler, tok ve semirmiştir. Bizde fakirlik çok, kolhozlarda geçici köy işçiliği bile yok. Yemek, ekmek kıt kanaat' diyerek eserler yazdılar. İkincisi siyasetin hileli oyunlarını, karanlıklarını anlatarak, erk ve özgürlükleri bırakıp müstemlekeciliği anlatan eserler yazdılar. Sonuçta 'milliyetçi', 'pantürkist', 'panistlamist' damgası yediler"(177). Görüldüğü gibi bu eserlerin ortaya çıkışının temelinde özgürlük hasreti, vatanperverlik duygusu ve herşeyden önce insan sevgisi yatmaktadır. Fıtrat'ın eserlerinde toplumsal gayenin yanında edebî gaye de gözden uzak tutulmamıştır

(177) GANİEV, İlham: a.g.e., s.32.

IV. İLMÎ KİŞİLİĞİ

A.DİL ALANINDA

Fitrat, dil konusuna önce içinde yetiştiği, mensubu olduğu toplumun adını düşünmek ve araştırma yapmakla başlar. Bu toplumun, bu insanların bir adı olması gerekirdi ki onun dilinin de adı olabilsin. Bu maksatla araştırmalar içine giren yazar, toplumunun belirli bir ismi olmadığı düşüncesini şöyle dile getirir: İşte bu ünvandan ünvana geçerken "Çağatay" sözü de gücünü koruyordu. Kendimizin Türkistanlı, Maveraünnehirli, Müslüman, Sart vb. olduğumuz zamanlarda dilimiz "Çağatay Dili" edebiyatımız "Çağatay edebiyatı" olarak kaldı. Çağatay ismini kabul etmeyenler onun yerine kabile ünvanları, hanlık, beylik ünvanları almaya başladılar. Ruslardan sonra ise "Sart" ünvanı yayıldı....1917 devriminden sonra, Türkistan'da bu ünvansızlıktan kurtulma ihtiyacı kendini gösterir. Herkes "Biz kim oluyoruz?" diye kendine isim aramaya başlar ve değişik itirazlara rağmen "Özbek" ismi kabul edilir " (178).

Türkistan'a hakim olan Türklük düşmanı güçlerin bu isimlendirmelerdeki amacı Türkü eritme politikasından başka bir şey değildir. Benzer şekilde Batı Türklüğünde de "Türk" adı âdeta unutturulduğu için "Türk" adı karşılığında "Sen, yalnız Osmanlısın. Sakın başka milletlere bakarak, sen de millî bir ad isteme! Millî bir ad istediğin anda, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına sebep olursun!" demişlerdi. Zavallı Türk "vatanımı kaybederim" korkusuyla "Vallahi Türk değilim, Osmanlılıktan başka hiç bir zümreye mensup değilim" demeye

---

(178) FITRAT: Sarf, 5. baskı, Taşkent, 1927, s. 6-10.

mecbur edilmişti(179). Yüzyılların getirdiği kültür politikası karşısında bazı aydınlar Türklüklerini ve dillerini hatırlamalarına rağmen bu yıkılışa engel olamazlar, ama Osmanlının enkazından adı ve dili Türkçe olan millî, yeni bir yapı oluştururlar. Türklerin değişik coğrafyalardaki kollarının "Türk" adıyla anılır olması, aralarında iş birliği olamaksızın yaklaşık aynı dönemlere (20. yy.) rastlar. Bu sonuç sadece tesadüflerle veya dış güçlerin siyasî emelleriyle bağlantılı olarak açıklanmasa gerek.

Bilindiği gibi Türkiye'de yüzlerce yıldır dünya tarihine yön veren Türk milletinin adı, 8. yüzyılda "Bengü Taşlar"da ifadesini bulduktan sonra, aradan geçen asırlar boyunca âdeta unutturulmuşcasına "Türk" adından pek bahsedilmez. 20. yüzyılda Atatürk tarafından bu kutsal isim yüce Türk milletine yeniden bağışlanır. Tarihin gidişi içindeki bütünlüğün doğal akışına bakarak bunun sebeplerini daha net olarak görebileceğimizi belirtmek isteriz.

Söz konusu bu kültürel kimlik arayışı içinde Fıtrat, Özbek Türkçesi hakkında araştırmalara yönelir. Sonuçta Özbek Türkçesinin köklerini "Divan-ı Lügat-it Türk"te bularak şunları söyler: "Divan-ı Lügat-it Türk"te hicri 5. asırda Türk dili iki büyük kola ayrılır ve bunlardan biri bugün Batı Türkçesi dediğimiz "Oğuz Türkçesi", diğeri Doğu Türkçesi dediğimiz "Hakanî Türkçesi" veya sadece "Türkçe"dir"(180). Fıtrat, Kaşgarlı Mahmud'un Doğu Türkçesini "Hakanî Türkçesi" diye adlandırmasına katılarak, Cengiz istilasından sonra Asya'da Han olan Çağatay'ın adından dolayı Orta Asya edebî diline "Çağatay Dili" ve o şivede yazılan eserlere "Çağatay Edebiyatı" denildiğini belirtir. Bundan başka Çağatay edebiyatıyla Hakanî edebiyatı karşılaştırıldığında, Hakanî Türkçesinin Cengiz'in çıkışıyla başka şivelerle karıştığını ve İslâm-İran etkisi altında oldukça fazla kalarak "Çağatayca" adını aldığını söyler.

---

(179) GÖKALP, Ziya: Türkçülüğün Esasları, M.E.B.Yay. İstanbul, 1990, s. 49.

(180) FITRAT: a.g.e., s.6-10.

Fitrat, Hakanî Türkçesi gibi Çağatay Türkçesinin de edebî dil olduğunu belirterek Kaşgarlının Hakanî Türkçesi için sadece "Türkçe" dediği gibi, Nevâî ve onu takip eden bazı şairlerin de Çağatay Türkçesi için sadece "Türkçe" dediklerini belirtir. Bu dönemlerde yazılan eserlerin şive bakımından birbirlerine yakın olduğunu, Çağatay edebiyatı adıyla, Hakanî edebiyatının İslâm-İran etkisi altında kalan ikinci bir şeklinin oluştuğunu ve bunun da çok kısa bir zamanda İran-Arap etkisiyle Müslümanlaştığını söyler.

Özbek edebiyatının temelleri için gerekli malzemeyi Çağatay edebiyatından aldığını belirtir ve "bugünkü Özbek edebiyatını, Çağataycanın kültür bakımından zenginleşerek bugünün sorunlarına cevap vermek isteyen başka bir şeklidir desek gerçekten yanılmış olmayız" (181) diyerek Özbek Türkçesi hakkındaki görüşlerini açıklar.

Fitrat "Özbek Türkçesi" terimini kullanmakla beraber, Türkçenin bütünlüğü görüşünden hiç uzaklaşmaz. Özbek Türkçesine ancak bu bütünlük içinde yani Türkçenin bir kolu olarak yaklaşır. Bu konuda hiç yoruma gerek kalmayacak şekilde açıkça ifade ettiği "Tilimiz"(*) (Genel olarak hepsi TÜRKÇE, Özbek dili, Kazak dili vb. değil) makalesindeki tesbitlerinin günümüzdeki dilcilerin büyük bir kısmının görüşlerini geçersiz kılacak özellikte olması, bu makaleden vereceğimiz birkaç cümleden anlaşılacaktır: "Dünyanın en bay dili hangi dildir? Biliyor musunuz? TÜRKÇE. Şairlik yapmıyorum, sözün doğrusu şudur: Dünyanın en bay dili Türkçedir, en bahtsız dili yine Türkçedir. Bundan önce (1920'lerden) bahtlıydı diyenler dilimizin hâlini bilmeden konuşuyorlar.

(*) FITRAT: (Yay. Hamidulla BALTABAYEV: Özbekistan Edebiyatı ve San'atı, S.19, 4 Mayıs 1990) Tilimiz, "İştirakiyun" sayı:132, Taşkent, 12 Haziran 1919

(181) FITRAT: a.g.e., s.6-10

Bir dilin zenginliği o dildeki kelimelerin çokluğu, kelime türetme genişliği, kurallarının sağlalığıyla olur. Türkçede söz zenginliği var mı? (Arapçılarımızca söylendiğinde kesret-i kelimat). Bu sözün cevabı bugün değil nice yüzyıllarca önce ortaya çıkmış olan Nevâî'nin "Muhakemetü'l-Lügatayn" adlı kitabında esas cevabını almıştır." diyerek bu cevabı örneklerle belgelemeye çalışan Fitrat, bir fiil kökünden basit ve birleşik çekimlerle birlikte zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiilleri de düşünerek hepsinin doksan sekiz tane ayrı kelime olabileceğini belirtir. Türkçenin bu kadar zengin ve işlekliğinin yanında bahtsızlığını açıklamayı şöyle sürdürür:

"Türk dili dünyanın en bahtsız dilidir. Türkçenin bahtsızlığı Arap baskısıyla bağlanmıştır. Araplar ayak bastıkları ülkeye yalnız hükûmetlerini değil dinlerini, kurallarını da tanıtabilmişlerdir. Müslümanlığın kökü Kur'an ile Hadislerdir. Bunun için yeni Müslümanlar Arapça öğrenmeyi kendileri vacip bildiler. Okudular, öğrendiler, sevdiler. Bundan sonra Türkçe ve Farsça Arapçanın boyunduruğuna girip kaldılar...Sonradan Fars dili Firdevsi'nin çıkışıyla silkinerek kendine geldi. Firdevsi Arapçılığa karşı kükreyen, ateşli bir milliyetçiydi." diyerek Türklerden yetişen dünya çapındaki büyük şahsiyetlere bakıp Türkçenin bahtsızlığına işaret eder.

"Dünyanın en büyük hekimi olan İbn-i Sina, Türk'tür. Celaleddin Rumî, Türk'tür. Fars edebiyatının peygamberlerinden olan Nizamî, Türk'tür. Bunlar sadece Türk milletinin değil, bütün dünyanın ulu kişileridir. Türk milleti bunların eserlerinden faydalanamamış belki bunlar kendilerini de iyice tanımamışlardır. Bunlar kendi bilgilerini Türkçe yazsalardı, Türk milletinin hâli muhtemelen başka türlü olurdu. Bundan daha fazla bahtsızlık olur mu? Türk oğlu Türk olan Gazneli Mahmud, Firdevsi'yi çağırıp Türkün ezilişini gösteren "Şahnâme"yi yazsın diye her adım yoluna bir altın versin. Bu da başka bahtsızlıktır. Yine Osmanlı hakanları, öz duygularını Farsça şiirle söylemişlerdir ki bu bahtsızlığın başka

türlüsüdür. Yine Kafkasya Türkleri Fars dilinin hürmeti için seksen yerine haştat demişlerdir.

Türkçe bahtsızdır. Binlerce yıldan beri ezilerek gelmiştir. Fakat bitmemiştir. Bitmez, yaşamıştır, yaşar. Çünkü zengindir. Türkçe yaşayacaktır....."

İşte Fıtrat'ın bütün edebî ve ilmî eserlerinde kullandığı dil ve üslûbunu yönlendiren düşüncelerin temelinde bu bahtsızlığa karşı koyma düşüncesinin yattığını görüyoruz. Fıtrat, bu bahtsızlığı yenmek için şiir yazar, hikâye, roman yazar, gramer kitapları, lügatler yazar. Fıtrat her türlü zor şartlar altında Türk dilini bütün olarak kucaklayan temel bakış açısından, dil tavrından vaz geçmez. Sovyet yöneticilerinin ileri sürdükleri dili bozucu, bölücü fikirler karşısında düşüncelerini ilgili platformlarda tartışarak bilimsel yöntemlerle savunur. "Dünyanın en bay, bahtsız dili" olan Türkçeyi Arap, Fars ve Avrupa dillerinin esaretinden, baskısından kurtarmak gibi düşünceler taşıdığı için Nevâî'den sonra ilk defa ciddî ve günümüz ölçülerine göre düşüncesini bilimsel bir şekilde isbat eden âlimlerden biri olarak gördüğümüz Fıtrat hakkında, A.Sadi'den H.Baltabayev şunları nakleder: "Genç Özbek edebiyatında Fıtrat'ın etkisi, dil ve üslûp olarak kendini gösterir. Fıtrat edebî eserlerinde Arap ve Fars sözlerinin yolunu kapattı. Dil ve üslûbuyla da pek çok Özbek şairini etkiledi....Özbekçe şiir yazarak onun gelişmesinin yollarını açtı"(182). Eserlerde açıkça görüldüğü gibi Fıtrat siyasî ve sosyal fikirlerini olduğu gibi Türk dili konusundaki bilimsel görüşlerini de 1920'li yıllardan sonra . eserlerinde uyguladığını görmeye başlıyoruz. Fıtrat'ın sadece dilcilik alanında değil edebiyat, kültür, tarih ve nazariyat alanına ait çalışmaları takip ederek onlardan çıkardığı sonuçları da uygulamaya çalışır. Bunlardan birisi Özbeklerin kendi yazılarının olmasını istemesidir. Pek çok kimse günümüzde bile Türklerin

---

(182) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 35.

kendi millî alfabelerini kullanmaları gerektiğini düşünmez (Türkiye'de ve Türkistan cumhuriyetlerinin bazılarında kendi millî alfabemizi kullanmamız konusunda yeni yeni fikirler üretilmeye başlamıştır). Aydınımızın henüz kendi kültürlerine sahip çıkma konusunda bile ortak düşüncede olamadıkları gerçeği Fıtrat'ın ileri görüşlülüğü hakkında bize fikir verir. Halbuki bu devirde başka Türk boyları Lâtin yazısını kullanıyordu. Fıtrat, bu kez de o devirdeki Özbek aydınları gibi Lâtin yazısının eğitimdeki etkisini düşünerek Özbek yazısını latinleştirme akımına, aktif bir şekilde katılır. Özbekistan KP (b) MK'nin 9 Haziran 1926'da görevlendirmesiyle kurulan Yeni Özbek Alfabesi Komisyonuna Y. Ahunbabayev (reis), Batu (reis yardımcısı), F.Hocaev, A.İkramov ile birlikte Fıtrat da üye olarak tayin edilir. Bu düzenlemenin Çağatay Türkçesini, binlerce yıl devam eden yazı ve imlâsından uzaklaştırmak için atılan ilk adım olduğunu bilen Fıtrat, bu konuda önce ileri gitmemiş olsa gerek. Bazı kaynakların gösterdiğine göre Fıtrat, Özbek Türkçesinin Altay Dil grubuna girdiğini önceden öğrenmiş (hatta, bu konuda dilci Polivanov ile tartışmıştır) ve 1930'lu yılların ortalarında "Eski Moğol Dili Lügati"ni hazırlamış, Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat it Türk" adlı eserinin nesir olan kısımlarını Arapçadan Özbek Türkçesine tercüme etmiş, lirik parçalarını ise şerh ederek yazmıştır. Fakat neşre hazırladığı hâlde Fıtrat'ın evinden çalınan bu eserler henüz bulunamamıştır(183). Günümüzde Türk dil biliminin aldığı mesafeler düşünülürse o devirde Fıtrat'ın fikirlerinin ilmî gerçeklere yakınlığı ve taşıdığı hayatî önem daha iyi anlaşılır.

1916'da Lenin , 1917'den sonra da Çiçeren ve diğerleri verdikleri demeçlerde ağız birliği yaparak şöyle diyorlardı: "Biz bütün dünyanın önünde açıklıyoruz ki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri hiç bir zaman yabancı toprakları basma ve oralarda Sovyet rejimini kurma gayesini gütmüyor. Bize katılan her

---

(183) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.35 .

millete kendi millî benliklerini, kültürlerini korumada ve bağımsızlıklarını elde etmede yardımcı olacağız"(184). Uygulamada bunun tam tersi oldu. Rusya, Türklerin dil ve kültür birliğini parçalamak için onları çeşitli kabilelere ayırarak her kabile için ayrı bir siyasî birlik kurdu. Yapılan propaganda ve baskılarla her Türk kabilesi ayrı bir millet, her Türk şivesi de ayrı bir dil hâline getirildi: Özbek Türkünün Özbek Milleti, Türkmen şivesinin Türkmen dili, diye adlandırılması gibi.

Dilde olduğu gibi milletlerin oluşumunda da Marks ve Lenin'in teorilerine uygun olarak yazılan tarih kitaplarında ("Özbekistan SSR Tarihi"nin birinci cildi) yorumlar yapılarak Özbeklerin Türk olamadığı, Soğdlara bağlı bir kavim olduğu, dillerinin de aslında Özbekçe olmadığı öne sürülerek şöyle deniliyordu: "Orta Asya'ya gelen Soğdların bir bölümü burada yaşayan çeşitli kabilelerle karışarak Özbek milletini yaratmış ve kendi dillerini bırakıp Türk dilini almışlardır" (185). Görüldüğü gibi bu görüşler Fıtrat'ın Özbek Türkçesinin kaynağı hakkındaki görüşüne tamamen ters düşüncelerdir. O bu yanlış resmî görüşe rağmen, fikirlerinin her zaman takipçisi ve uygulayıcısıdır.

Fıtrat, Rusların akraba toplumları alfabe değişiklikleriyle birbirinden uzaklaştırıp kendi bölgelerindeki dar kültür alanlarına hapsederek, bölgeciliği kışkırtmalarını ve zamanla da Ruslaştırma politikalarını sezer. Bu Ruslaştırılmayı engellemek için Fıtrat, Özbeklerin kendi yazılarının olmasını ister. Fakat bu devirde diğer bazı Türk ülkelerinde Lâtin alfabesinin kabul edilmesi karşısında (186) ısrarcı olamaz. Daha önceden Türk dilinin

---

(184) KOCAOĞLU, Timur: "Esir Türk İllerinde Kültür Emperyalizmi ve Milli Uyanış", Türk Kültürü" S.101, Ankara, Mart 1971, s.498-503.

(185) KOCAOĞLU, Timur: a.g.m.

(186) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 40.

yapısına uygun kendi alfabesini oluşturma konusunda girişimler olmuştur. Okullarda Türk dili gramerini kolay öğretmek için Münevver Kari 1901'de "Edib-i Evvel" ve "Edib-i Sani" konulu kitapları yazmış ve neşretmiştir. Yeni yöntemlerle dersler veren ceditçiler Arap harflerini kolay öğretmek ve Türkçeyi iyi telâffuz ettirmek için Arap harflerindeki fetha, kesre ve ötre işaretleri yerine ayrıca "a, u, i" harflerini eklemişlerdi. Bu alfabeye Türklerin en eski ortak sesi olan "ñ" harfini de eklemekle Cedit-Arap alfabesi ortaya çıkmış olur(187). Fıtrat'ın Türk dilinin kendi alfabesinin olması düşüncesi, Rusların bu politikalarına bir tepkidir ve bu tepki, temeli ceditçiliğe dayanan köklü bir geçmişten gelmektedir. Kiril harflerinin Türk diline uygulanışı, Rusların Türk dilini ve kültürünü yozlaştırmalarında büyük ölçüde kolaylık sağlamış âdeta yozlaştırmanın yolu açılmıştır. Sovyet Türkologu Prof. N.A. Baskakov bile açıkça şunları söyler: "Birçok milletin Rus alfabesini kabul etmesi, yalnız onların gelişmesini sağlamış değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği içindeki milletlerin Rusçayı ilerletmelerine ve Rus kültürünü benimsemelerine büyük yardımı dokunmuştur"(188). İşte bu şekilde birbiri ardınca iki defa alfabe değişikliği, yeniden okuma yazmaya başlama ve köklerden, gelenekten iki defa kopma, Rusların beyin yıkama işlerini kolay gerçekleştirmek için bulunmaz bir ortam sağlar. Rusların bu eritme politikalarını millî bir bilinç uyanıklılığı ile önceden sezen Fıtrat, her ne kadar yenileşme taraftarı olsa da Batı Türkistan'daki kültürel bağları güçlendirmeye ek olarak Çağatay Gürüngü'de Türk yazar ve okurlar için eski zengin Çağatay diline dayanan bir edebiyat dilini geliştirme yolunu da araştırır(189). Eski Çağatay dilinden gelen modern edebî

---

(187) HAYİT, Baymirza: a.g.m.

(188) KOCAOĞLU, Timur: Türk Kültürü, a.g.m.

(189) ALLWORTH, Edward: a.g.e., s. 111.

deyimleri zenginleştirmenin yanı sıra Özbekleri kendi öz kaynaklarına yöneltir. Fıtrat genç Gürüng şair ve yazarlarını sıradan halkı dinlemeleri ve eğitim almamış kişilerden, ağızlardaki deyimleri öğrenmeleri için Özbek köylerine göndermiştir. Bu girişimin amacı, çok tutucu olan yazılı edebiyat dilini canlandıracak ve edebî dile nüfuz eden "Avrupa kökenli", (yani Rusçadan gelen) kelimelerin yerini tutacak uygun kelimeler bulmaktı. Bu ilk yıllarda yayınlanan antolojiler ve Fıtrat'ın eserlerinin baskıları arasındaki farklılıklarda Özbek yazarlarının pek çok saha araştırması ve yaptıkları gezilerin sonuçları (190) açıkça görülür.

Fıtrat, yeni nesillerin eğitiminde etkili olması ve yeni edebiyatın okuyucuya klâsik Çağatay şiirinden daha çok ulaşması için Gürüng edebiyat diline herkesin bildiği terimleri almaya ve yerleşmemiş yabancı kelimeleri temizlemeye başlar.

Fıtrat, Özbek Türkçesiyle beraber diğer, Tacik dili konusundaki eserleriyle bize ilmî çalışmalarının bir başka yönünü göstererir. Bunlar toplu olarak: "Ana Dili" (Ders kitabı, Şakircan Rahimî ve Kayyum Ramazan ile birlikte hazırlamıştır), "Sarf-ı Zeban-i Taciki" (1925) gibi kitapların yanında; "En Eski Moğol Dili Lügati"nı yayına hazırladığı hâlde(191) maalesef yayınlamaya ömrü vefa etmez. Ayrıca, "Özbek Dilinin Sarfı Doğrusunda" "Kızıl Özbekistan" 1925, "Özbekçe Dil Sabaklığı", "Kızıl Özbekistan" 1926, "İmla Konferansı Münasebetiyle" "Maârif ve Okutguçı" 1928, "Der Girdi Elifba-yı Taze" ("Rehber-i Daniş")1928, "Der Girdi Elifba-yı Nav" ("Rehbar-i Daniş") 1928 gibi Özbek Türkçesinde ve Tacikçe ilmî araştırma ve inceleme yazıları da vardır. Fıtrat'ın dilcilik alanındaki ilk yazı ve kitapları, Taşkent Darülmuallimlinde (1918-1919) yıllarındaki görevi sırasında görülmeye başlar. Sonra, Moskova Doğu Dilleri

---

(190) ALLWORTH, Edward: a. g. m. 111.

(191) BALTABAYEV, Hamidulla: "Namağlum Fıtrat", Yaşlık, S.4, Taşkent, 1990, s.34-37.

Enstitüsünde öğretim üyeliği yaparken (1923-1924) ve Semerkant Darülfünununda (1927-1929) yılları arasında bilimsel çalışmalarını yayınlarken günümüzdeki Özbek dilciliğinin temellerini atan büyük bir dil alimi olarak kendini gösterir. Ona "Profesör" ünvanı verilirken, edebiyat tarihi ve edebiyat nazariyesi konularındaki ilmî çalışmalarının yanında dil alanındaki çalışmalarının da göz önünde tutulduğunu görüyoruz. Ancak yarım asırlık dönemde Fıtrat'ın dilcilikle ilgili bu değerli çalışmaları, ders kitapları yasaklandığı için ele alınamadığı gibi sözü bile edilemedi. Sovyetler Birliği içinde bütün edebî ve ilmî eserler yasaklanarak toplatıldığı için (yobaz hocalara, din sömürücülerine, dini yozlaştıranlara karşı yazdığı "Kıyamet"(*) adlı hicvedici hikâye hariç)(192) dil bilgisiyle ilgili bu eserlerden A.N.Kononov dahil, hiçbir dilci, bilim adamının eserinde yer verilmemiş, üstelik Özbek dili ve kültürünün düşmanı olarak değerlendirilmiştir(193). Yalnız Alman Türkologu, A.Von Gabain 1945'te yayınlanan "Özbekische Grammatik" adlı kitabının bibliyografyasında Fıtrat'ın "Sarf" ve "Nahv"ından bahseder(194).

Fıtrat, Türk edebiyatının geçmişte ve günümüzde en büyük eseri sayılan ve onu büyük yapan sebeplere vakıf olarak Kaşgarlı'nın Lügatini tanıyor, bundan ilham alıyordu. Bu sebeplerle "Mukaddimet ül Edeb" ("Maârif ve Okutguçı" 1926, 7-8 sayılar) adlı makalesini yayınlar. Makale, meşhur dilci Zamahşerî'nin aynı isimli eserine aittir. Fıtrat, bunun Katib Çelebi'nin "Keşf üz-zünun" adlı eserinden örnek alınarak hazırlanan "Lügati Harezmşahî" olduğunu

---

(*) Timur Kocaoğlu Bu hikâyenin Sovyet hükûmetince Türkler arasında İslâm dinine karşı propaganda olarak kullanıldığını söylemektedir.

(192) KOCAOĞLU, Timur: TDAY'da a.g.m.

(193) KOCAOĞLU, Timur: TDAY'da a.g.m.

(194) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 45 .

isbat eder. Bu eseri başka kütüphanelerdeki nüshalarıyla karşılaştırarak "Bu kitaptaki Çağatay Lügatlarının Nevâîler zamanından veya ondan önceki zamanlardan kalan bir kaynak olduğu için bize yararlı olduğundan şüphe yoktur" der. Bolat Saliyev, bu lügatte her sözün Arapça, Farsça, Çağatayca karşılıklarının yanında adı belirtilmeyen dördüncü bir dilin daha karşılığı verildiğini ve bu dördüncü dilin Moğolca olduğu kanaatiyle Fitrat'ın araştırarak bir sonuca gitmek istediğini (195) bildirmektedir.

Fitrat "Kadimgi Moğul Tiliniñ Luğatı"nı hazırlamıştır. Gerçekten de Fitrat'ın böyle bir lügat hazırladığı, onun hapse atıldığı 1937 yılında bu eserinin de diğerleryle beraber götürüldüğü DHK'nin arşivdeki belgelerinden anlaşılmaktadır(196). Moğol Dilini bilmediği, ("Bizim bilmediğimiz dil" diye bahseder) 1926 yılında yazdığı yukarıda adı geçen makaleden anlaşılan Fitrat'ın kısa sürede bu dili öğrenerek hazırladığı lügat onun ilmî kariyerini gösterir. Bu da bize, aradan geçen on yıl içinde bir dili öğrenerek onun lügatini yazdığına şahit olduğumuz Fitrat'ın ilmî kapasitesi hakkında fikir verir. "Lügat"in elbette bugünkü ölçülerde mükemmel olması beklenemez. Fakat makaledeki ifadelerden anlaşıldığına göre Fitrat, Zamahşarî, Kaşgarî gibi büyük dilcilerin eserleriyle karşılaştıktan sonra, Moğolcanın lügatini hazırlamış olması ilgi çekicidir.

Bunlardan başka Fitrat, "Atabet-ül Hakayık" hakkında da makale yazmıştır. Fakat bunun adını "Hibet-ül Hakayık" olarak yayınlar. Fitrat'ın bu makalesi hakkında Sadir Erkinov: "Fitrat, bu makalede Edip Ahmed'in hayatını anlatırken Nevâî'nin 'Nesaim-ül Muhabbe" adlı eserindeki bilgilerden faydalanır" diye bilgi verirken Nevaî'nin eserini "Şairden (Edip Ahmed'den) haber veren bir kaynak"(197) olarak tanıtır.

---

(195) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 55.

(196) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.55.

(197) KERİMOV, Sadir: "Fitrat Nevaîşinas",Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3, Taşkent, 1990, s. 3-8.

2. EDEBİYAT ALANINDA

Abdurrauf Fıtrat çok yönlü bir şahsiyettir. O yeni devir edebiyatının gelişmesinde, edebiyat nazariyesi, Özbek edebiyatı ve sanat tarihine ait incelemeleriyle etkili olmuştur. Onun aruz vezni hakkındaki risalesi, özellikle Özbek edebiyatının devreleriyle ilgili çalışmaları, edebiyat dünyasının mümtaz şahsiyetlerinin eserlerine ait ilmî incelemeleri günümüzde de önemini kaybetmemiştir. Fıtrat'ın Tacik dilinde de manzum eserleri vardır. Fars-Tacik şairlerinden Firdevsî, Ömer Hayyam ve Bedil'in eserlerini inceleyen Fıtrat, Türkistan'da var olan "iki dillilik" geleneğini(198) yeni devir ruhuna uygun olarak devam ettirir. 1927'de "En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri"ni, 1928'de "Özbek Edebiyatı Numuneleri"ni yayınlayarak okuyucuların yüzlerce yıllık nadide eserlerle tanışmalarını sağlar.

Fıtrat, Şark edebiyat tarihi ve özellikle Özbek edebiyat tarihi konularına vâkıf bir âlimidir. Onun müşahede kabiliyeti yüksek, gözlemleri ayrıntılıdır. Özbek edebiyat tarihinin pek çok kaynağını ilk defa edebiyat alanına çıkarır ve Özbek edebiyatını en eski devirlerden başlayarak devrin gerektirdiği şartlara uygun olarak tasnif eder.

Fıtrat, kendi eserlerinde Orta Asya tarihinin, zengin kültürünün ve edebiyatının oluşmasında Özbeklerin rolü hakkında çok durmuştur. O, "Halkımız, ülkemiz tarihine ait eserler çok olsa da onlar siyasî hareketlerimizi genişçe göstermediler. Edebiyat tarihini öğrenmek ise işte bu noksanlıkları doldurmaya çok yardım etti." şeklinde düşünceye sahipti. Fıtrat, asırlarca Özbek

---

(198) TAŞOV,M.: a.g.t.; Erik KERİMOV, Özbek Tili ve Edebiyatı S.3, 1990, a.g.m.

edebiyatı ile Fars-Tacik, Arap, Hint edebiyatları arasındaki karşılıklı etkileri araştırır. Böylece hem ana diliyle hem de Fars-Tacik, Arap ve Hint dilleriyle yazılmış tarih ve edebiyat eserlerini niçin incelediğini de okuyucuya anlatmış olur.

Fıtrat, Özbek edebiyat tarihçiliğinin kurucusu sayılır. E. Kerimov, sistemin bakış açısından uzaklaşmadan halkın edebî mirasını inceleme konusundaki ilmî seviyesini işaret etmek için Fıtrat'ın Barthold, Samoyloviç, Kraçkvekiy, Berteleler gibi akademik kabiliyette bir âlim olduğunu belirtir. Onun Ali Şir Nevâî, Ömer Hayyam, Lutfî, Firdevsî, Ahmed Yesevî, Babarahim Meşreb, Bedil, Muhammed Salih, Turdî, Furkat, Mukimî, Nadire gibi şairlerin mirasını toplama, tasnif etme, inceleme ve sosyalist kültüre katma çalışmalarında oldukça fazla mesafe aldığını söyler(199).

Fıtrat, büyük Özbek şairi, fikir ve ilim adamı Nevâî'nin eserlerini ilgi çekici bularak onlara güvenle bakar. O, kendi araştırmalarında Nevâî'yi "edebiyatımızın en büyük temsilcisi", "edebiyatımızın dedesi" sıfatlarıyla adlandırır(200). Fıtrat'ın Nevâî'nin eserlerini mükemmel bir şekilde bilmesi onun Özbek dili ve edebiyatı konularındaki araştırmalarında yol gösterici olur. 1919'da Türkistan Hükûmeti, Otonom Cumhuriyeti halklarının edebî mirasını öğrenme çalışmalarına başlar. Türkistan'ın Müslüman bürosu bu işe önderlik etmesi için Nazır Torakulov, Laziz Azizzoda ve Abdurrauf Fıtrat'ı görevlendirir. Bu ilmî hareketin ön sözü niteliğinde olan "İnsaniyet hakkında Nevâî Hangi Fikirde" adlı bir araştırma yayınlanır. Daha önce Fıtrat'ın "Okuv", "Şiir ve Şairlik" gibi eserleri yayınlandığı için, o, ilmî grup içinde bir nüfuza sahipti. Bu yayından sonra Fıtrat, felsefî konulardaki bilgisiyle de kendini kabul ettirir. Edebiyat

---

(199) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı, S.2, 1988, a.g.m.

(200) ERKİNOV, Sadir: a.g.m.

sahasındaki ilmî eserlerinin en önemli kısmı 1923-1935 yılları arasında hazırlanır. Bu devirde onun elliden fazla ilmî araştırma ve makalesi yayınlanmıştır. Bunlar Şark ve Türk edebiyat tarihi, nazariyesi ve edebî incelemelerine ait araştırmalardan oluşmaktadır.

1926'da yayınlanan, nazarî ve uygulama karakterinde olan "Edebiyat Kaideleri", Fitrat'ın sanatçı kişiliğiyle birlikte edebî konulardaki hakimiyetini de gösterir. Bu eserle Fitrat'ın sadece 1920'li yıllarda Özbek edebiyatının gelişmesi hakkındaki incelemeleri seviyesini göstermekle sınırlı kalmaz, onun tüm edebiyatçıların bakış açısını da dikkate alarak bir değerlendirme gayreti içinde olduğunu gösterir. Nazarî meseleleri göstererek onları hâlletmekteki yönteminde Fitrat, Rus Formal Mektebi (V.Şıklovskî, B.Eyhenbaym, Y. Tınyanov, Tamaşevskî ve diğerleri) nin temsilcilerine yaklaşır(201).

Bu çalışmalarının yanında klâsik eserleri öğrenme ve tahlil etme konusunda da Fitrat'ın büyük hizmetleri olur. 1935'te yayınlanan "Aruz Hakkında" adlı risalesinde bu konuyu ele alır. Fitrat, aruzculuk konusunda Nevâî ve Bâbür için "pençesine pençe vurdu" der çalışmalarını, cesaretle yeni malzemelere dayandırarak devam ettirmez. Bunun yanında karışık aruz sırlarını anlatmakla halk muhayyilesinde genişçe kullanılan "çirmende" denilen bir yöntemden faydalanır. Fitrat, güzel şark klâsiklerinin yıldızlarını eski halk koşuklarında görerek, onları öğrenmeye öncelik verir. Onun "En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri", "Özbek Edebiyatı Numuneleri", yok olmanın arefesine gelmiş olan eserleri kapsayan toplu bir kaynaktır. Onları metin yönünden incelemiş, şerh etmiş, sözlüklerini hazırlamış ve daha iyi anlaşılmaları için de eski edebî akımları vererek bunları ciddî ilmî incelemeler hâline getirmiştir. Bu ilmî çalışmaların yanında Fitrat,

---

(201) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 37.

araştırma amaçlı gezilere de katılıyordu. Özbekistan Maârif Nazırlığı ilmî şurasının bir üyesi olarak 1925 yılında Sençer Sıddık ile birlikte Fergana, Mergilân, Namangan ve Buhara'ya ilmî geziye çıktı (Bu gezinin sonuçları hakkında devrin basınında geniş haberler vermektedir)(202). Nemangan'da "Kutadgu Bilig"in "Nemangan Nüshası" adıyla tarihe geçen el yazmasını bulur ve bu konuda makale yazarak, bu el yazmayı başka nüshalarla karşılaştırır. "Divanü Lügat-it Türk", "Atabet'ül - Hakayık" hakkındaki ilmî makalelerinde de edebiyat tarihinin oldukça karanlık olan devrini aydınlatmaya gayret eder. Fıtrat'ın bu eserler hakkında "Maârif ve Okutguçı"da çıkan yazılarına günümüzde konuyla ilgilenenler tarafından temel kaynaklar arasında yer verildiğini görüyoruz.

Fıtrat'ın 1925 yılındaki ilmî gezide bulduğu "Kutadgu Bilig" hakkında Reşit Rahmeti Arat bilgi verirken Fergana nüshasının bulunuş tarihini ("Ülkü Halkevleri Dergisi"nde Kutadgu Bilig adlı yazıda) 1924 (203) olarak gösterir. Daha sonra "Kutadgu Bilig" adlı eserinin giriş bölümünde (Dip Notta) de bu nüsha hakkında bilgi verirken nüshalar içinde en önemlisinin bu olduğunu belirtir ve Fıtrat'ın 1925'te "Maârif ve Okutguçı"da yayınlanan konuyla ilgili makalesinden bahseder. Fıtrat, bu makalede Türkologların şimdiye kadar bu nüshadan haberlerinin olmadığını belirtir ve bu kitabı Zeki Velidi Togan'ın gördüğünü fakat eline geçiremediğini belirterek şunları söyler: "Bu gün bizim bulduğumuz "Kutadgu Bilik" kitabı işte bu üçüncü nüshadır" ("Maârif ve Okutguçı" 2. sayı, 1925, s.72). Ayrıca "Kutadgu Bilig" hakkında yapılan araştırmaları Ahmet B.Ercilasun "Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-" adlı eserinin giriş bölümünde toplu bir şekilde aktarırken "...Araya giren Birinci Dünya Savaşı, Rus İhtilâli, Türkistan istiklâl mücadeleleri eserin üzerine tekrar bir perde çeker

---

(202) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 37.

(203) ARAT, Reşit Rahmeti: a.g.m. (Ülkü C.VIII, S.46 1936).

ve bu nüsha daha on iki yıl meçhul kalır. 1925'te Özbek alimlerinden Fıtrat, Fergana nüshasını yeniden keşfeder ve ilim âlemine tanıtır." (204) şeklinde bilgi verir.

Fıtrat'ın bu makalede kitabın adını "Kutadgu Bilik" olarak okumak suretiyle birçok Batılı Türkologdan ayrıldığını görüyoruz. Onun, bu makalede "Kutadgu Bilig" hakkında tanınmış birçok araştırıcıdan önce vermiş olduğu bilgiler önemlidir. Fıtrat, "İslâm-İran etkisi altına giren Türk edebiyatının bu kitaptan daha eskisi henüz ilim dünyasında bilinmemektedir" diyerek bunun tarihî yönden de kıymetli bir eser olduğunu bildirir ve 10-11. yüzyıllardaki Türk kültür tarihini aydınlatan önemli bir kaynak olduğunu söyler.

O, Türk edebiyatının temsilcilerinden Ahmed Yesevî, Süleyman Ata, Bakirganî (bu ekolün temsilcilerinden yedi tanesi hakkında ayrıntılı bilgileri onların eserlerinden örneklerle verir) Nevâî, Bâbür, Muhammed Salih, Turdî, Meşreb, Nadire, Emirî, Farsça yazan şairlerden Firdevsî, Ömer Hayyam, Bedil ve başkalarının eserleri hakkında incelemeler, makale ve haberler yazdığı yaşadığı devrin ilim adamlarınca bilinmektedir. Hatta söz konusu bu eserlerin bir kısmı hakkında ilk makaleleri el yazma kaynaklardan faydalanarak Fıtrat yayınlar. Bu sahasındaki ilk makalelerinin yanında "Özbek Edebiyatında Numuneler" adlı kitabını yazar ve bu eser 1927'de Moskova'da yayınlanır. Bu eserin Özbek edebiyatının azlığını çokluğunu sistemli bir şekilde veren değişik edebî eserlerin örneklerinden oluştuğunu görüyoruz. Fıtrat, makalelerinin tahkir edici bir üslûba sahip olmasından dolayı sonraki yıllarda sert eleştirilerden kurtulamaz. Genellikle 1930'lu yıllarda Çolpan, Fıtrat ve arkadaşlarını dışlamak, bir iki cümle ile karalamak, küçük düşürmek iyi eğitim almış kimseler için

---

(204) ERCİLASUN, Ahmet B.: Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-, Ankara, 1984, s.3.

gerekli bir görev olarak düşünülüyordu(205). Bu söylenenler gerçek mi, değil mi, yazar hakikaten hata yapmış mı, yapmamış mı, bunların bir önemi yoktu. Bunlardan Fitrat, Yesevî hakkındaki makalelerinde güya Yesevî'yi idealleştirmiş, onun dünya görüşlerindeki mistik ve başka yönlerini görmemiş yahut bilerek gizlemiş diye onun (yani, yeni Sovyet edebiyatının) proleter edebiyatının yükselişine darbe vurmak istediğini düşünenler olduğunu A.Şerefiddinov, söylemektedir. Fitrat Yesevî'yi ve eserlerini çok iyi biliyordu. İlmî yönden onları doğru olarak değerlendirmiştir. Sadece bu makaleye değil, edebiyat meselelerini inceleyen eserlerine, genel olarak kültürel problemlere dair araştırmalarına ve Şark musikisiyle ilgili çalışmalarına ilmî değer taşıdığı için "şarkşinas" âlimlerce yüksek değer veriliyordu. Bu sebeple Leningrad Üniversitesince kendisine profesörlük ünvanı verilir(206). Profesör Fitrat'ın Özbek ve Şark edebiyatı tarihine dair yazdığı ilmî çalışmalarını, 1920-1930 yıllarındaki Şark edebiyatı âlimleri E.Bertelis, V.Cirmunskiy, İ.Kraçkovskiy, L.Klimoviçlerin görmüş olması gerek. Çünkü farklı kaynakların bildirdiğine göre, Fitrat yukarıda adları geçen âlimlerle tanışma ve ilmî tartışmalarda bulunmakla kalmıyor, L.İ.Klimoviç'nin hatıralarına göre, bazı el yazmaların metinlerini bunlara vermekle (207) ilim âleminde, tanınmalarını anlaşılmalarını da sağlıyordu. H.Baltabayev, 1935'e kadar Fitrat'ın tamamlayarak yayıma hazırlamış olduğu "Cedidizm Devri Edebiyatı Tarihinin Gerçeği", "Özbek Edebiyatı Tarihi" (Feodalizm Devri), "Firdevsi'nin Hayatı ve Eserleri" gibi bazı eserlerinin hâlâ basılmayı beklediklerini (208) söylemektedir.

---

(205) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

(206) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

(207) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

Fitrat ve eserlerini ateist bir bakış açısıyla eleştiren Baybulatav'a cevap olarak verilen "Yapışmayan Gerçekler" adlı yazı, Fitrat'ın kendi bilimselliğinin birinci ağızdan savunulması gibidir. Bu savunmanın yanında Fitrat'ın ağzından eserinin neler olduğunu, hangi yöntemlerle ne amaçla yazıldığını başka bir deyişle bu suçlamaların ne olduğunu ve ne olmadığını görüyoruz. Bu yazıda Fitrat şunları söyler:

"Dostum, aylar yıllarca çalışıp bir eser çıkaran yazar, dostlarının bu eser hakkındaki yorumlarını dinlemekten, eserin noksanlıklarını öğrenmekten elbette memnun olur.

Benim "Özbek Edebiyatı Numuneleri" adlı çok önemli olmayan bir eserim hakkında fikirlerinizi bildirmek için çok uğraşıp gazetenin üç sayısını doldurduğunuzu görüp memnuniyetle okudum. Sözlerimin başında size teşekkürlerimi bildiririm. Lâkin, mutluluğunuza karşı makalenizi o kadar gereksiz genişletmişsiniz ki (bu) asıl makalenin yok oluşuna sebep olmuş. Bizde balalar arasında "Gözüm görmüyor" denen bir oyun var: Bir bala gözünü iyice bağladıktan sonra eline uzun bir dayak alıp ortada durur. Diğerleri onun ayağını yakalamak için etraftan hücum ederler. Dayaklı bala ayağını kurtarıp "Gözüm görmüyor" diye hızlı hızlı dönmektedir. Dayak kime doğru gelse ona değer. Makalenizi yazarken sizin kaleminiz de bu gözü bağlı görmeyen balanın dayağına benziyor: Dönerken kime doğru gelse ona değmiş; arada benim kitabım unutulmuş, çok az yer almış.

Her hâlde makaleniz çokça benim şahsımla ilgili olduğu için cevap tarzında değil, dertleşme şeklinde bir şey yazıyorum. Benim eserimin tertibine itiraz ediyorsunuz. Edebiyat tarihimizin tamamı

---

(208) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.58.

feodalizm, ticaret sermayesi gibi devrelere ayırmama karşı gibi görünüyorsunuz. Lâkin kendi fikrinizi, yani nasıl ayırmak gerektiğini yazmıyorsunuz. Edebiyat mütehassısı veya edebiyat tarihiyle meşgul olan bir adam olsaydınız bu bahaneyle size katılmak mümkündü. Lâkin ben biliyorum ki siz edebiyat tarihinin adamı değilsiniz, makaleniz ise tesadüfî bir olaydır. Onun için bu konuda sizi mazur görüyorum. Bunun yanında şunu belirtelim ki edebiyat tarihini devrelere ayırmada Marksizm usulünün istediği yol benim takip ettiğim yoldur. Bu devreleri Özbek Edebiyatı tarihine tatbik edişim, aslında büyük ve yeni bir çalışma. Bunun sınırını tayin edişte bazı yanlışların olması mümkün. Aslında onları gösterip, isbat edip, sonra dile getirmek gerekirdi. Siz makalenizde bu taraflara yakınlaşan, devirleri birbirinden ayıran özelliklerin yokluğundan şikâyet ediyorsunuz ama siz her devrin numunelerini okudunuz mu? Mesela: Ticaret ve sermaye devri ile Feodalizm devrinin örnekleri arasındaki şekil ve mazmun ayrılıklarını görebildiniz mi? Ya da görüp anladınız mı? Anlamış olsanız siz bu devirleri birbirinen ayıran nasıl özellikler istiyorsunuz (ki örnekleri olmasın)? Mesela o bakımdan (yani en önemli ve faydalı yönlerden) makaleniz sessiz kalmaktadır. Halbuki bu yönleri açıkça gösterseydiniz benim kitabımın noksanlıklarını göstermiş ve bana birşeyler öğretmiş olurdunuz. Bunu da sizin edebiyat tarihçisi olmadan tesadüfen ortaya çıkmanıza bağışlıyorum. Makalenizde Çağatay edebiyatı ve onun proleter edebiyatına esas oluşu konularında çokça durup var gücünüzle saldırıyorsunuz. Fıtrat söz başında "Çağatay edebiyatı proleterya edebiyatına esas olmaktadır" demiş diyerek: karavul (polis) çağırıyorsunuz hatta benim baş sözümde kendinize yardım ediyor gibi görünen bir iki cümle sarfediyorsunuz. Çağatay edebiyatının proleter edebiyatına esas

oluşunu iddia etmek şöyle dursun, baş sözümde Çağatay edebiyatının mefkûreden uzak oluşunu söylüyorum. Benim numunelerim basılmasaydı, sizden başka bir kimsenin elinde onun nushâları olmasaydı, baş sözümden aldığınız bir iki cümlenin belki size faydası olurdu. Ne yazık ki kitap Özbekistan'da basılıp dağıtılmış. Sizin makalenizi okuyan herkes, benim baş sözümü de okuyabilir. Okuyunca sizin beni töhmet altında bırakmak istediğinizi de anlayacaktır. Ben söz başındaki ibarelerimin meseleye dahil olan kısmını tamamen alıyorum, yeniden okuyuşunuzu ve itirazınızı buna dayandırıp yeniden meydana çıkarmanızı istiyorum: "Biz Özbekleri ve genellikle Orta Asya Türklerinin tarihine ait, Arapça, Farsça, Türkçe birçok eser yazılmıştır. Fakat bu eserler bizim siyasî hareketimizi dar bir çerçevede göstermekten başka çok az faydası vardır. Halkımızın, sosyal ve ekonomik durumuna ait haraketlerini bu eserlerde aramak bulmak çok zordur, bazen mümkün de değildir, çünkü yoktur. Edebiyat tarihimizi araştırmanın ise işte bu noksanlıkları tamamlamaya büyük yardımı dokunmaktadır. Feodalizmin genellikle hakim sınıfın kamu ile olan ilişkilerini, halka bakışlarını, aydınların, şairlerin hakim sınıfla ilişkilerini, hakim sınıfın çıkarlarına göre halkı nasıl avuttuklarını, hakim sınıfın keyif ve sefasını hangi boyutlara ulaştırdığını, yalnız edebiyat tarihimizde görmek mümkündür"(209).

Fitrat'ın edebiyat tarihi yazmasının sebeplerini de işte bu şekilde kendi sözlerinden öğrenmiş oluyoruz. Sanatını milletin yararına, millet için kullandığı gibi, ilimini de milletinin yararına kullandığını, milleti için ilim yaptığını gördüğümüz Fitrat, sözlerini şöyle sürdürür:

---

(209) FITRAT, (Yay.H.Baltabayev), Yaşlık, S.5 1990 a.g.m.

"Bundan başka tarihî sanatçılarımızı araştırmak, onların tecrübelerinden faydalanmak da görmek istediğimiz proleter edebiyatı için gereksiz bir hareket değildir. İşte bu kısa açıklama kitabı nasıl bir istekle tertip ettiğimizi bildirmiş olsa gerek.....

Kitabımın üçüncü bölümüne "Tüccar Sermayesi" adını verişimden de rahatsız olmanız, sizin için büyük bir tezat oluşturuyor. Biz Timurlar devrine tüccar burjuvazisi devri diyoruz. Timurların cihangirliğini Orta Asya tüccar sermayesinin gelişmesiyle açıklamak istiyoruz. Bunun için elimizde yeterli materyaller var.....Siz bu devri ne diye isimlendirmek gerektiği konusundaki fikrinizi bildirmiyorsunuz.

Bundan sonra makalenizde benim tercümeihalimi araştırmaya çalışıyorsunuz. Benim bir vakitler Mutasavvıf, İslâmcı, Türkçü olduğumu türlü delillerle isbat etmeye çalışıyorsunuz. Plânınız güzel, övünülecek plân. Eğer siz benim "Numûne"lerimi önceki İslâmcılığımın, Türkçülüğümün devamı olduğunu, bu eserimle bu fikirlerin bir tanesini Özbek kamu oyuna takdim ettiğimi isbat edebîlseydiniz işinizi çok iyi başarmış olurdunuz, ama bunu yapamadınız. Bugün birçok kişinin geçmişi hakkında konuşmak mümkün fakat yeterli değil. Onların geçmişleriyle bugün yaptıkları arasındaki bağ ve ilişkileri keşfetmek gerekir!

1908 ve1910'larda (yani 18-20 yıl önce), (makale 1929'da yayınlanmıştır. Y.A.) yazılan eserlerimden deliller veriyorsunuz. Azizim, benim elim kalem tutup eser yazmaya başlayalı yirmi yılın dolduğunu siz itiraf ediyorsunuz. Bu yirmi yıl boyunca ben Özbekçe, Tacikçe yüz on esere imza attım (makaleler hariç). Bunların hepsinin Şûra Hükûmetine, Proleterya Mefkuresine yararlı eserler olduğunu hiç bir zaman iddia etmedim, etmiyorum da.

Azizim, Orta Asya'nın herkesçe bilinen bir kültürü olmuş, bu kültürün Türkçe eserleri verilmiş. Bu eserlerin hepsine birden "süprüntüler" demek sizin muhakemenizin kirlerinden çıkan yeni bir terim olsa gerek. Siz Semerkant'a gidip eski "süprüntüler"den saydığınız madreselere dikkat edin, bakın, bunların yıkılan bir minaresini saklamak için Proleter Devleti, Şûra Hükûmeti nasıl para sarf emiş. Orta Asya'nın kültür eserlerini, tarihini araştırmak, onların sınıf özelliklerini, sanatça kıymeti olan değerlerini ortaya çıkarmak ilmin gayesidir.

Benim yirmi yıllık değerlendirmelerim ve çok küçük olmayan kütüphanem sayesinde bu yolda çalışmaktayım. Elbette işlerimde yanlışlar olması mümkün. Yanlışlarımı yerli yerinde göstermek gerek, gözünü yumup, ağzını açıp sövmenizin ilmî faydası yok.....

"Maârif ve Okutguçı" dergisinde Yesevî hakkında yazdığım makalelerden söz ediyorsunuz. Ben o makalelerde Yesevî'yi sanatı açısından, mefkure yönünden iyice tenkit ettim, onun zararlı olduğunu, onun etkisine karşı mücadele etmek gerektiğini söyledim. Yalnız onun bazı şiirlerine aldanıp, onun yoksullar tarafında olduğunu kabul etmek istedim. Sonraları ise fikrimin yanlış olduğunu anladım. Size ilgi çekici gelmeyen "Numune"lerimin mukaddimesinde Yesevî hakkında başka fikirler yürüttüm. Siz "Numuneler" hakkında tenkit yazdığınız hâlde Yesevî hakkında onun mukaddimesindeki sözlerime göz yumup, "Maârif ve Okutguçı"daki makaleme yapışıyorsunuz.

Bundan sonra Çağatay edebiyatının "mündericesi" ve "şekli" hakkında fikir yürütüyorsunuz. Başta Çağatay şairi diye Nevâî ile Yesevî'yi gösteriyorsunuz. Azizim, sizde Çağatay sözüne karşı değişik hâller görülmekte size hoş gelmeyen herkese Çağatay diye sövüyorsunuz. İşin bu kadarı da sınırı aşmaktır. Yesevî, Çağatay şairi

değil, o Çağatay edebiyatından önce gelmiş bir şair. Sonra Nevâî'den örnekler verirken tenkit ettiğiniz kitaptan almıyorsunuz da Nevâî'nin kendi divanından dinî konulardaki beyitleri seçiyorsunuz. Sizin o örneklerinizi gören kişi benim kitabımdan aldığınıza inanır da bana hücumlarınızı haklı görür. Siz de bunu istiyorsunuz. Halbuki Nevâî'nin dinsiz bir şair olduğunu ben iddia etmedim, onun oldukça fazla dinî parçaları var. Benim "Numuneler"imdeki şiirleri bu türden şiirlerden değil"(210).

Demek suretiyle bu yazısında Fitrat, kendini bilime yönlendiren sebepleri ve ilmî bakış açısını açıkça anlatma imkânı bulurken sistem karşısında kendini de savunur..

Azad Şerefiddinov, Baybulatov' un buradaki görüşlerinin sadece bir iki makalede tesadüfen görünüp kalan yanlış fikirler değil, belki onun dünya görüşünün, inandıklarının özünü oluşturan temel fikirler olduğunu belirtir(21). Bundan emin olmak için 1930'lu yılların başında yazılan Rusça ve Özbek Türkçesinde yayınlanan "Çağatayizm mi veya Pantürkizm mi" adlı risalesini hatırlamak gerektiğini söyleyerek görüşlerini şöyle belirtir: "Orada Baybulatov uzun uzun açıklamalardan sonra Ali Şir Nevâî'yi mistik şair diye gösterip onun eserlerinin zararlı olduğunu belirtir ve geçmiş edebiyat hakkında ilk söz söyleyen bir kişi olarak onu Pantürkist olmakla suçlar. Nihayet Fitrat, işte bu sahte âlimin görüşlerini reddediyor ve onun fikirlerinin asılsız olduğunu tevazu içinde kızmadan ispatlıyordu. Yalnız, bu makalede ileri sürülen fikirlerin bazıları bugün için eskimiş olabilir. Bunlardan edebiyat tarihini devirlere ayırma konusundaki fikirleri yahut 'Temurilerin ticaret sermayesinin çıkarlarını ifade

---

(210) FITRAT, (Yay, Hamidulla BALTABAYEV) a.g.m.

(211) ŞEREFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

etmesi' gibi benzer tezler bu türdendir"(212). Bunun gibi makaleler ve Fitrat'ın bazı eserleri, onun tenkit edilecek yönleri olduğunu gösterir. Ancak onun bu yönlerini, uzlaşmacı tavırlar olarak görmek gerekir. O zamanlarda sadece Fitrat'ın değil, herhangi bir yazarın da sistem karşısında bu tür tavırlar göstermekten başka çaresi yoktu. Fitrat ve arkadaşlarının bu tutumları için, A. Şerefiddinov, "Yine de çoğunlukla zamana uymak bile onları ölümden kurtarmaya yetmedi"(213) demektedir.

"Kabilevî Edebiyat Numuneleri" diye bilinen yukarıda adı geçen edebî eser, Fitrat'ın 1928 yılında hazırladığı "Özbek Edebiyatı Numuneleri"nin birinci cildinde yer alır. Bazı antolojilerde sonraki bölümler, feodallık devri, ticaret sermayesine dayalı devir olarak yer alır. Daha önce adı geçen Türk büyüklerinden Rabguzî, Durbek, Atayî, Lutfî, Hüseyin Baykara gibi şairlerin eserleri bu bölümlerde örnek olarak verilir. Fitrat, edebî malzemeleri toplayıp, düzenlemekle kalmaz, her bir bölüm ve gruptan önce makale özelliğinde küçük girişler verir, anlaşılması zor sözleri açıklar. Özbek edebiyat tarihini 'en eski devirlerden alıp, bugüne kadar' yazan diğer âlimler, Fitrat'ın toplamış olduğu zengin malzemelerden öteye geçerek yeni sonuçlara ulaşabilmiş değildir(214). Onun için de "Çağdaş Özbek edebiyatının sadece Orta Asya Türk edebiyatının zengin mirasına dayanarak ortaya çıkarılması gerek" diyen Fitrat'ın vardığı sonuçları, diğer araştırıcılar iyice anlamadan, gelişi güzel kendi çalışmalarında tekrarlarlar. Son elli yıllık dönemde Özbek edebiyatı tarihi yazmaya çalışan Özbek âlimleri, Fitrat'ın edebiyat tarihiyle ilgili eserlerini hangi amaçlar için, nasıl

---

(212) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m

(213) ŞERAFİDDİNOV, Azad: a.g.m.

(214) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.56.

hazırladığına dikkat etmeden onun açtığı bu yoldan yürürler(215).

Fıtrat, 1928'de Fars dilindeki edebiyatın mümtaz şahsiyetlerinden Ömer Hayyam ve Firdevsî'nin eserleriyle ciddî olarak ilgilenerek değişik dergilerde makaleler yayınladı. İşte bu türden çalışmalardan olan "Ebul Kasım Firdevsî" isimli risaleyi 1937'de neşre hazırlarken tutuklandı ve bu çalışması da yarım kaldı.

Fıtrat'ın 1920'li yılların sonuna doğru ilmî çalışmalarının yine bir kısmını oluşturan "Özbek Edebiyatı Numuneleri"nin 2. cildini yayınlamaya çalışır. Bu konuda yazdığı "16. Asırdan Sonra Özbek Edebiyatına Umumî Bir Bakış" ("Alanga", 1929, sayı: 8, 9, sayfa 6-8) isimli makalesinde gelecek için düşüncelerine yer verdiğini görüyoruz. Sonra o devir edebiyatının büyük temsilcileri "Alanga", "İlmî Fikir" gibi dergilerde makaleler yayınlar. Bu makalelerde edebiyat tarihi için ileri sürülen önemli fikirlere uygun "örnekler" toplanarak kitap hâlinde yayınlaması Fıtrat'a nasip olmadı. Ondaki bazı parçaları dikkate almadan "Numûneler"in kıymeti hemen anlaşılmamaktadır. Fıtrat Ferhad ü Şirin konusundaki makalesinde Nevâî'nin felsefesi ve Şark edebiyatında "Ferhad ü Şirin" konusunda araştırmalar yapar. Bir başka yönden bu makale karşılaştırmalı tahlilin bir örneğidir. Çünkü Fıtrat burada Nevâî Hamsesinin ikinci destanını Şark'ta geniş alanlara yayılan "Ferhad ü Şirin" hikâyeleri ile karşılaştırır. Bu hikâyelerin ilk önce Firdevsî'nin "Şehnâme"sinde, sonra Nizamî ve Hüsrev Dehlevi'nin Hamselerinde kullanıldığını söyler. Sözlü ve yazılı edebiyat tarihinde "Ferhad ü Şirin" hikâyelerinin ortaya çıkışı ve onun sözlü edebiyatta rivayet edilen masal ve halk ağzındaki şekillerinin Firdevsî "Şehnâme"siyle yazılı edebiyata girdiğini belirtir. Bu destanların Şark'ın

---

(215) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.56.

mümtaz simaları olan Nizamî, Dehlevî ve Nevâî'nin hamselerindeki şekilleriyle onlara göre daha geniş yer tutan Şehnâme'deki şekilleri karşılaştırılır. Fıtrat, karşılaştırmalı tahlil sonucunda Ferhad ve Şirin'in asıl vatanını, olayların ortaya çıktığı yerleri, Ferhat karakterinin esas kahraman derecesine yükseliş sebeplerini derin derin düşündürür(216). Fıtrat'ın başlattığı karşılaştırmalı tahlil yöntemini sonraları Rus âlimleri Kanrad ve V.M.Cirmunckiy kullanır. Sonuçta Fıtrat, "Ali Şir Nevâî ve Şark edebiyatında düşünüş meseleleri" gibi kapsamlı incelemelere yönelir.

Yeni Türkçe ifade taraftarı olan Fıtrat, Nevâî gibi büyük Türk şairinin Türk sözünün bütün inceliklerini, gizemli yönlerini iyi bildiğinden, Arap aruzundan başka Türk vezninin kullanılması için çalışmadığını söyler. Halbuki hece vezninin bahşılarca kullanıldığını Nevâî'nin kendisinin iyi bildiğini de belirtir. Ayrıca Fıtrat, Timurîler sarayının büyük edebiyat nazariyatçılarından olan Nevâî'nin İran klâsiklerine erişemeyen saray şairlerine "Türkâne yazdı" ifadesini bir küçümseme olarak yorumlar. "Şiirinde Fars üslûbuna saplanıp kalan Nevâî, 'Mecalisü'n Nefais' adlı eserinde bazı şairlerin tercümeihallerini yazarken onları, "Türkâne yazadır", "Türkâne şiirleri var" diye göstermesi, 'Türk üslûbunda yazıyor' demekten başka bir şey değildir... İşte bunlar her milletin ayrı bir üslûbunun olduğunu gösterir." diyen Fıtrat, özetle önceki risalelerindeki fikirlerini yansıtır. Nevâî'nin Arap ve Fars üslûbuna uygun olan aruz veznini kullandığını belirten Fıtrat, "Nevâî gibi deha bir sanatçının hece veznini kullanarak Türk dilinin gücünü yükseltmenin imkânlarını geliştirmek için samimiyetle çalışması gerekirdi, ama hece veznini şiire hakim kılma isteği Nevâî tarafından hiç

---

(216) BALTABAYEV, Hamidulla: "Mir Alişir Nevaî Fıtrat Telkinide", Özbek Tili ve Edebiyatı, S.3 ,Taşkent, 1991 ,s. 13-20.

düşünülmez, dile detirilmez." (217) demektedir.

Fitrat'ın sadece edebî mirasın değil, belki büyük ilmî miras ve onunla ilgili araştırmaların sahibi olduğunu gördük. Bağımsızlık ilânı sırasında yazılan eser ve makaleler bu yoldaki küçük bir mukaddime niteliğindedir. Fitrat'ın edebî mirasını bir iki ilmî çalışmayla öğrenmek mümkün değildir. Basılmayan eserleri ne kadar? Yazma hâlinde olup "Halk düşmanı(!)"nın eserlerini saklamaktan korkup yakınları tarafından yakılanlar, dağıtılanlar, "Fitrat ve Çolpan'ın Eserlerini Öğrenme Komisyonu" tarafından öğrenilmek amacıyla alınıp, sonra geri verilmeyenler, bazı âlim ve yazarların kütüphanelerini zenginleştirenler ne kadar? Bunları gün ışığına çıkarmanın da kolay olmadığı bilinmelidir. Bu eserleden bir kısmının Avrupa ve Amerika'daki kütüphanelerin bazen mümtaz, bazen tasnif edilmemiş köşelerinde(218) olduğu da bilinmektedir.

Bunlardan başka Fitrat, gerek dil, gerekse diğer konularda birer ikişer kişilik gruplarla birlikte kitaplar da yazmıştır. Bunlar, 1917'de "Okuv, İptidai Mekteplerin Son Sınıfları İçin" ders kitabı, 20. asrın başlarında, içine girmeye başladığı eğitimcilik çalışmalarının bir ürünü olarak "Derme Kitap" (Seydahmad Sıddıkî- Aczî), "Okuma Kitabı", "Kıraat Kitabı" (Hamza), "Birinci Muallim" (Abdulla Avlanî), "Tahsib Ussibyan" (Aynî), "Muhtahabî Cografiya-i Umumî" (Behbudî) gibi eserlerdir. Bu eserleri parantez içinde gösterdiğimiz şahıslarla birlikte yazmıştır.

Fitrat'ın edebiyat tarihine ait, makale ve araştırmalar edebiyat eğitimi için genel eğilime uygun olarak nazarî ve kısa yazılardan oluşur. 1920'li yılların ortalarında sadece edebiyat nazariyesine ait muntazam araştırmalar

---

(217) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.60.

(218) KOCAOĞLU, Timur: TDAY'da a.g.m.

yapmaya başlar. Bu yıllarda yapılan toplantılardaki tartışmalarda, Özbek şiirinin kendilerinden sonra gelişebilmesi için "barmak şiir tizimi" (hece vezni) ni savunur. Ona göre, 1920'li yıllarda Özbek ve Tacik şiirinde aktif olarak kullanılan hece vezni, bazı âlimlerin savundukları gibi 20. asrın başlarında aruzu ıslah etmek düşüncesinin sonunda doğmamıştır. Eski Türk şiirinde kullanılan esas vezinlerden birisi olan bu veznin bugün Türk şiirinde canlı bir şekilde kullanıldığını göz önünde tutarak gelecekte aruzla birlikte varlığını sürdüreceğine inanıyordu. Bundan başka Fitrat, edebiyat nazariyesine ait görüşlerinin eski yıkıntısı sayılan(219) "Edebiyat Kaideleri"ni (1926) yayınlar. Bu devirde yayınlanan makale ve kitapları da oldukça fazladır. Bunlardan, Türk edebiyatının temel taşı sayılan, Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacip, Ahmet Yüknekî, Ahmet Yesevî ve onun mektebine mensup Süleyman Bakirgânî, Kemal Şeyh, Şems Özgendî, Ubaydî, Hudaydan, Fakirî, Meşreb gibi büyük mutasavvıf ve Bâbür, Lutfî, Nevâî gibi devlet adamı olan şairlerle ilgilendiğini görüyoruz.

---

(219) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.52.

3.TARİH ALANINDA

Fıtrat'ın ilmî eserleri arasında, içinde kendine özgü yorumları bulunan "Muhtasar-ı İslâm Tarihi" önemli bir yer tutar. Daha önceki tarihçiler olayları sadece Müslümanlık çerçevesinde değerlendirirken, Fıtrat olayları miliyetçilik ruhuyla ele alarak Türk kültürünün rengini de eserine yansıtmış, bu yönüyle diğer tarihçilerden ayrılmıştır. İslâm tarihi için ilmî bakış açısından söz eden pek çok İslâmcı âlim, önce hikmetli güzel sözlerle başlayıp, mübalağalı ifadelerle İslâmın esaslarını ve kurallarını açıklarlar. Fıtrat'ın risalelerinde ise süslü bir üslûp, yapmacık bir iltifat göremiyoruz. Fıtrat, Hz. Peygamber ve sahabe hakkında hikmet ve rivayetler verirken, ifadesi son derece sadedir. O devirde geçen her olaydan bir sonuç çıkaran Fıtrat, İslâm tarihindeki savaş ve mücadelelerin ders verici yönlerini ön plâna çıkararak kendi öğrenci ve okuyucularını fikir birliğine çağırıyordu: "Bazı fitnelerin Müslümanlara çok zararı dokunmuştur. Bu tür bazı fitneler tekrar başka fitneler doğurmuştur. Sonraları İslâm ehli, o eski fitnelerle meşgul olarak, cihangirlikten uzaklaştılar. Eğer bu fitneler ortaya çıkmasaydı Müslümanlar önceki gibi savaşarak İslâmı yaymakla meşgul olacaklardı, hemen hemen bütün alem Müslümanla dolmuş olacaktı." demek suretiyle esas olarak İslâmiyetin içine düştüğü durumla İslâm adına bilinçsizce hareket edenlerin günümüzde de eksilmeyen kör dövüşünü tenkit ediyordu. Bu gibi esere özgü olan özelliklerden başka Fıtrat'ın ıslahatçılığından kaynaklanan farklı değerlendirmeleri de az değildir. 1920'lerde yazdığı pekçok edebî, siyasî ve ilmî eserinde açıkça görülen ve Fıtrat'ın dünya görüşü ve felsefesinin temelini oluşturan tasavvufî düşüncelerin izlerini bu eserde görmek mümkündür. Fıtrat, Kur'an ve Hadislerin yanında ilahiyat ilminin büyük hadisçileri

İmam İsmail el Buhari'nin "Al-Cami as sahih", İmam at-Tirmizi'nin "Kitab al-Cami as-Sahih", "Kitab aş-Şamailü an-Nabaviya", "Kitab at-Tarih" gibi eserlerine dayandığını açıklamak mümkündür(220). 1915'te yazdığı bu tarih kitabında Eba Müslim hakkında tarihî bilgiler vererek, onun İslâm tarihinin büyük hükümdarlarından olduğunu belirtir. Eba Müslim'in İranlı milliyetçilerden biri olduğunu, milletini Emevî zulmünden kurtarmak istediğini, etrafına adamlarını toplayıp Emevî taraftarlarıyla büyük savaşlar yaptığını söyleyen Fıtrat, Eba Müslim'in "Emeviler kendilerini Halife olarak ilân etmişlerdir. Onlardan halifeliği alıp, asıl sahiplerini bulmalıyız." (Fıtrat, Muhtasr-ı İslâm Tarihi 1915, s.25). düşüncesiyle hareket ettiğini söyler. Bununla birlikte Dört Halifeden sonra sahte halifelerin ortaya çıktığı, Eba Müslim Horasanî'nin işte bu sahte halifelerden İslâmiyeti kurtarmak için savaşlar yaptığı, onları yendikten sonra da halifelik tahtına kendisi değil, aslında Hz.Muhammed'in kardeşlerinden olan Ebu Abbas'ı geçirdiği anlatılarak olaylar yeniden değerlendirilir.

Fıtrat'ın bu tarih kitabı, Buhara'da "Usüli Cedit" mekteplerinin yükselmeye başladığı ve pek çok medresenin yenileşme yolunda adım attığı bir devirde yazılmıştır. Fıtrat'ın kendisinin de o yıllarda yeni okullar açtığı ve medreselerde İlahiyatla birlikte Şark edebiyatı ve felsefesi tarihi okuduğu, tarihî belgelerden anlaşılmaktadır(221). Eserin üslûbu sadedir, cümleleri genellikle kısadır. Eser, medrese ve yeni okullarda okutulan tarih derslerinin programlarına da paralellik göstermektedir. Bunu Fıtrat'ın devrin ihtiyaçlarını göz önüne alarak medrese öğrencileri için bastırdığı da söylenmektedir. O devirde Fıtrat'tan başka Mahmud Hoca Behbudî, Şakir Süleyman, Molla Abdurrahman Sadık Oğlu tarafından da "Kısa İslâm Tarihleri" yazıldığı bilinmektedir. Bu kısa İslâm tarihlerinin genel

---

(220) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.43.

(221) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.41.

özelliklerinden biri, yazarların Hz. Peygamber dönemindeki türlü ıslahatçı hareketlere, kendilerinin ıslahatçı isteklerinden daha çok yer vermeleridir. Mesela Fıtrat, Hz. Peygamberin dünyadan göçüşüyle ilgili bölümde sözü, Hz. Peygamberin vasiyetine getirerek "Dünyayı abat ve ıslah etmeye rağbet edin."(222) hadisine yer verir. Bu şekilde yeniliklerde halkı ikna etmenin yine dinden geçtiğini iyi bilen Fıtrat, 1916'ya kadar görülen ıslahatçılık hareketlerinde din faktöründen de faydalanır.

Fıtrat'ın "Muhtasar-ı İslâm Tarihi"nin ilmî kuvveti hakkında fikir yürüten Baltabayev, bunu Özbekistan'da tanınmış Rus "İslâmşinas"lardan G.Sablukov ve İ.Kravkavskiy'nin "Kur'an Tercümesi ve Şerhleri"; A.Bolşekav'ın "Halifelik Tarihi", "Nayka"; L.Klimoviç'in "Kur'an Hakkında Kitab" gibi eserleriyle karşılaştırır. Mukaddes İslâm tarihini Avrupa'nın bakış açısıyla gören bu âlimlerin çalışmalarının Fıtrat'ın eseri önünde inandırıcılık ve doğruluk bakımından geride kaldığını belirtir. Dinî bilimlerde sonucun bu şekilde olması da tabiîdir. Çünkü bu âlimlerin İslâm tarihine tarafsız yaklaşmaları doğal olarak mümkün değildir. Onlar kendi inaçlarına göre Ortodoks bakış açısıyla İslâmın dünya tarihindeki yerini anlatmaya çalışırlar. Bunlar 1960'lı yıllara kadarki yayınlarında çoğu zaman İslâmı, "Cehaletin Kaynağı", "Gelişmenin Düşmanı" şeklinde değerlendirdiler. Bu âlimlerden biri olan L.Klimaviç ("Çar Rusyasında İslâm", M., 1935 adlı eserinde), "Fıtrat'ın Orta Asya Panİslâmistlerinin Babası" olarak gösterildiği devirlere bakarak onun eserinin ilmî değeri ve tertip ediliş şekli bakımından diğerlerinden üstün göründüğünü ifade eder. H.Baltabayev, elindeki bu "Muhtasar-ı Tarih-i İslâm" Moskova'daki "İmparatoriskiy İstariçeskiy Muzei"de HU 28411 numarayla kayıtlı nüshanın tam metni olmadığını, görevlilerin ifadesine göre de eserin eldeki mevcutlardan başka parçasının

---

(222) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 42.

bulunmadığını (223) söyler.

Sadece edebiyat değil, şarkın tarih ve kültürüne ait derin bilgisiyle Fıtrat, birçok kaynakta adı geçen yazma eserleri bulup değerlendirerek tarihçi yönünü de gösterir. O doğum yeri olan Buhara'nın tarihini mükemmel olarak biliyordu. Bundan olsa gerek ki Buhara Halk Cumhuriyeti Maârif Nazırlığının 30 Ekim 1920'deki kararına göre "Buhara İnkılâp Tarihi"ni yazma görevi Fıtrat ve C.Ayni'ye verilir. Fakat Fıtrat Taşkent'e çağrılmasına rağmen bu görevi tamamlamıştır.

Büyük Sovyet Komisyonunun 1936'daki yayınında "Fıtrat"ın "Orta Asya'da Yer-Su Münasebetleri Tarihi" adlı çalışması Moskova İlimler Akademisinin isteği üzerine yazılmış ve Rusçaya çevrilmiş fakat çeşitli sebepler bahane edilerek yayınlanmamıştır. . Fıtrat'ın buna benzer "Orta Asya Sulama Tarihine Ait Üç Belge", "Eski Buhara Emirliğinde Yer Münasebetlerine Dair Materyaller", "Orta Asya'da Yer-Su Münasebetleri Tarihinden Materyaller" gibi ilmî ve tarihî değeri olan bu türden çalışmaları yayınlanmamıştır.

---

(223) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.45.

4. FELSEFE

Türkistan ASSR Hükûmeti ve Türkistan ülkesinin Müslüman Bürosu Türkistan halkları mirasını toplama, öğrenme ve yayınlama kararı aldıktan sonra bu hareketi gerçekleştirmek için Nazır Torakülov, Abdurrauf Fıtrat, Leziz Azizzade'den oluşan heyet kurulur. Türkistan'ın pek çok şehrinden, köyünden toplanan folklor malzemelerini, eski kitap ve el yazmalarını bu heyet tasnif eder. Bu konuda daha önce yapılan incelemeler ve "İnsaniyet, Hakkında Nevâî Hangi Fikirde" (Taşkent, 1919)adlı araştırma, "Müslüman-ı İştirakiyun Fikirlerinin Ülke Bürosu" nezdindeki neşriyat şubesi tarafından yayınlanır. Bu şubenin başında aktif olarak bulunanlardan Leziz Azizzade'nin bildirdiğine göre Fıtrat, Nevâî'nin insanlığın tekâmülü hakkındaki felsefesini yaygınlaştırmak amacıyla onun pek çok el yazma ve taş basması eserinin nüshalarını karşılaştırarak "Nevâî'nin İnsaniyet Hakkındaki Fikri" adlı risaleyi hazırlar. Fıtrat, bazı makalelerinde düşünce ve felsefe alanında ün yapmış mütefekkirlerin pasifliğinden yakınır gibidir. Onların daha aktif olmaları gerektiğini her fırsatta dile getirmiş ve bunlara değişik yazılarında değinmiştir. Günümüzde şeyhler, inandığımız hikmet ve ahlâk âlimleriyseler, Abdulkerim Geylanî, Abdurrahman Camî, Cüneyd Bağdadî, Abdulkadir Bedil, Celaleddin Rumî tarafından açılan hikmet ve felsefe yolunu genişletmek istiyorlarsa, bu büyük ustalar gibi kitaplar yazıp, nutuklar söylesinler halkın arasına çıkıp gerçek derslerini versinler biz de onlara hizmet eder, ellerini öperiz, diyen Fıtrat, bu fikirlerini ("Sırlı Alem", sayı 2, 1991,s.7), (Yesevî Mektebi Şairleri Toğrısıda Tekşirişler, "Maârif ve Okutguçı, sayı 5-6, 1928, s. 49-52) makalelerinde dile getirir. Buhara Komünist Partisinin bir yayın organı sayılan "Tan" dergisinin 2. sayısında, yazarın "Mirza Bedil" adlı makalesi basılır. Bu, Bedil'in düşünce ve felsefe dünyasına Fıtrat'ın adımını attığı ilk

makaledir. Bu makalede Bedil'in tercümeihaliyle birlikte onun birçok felsefî görüşü tasavvufla münasebeti, felsefeyle ilgili eserlerinin tasnifi, şiirlerinin üslûbu hakkında bilgi verilir. Fitrat'tan sonra bu konuya eğilen Sovyet yazarları çoğu zaman Fitrat'ın etkisinde kalmalarına, Fitrat'ın fikirlerini savunmalarına rağmen, onun eserlerinden hiç bahsetmeyerek "Bedilşinaslık"larını devam ettirirler (224).

Fitrat, ilim adamı olarak Bedil'in eserlerine sonradan yine müracaat ederek "Bedil Bir Mecliste" (1923) isimli eseri yazar. Burada Tasavvuf ve Şark edebiyatına ait çalışmalarında Bedil felsefesinin çok gizli taraflarını tahlil eder. Bedil, devrinin insanlık anlayışına karşı çıkan, insanların çoğunun insanlık duygusundan uzak olduğunu düşünen, onlar için üzülen bir filozoftur. O,

"Her gül ki didem ab-ı İlahi hun çekiden est
Yarab çi har-ı dar dili gülşen şikestend?"

("Her bir güli ḳan tamıb turğan bir yaradan başḳa nerse emes
Bu bağçanıñ yüreginde ḳanday bir tiken sındırılgen eken ?!" Fitrat)

diye kaygılanır. Bu kaygının sebepleri üzerinde düşünür. Bedil, taklitçiliğin, usûl ve geleneklerin, din ve tasavvufun karşısında durduğunu belirtir. Görüldüğü gibi bunları eleştirir. Fitrat, bu beyiti tahlil edip yorumlarken "Bedil'in isyankârlık taşıyan büyük ruhunun sonucu" olarak söylediğini düşünür. "Her güli ḳan tamıb turğan bir yaradan ibaret" olan dünyanın sebeplerini Bedil'le birlikte kabul eder ve şairin başka manzumelerini de dikkate alarak onun dünya görüşünü anlatmaya çalışır. "İnsanın doğasında var olan birbirlerini birbirlerini taklit etme özelliği hakikat yolunun eşkiyası gibidir. Usûl ve âdetlere boyun eğmek ise, isteklerin engellenmesidir. Zamanlarını taklitlerle geçirmiş insanların dünyasıyla hakikat arasında oluşan kalın duvarları yıkarak onun

---

(224) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 47

tarafına yol açamayız... Onunla da konuşma, bu gibi şeylerden uzak dur! İşte o zaman gerçeğe erişirsin." denilerek yapılan bu yorumdan dünyanın neden şairin gözünde "her güliden kan tamıb turgan yara" oluşunu anlayabiliyoruz. Bedil'in Farsça gazelinin, Fıtrat'ın yorumuyla Nevâî'nin Türkçe söylediği:

"Âlemi zuhur eylemiş lâle ü bağ
Erür yol bağı zindan, lâlesi dağ."

beyitine ne kadar yakınlaştığını görüyoruz. Fıtrat, bununla yetinmeyip Bedil'in görüşlerini şerh etmeye devam eder: "Ben sizlere Bedil'in "Vahdet-i Vücutçu sufilerden olduğunu söylüyordum. "Vahdet-i Vücut" fikrini kabul eden sufilerin hiçbiri, Âdem ata denilen bir kişinin başta Cennet'te yaşadığını, onun kaburgasından "Havva Ana denilen bir kadın yaratıldığını sonra buğday yiyerek Cennet'ten kovulduğunu kabul etmiyor. Onların dünyada yaratılışı konusunda "devir" nazariyesi denilen kendi görüşleri var. "Devir" nazariyesinin aşağı sınıf unsurların birleşmesiyle cansız cisimlerin, onların yükselişi yolundaki hareketlerinden bitkilerin oluştuğunu, onların gelişmesiyle hayvanlar âleminin, onların tekâmül etmesinden insanların ortaya çıktığını söylüyordu. Sufilerin devir nazariyesi ile bugünkü tabiat bilimcilerin ileri sürdüğü "tekâmül" nazariyeleri arasında uzaktan benzeyiş varsa da bu iki nazariye temelden birbirinden ayrılmaktadır... Bedil'in kendisi de kitabında bu "devir" nazariyesinden uzun uzun söz etmektedir. Unsurlarının toplanışından insanlığın oluşumuna kadar işte bu yolu göstermektedir." Fıtrat, Bedil'in felsefsini açıklarken bazı beyitlerden örnekler verir. Bedil'in bu tür beyitleriyle Nevâî'nin bazı beyitleri birbirine benzer. Bunları, insanın ortaya çıkışını, en alt düzeydeki unsurların tekâmül etmesi, bitkilerden insanlara doğru yükselmesi şeklinde ortaya çıkan bir sonuç olarak ifade eder. Fıtrat'ın bunları tasavvufî bir anlayışla tahlil ettiğini görüyoruz. Hindistanlı bir Türk şairi olan Mirza Abdulkadir Bedil'in "Muhit-i Azam", "Tılsım-ı Hayret", "Urfan", "İşaret", "Divan", "Rubaiyat"

gibi 55.000'den fazla olan beyiti ve "Nuk'at" ve "Ruk'at", "Çarunsur" gibi kara mizah şeklinde yazılmış mensur eserlerini anlamak için daha nice Fıtratlara ihtiyaç var. Fıtrat, Bedil'in eserleri karşısında takdir ve hayranlığını her fırsatta yine Bedil'in şu sözüyle dile getirir: "Bedilin kitabı çok büyük bir denizdir, herkes bundan kendi kabına göre su alır (Bedil s.2)" (225).

Fıtrat, eserleri küçük antolojilerde yer almaya başladığı yıllardan itibaren yazmış olduğu birçok makalede (mesela "Tasavvuf Tarihidir" gibi) tasavvufa yakınlığını gösterir. Medresedeki öğrencilik yıllarında, ilim adamı derecesine yükseldiği her aşamada özellikle bu konuda araştırmalar yaparak tasavvufla meşgul olur(226). Onun yazdığı edebî ve ilmî eserin sayfaları arasında parlayan, ona nur veren işte bu derin inanç olsa gerek. Birçok yerde açıkça yazmasa da tasavvuftan az çok haberi olanların bu eserleri dikkatle incelediklerinde onun "Tasavvufun etkisi altındaki dünyasını" daha yakından görmeleri mümkün olacaktır. Fıtrat tasavvuf nazariyesiyle ilgili düşüncelerini 1927'lerden sonra yazdığı birçok makalede açıklar.

Fıtrat'ın bu çalışmalarının dışındaki eserlerini nasıl hazırladığını incelemeden onu İslâmcı olarak değerlendirmek yanlış olur. Sade bir müslüman olarak yaşayan Fıtrat, Panistlamistlerin faaliyetlerine katılmamıştır(227). Fıtrat'ın eserlerinin özüne inmeden yüzeyden bakınca ona, materyalistti demek gerekir. Eserlerindeki materyalist dünya görüşü ve Bedil'in felsefesini materyalizmle yorumlamaya çalışması, maddenin birleşmesi dünyanın yaratılışı, şekli, sırları, ebediliği vb. konulardaki Marksist düşünceleri (228) onu dinî

---

(225) BALTABAYEV,Hamidulla: a.g.e., s.49.

(226) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.57.

(227) ALİYEV, Ahmed: Abdurauf Abdurahim Oğlu Fıtrat, Taşkent 1991, s.14 .

(228) ALİYEV, Ahmed: a.g.e., s.15.

kurallara karşı gibi gösterir. Fıtrat ve arkadaşlarının halk düşmanı, Pantürkist, Panislâmist, gibi suçlamalarla hapse götürülmesi de bir anlamda onun fikir ve ruh dünyası hakkında fikir verir.

Bilim adamı ve yazar olan Fıtrat'ın eserleri ve faaliyeti sosyal hayatta ortaya çıkan değişmeler sebebiyle Özbek edebiyatında hiç bir zaman tarafsız bir gözle değerlendirilememiştir. Pek çok yazar, Fıtrat'ı kendi görüşüne göre şekillendirir. Bunu "Kıyamet" adlı hikâyesinde açıkça görmek mümkündür. Bazı eleştirmenlerin "Kıyamet", "Şeytannıñ Tanrığa İsyanı", "Mi'rac" ve benzeri eserlerden dolayı Fıtrat'ı "ateist" (229) olarak değerlendirmeleri konuya tek taraflı yaklaştıklarını gösterir. Ayrıca bu değerlendirmeler karşısında daha temkinli ifadelerle devrin şartlarının gereği olarak, Fıtrat'ın "ateist" göründüğünü (230) söyleyenler de yok değildir. Fıtrat'ın bazı eserlerinin ateizm propagandası maksadıyla yayınlanmış olması...(231) gibi ifadeleri, Fıtrat hakkındaki hükûmetin olumsuz düşüncelerini yumuşatmaya yönelik gayretler olarak görüyoruz. Aslında Fıtrat öz olarak her devirde benzer şeyleri söylemiş, devirlere uygun olarak kalemini hakim güçlerin emrine vermemiş, onların baskısı karşısında sinmemiştir. Din sömürücülerine, çevresindeki tutuculuğa, hurafelere ve inançları kendi çıkarlarıyla sınırlı bazı din adamlarının tutumlarına karşı çıkması, bunları edebî eserlerinde dile getirmesi rejim taraftarlarınca saptırılarak kullanılmıştır.

---

(229) RAHİMOVA, Gülşen: "Fıtrat'ın Dinî Mevzudaki Eserleri", Özbek Tili ve Edebiyatı, S.1, Taşkent, 1990, s. 56-59.

(230) VİLADİMİROVA, Dinyeli: "Kıyametni Yeniçe Okuş Tecribesi", Özbek Tili ve Edebiyatı, S. 2, Taşkent, 1993, s.15-21.

(231) GANİEV, İlham: Fıtrat'ın Tragediya Yaratış Mahareti, Taşkent, 1994, s.132.

Bunların dışında Fıtrat, "Aile", "Rehberi Necat" gibi felsefe ağırlıklı eserlerinde kurtuluş yollarını arar ve halkların tamamının kardeşlik gayesini savunur. Fıtrat'ın bu konudaki görüşlerini Erik Kerimov, şöyle belirtir: "Yazarın fikrine göre çok sayıdaki halklar ve kabilelerin tek ailesi, insanlığı oluşturur; türlü dillerde konuşmaları ve türlü dinlere mensup olmuş halkların tek ailede birleşmeleri onlar için kurtuluş yoludur. Böylece genel bir kardeşlik ve mutluluk yolu açılır"(232). Yine Kerimov başka bir yazısında, Fıtrat'ın bütün ömrü boyunca din, din adamları, hurafeler, mutaassıplık ve zulüm dünyasıyla mücadele ettiğini söyler. Onun bu sebeple din ve şeriatın savunucularını tenkit eden pek çok eseri olduğunu belirterek Kerimov şunları söyler: "O, Orta Asya ateistlerinin lideriydi. Onun toplumdaki çarpıklıkları hicvedici ruhtaki dine karşı eserleri, Özbek Sovyet edebiyatında bütün bir yönelişin başlamasına sebep oldu. Yazar'ın "Kıyamet", "Şeytannın Tanrı'ya İsyanı", "Mi'rac", "Ak Mezar", "Zehranın İmanı", "Zaid ve Zeyneb", "Kıyşık Eşan" hikâyeleri felsefî eseri "Bedil" ve tiyatro oyunu "Ruzalar" gibi eserleri dine sokulan hurafeleri ve riyakârlık yapan dindarları eleştirmektedir" (233).

Bu değerlendirmelerin eserlere göre yapıldığına dikkat edilirse, Fıtrat'ın eserlerinde çevrenin etkisini görmek mümkündür. Söz konusu devirde düşünceler sürekli gelişme ve değişmeyi gerektirmektedir. Fıtrat'ın hayatını bütünüyle gözden geçirdiğimizde bu değişmelerin kendi içinde bir bütünlük gösterdiğini ve tutarlı olduğunu görürüz. Bu sebeple daha İstanbul'da öğrenciyken yazmış olduğu "Münazara"daki fikirlere bakarak yukarıda adı geçen eserlerle görünüşte bir tezat olduğu düşünülebilir. Fıtrat'ın Münazara'daki düşünceleri için H.Komatsu şunları söyler: "....Müslümanların kendi toplumlarını

---

(232) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı S.3, 1990, a.g.m.

(233) KERİMOV, Erik: Özbek Tili ve Edebiyatı S.6, 1990, a.g.m..

Batı Avrupa'nın saldırısından korumaları için Batı Avrupa'nın müspet bilimlerini benimsemeleri gerekmekte ve bu durum İslâm prensiplerine aykırı düşmemektedir. Bu Ortadoks İslâm ıslahatçılığının iki yanı vardır. Birincisi, İslâmiyetin Müslüman toplumun gelişmesine engel olduğunu işaret eden Batı Avrupa'nın İslâmiyeti eleştirmesini cevaplandıran savunma yanı, ve ikincisi, Müslüman toplumunun bozulmasındaki kendi sorumluluklarını, özellikle bu toplumdaki yönetici sıfatını taşıyan ulemanın sorumluluklarını arayan eleştirici yanıdır. Öyle sanıyorum ki "Sırat-ı Müstakim"de M. Âkif tarafından çevrilen M.Abduh'a ait makaleler Fıtrat üzerinde etkili olmuştur..... Fitrat'ın düşüncesinde Batı Avrupa'nın saldırısına karşı bütün Müslümanların birleşmesi ve Müslüman toplumların içten değiştirilmesine önem veren 19. yüzyıldaki İslâm dünyasının en büyük filozoflarından Cemaleddin el-Afgani'nin etkisi belirgindir"(234). İşte bu şekilde Fıtrat'ın fikirlerini, eserlerinden parça parça takip ettiğimizde ayrı ayrı gibi görünen fikirlerle karşılaşmamız kaçınılmazdır.

"Rehber-i Necat", "Hint Seyyahı" gibi inkılâptan önce yazılmış eserlerinde eğitimci, âlim ve yazar Fıtrat, Müslümanlara kendi gelişme sistemini öğretmek için türlü üslûplardan faydalanır. Tamamen "Hint Seyyahı"nda böyle fikirlerin etkisini yükseltmek için mukaddes kitap Kur'an'ı Kerim'den aktarmalar yapar. Bilim ve tekniği savunan bu eserin sade insanların müracaat kitabı hâlini aldığını söyleyen A.Aliyev Fıtrat'ın Kur'an'dan yaptığı aktarmaları şöyle verir: "...Allah ta'ala Kur'an'da buyuruyor ki, ...Biz insanı akıl, yüksek değerler vererek yarattık .....Bütün yer ve gökteki şeylere sizleri hükmedici diye gönderdim." diye belirttikten sonra ardından Fıtrat'ın şu yorumunu ekler: "Yer ve gök yüzü, eşyaların bir kısmı insanların buyruğuna boyun eğmezken, Batılılar bu yelkenli gemileri ve uçaklarını nasıl yaptılar. Gördünüz mü insan Kur'an'ın hükmü ile

---

(234) KOMATSU, Hisao: a.g.m.

yüksek mahlûktur. O yer ve gök yüzüne emir verici insandır"(235) Fıtrat'ın hayatı ve yukarıda ifade ettiğimiz gibi eserlerinin tamamı göz önüne alınarak tarafsız bir anlayışla incelendiğinde her türlü faaliyetinin temelinde, uğrunda ölüme gittiği milletine hizmet duygusundan başka bir şey yatmadığı görülecektir. Kur'an'ın bu âyetlerini vermekteki maksadı da açıktır. Kendi insanını aktif hâle getirmek, düşünce ufkunu genişletmek suretiyle kendi sorunlarına sahip çıkabilecek bağımsız bir toplum oluşturmaktır. Bu amacı uğruna çalışmaya başlaması, eğitimciliğe, yeniliğe, gelişmeye gayret göstermesi, bütün halkı buna davet etmesi ve 1908-1910'lu yıllardan ömrünün sonuna kadar bu fikrinde sabit kalarak toplum için çalıştığını gösterir. Din hakkında ıslahatçılık çalışmalarına başladığında onun kişiliği hâline gelen bu temel bakış açısı değişmez.

---

(235) ALİYEV, Ahmed: a.g.m.

5. MUSİKİ

Önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi Fitrat, Ali Şir Nevaî'nin eser verdiği bütün alanlarda eser verir. İşte bu alanlardan biri de musikidir. Fitrat'ın bu konuda "Özbek Klâsik Musikası ve Unıñ Tarihi" (1927) adlı eserini görüyoruz. Bu eser, 1926 yılında "Özbekleri Öğreniş Komitesi" (varlığını yine bu eserden öğreniyoruz) tarafından sipariş edilerek hazırlanmıştır. Komite bu eseri Özbek müziğinin tarihi niteliğinde okuyuculara takdim etmese de "Özbek müzik tarihinin belirli bir devrini öğrenmek için kıymetli malzemelerdir" diye tanıtır. Bu eserin mukaddimesinde, söz konusu komite "Özbek müziğinin esaslarını belgelemek, onu teşkil eden unsurları açıklamak, geçirdiği devirleri, bütün sebepleriyle tayin etmek ve sonuçta tarafsız, ilmî verilere ulaşmak, kendimizden "musikişinaslar" yetişmediği müddetçe mümkün değil."(236) diyerek bu siparişin Fitrat'a veriliş sebebini açıklar.

Bu eserin Ali Şir Nevaî'nin "Mizan ül Evzān" adlı eserindeki aruz ölçülerinin bütün ayrıntılarını açıklayan özellikler taşıdığı ifade edilir (237). Ayrıca Fitrat, bu eserinde "halk şiirleri bizim parmak veznimizde söylenmiş şiirler" şeklinde açıklamasıyla Nevâî'nin adı geçen eserindeki halk şiiri hakkında "başka (aruzdan başka) vezin ile rast olmazdı" sözünü doğru bulmaz(238). "Keşke Arap aruzunu yazacağınıza Türk vezni, Türk müziği konusunda kitaplar

---

(236) FITRAT, (Yay. Haz. Kerimbek Hasan) Özbek Klâsik Musikası ve Unıñ Tarihi, , Taşkent, 1993, s.3.

(237) ERKİNOV,Sadir: "Fitrat-Nevâîşinas", Özbek tili veEdebiyatı, S.3, Taşkent, 1990, s.3-8.

(238) ERKİNOV, Sadir: a.g.m.

yazsaydınız" demekten kendini alamaz. Fitrat'ın bu düşünceleri yalnız bir gönül kırıklığının veya yersiz ihtirasının söze aksedişi değildir. Fitrat kendi kitabında Nevâî'den önce yaşamış ve ona çağdaş olan yirmiye yakın "musikişinas" hakkında bilgi verir. Bâbür Mirza'nın müzik konusunda verdiği bilgilere dayanarak, halk arasında "Karı Neva" adıyla bilinen makamın "Kadrî Nevâî" olması gerektiğini belirten(239) Fitrat, bu vesileyle söz konusu makamın adı ve Nevâî hakkında bilgi verir.

Fitrat'ın bu eseri hakkında M.F.Köprülü, "Hafız Derviş Ali isminde bir müellifin bence malûm olmayan bir musikî kitabından naklen Fitret Özbek Klâsik Musiki Tarihini hazırlamıştır." (240) diyerek görüşlerini belirtir.

Fitrat bu eserinin dışında bir de Özbek Müziği Toğrısıda (Alanga, No:2, 1928) adlı makale yayınlar. Bu makalede halkın zengin müzik mirasına sahip oluşunu, Özbek müziğinin özelliklerini, çalgılarını, yaklaşık olarak makam sayısını ve usûllerini göstererek bilgi verir(241). Ayrıca Özbek müziğinin iyi olmayan yanlarını,noksanlıklarınıda belirtir ve bu noksanlıkların sebeplerini açıklar. Fitrat'ın bunlardan başka musikî konularını işleyen Maârif ve Okutguçı'da yayınlanan iki yazısı daha vardır: "Şeşmakam" (1925), "Özbek Klâsik Musikası ve Unıñ Tarihi" (1926).

"Şeşmakam"da, müzik hakkındaki görüşleri değişik bir yorumla kısaca şöyle ifadesini bulur: "Dinleyince bin yıllık üzüntü, elem, dert ve hasret kanını oynatmaya başlar. O, sözde halledilemeyen "büyük ıztırap", dedelerimizin maneviyatının sahur çiçekleri..." Fakat, Fitrat'ın anladıklarını anlamak, hissetmek

---

(239) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s. 60.

(240) KÖPRÜLÜ, Fuad: Edebiyat Araştırmaları, Ankara, TTK Yay. 1966, s. 138.

(241) TURDİEV, Şereli: "Fitrat Parlak Degeni", Sovet Özbekistanı San'atı, S.11, Taşkent, 1988, s. 20-21.

için, onun seviyesinde maneviyat ve fikirlere sahip olmak gerekir (242). Başka türlü onun müzik dünyasını seslerden ve notadan anlamak oldukça zordur.

Fitrat, müzik konusunda sadece değerli eserler vermekle kalmaz, bunların yanında aktif olarak "Şark Musika Mektebi"ni kurmaya teşebbüs eder. Bu okul onun, Buhara Hükûmetine Bakanlık görevleriyle hizmet ettiği dönemlerde kurulur (243).

---

(242) GANİEV, İlham: Fitrat, İtikad, İcad, Taşkent, 1994, s.129.

(243) KERİMOV, Erik:"Özbek Tili ve Edebiyatı" No:3, 1990'daki a.g.m.

V. ESERLERİ (Toplu Olarak)

Fitrat, on dört yaşından itibaren eser vermeye başlar. Onun önce dinî, sonra edebî ve ilmî konulara yöneldiğini görüyoruz. Kendisinin 1929'da verdiği bilgilere göre makaleleri hariç 110 "basma tabak" (forma) hacminde eseri vardır. Buna 1937 yılına kadar verdiği eserler eklenince onun yayınlanan 250 "basma tabak" hacminde eserinin varlığı ve bunun yanında yine edebî ve ilmî 80-100 "basma tabak" kadar da yayınlanmamış eserinin olduğu söylenmektedir. Bu kadar çok yönlü ve zengin edebî mirası gruplandırırken önce eserlerin yazıldığı dili esas aldık. Sonra türlerine göre gruplandırdık. Makaleler ise ayrıca kendi içinde yayınlandığı derginin tarih sırasına göre düzenlenmiştir.

I-ÖZBEK TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ OLANLAR

A-Kitap ve Risaleler

a) Şiirler

1- Şiirler Türkümü, "Sada-yı Türkistan", 1914.

2- Şiirler Toplamı (Yaş Özbek Şāirleri), Taşkent,1922.

Bu şiir kitaplarının dışında değişik yerlerde yayınlanmış müstakil şiirleri de vardır. Bunlar:

1- Yurt Kaygusu, "Hürriyet", S. 62, 1918.

2- Şiir, "Kutuluş", Taşkent, 1920.

3- Mirrih Yulduzu, "İştirakiyun" 1922.

4- Behbudinin Sağanasını İzledim,1922 "Fen ve Turmuş" S.1, Taşkent 1989.

5- Kim deyey seni?, 1922; "Türkistan", 12 Ocak 1924.

6- Kar, "Uçkun", No:2,1923.

7- Benim Tünüm, "İnkılab", No:13-14, 1924.

8- Niçün ...izmegensin?! "İştirakiyun" (*)

9- Bir Az Kül (**)

10- Aççıklanma degen edin,

11- Avunçak

12- İşkimnin Tarihi

13- Yana Yandık

14- Nege Boyla

15- Şair

16- Parça

17- Şark

18- Öğüt

19- Okutuvçılar Yurtuna

20- Meniñ Keçem, "İnkılab", No: 13,14, Taşkent, 1924.

21- Kar, Elbek, Güzel Yazılar (Ders Kitabında), Taşkent, 1924.

22- Öğüt, Elbek, Güzel Yazılar (Ders Kitabında), Taşkent, 1925.

23- Pahta "Orta Asya Edebiyatı", Taşkent, 21 Kasım 1933; Özbekistan Edebiyatı, Taşkent, 1934.

b) Hikâyeler:

1- Kıyamet, Moskova,1923; Taşkent,1937; Moskova,1965; Duşenbe, 1964; Taşkent,1972.

(*) Bu şiirin tam olarak adı ve alındığı "İştirakiyun" gazetesinin yayınlanma tarihi bendeki fotokopide okunamamıştır.

(**) Bu şiirlerden nerede ve ne zaman yayınlandığı yazılmayanlar İlham Ganiev'in" Fitrat'ın Tragediya Yaratış Mahareti", (Taşkent, 1994) adlı eserden alınmıştır.

2- Mirac, "Hüdasızlar", No:1 Taşkent, 1928.

3- Zehranıñ İmanı "Hüdasızlar" No: 2, Taşkent, 1928.

4- Ak Mazar, "Hüdasızlar" No:3, Taşkent, 1928.

5- Zaid ve Zeyneb, "Hüdasızlar" No: 4-5, Taşkent, 1928.

6- Kıyşık İşan, "Hüdasızlar" No: 223, Taşkent, 1930.

7- Kız Katili. 1932'de yazılmıştır. (Yayınlanmamıştır)

8- Mirgen

c) Oyunlar:

1- Begican, Beş Perdelik Oyun, 1916.

2- Eba Müslim, Altı Perdelik Oyun, l916 (Yayınlanmamaştır).

3- Timur Sağanası, Bir Perdelik Dram, Taşkent, 1918 (Yayınlanmamıştır).

4- Oğuzhan, Bir Perdelik Dram, Taşkent, 1919 (Yayınlanmamıştır).

5- Kan, Beş Perdelik Oyun, Taşkent, 1920 (Basılmamıştır).

6- Çın Seviş, Beş Perdelik Dram, Taşkent, 1920.

7- Hint İhtilalcileri, Beş Perdelik Oyun, Semerkand-Taşkent, 1923; Berlin 1923.

8-Abulfeyzhan, (Buhara'nın idarecilerindendir) Beş Perdelik Oyun Moskova, 1924.

9- Şeytannıñ Tenrige İsyanı, Oyun, Taşkent, 1924; Moskova, 1967.

10- Arslan, Beş Perdelik Oyun, Semerkand-Taşkent, 1926.

11- Ruzalar, İki Perdelik Komedi, Semerkand-Taşkent, 1930.

12- Vase-i Kozğalanı, Dram, 1932 (Yayınlanmamıştır).

13- Tolkın, Opera librettosu, 1934 (Yayınlanmamıştır).

ç-Musikî Konusundaki Eserleri:

1- Özbek Klâsik Musikası ve Onun Tarihi, Semerkant-Taşkent,1927.

d-Dil Konusundaki Eserleri:

1- Ana Tili (Ders kitabı), (Şakircan Rahimî ve Kayum Ramazan ile birlikte) Taşkent, 1918.

2- Nutk, 1921'de yapılan Birinçi Ülke Til ve İmla Kurultayının çıkardığı kararlar, Taşkent, 1922.

3- Sarf, Taşkent, 1924-1930.

4- Nahiv, Taşkent, 1925.

5- En Eski Moğol Tili Lûgati (Basılmamıştır).

e) Edebiyat Nazariyatı:

1- Okuv, Taşkent, 1917.

2- Edebiyat Kaideleri, Semerkant-Taşkent, 1926.

3- Aruz Hakkında, Taşkent, 1936.

f) Tarih, Kültür ve Edebiyat Tarihiyle İlgili Olanlar:

1- Şark Siyaseti, Taşkent, 1919.

2- İnsaniyet Hakkında Nevayi Hangi Fikirde, Taşkent, 1919, "Sırlı Alem" No:2, 1991.

3- Bedil, Bir Mecliste, Moskova, 1923; Taşkent, 1924.

4- En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri, Semerkant-Taşkent, 1927.

5-Türk Edebiyatı Numuneleri (Edebiyatmızın Tarihi İçin Materyaller) Semerkant-Taşkent, 1927.

6- Çağatay Edebiyatı, "Kızıl Kalem", İkinci Kitap, Semerkant, 1927.

7- Özbek Edebiyatı Numuneleri, Birinci Cild, Semerkant, 1928.

8- Özbek Edebiyatı Numuneleri, (1. kitap) Semerkant-Taşkent, 1929.

9- Ömer Hayyam, 1.kitap "Kızıl Kalem" mecmuası, 1928.

10- Fars Şairi Ömer Hayyam, Semerkant-Taşkent, 1929.

11- Edebî Miras ve Çağatay Edebiyatı (A.Haşimov ile birlikte hazırlamıştır), "Kızıl Özbekistan", 16-17 Temmuz 1929.

12- Kadimgi Türk Edebiyatı İzlenişleri, Semerkant, 1930.

13- Meşreb, "Nauçniya Mıslı", No: 2 Semerkant-Taşkent, 1930.

14- Özbek Edebiyatı Tarihi (Feodalizm Devri) 1934 (Basılmamıştır).

15- Fars Edebiyatının Tarihi, 1935 (Basılmamıştır).

16- Firdevsinin Hayatı ve Eserleri (Basılmamıştır).

17- Buhara'da İnkılâp Tarihi (S.Aynî ile birlikte hazırlanmıştır).

18- Eski Buhara Hanlığında Yer (mülkiyet) İlişkileri Hakkında Materyaller, (Basılmamıştır).

19- Orta Asyanın Sulama Tarihinden Üç Belge (Basılmamıştır).

20- Orta Asya'da Yer (mülkiyet) İlişkileri Tarihinden Materyaller, (Basılmamıştır).

g-Tercüme Eserleri:

1- İ.Gasprinskiy, Müsülmanı Darur Rahat, 1914.

2- Kemal Şemsi, İlmi Hendese, Taşkent, 1920.

3- Neriman Nerimanov, Lenin ve Şark, Moskova, 1924.

4- Mahmud Kaşgarî, Divanü Lügat-it Türk, (Basılmamıştır).

5- Binbir Gece, Tanlanğan Ertekler (Basılmamıştır).

6- Sadi, Gülistan(*)

h- Diğerleri:

1- Islahat ve Buhara, Taşkent, 1917

2- Yaş Buharalıların II. Kurultay Kararı, 1919

3- Taktik, Yaş Buharalıların III. Kurultay Kararı, 1919.

4- Yaş Buharalıların III. Kurultayı, 1919.

5- Sercuhan Aynî S. Següzeşti yaki Taciki Kembegel yaki Adına, Semerkant, 1927; Duşenbe, 1931.

(*) Yayınlandığı yer ve yıl yazılmayanlar, İlham Ganiev'in "Fitratnıñ Tragediya Yaratış Mahareti" (Taşkent, 1994) adlı eserinden alınmıştır.

B- Makaleler(*)

a) Hürriyet (Semerkant)

1- İttifak Eteylik, S. 25 , 25 Temmuz 1917; "Yaşlık", Sayı:10, 1990.

2- Yurt Kaygusu S.26 28 Temmuz 1917; "Fen ve Turmuş" No: 7, Taşkent, 1990.

3- Yaşlar Vazife Başına!, S.27.

4- Üçüncü Siezdnin (Kurultay), Bir Kararı Münasebeti İle, S. 28, 4 Ağustos 1917.

5- Saylav Yakınlaşdı, S.29, 2 Ağustos 1917; "Hayat ve İktisad", No:1, Taşkent, 1990.

6- Azık Meselesi, S.30, 15 Ağustos 1917.

7-Kızıl Tilli Kızımızın (Faziletli Kızımızın)(**) Hakimane Nutukları Münasebetiyle, S. 30.

8- Yurt Kaygusu, S.31, 18 Ağustos 1917; "Fen ve Turmuş" No:7, Taşkent, 1990.

9- Saylav Yakınlaştı, S. 32, 23 Ağustos 1917.

10- Buharanın Askeri, S.32, 23 Ağustos 1917.

11- Müslümanlar Gafil Kalmayın!, S.33, 25 Ağustos 1917; "Yaşlık" No: 10, Taşkent, 1990.

12- Birinçi Çaremiz, S. 34, 29 Ağustos 1917.

13- İkki Ruhiyat, S.35, 1 Eylül 1917.

14- Şurayı İslâmiyenin Hatası,S.36, 5 Eylül 1917.

(*) Bütün makaleler yayılandığı yer ve yıla göre guruplandırılmıştır.

(**) BALTABAYEV, Hamidulla'nın tesbitlerine göre (henüz yayınlanmamıştır) aynı makalenin adı "Faziletli Kızımızın..." şeklinde başlamaktadır.

15- Bu Kün,S.37, 7 Eylül 1917.

16- Buharanıñ Askeri , 29 Eylül 1917.

17- Kara Haber, S.43.

18- Sulh için,S.45.

19- İttifak Eteylik (Edelim), S.46.

20- Yurt Kaygusu, S.47,31 Ekim 1917; "Fen ve Turmuş", No:7, Taşkent, 1990.

21- Buhara Uleması, S.48.

22- Siyasî Hâller, S.49, 7 Kasım 1917.

23- İş Zamanı Ötmesin (Geçmesin), S.50, 1917.

24- Yeni Hükûmet, S. 52,1917.

25- Buhara Hanlığında Açlık, S.53, 1917.

26- İnkılâb, S.54, 1917.

27- Yaşırın Muahideler, S.55, 1917.

28- Maârif, S.56, 1917.

29- Muhtariyet, S.57.

30- Türkistan Muhtariyeti, S.58, 8 Aralık 1917.

31- Buharanıñ Hâli, S.62, 1918.

32- Türkistanda Ruslar, S. 63-64 1918.

33- İngiliz Oyunları, S.64, 1918.

34- Taksim-i Amal, S.67, 1918.

35- Buharada İnkılab, S.69, 72, 75,1918.

36- Cemiyet-i Hayriye, S.72, 19 Şubat 1918.

37- İngiliz ve Türkistan, S.82, 29 Mart 1918.

38- Ahvalî Hazira, S.85, 1928.

39- Mekteb Kerek, S.86, 1918.

b) Uluğ Türkistan (Taşkent)

1- Buhara Yaşları Hakkında, 30 Mayıs 1919.

c) İştirakiyun (Taşkent) (*)

1- Tilimiz, 12 Temmuz, 23 Ağustos 1919; "Özbekistan Edebiyatı ve Sanʿtı" Taşkent, 4 Mayıs 1990; "Yaşlık" No:5, Taşkent, 1990.

2- Zuhaki Meran Münasebetiyle, 23 Ekim 1919.

3- Şiir ve Şairlik, Edebî Mahasebe, 24, 25 Temmuz; 1, 30 Ağustos 1919.

4- Şark Siyaseti, 25, 26 Ekim 1919.

5- Hâlime Operası Hakkında, 29 Kasım 1920.

6- Yığla İslâm, 1919? 1920.

ç) Tang (Buhara)

1- Tedrice Karşı, S.2, 1920.

d) Uçkun (Buhara)

1- Maârif İşleri, No: 2 Eski Buhara, 1923.

e) Maârif ve Okutguçı (Semerkant)

1- Nevaînin Farsî Şairliği ve Onun Farsî Divanı Hakkında, 1925.

2- Kutadgu Bilik, No:21, 1925.

3- Şeşmakam, 1925.

4- Mukaddimetül Edeb, No:10, 1926.

5- Sanʿatın Menbaı, No:5, 1927.

6- Ahmad Yesevî, No: 6-7, 1927.

7- Özbek Klâsik Musikası ve Onun Tarihi, 1927.

8- İmlâ Konferansı Münasebetiyle No: 3, 1927.

(*)"İşytirakiyyun"da bu yazıların dışında başka makaleler de vardır. İştirakiyyun'u tararken bunların tarih ve numaralarını tesbit ettim. Bu yazıların fotokopilerini sınırlı imkânlar içinde alırken birçoğunun isimleri maalesef okunamayacak kadar kötü durumda olduğundan bunların sadece tarih ve numaralarını verebiliyorum. 11 Nisan 1919 No:89, 12 Haziran 1919 No:110, 18 Haziran 1919 No:116, 12 Temmuz 1919 No:132, 13 Temmuz 1919 No:133, 25 Temmuz 1919 No:140, 5 Eylül 1919 No:170, 24 Eylül 1919 No:181 vb.

9- Yesevî Mektebi Şairleri Toğrısıda, No: 5-6, 1928.

10- Hibetül Hakayık, No:10, 1928.

11- Özbek Şairi Turdî, No:12, 1928.

f) Kızıl Özbekistan (Taşkent)

1- Yapışmağan Gerçekler, Ortak Baybulatovğa Açık Hat, 15, 16 Eylül 1919; "Yaşlık", No:5, Taşkent, 1990.

2- Özbek Tilinin Sarfı Toğrısıda, 9 Temmuz 1925.

3- Özbekçe Til Sabaklığı, 30 Nisan 1926.

4- Eski Mektebleri Nime Kılış Kerek?, 6 Mart 1927.

g) Alanga (Semerkant)

1- Türk Müsikası Toğrısıda, (Türk Müziği Hakkında) No: 2, 1928.

2- İmlâ Konferansı Münasebetiyle, No:3, 1928.

3- Şarkta Şahmat, No: 4, 1928; "Şark Yulduzu" No:2, Taşkent, 1990.

4- 16. asırdan Sonraki Özbek Edebiyatına Umumi Bir Bakış, No: 8-9, 1929.

5- Muhammed Salih, No:10, 1929.

6- Ferhad ü Şirin Destanı Toğrısıda, No: 1-2, 1930.

ğ) İlmî Fikir (Taşkent)

1- Meşreb, No:2 1930.

h) Orta Asya Edebiyatı (Taşkent)

1- Acayib Ortalık, 21 Kasım 1933.

2- Fars Edebiyatı Zencirleri, 7 Haziran 1934.

ı) Meş‹alė (Taşkent)

1- Ertekler ve Hakikatler, (Firdevsinin bin yıllık jübileyi münasebetiyle), No:1, 1934.

i) Sosyalistik Fen ve Teknika (Taşkent)

1- A. Firdevsî, S.10-11, 1934.

j) Özbekistan Şura Edebiyatı (Taşkent)

1- Ebulkasım Firdevsi, No: 7-8, 1934.

k) Özbek Sovyet Edebiyatı (Taşkent)

1- Ebulkasım Firdevsi Zamanı ve Onun Muhiti,No: 10 1936

II. ÖZBEK TÜRKÇESİ ile YAZILMAYANLAR

A-Kitap ve Risaleler

a) Şiirler

1- Sayha, Milli Şiirler, (Farsça) İstambul, 1329 (1911), (1909), (1912) (Tarihler farklıdır. 46-25).

2- Uçkun Şiirler Toplamı, (Türkiye Türkçesi) Moskova,1921.

Not: "Hürriyet" S. 51'de yayınlanmış Hücum-ı Âlem adlı (Farsça) iki şiir.

b) Hikâyeler

1- Münazara, (Farsça) İstambul, 1909-1910; (Rusça) Taşkent, 1911, (Türkiye Türkçesi) Taşkent, 1913.

2- Beyanat-ı Seyyah-ı Hindi (Farsça) İstambul, 1911.

b) Dilbilgisi

1- Sarfı Zebani Taciki,(Tacikçe) Semerkant, 1925.

c- Tarih Kültür ve Edebiyat

1- Muhtasar-ı Tarih-i İslâm, (Farsça) Semerkant, 1914, Özbekçe, 1928.

2- Lebsidkiy Poet Amar Hayyam, (Rusça) (Perevad, Kommentarii, Novıe Material) Semerkant-Taşkent, 1929.

3- İssledovenie o Steroi Tüyurskoy Literatüre, (Rusça) (En Eski Türk Edebiyatına Dair Araştırmalar) Semerkant-Taşkent, 1930.

4- Tarih-i Edebiyat-ı İran Hamin Ça (Tacikçe).

5- Devr-i Hükümran-ı Amir Alimhan (Tacikçe), Taşkent, 1930.

ç) Diğerleri

1- Mevlüd-i Şerif, Yahud Müraatı Hayrül Beşer, Taşkent, 1914.

2- Rehber-i Necat, (Farsça) Petrograd, 1915.

3- Aile, (Vezifeyi Hanadarı) (Farsça), Bakü 1916.

4- Şurışı Vaseyi, (Tacikçe) Semerkant, 1927.

5- Percidskiy Poet Amar Hayyam, (Perevad, Kommentarii Navie Materiali) Semerkant-Taşkent, 1929.

6- Telgraf, B.İ.Leninü at III Siezde Miladobuharçev-Komministov (Bolşevikov)

7- Telgraf, Kominternga Yaş Buharalıklarnın III. Sieziden

B- Makaleler

a) Buharayı Şerif (Buhara)

1- Mektub ve İdare, (Farsça), 19 Nisan 1912.

2- Feryad, (Farsça), 29 Haziran; 3 Temmuz 1912.

3- İstikbâl, (Farsça), 17 Temmuz; 14 Ağustos 1912.

b) Ayna (Semerkant)

1- Hayat ve Gaye-i Hayat, (Farsça) No:3, 1913.

2- Menfaat, (Farsça) No:4, 1913.

3-Ta<zinayı Tadib, (Farsça) No: 6, 1914; Buhara,1992.

c) Şura (Orenburg)

1- Cehalatge Ta<sibge (Tatar Türkçesi) No:2 , 1917; Halk Sözü Taşkent, Kasım 1991.

ç) Rehber-i Daniş (Semerkant)

1- Layiha-yı Elifba-yı Nam-ı Tacikî (Tacikçe) No:3, 1927.

2- Seyfi İsferengi, (Tacikçe) No: 3, 1928.

3- Der Gidi Elifba-yı Taze, 1928.

4- Der Gidi Elifba-yı Nav, 1928.

d) Beva-yı Edebiyat-ı Sosyalisti (Taşkent)

1- Firdevsi. Zaman ve Muhiti, (Tacikçe) No: 5-6, 1934.

e) Literatüre Sredney Azii

1- Çep Persinskoy Literatüri Zamknute (Fars Edebiyatının Kapalı Zenciri) 1934.

İNCELEME

FITRAT'IN GRAMERCİLİĞİNİN TÜRKİYE'DEKİ GRAMER ANLAYIŞLARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

I. TERİMLER BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA

Bilim dallarının, sanat va meslek kollarının özel kelimeleri olarak tanımlanan terimler konusunda Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün desteğiyle oldukça büyük yol alınmıştır. Türkçülüğün Esasları'nda ' ifadesini bulan Gökalp'in görüşlerinin (1) bir anlamda resmiyet kazanmasına dayanan bu çalışmalar daha sonraki yıllarda durma noktasına gelmiş olmalı ki günümüzde yabancı asıllı terimlerin sayısı Türkçe terimlerin yanında oldukça fazladır

Bin yıldan fazla bir zaman içinde bilim ve sanatla uğraşarak takvim, astronomi, felsefe, matematik, tıp, lengüistik gibi alanlarda çok önemli eserler ortaya çıkarmış olan Türklerin terim konusuyla ilgilenmemiş olmaları elbette düşünülemez. Türkler, gelişmesinde ve yayılmasında büyük payları olan İslâm uygarlığının temsilcileri olmuşlardır. 10. yüzyıldan sonra Araplara ve diğer yabancılara Türkçeyi öğretmek için yazılan eserlerdeki dil, Arapça bazen de Farsçadır. Bu uygarlığın dili Arapça olduğundan terimler de Arapçadan karşılanmıştır. Anadolu Türkçesinin ilk dönemiyle daha sonraki Osmanlı Türkçesi döneminde Arapça terimlere ilgiyi gösteren pek çok örnek vardır. Ancak 15 ve 16. yüzyılda Türkçeye çevrilen fıkıh ve özellikle tıp kitaplarında Arapça terimlerin yanında onları açıklayan pek çok Türkçe terimin olması ilgi çekicidir (2).

Terimlerin genellikle Arapça olması Türkçenin bilim dili olarak gelişmesini olumsuz yönde etkilemekle kalmamış, Türkçe düşünmeyi, Türkçe düşünme ve anlatmayı da engellemiştir (3).

---

(1) GÖKALP, Ziya: Türkçülüğün Esasları, M.E.B. Yay. İstanbul, 1990, s. 113-139.

(2) ZÜLFİKAR, Hamza: Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara, 1991, s.1.

(3) ZÜLFİKAR, Hamza: a.g.e., s. 2.

Terimleri ve tanımları sağlam olan bir bilim, matematik bir özellik kazanır (4).Türk dilinin temelini oluşturan kurallar ve işleyiş sistemi, terimler için de bir yol gösterici, bir rehber olduğu için değişen her bir şekil ayrı bir terimle karşılanmalıdır.

Bir bilim dalının terimleri, o bilimin temelidir. Terimleri çok olan bilim, gelişmiş olan bilimdir.

Türkiye Türkçesinde terimlerin bir sorun olarak ortaya çıkması, Tanzimat döneminde sadeleşme hareketleriyle başlar. Terim konusuna, Süleyman Paşa, Ali Suavi, Şemseddin Sami, Hüseyin Cahid Yalçın ve Ziya Gökalp gibi daha birçok tanınmış sima eserleriyle katkıda bulunmuşlardır.

Terimler konusunda Türkçenin ne kadar işlek ve elverişli bir dil olduğunu kapsamlı bir şekilde bol örneklerle ortaya koyan Hamza Zülfikar, "Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları" adlı kitabında Cumhuriyet dönemindeki çalışmaları yorumlayarak görüşlerini şöyle belirtir: "Geçen yüzyıldan bu yana terimler üzerinde yoğun tartışmalar yapılmıştır. Cumhuriyetten önce yapılan tartışmaların önemli bir bölümü Arapça köklerden yapılan terimlerle ilgilidir. Bunlara Batı kökenli terimler üzerinde yapılan bazı tartışmalar da katılabilir.

Türkçenin gelişme evrelerinde dile karşı gösterilen duyarlılığın sonucu olarak ileri sürülen benzeri düşünceler yanında sorunun çözümüne dokunulmamıştır. Kolayca eleştirenler, yapılanları beğenmeyenler, doğrusunun ne olduğunu göstermemişlerdir. Türkçenin işlek bir dil olduğunu savunanlar doğru türetmenin örneklerini verememiş, Türkçe köklerden herhangi bir kelime veya terim türetmemişler, terimlere el sürmemişlerdir " (5)·

---

(4) HATİBOĞLU, Vecihe:Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, TDK yay. Ankara 1969, s.5·

(5) ZÜLFİKAR, Hamza: a.g.e., s.15·

Türkiye gramerciliğinde bu karışık terimli denilebilecek dönemin sürdüğünü son yıllara kadar görüyoruz. Günümüzde Hamza Zülfikar'ın adı geçen çalışmasıyla Zeynep Korkmaz'ın "Gramer Terimleri Sözlüğü"nü toparlayıcı, birleştirici eserlerden saymak gerekir.

Korkmaz, Cumhuriyet dönemindeki terim çalışmalarını daha önceki dönemlerle karşılaştırarak görüşlerini şöyle ifade eder: "Cumhuriyet devrindeki terim çalışmaları, Türkçeyi yüksek düzeyde bilim ve kültür dili hâline getirme hedefinin gereği olarak ayrı bir konu hâlinde ele alınmıştır. Çalışmalar dil inkılâbının temel felsefesine uygun bir yol izlediğinden nitelik bakımından daha önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak bir özellik taşır. Dolayısıyla Türkçe ve Türkçeleşmiş köklerden Türkçe terim yapma yöntemine dayanır. Aynı durum gramer terimleri için de söz konusudur[1] GTS-IX. Diğer kelime türetmelerinde olduğu gibi terim türetmenin temelinde yatan bu iyi niyetli düşüncelerin uygulama alanındaki sonuçlarını görmek oldukça zor.

Özbek Türkçesinde ise terim konusunda Fitrat ve çağdaşlarından önceki çalışmalar tam olarak bilinmiyor. Ancak "Sarf"ın 5 inci baskısında yer alan bilgilerden o devirde "İmlâ-Istılah Komisyonu" adı altında bir komisyon oluşturulduğunu öğreniyoruz. Bu komisyon, önce Lâtin alfabesi için kabul edilen esasları uygulamaya başlar. İmlâyı düzeltme girişiminde bulunur. Bu çalışmaların yanında bazı terimleri de değiştirerek yerlerine yeni terimler kabul eder.

"Komisyon tarafından kabul edilen terimler kesin olup bütün okul kitaplarında da bu terimler kullanılacaktır." (S-2) şeklinde bağlayıcı bir karar alınmasına rağmen, komisyonda bazı terimler hakkında değişik görüşler ortaya atılır. Yani, kelimelerin ötesinde terimlerde bile kesinlikle ısrar edilmez, kullananın tercihine bırakılır. Bazı kavramlar için her iki terimin de (süfet- turık,

fi'l-ḳılıḳ) kullanılması kararına varılır. Bu kararda bunlardan birinin zamanla kaybolacağı düşüncesi etkili olmuştur.

"Dil ve onun terimleri konusundaki çalışmaların henüz birinci devrini yaşıyoruz. Onun için dilimizin kurallarını bütün olarak ortaya çıkarıp terimlerini sabit hâle getiremedik. Yeni başlayan çalışmaların hepsinde bu türlü sıkıntıları çözmenin imkânı yoktur." (N-2) diyen Fitrat, terimlerin kesin olmadığını, bu konudaki çalışmaların devam etmesi gerektiğini belirtir. Fitrat, bu terimler tesbit edilirken tanınmış dil öğretmenleriyle birlikte hareket etmeye çalıştığını anlatır. "Çok uzun yıllardan beri kör bir taassup esasına dayanarak aramızda varlığını sürdüren birçok bozuklukları kesinlikle attık." sözünden terimler konusunda bizden pek farklı olmadıklarını, bu durumlardan kurtulmak için kendilerinin ciddi adımlar attıklarını anlıyoruz. Şekilden şekile gire gire Lâtin alfabesine geçmekten başka çare olmadığına herkesin inanmasıyla inkılâptan sonra başlayan imlâ meselesini çözme konusunda hayli yol alırlar. Bu türlü çalışmaların yanında dil ve kurallarını da ele almaya başlarlar. Yabancı kültürlerin olumsuz etkisinde kalan şehir dillerinden uzakta, dağlarda yaşayanların konuşma dilinde varlığını sürdüren kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık uyumunun yazıda uygulanması kararı alınır (6). Alınan bu kararlardan olsa gerek "Sarf"ın 5 inci baskısıyla önceki baskıları arasındaki terimlerde imlâ farklılıkları (sifetler > süfetler, tavuş > tavış gibi) vardır. Ayrıca bazı terimler de değiştirilmiştir (yasama isimler>yasama atlar, heligi fi'ller>ḥazırġı fi'ller). Bizim incelediğimiz terimler düzeltilmiş kabul edilen 5 inci baskının terimleridir.

"Sarf" ve "Nahiv"deki terimlerin çoğu günümüz Özbek Türkçesi gramer terimlerinin temelini oluşturmuştur. Türkiyedeki terim çalışmalarının başlangıcı

---

(6) FITRAT: "İmlâ Konferansı Münasebetiyle", Maarif ve Oḳutġuçı, S.3, Mart 1927.

Fıtrat'ın çalışmalarından çok önce olmasına rağmen, Fıtrat'ın bu konuda aldığı yolun Türkiye'de günümüzde bulunulan noktadan daha ileride olduğunu görüyoruz. Bu iki eserde geçen 166 terimin karşılığı, 128 terim (yaklaşık % 77'si) kavram olarak Türkiye gramerciliğinde aynen veya farklı kelimelerle kullanılmaktadır. Geriye kalan otuz sekiz terimin bizde doğrudan karşılığı yoktur. Bizde olup da bu eserlerde kullanılmayan ve açıklamalarla ifade ettiğimiz sadece iki terim (geçişsiz fiillerden geçişli: oldurgan, ikinci derecede geçişli: ettirgen) vardır.

Bu iki eserdeki 166 terimden altmış üçü *(anık ḫabar gepi, anıksız ḫabar gepi, aşıkma fi<l, aşırma süfet, atlaşdırılğan süfet, atlaşkan süfet, başlav fi<li, boldırış fi<li, bolışlı fi<l, bolışsız fi<l, fi<l, cins süfeti, davām fi<li, èşitilgen fi<l, gep, ḫabar gepi, ḫāl, ḫāl fi<li, ḫazırğı fi<ller, ḫazırğı zaman, herif, hica, ḫikeye fi<li, ḫususî uyuşmalar, ıstılaḥ, imlā, kayğurışlı gep, kèlgüsi fi<ller, kiçiklengen süfet, kineye gep, koşma fi<ller, ḳozğatış fi<li, körilgen fi<l, küçeytme gep, meçhul 'belgisiz', neḥv, nisbet süfeti, oḫşaş süfeti, ortaḳlıḳ fi<l, ortaḳlıḳ süfeti, ötim fi<l, ötinç fi<l, ötken fi<l, özlik fi<l, selt fi<l, serf, sonğı zaman, soraş gepi, soravlı tanış gepi, süfet, süfetli, süfet uyuşması, şert, şert fi<li, şertli gep, tèskeri şertli gep, tilek gepi, tüb süfet, <umumî uyuşma, ündeşli gep, yaḳınlaş fi<li, yasama süfet, zaman bèlgisi, zamansız fi<ller)* kısmen veya tamamen yabancı asıllıdır. (Bu sayı bütün terimlerin % 37'sine tekabül eder), Bunların karşılığı olan TT'de kullanılan 128 terimden seksen altı tanesi kısmen veya tamamen yabancı asıllıdır. *(zamir, mübalağa sıfatı, isim, şahıs zamirleri, işaretler, hece, unsur, emir, niteleme sıfatı, zaman zarfı, fiil, cümle, haber cümlesi, zarf, zarf fiil, harf, imlâ, edat, işaret zamirleri, alet adı, nahiv, nispet sıfatı, şahıs, şahıs ekleri, ünlem cümlesi gelecek zaman, işteş fiil, geçişsiz fiil, kelime, sıfat, şartlı cümle, köşeli parantez, hitap kelimesi, olumlu emir, olumsuz fiil, tezlik fiili, virgül, parantez, zarf fiiller vb).* Bunların oranı ise % 67'dir.

Fıtrat'ın kullandığı bu terimlerden altmış tanesi (% 37'si) tek kelimeden oluşurken, bunların karşılığı olan Türkiyedeki gramer terimlerinin kırk yedi tanesi (% 37'si) tek kelimeden ibarettir. Yine Fıtrat'ın kullandığı bu tek kelimelik altmış terimden kırk altı tanesi (% 77'si) Türkçe asıllıyken, günümüz TT gramerciliğindeki kırk yedi tek kelimelik terimden yirmi sekiz tanesi (% 63'ü) Türkçe asıllıdır. Terim dar anlamlı, dar alanlı yani anlam sınırı sonuna kadar daraltılmış isimler(7) olduğu için yerlerini tam doldurmaları gerekir. Bilindiği gibi terimleri tek kelimeden ibaret olan diller genellikle ifade yönü güçlü olan dillerdir. Bir dilde bir kavramın ifade edildiği kelime sayısı o dilin gücü hakkında fikir verir. Her yönüyle güçlü ve bu gücünü tarihî seyir içinde lehçe ve şivelerde gösterdiğini bildiğimiz Türkçenin terim bakımından Doğu sahasındaki bu gelişmiş durumuna karşılık Batı sahasındaki bu zayıf kalışının sebeplerini düşünürken, bilimde hiç eksilmeyen yabancı kültürlerin etkisiyle birlikte siyasî iradenin dil ve kültürle olan ilgilerini de unutmamak gerekir.

Fıtrat'ın kullandığı terimlerden, 106 adetinin (% 63'ünün) iki ve daha fazla kelimelik terim olmasına karşılık, "Sarf" ve "Nahiv"deki terimlerin karşılığı olan Türkiye gramerciliğinde seksen bir adet % 63) iki ve daha fazla kelimelik terim vardır. Genel kavramların isimlendirilmesi konusunda bu iki ve daha fazla kelimelik terimlerin oranlarının eğitliği ilgi çekicidir. Bunun yanında, Fıtrat'ın kullandığı iki ve daha fazla kelimelik terimler bizdeki terimlerden sayıca çoktur. TT'deki seksen bir adet birden fazla kelimelik terimden on dördü Türkçe asıllıyken, diğerinde 106 adet birden fazla kelimelik terimden elli altısı Türkçedir. Bu iki kelimelik terimler yabancı oluşları bakımından incelendiğinde bunların Fıtrat'ta elli tanesi (bu, çift kelimelerin % 47'si eder), günümüz TT gramerciliğinde altmış yedi tanesi (bu, çift kelimelerin

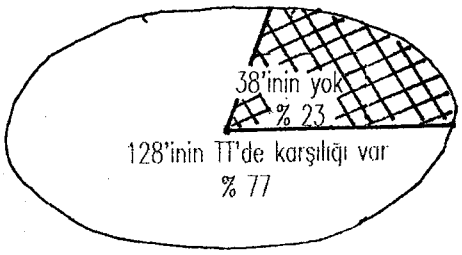
---

(7) HATİBOĞLU, Vecihe: Kelime Grupları ve Kuralları, Belleten TDAY, Ankara, 1963, s. 203-244.

% 81'i eder) yabancı asıllıdır. Görüldüğü gibi Fıtrat'ın iki kelimelik yabancı asıllı terimleri, sayıca TT gramerciliğindeki terimlere yakın olmasına rağmen, bunların oranı TT'ye göre oldukça düşüktür.

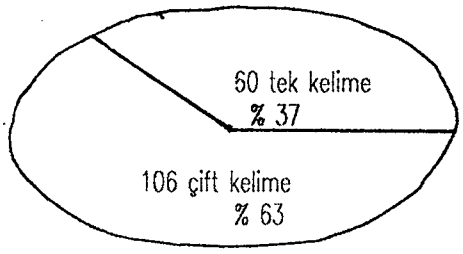
TT'deki terimlerden ikisinin Sarf ve Nahiv'de karşılığı yoktur. Bunlar açıklamalarla ifade edilir. Sarf ve Nahiv'de olup da TT'de karşılığı olmadığı için açıklamalarla ifade edilen otuz sekiz adet terim vardır.

Fıtrat'ın terimlerinin doğru ve isabetliliğini günümüz Özbek Türkçesinin gramerinde de yer almasından anlıyoruz. Fıtrat'ın kullandığı terimlerden pek çoğu olduğu gibi, bir kısmı ise bazı ses değişiklikleriyle (süfet > sıfat, boğun > boğın, tavış > tavuş, soraş almaşları > sorak almaşları, söylevçi > sözlavçı, ünli > ünlü, şert > şart vb.) günümüz Özbek Türkçesi gramerinde (% 50'si) yer alır.

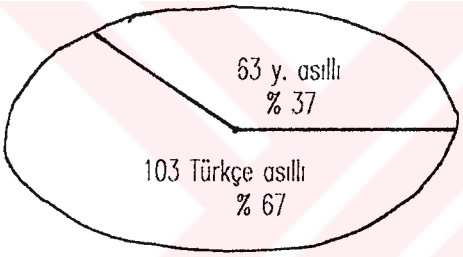

Fıtrat'ın kullandığı toplam 166 terimin

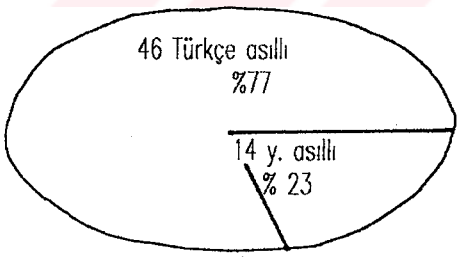
FITRAT'TA

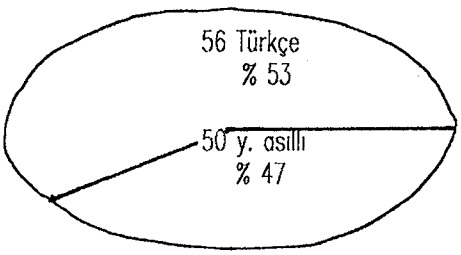
166 terimin

166 terimin

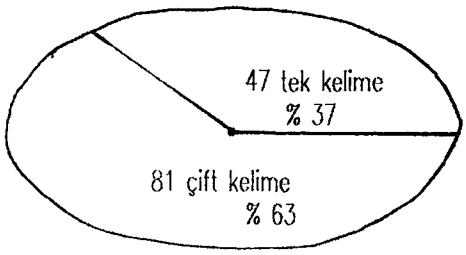

60 tek kelimelik terimin

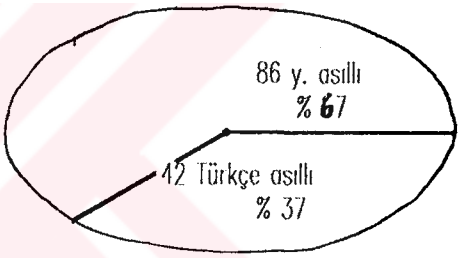

106 çift kelimelik terimin

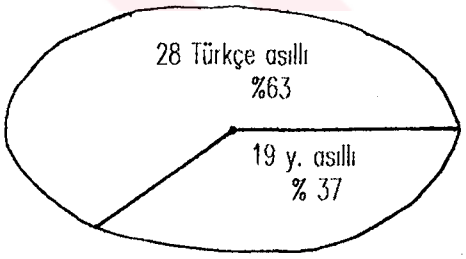
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE

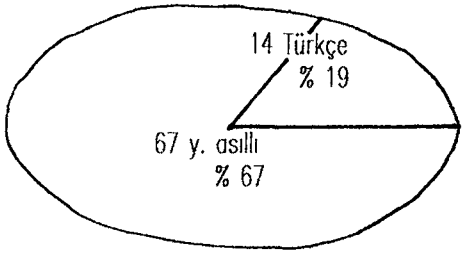
128 terimin

128 terimin

47 tek kelimelik terimin

81 tek kelimelik terimin

TERİMLERİN KARŞILIKLI OLARAK ORANLARI

SARF'TA ve NAHİV'DE KULLANILAN TERİMLER

-A-

almaş	: zamir
anıḳ ḫabar gepi	: (açık, belirgin bildirme cümlesi) (*)
anıḳlanğan	: tamlanan
anıḳlav bèlgisi	: ilgi hâli eki
anıḳlavçı	: tamlayan
anıḳlav uyuşması	: isim tamlaması
anıḳsız ḫabar gepi	: (açık olmayan haber cümlesi)
artıklık süfeti	:(fazlalık sıfatı)
aşıḳma fi'li	: süreklilik fiili
aşırma san	: (abartma ifade eden, genel sayı isimleri)
aşırma süfet	: (abartma sıfatı)
at	: ad, isim
atama	: adlandırma, terimleştirme
at almaşları	: şahıs zamirleri
atlaşdırılğan süfet	: (isimden isim yapma ekiyle isim olan sıfat)
atlaşḳan süfet	: (donarak kalıcı isim oluşturan sıfat-fiiller)

-B-

bab	: çatı

(*) Doğrudan Türkiye Türkçesinde karşılığı olmayan terimlerin anlamı, parantez içinde açıklanarak verilmiştir.

barış toldırğıçı : yönelme tamlayıcısı, yer tamlayıcısı

başlav fi<li : (başlama fiili)

bėlgiler : işaretler, ekler

birgelik toldırğıçı : beraberlik tamlayıcısı

birlik : teklik

birlik-köblik : teklik-çokluk

bir tınış bėlgisi : noktalı virgül

boğun : hece

boldırış fi<li : yeterlik fiili

bolışlı buyruḳ : olumlu fiil

bolışlı fi<l : olumlu emir

bolışsız buyruḳ : olumsuz emir

bolışsız fi<l : olumsuz fiil

bölek : unsur, bölüm, parça

buyruḳ : emir

-C-

cins süfeti : nitelik sıfatı

-Ç-

çağ : zaman zarfı

çama san : (tahminî sayı, belirsizlik sıfatı)

Çığatay Tili : Çağatay Dili

Çığatay Edebiyatı : Çağatay Edebiyatı

çıḳış toldırğıçı : yer tamlayıcısı (çıkma tamlayıcısı)

çızıḳ : çizgi

çozğı : ünlü ses

çozğısız : ünsüz ses

-D-

davām fi<li : tezlik fiili

dāyımlıḳ süfeti : (süreklilik ifade eden sıfat-fiil)

-Ė-

ėşitilgen fi<l : öğrenilen geçmiş zaman

ėge : özne

ėge sözi : özne olan kelime

-F-

fi<l : fiil, kip

-G-

gep : cümle

-H-

ḥabar gepi : haber cümlesi, bildirme cümlesi

ḥāl : zarf

ḥāl fi<li : hâl zarfı

ḥazırğı fi<ller : (şimdiki zaman fiileri)

ḥazırğı zaman : şimdiki zaman

herif : harf

hica : hece

ḥikeye fi<li : (yakın geçmiş zaman kipi)

ḥususî uyuşmalar : (özel kelime grupları)

-I-

ıstılaḥ : terim

-İ-

ikinci özekten

yasalğan fi<ller : isimden türeyen fiiller

imlā : imlâ

iñiçke : ince

iñiçkelik : incelik

iş adı : mastar

işlevçi : şahıs ekleri

-K-

ḳayğurışlı gep : (ünlem cümlesi)

kėlgüsi fi<ller : gelecek zaman fiilleri

kėlişkenlik : özne - yüklem uygunluğu

kėsim : yüklem

ḳılık : fiil

kiçiklengen adlar : küçültmeli adlar

kiçiklengen süfet : küçültmeli sıfat

kineye gep : (kinaye cümlesi)

kiriş söz : cümle dışı unsur

ḳoşımça : ek

ḳoşma at : birleşik kelime

ḳoşma fi<ller : birleşik fiiller

ḳoş nokta : iki nokta üst üste

ḳozğatış fi<li : (yeniden oluşma, tekrar oluş kipi)

köplik : çokluk

kömekçi : edat

kömekçi sözler : edat olan kelimeler

körilgen fi<l : görülen geçmiş zaman

körsetgiç almaşları : işaret zamirleri

ḳural atı : âlet adı

küçeytiş kömekçileri: kuvvetlendirme edatları

küçeytme gep : (edatlarla kuvvetlendirilen cümle)

-M-

meçḫul (belgisiz) : edilgen

-N-

neḥv : nahiv, cümle bilgisi

niçünlik todırğıçı : sebep tamlayıcısı, zarf

nisbet süfeti : nispet eki, (nispet sıfatı)

noḳta : nokta

noḳtalar : sıra noktalar

nüçüklik toldırğıçı : hâl tamlayıcısı, zarf

-O-

oḫşaş süfeti : benzerlik edatı

Oğuz Türkçesi : Oğuz Türkçesi

ortaḳlıḳ fi<l : işteş fiil

ortaklıḳ san : topluluk sayı sıfatları

ortaklık süfeti : (topluluk sıfatı)

orun atı : yer adı

orun toldırğıçı : bulunma tamlayıcısı, yer tamlayıcısı

orun kömekçileri : yön edatları

-Ö-

ölçev san : (ölçü birimlerinde kullanılan genel sayı adları, ölçek sayısı)

ötim fi<l : geçişli fiil

ötinç fi<li : istek kipi

ötken : geçmiş

ötken fi<l : geçmiş zaman kipi

özek : taban, kök, emir

özlik fi<l : dönüşlü fiil

-S-

sanaḳ : sayı adı

sanalmış	: (tamlayanı sayı alan sıfat tamlamalarında tamlanan)
sanalmışsız san	: (tamlayanı sayı sıfatı olan tamlamalarda tamlananın düşmesi sonunda onu ifade eden sayı)
sanlar	: sayılar
selt fi<l	: geçişsiz fiil
Serf	: Sarf, şekil bilgisi
sire san	: sıra sayı sıfatları
sonğı zaman	: gelecek zaman
soraş almaşları	: soru zamirleri
soraş bèlgisi	: soru eki, soru işareti
soraş gepi	: soru cümlesi
soravlı tanış gepi	: (soru şeklinde açıklama cümlesi)
söylevçi	: şahıs
söz	: kelime
söz yasaş	: kelime türetme
süfet	: sıfat
süfetli	: (sıfat alan kelime, sıfat tamlamasında tamlanan)
süfet uyuşması	: sıfat tamlaması
	-Ş-
şert	: şart
şert fi<li	: şart kipi
şertli gep	: şartlı cümle
	-T-
tavış	: ses
tavış özgerişleri	: ses değişmeleri

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

tavış tödesi : ses grubu

tèskeri şertli gep : (ters anlam ifade eden şartlı cümle)

tırnaḳlar : tırnak işareti

tilek gepi : (dilek cümlesi)

tüb : kök

tüb san : (kök sayı)

tüb söz : kök kelime, kelime kökü

tüb süfet : (kök hâlinde olan, türetilmemiş sıfat)

tüşim toldırğıçı : nesne

toldırğıç sözler : tümleçler, tamamlayıcı sözler

törtkül yaylar : köşeli parantez

turğun : tonsuz

turıḳ : sıfat

turış bèlgileri : noktalama işaretleri

-U-

ᶜUmumî uyuşma : tamlamalar

uyuşḳan bölekler : kelime grupları

-Ü-

ülken yaylar : büyük parantez

ülüş san : üleştirme sayıları

ündeş atı : hitap kelimesi

ündeş bèlgisi : ünlem işareti

ündeşli gep : ünlem cümlesi

ünli : ünlü

ünsiz : ünsüz

-Y-

yaḳın körsetgiçler : (yakını gösteren işaret zamirleri)

yaḳınlaş fiᶜli : yaklaşma fiili

yararlık süfeti : (yararlılık sıfatı)
yarım tınış bèlgisi : virgül
yasama atlar : türemiş adlar
yasama san : (değişik yapım ekleriyle türetilmiş sayı, genişlemiş sayı)
yasama söz : türemiş kelime
yasama süfet : türemiş sıfat
yaylar : parantez
yoğan : kalın
yoğanlık : kalınlık
yelpi til : genel dil, tek dil

-Z-

zaman bèlgisi : kip eki, zaman eki
zamansız fi'ller : zarf fiiller

II-TANIM ve AÇIKLAMALAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA

Sarf'ta gramer konularında genel olarak tanım yapılmayıp örneklerden hareket edilerek konular açıklanmaktadır. Bu sebeple tanımı yapılmayan konu başlıkları, açıklamalar şeklinde verilmişse burada onlar, açıklama şeklinde verilecektir. Tanım ve açıklama yapılmayan konular da ayrıca belirtilecektir. Tanımların konu sırasında TT'deki gramerlerin genel sıralaması esas alınmıştır.

A-SES BİLGİSİ

Ünlü ve Ünsüzler: Fıtrat, sesi, ünlü ve ünsüzleri tanımlamadan doğrudan sınıflandırmaya geçmiştir.

Kalınlık - İncelik Uyumu: Sarf'ta kalınlık, incelik terimlerinin de tanımı yapılmamıştır. Sadece örneklerden hareketle kalın ve ince kelimelerin ayırımının nasıl yapılacağı üzerinde durulmuştur.

Ünsüz Uyumu: Sarf'ta, "Sekiz çeşit tonsuz (p, t, ç, ḫ, ḳ, k,s, ş) ünsüzün yanlarına gelen seslerin etkisiyle tonlulaşmış şekilleri olan d>t'ye, ğ>ḳ'ya, g>k'ye dönüşmüş olarak işitilir." S-13 şeklinde açıklanır. Ancak bu değişme yazıda gösterilmez: taştım, asḳuçı, atḳan vb.

Sarf'ta ses değişmesi olarak geçen bu ses olayı TT gramerciliğinde ünsüz uyumu olarak ele alınır.

Ünsüz uyumu, GTS-163'te "Kelimelerin eklerle genişletilmesi sırasında, tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra tonlu, tonsuz ünlülerden sonra genellikle tonsuz ünsüzlerin gelmesi temeline dayanan uyum şekli: atkı, avcı, süzgeç vb." şeklinde tanımlanır.

Ünsüz uyumu TT gramerciliğinde yazıda gösterilirken, Sarf'ta konuşma dilinde kalır ve yazıda gösterilmez .

Ses Değişmeleri:

Sarf'ta ses değişmeleri tanımlanmadan doğrudan ses değişmelerinin türlerine geçilmiştir. Bunlar:

1- Orta Hece Düşmesi: Sarf'ta örnek olarak verilen bazı iki heceli kelimelerin ikinci heceleri üç seslidir. "Bunların son seslerine altıncı bir ses eklenince üç heceli olmaları gerekirken aradaki bir ünlüyü düşürerek iki heceli olurlar"S-12 şeklinde açıklanan ses olayı orta hece düşmesidir. oğulum>oğlum, köñülim>köñlim, buyuruḳ>buyruḳ vb.

TT gramerciliğinde GTS-115'te "Son hecelerinde dar ünlü bulunan Türkçe kelimelerin bir grubu isim çekimi veya iyelik eki aldıklarında, iç heceye geçen son hecedeki dar ünlülerin, eklerle genişletilmiş bazı kelimelerde de Türkçenin ses tarihi içinde geçirdiği çeşitli gelişmeler sonunda vurgunun kendinden sonraki heceye kayması yüzünden, iç seste kalan veya bağlantı görevi yapan ünlüleri düşmesi olayıdır: ağız>ağzı, oğul>oğlu, gönül>gönlüm vb.

Bu konunun tanım ve açıklamaları arasında her iki tarafta da büyük farklılık yoktur. TT'de bu ses olayının sebepleri üzerinde durulurken, Sarf'ta sadece örneklere göre açıklama yapılır.

2- Ünsüz Benzeşmesi: Sarf'ta ses değişmeleri bölümünde gösterilen "Bir "ḳ" ile bir "ğ" veya iki "ğ" sesi bir kelimede yan yana gelirse ikisi de "ḳ" ye dönüşmüş olarak işitilir ve aynı şekilde yazılır: bağ-ğa>baḳḳa, ayağ-ğa>ayaḳḳa gibi." S-13 şeklinde örnekli bir açıklama yapılmış, tanım verilmemiştir. Bu değişiklik yazıda gösterilir.

TT'de ünsüz benzeşmesi GTS-162'de "İç seste yan yana iki ünsüz bulunan yerlerde veya söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazan iki ünsüzden birinin kendisine yakın boğumlanma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün veya kısmen benzeştirilmesi olayı: bunlar>bunnar, karanlık>ġarannıḫ, türlü>tüllü,

Hatice>Hacca, kanbur>kambur, onbir>ombir vs" Bu kelimelerin ünsüz benzeşmesi ile değişmiş şekilleri yazı dilinde kullanılmaz.

Görüldüğü gibi taraflar arasında bu ses değişikliğinin yazıda gösterilip gösterilmemesi şeklinde uygulama farklılığı vardır.

3- **Tonlulaşma**: Sarf'ta ses değişmeleri bölümünde şöyle bir açıklama yapılır: "Kelimede hece sonunda bulunan tonsuz "ķ", "k" den sonra bir ünlü gelirse, bunlar tonlulaşarak "ğ", "g" olmaktadır: toprak>toprağım, ayak>ayağım, tilek>tilegim gibi" S-13.

Bu ses olayı Sarf'ta sadece bir ünsüz örneği ile sınırlıdır. TT gramerciliğinde ise değişik ünsüzleri içine alacak şekilde genişçe ele alınır.

TT'de bu olay şöyle açıklanır: Hece sonunda bulunan "k" sesi iki ünlü arasında tonlulaşarak "ğ" ye dönüşür: toprak > toprağım, ayak > ayağım, kürek > küreği, dilek > dileğim, küçük > küçüğüm, çocuk > çocuğum, ķayaķ > ķayağa gibi.

Bu tür örneklerin dışında da "k" sesi genellikle sonu "-nk" ile biten kelimelerde kendinden sonra bir ünlü alırsa, "g"ye dönüşür: renk>rengi, denk>dengi, cönk>cöngü gibi.

TT'de tonlulaşma adı verilen bu ses olayı "Sarf"ta olduğu gibi sadece "k" sesiyle sınırlı olmayıp diğer tonsuz ünsüzler için de geçerlidir. Kelime sonundaki bu seslerin iki ünlü arasında kalınca tonlulaşması, istisnaları olmakla birlikte yaygın bir kuraldır: ağaç>ağacı, dip>dibi, geçit>geçidi, dört>dördü gibi. Yalnız bazı tek heceli çoğu sesteş kelimelerde bu ses olayı meydana gelmez : iç>içi, at>atı, ip>ipi, doku, kok->kokum, ek-ekin; işit->işiten, öt->öten, iç->içen, at->atan, dök->dökül, v.s

4- **Kaynaşma**: Sarf'ta "nime" kelimesinin yeni şekli olan "nė" kelimesi "ėtmek, işlemek, eylemek gibi fiillere eklendiğinde ė 'nin yanındaki ünlü düşer: "nė-üçün>nėçün, nė-işlediñ>nėşlediñ, nė-ėtey>nėtey, nė-eylediñ>nėyleđiñ

gibi"S-13 şeklinde açıklanmış ve kaynaşma değil, ses değişmesi başlığı altında verilmiştir. Örneklerde görüldüğü gibi yan yana gelen iki ünlü birleşerek kaynaşmıştır.

TT'de kaynaşma olayı GTS-100'de "Ayrı hecelerdeki iki ünlünün bir tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayıdır. Bu ses olayı daha çok kelime birleşmelerinde görülür: ne-asıl>nasıl, ne-için>niçin, cuma-ertesi> cumartesi, ne-ise>neyse, ne-eyledin>neyledin" şeklinde açıklanır.

B-ŞEKİL BİLGİSİ

KELİME

Kelime: Sarf'ta "Anlamı bildirmek için söylenen her bir ses grubu bir 'kelime'dir." şeklinde tanımlanır. Tanım, "Anlamlı ses grupları kelime olur." S-14 şeklindeki bir açıklamayla tamamlanır.

TT'de ise kelime TDB-95'te "Mânâsı veya gramer vazifesi bulunan ve tek başına kullanılan ses veya sesler topluluğudur." , GTS-100'de, "Bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan, aynı dili konuşan kişiler arasında zihinde tek başına kullanıldığında belli bir kavrama karşılık olan somut veya belli bir düşünceyi yansıtan soyut yahut da somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimi. Somut kelime." olarak tanımlanır.

Her iki gramer anlayışında da "anlam" esas alınmıştır.

YAPILARINA GÖRE KELİMELER

a- Kök Kelime: Kök kelimeyi Fitrat, yine örneklerden hareket ederek şöyle tanımlar: "yazmak" kelimesinin "taban"ı "yaz"dır. Bu köke türlü ekler eklenerek yazış, yazma, yazdım, yazğusı, yazğuçı, yazmakçı, yazğan, yazğıç gibi sözler yapmak "kelime türetmek"tir. Türetilmeden kelimenin kendisinin kök hâlinde kalanı ise "kök kelime" olur." Burada "yaz" kelimesine "**kök kelime**" diğerlerine "**türeme kelime**" diyoruz" S-17.

TT'de ise, GTS-104'te "Kelimelerin bütün yapım ve çekim eklerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve temel anlamı taşıyan bölümü **kök** olur." şeklinde bir açıklama vardır.

b- Türeme Kelime: Fitrat, türeme kelimeyi şöyle tanımlar: "Söz bir köke ek getirilerek yapılmış olsa, "türeme kelime" olur" S-17.

TT gramerciliğinde GTS-153'te "İsim ve fiil soylu kelime köklerinden yapım ekleriyle genişletilerek bağlandığı kelimeyle ilgili yeni anlamlar kazanmış kelime" şeklinde tanımlanır.

Sarf'ta eklerde "yapım ekleri", "çekim ekleri" ayrımı yapılmadığı için "yapım eki" ifadesi yer almaz. TT gramerciliğinde ek ayrımı yapıldığı için, kelime türeten

ekler yapım ekleridir. Yapım eki, GTS-171'de "Kelime kök ve gövdelerine getirilerek yeni kavramların yansıtılmasını, kavramlara karşılık yeni kelimeler yapılmasını sağlayan ek" şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi "kök" ve "türemiş kelime" tanımında "Fıtrat"la TT gramerciliği arasında esasta fark yoktur. Ancak "yazdım, yazğan" gibi örnekler TT'de türemiş kelime kabul edilmez.

Kelime Türetme: Sarf'ta türetmenin tanımı yapılmaz; onun yerine kelime türetmenin dildeki yeri ve gücü şu sözlerle ifade edilir: "Dillerin zenginliklerini , genişliklerini kolaylaştıran yol "kelime türetme" yoludur. Bir anlamı ifade eden bir "kök" kelimeyi alıp ona çeşitli ekler eklemekle o anlam yığınındaki on on beş anlamı anlatabilmek "kelime türetme" yoluyla olmaktadır" S-16.

Kelime türetmenin dildeki yeri ve önemi konusunda Sarf'la TT gramerciliği arasında esasta bir farklılık yoktur. Türetme olayı TT'de şöyle tanımlanır: "**Türetme**: GTS-153'te "İsim veya fiil kök ve gövdelerine yapım ekleri getirmek suretiyle eklendiği kökle ilgili yeni anlamlar kazanmış kelime yapma işi: oyun-a-mak, ver-im-li-lik, yara-r-lı, bir-le-ş-tir-mek vb.", TG-155'te, "Bir taban ile bir üretim ekini belli şartlar içinde birleştirmek demektir".

ANLAMLARINA GÖRE KELİMELER

1-ADLAR

Ad: Sarf'ta ad tanımlanmadan önce örnekleri verilir. "kuyaş, bulut, yağaç, temir, Ehmet" deyince bu sözlerin her biri bize birşeyi hatırlatır. Başka bir ifadeyle bu sözlerin her biri bize hatırlattığı eşyanın adıdır." Sonra ad tanımına geçilir. "Bunların bildirdiği anlama ad olarak takılan söz, addır." S-15 diyerek adın tanımı yapılır.

Fıtrat, bu konu içinde ele aldığı "göze görünür adlar" ve "göze görünmeyen adlar"ın tanımını yapmamıştır.

TT'de GTS-88'de "canlı ve cansız varlıklara, çeşitli somut ve soyut kavramlara ad olan kelime türü", DTS-9'da "Varlıkları bildiren kelime", TG-319' da "Gerçekte veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimeler" olarak tanımlanır.

a- Kök Adlar

Sarf'ta "ḳoy, sigir, ergeş, öktem bu adların her biri **kök** addır: Çünkü bir köke ek getirilerek türetilmediği görülmektedir." S-17 denilerek "kök" hâlinde olan adlar açıklanır.

TT gramerciliğinde kök adlar, GTS-169'da "yalın isim" adıyla "Birleşik yapıda olmayan ve hiçbir yapım eki almamış isim" şeklinde tanımlanır.

Sarf'ta ekin türünden bahsedilmemesi dışında tanım ve açıklamalar arasında farklılık yoktur.

b- Türemę Adlar:

Kök adların dışında kalanlar genel olarak **türemiş ad** kabul edildiği için ayrıca bunların tanımı veya açıklaması yapılmaz. TT'de ise türemiş adlar, GTS-153'te "İsim veya fiil köklerinden yapım ekleriyle kurulmuş isim: tütün, göçük, yıkık, yaygın" gibi örnekler verilerek tanımlanmaktadır.

Kılış (mastar) adı: Sarf'ta kılış adının tanımı yapılmadan örneklerle doğrudan kılış adının türleri açıklanmıştır: "yazdım fiilinde işin adı yazmaḳ, kėldim fiilinde işin adı kėlmek'tir." S-18 Bu örneklerle kılış isimleri (mastar) ifade edilmektedir.

TT'de kılış isimleri GTS-102'de "Bir durumu, bir oluşu ve kılışı isim olarak anlatan ve fiillerden -mAk, -mA, -Iş, -Uş, -Icl, -UcU vb. eklerle kurulan isim: okumak, bakıcı, gidici vb", TDB-185'te "-mak, -mek; -ma, -me; -ış, -iş, -uş, -üş ekleri fiillerin hareket isimlerini yapmaktadır", şeklinde açıklanır.

Görüldüğü gibi Sarf'la TT gramerciliğinin açıklamaları arasında bir farklılık yoktur.

KÜÇÜLTMELİ ADLAR

Sarf'ta "Bir eşyaya, bir kişiye değer vermek veya onun küçüklüğünü göstermek için ona verilen ada küçültmeli ad adı verilir. Küçültmeli adlar yapmak için ada "-ça, -çe; -ḳına, -ğına, -gine, -kine" eklenir: tağaça, kitebçe, kėlinçe, ḳızğına, ḳoşğına gibi." S-20 şeklinde bir tanım ve açıklama yer alır.

TT'de GTS-105'te küçültmeli adlar, "Daha çok sevgi ve acıma ifade eden isim: adamcağız, küçücük, yavrucuk vb" şeklinde örneklerle açıklanır. TG-340'ta ise "Nesneyi küçültmek, azaltmak, ya da küçük göstermek istediimizde adına -cük veya -ceğiz, -cüğez eklerinden biri getirir küçültme adları yaparız: tepecik, kızcağız, kitapçık gibi" bir açıklama vardır.

Bu tanım ve açıklamalar arasında bir farklılık yoktur; ancak "küçültmeli" terimi TT'de kullanılmaz.

BİRLEŞİK ADLAR

Sarf'ta bu "İki ad veya bir sıfatla ad eklenip bir nesnenin adı olduğunda birleşik ad olur. Birleşik addaki iki kelime yazılırken birleşik yazılır: aybalta, aksakal gibi." S-20 şeklinde açıklanır. Bunun yanında ikinci bir birleşik addan bahsedilir. "Bu iki üç sözden her biri kendisinin önceki anlamını kaybetmez, bunları ayrı ayrı yazmak gerekir: ma<arif idârası, merkez içrâ>iya kemiteti" S-20 Bu birleşik adlardan birincisinde yer alan kelimelerin anlam kaybına uğramış oldukları da belirtilmiştir.

TT'de bu terim GTS-26'da "birleşik isimler" adı altında şöyle tanımlanır: "En az iki kelimeden oluşan ve bu kelimelerden en az birinin kendi kavramları dışında yeni bir kavramı karşılamak üzere birleşik kelime kalıbına göre bir araya gelerek oluşturulan kelimelerdir: aslanağzı, hanımeli, kabadayı, yelkovan, göktaşı gibi. Bunlar genellikle birleşik yazılır".

Vecihe Hatiboğlu, Kelime Grupları ve Kuralları adlı yazısında birleşik kelimenin kalıplaşma ve anlam kayması üzerinde durarak birleşik kelimeyi şöyle tanımlar, "İki veya daha çok kelimenin aralarına ek veya herhangi bir kelime girmeyecek kadar donmuş olması, kalıplaşması suretiyle meydana gelir. Bu çeşit kelimeler, tam bir kalıplaşmaya uğradıkları için gramerde tek bir kelime gibi işlem görürler ve hepsi de isim soyundandır"(8).

---

(8) HATİBOĞLU, Vecihe: "Kelime Grupları ve Kuralları", Belleten TDAY, Ankara 1988, s. 203-244

Ancak Sarf'ta birleşik ad olarak değerlendirilen "maarif idaresi, merkez icra komiteti" gibi örnekler TT'de birer tamlama kabul edilir.

İSİM ÇEKİM EKLERİ

a.Teklik - Çokluk: Sarf'ta teklik-çokluk kavramı tanımlanmadan, nasıl yapıldığı "Yukarıda görülen kök ve türeme adların hepsi tekliktir. Bunlar çokluk yapmak için arkalarına "-lar, -ler" eklenir: kağazlar, uçkıçlar, bilimler, kelgüçiler, yangınlar gibi." S-20 şeklinde örneklerle açıklanır.

TT gramerciliğinde ise, GTS-148'de "Teklik, isimlerde ve çekimli fiillerde nesne veya şahsın sayıca tek olması durumu", DTS-26'da " Çoğul, belirli eklerle birden çok varlığı veya kişiyi bildirme biçimi: evler, evimiz, elmalar; tekil, kelimelerde bir varlığı veya çekimli eylemlerde bir kişiyi bildiren biçim: ev, geldim" şeklinde açıklamalar yapılır.

Her iki açıklama arasında fark yoktur.

b.Hâl Ekleri: Sarf'ta bunların ayrı bir tanımı yoktur. Her ekin isimleri neye bağladığı şu şekilde gösterilir:

-nıñ : bir nesnenin kiminle neyle ilgisi olduğunu gösterir: sizniñ işiñiz, bağçanıñ eşigi, bizniñ turışımız.

-nıḳı, -niki: Bu da hâl ekidir. Bu kiteb Ahmedniki. Bu şe<r Batunıḳı.

-ğa, -ḳa; -ge, -ke; -dan, -den; -de, -da; -nı: Bunlar bir fiilin işleyiciden başka kimseyle, başka birşeyle ilişkisini gösterir S-62.

TT gramerciliğinde hâl eklerinin görevleriyle ilgili açıklamalar şöyledir:

Yükleme :Hâli Eki: geçişli fiil taşıyan bir cümlede fiilin doğrudan doğruya etkilediği ismin içinde bulunduğu hâli gösteren ek: -ı, -i; -u, -ü; kapı-y-ı, evi-n-i.

İlgi Hâli Eki: Eklendiği isim ile başka bir isim arasında, asıl görev itibarıyla ilgili bağı kuran ek: -In, -Un, -nIn, -nUn; ev-in, okul-un.

Yönelme Hâli Eki: Yaklaşma yönelme bakımlarından ismin karşıladığı nesneyi fiile bağlayan ek: -A, -y (A) ; evler-e, çorba-y-a.

Bulunma Hâli Eki: Fiilin bildirdiği oluş ve kılışın yerini ve içinde bulunduğu durumu gösteren isim hâli eki: DA; okul-da, yük-te.

Çıkma Hâli Eki: Kelime gruplarında ve cümlede fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ve isimlere eklenen -DAN eki: ev-den, yol-dan, iç-ten (GTS'deki ilgili maddeler).

TT gramerciliğinde hâl eklerinin görevleri ile ilgili açıklamalar Sarf'tan farklı değildir. Yalnız "-nıḳı, -niki" şeklindeki birleşik hâl eki TT gramerciliğinde yer almaz.

c. Soru Eki: Sarf'ta yer alan "mı" S-61 soru eki için başka bir açıklama yoktur.

2-ZAMİRLER

Zamir: Sarf'ta uzun uzun örneklerle açıklandıktan sonra, "Bir veya birden çok adı karşılamak için getirilen bu kısa sözlere zamirler diyoruz." S-58 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde GTS-178'de zamir, "İsimlerin yerini tutan isim soylu kelime türü", TDB-262'de "Zamirler nesneleri temsil veya işaret suretiyle karşılayan kelimelerdir." şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi iki tarafta da tanımlar, aynı kavramı benzer şekilde ifade edilmektedir.

Ayrıca örnek verilen zamir çeşitlerinin tanımları yapılmamaktadır.

3-SIFATLAR

Sıfat: Sarf'ta yine örneklerden hareket edilerek, "ḳızıl alma, ḳara taḫta, uzun yağaç, yıraḳ kent" deyince "alma, taḫta, yağaç, kent" kelimelerinin birer ad olduğunu biliyoruz. Bu adların "nasıllık"larını anlatmak için onlara "ḳızıl, ḳara, uzun, yıraḳ" sözleri eklenmektedir. Bu adın "nasıllık"ını anlatmak için onun baş tarafına getirilen kelimeye "**sıfat**" ve bu adın kendisine de "**sıfatlı**" denilmektedir." S-15 şeklinde iki ayrı kavramın tanımı birlikte yapılır.

TT'de sıfatları ETG-244'te "Sıfatlar vasıf ve belirtme isimleridir. Sıfatlar asıl isimleri başka olan nesnelerin bir vasfını belirttikleri zaman sıfat, tek vasıftan ibaret olan nesneleri karşıladıkları zaman isimdirler: yeşil göz, sıcak oda, iki kişi gibi. Sıfatlar tek başlarına vasıf isimlerinden başka bir şey değildir."; GTS-

132'de "İsimleri niteleme, belirtme gösterme gibi çeşitli yönlerden bildiren sınırlayan bildiren kelime türü. doğru imlâ, ağır yük, uzun yol, ince iş", TG-341'de "Bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimeye sıfat diyoruz: dar, mor, ekşi bu, hangi, kimi, üç gibi" şeklinde tanımlanır.

Genellikle sıfatın kavram olarak ifade edilişinde TT gramerciliği ile Sarf' arasında farklılık görülmez. Ancak tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi sadece "sıfat" tarif edilmiş, sıfatın yanında yer aldığı vasıflandırılan isimden TT gramerciliğinde bahsedilmemiştir. TT'de Sarf'ta olduğu gibi "sıfatlı" teriminin yerini doğrudan tutacak herhangi bir terim yoktur. Gerektiğinde bu kavram "tamlanan" şeklinde ifade edilir.

a. Kök Sıfat: Sarf'ta "aḳ, ḳara, yaḫşı, yaman, kette, ḳısḳa kelimeleri kök sıfat örnekleridir. Bir köke ek getirilerek türetilmemişlerdir." S-20 açıklamasıyla kök sıfatlar anlatılmıştır.

TT gramerciliğinde bu konu, DTS-91'de "yalın sıfat" terimiyle "Birleşik olmayan ve yapım eki almamış bulunan sıfat" şeklinde tanımlanır.

Bu tanımlar arasında esasta farklılık yoktur. Fakat Sarf'ta, kök sıfat olarak kabul edilen "yaḫşı, ḳısḳa" gibi kelimeler yapım eki taşıdığı için TT'de türemiş sıfat kabul edilir.

b. Türeme Sıfat: Sarf'ta, "İki türlü (isim veya fiil) tabana ek getirilerek türetilen sıfatlar, türeme sıfatlar"dır S-21 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde GTS-153'te "İsim ve fiil köklerinden yapım ekleriyle kurulmuş sıfat" şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi tanımlarda farklılık yoktur. Ancak Sarf'ta örnek olarak verilelen bazı kelimeler, ("appaḳ, ḳapḳara, kömkök, ḳıpḳızıl" vb.) TT gramerciliğinde türemiş sıfat değil, pekiştirme sıfatları olarak kabul edilir.

Adlaşan Sıfat: Sarf'ta "açar, çapar, tökme, ḳıyma gibi kök olarak sıfat olan sonra işletile işletile ad olarak kalan sözlere "adlaşan sıfat denilmektedir." S-28 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde ise sıfat-fiillerin kalıplaşması ile ortaya çıkan bu tür kelimelerin özel olarak terimi ve tanımı olmayıp bunların: TDB-199'da sıfat - fiil eklerinden, -ar, -er'in "kalıcı alet isimleri: yazar, keser, gider, geçer (akçe)"; iş isimleri yapan -ma, -me için ise TDB-186 "klişeleşerek veya klişeleşmeden bir çok belirli nesne, eşya ismi olarak isim ve sıfat şeklinde kullanılırlar: yazma, dondurma, dolma" şeklinde ayrı ayrı görevlerinin açıklandığını görüyoruz. Yine TG-265,166'da "-me sıfatları dilimizde çoğu zaman -ik eki gibi edilen anlamlı sıfatlar yapar. Kimisi sınırlı bir kullanışta sıfat olurlar ve vasıfladıkları nesne adlarının düşmesiyle o yoğun nesneleri fiilin ürünü olarak adlandırırlar: yazma (kitap), sürme (boya), dökme, kesme, kaplama gibi. Ayrıca yoğun anlamda adlaşmışlardır: dolma, sarma, ezme, kıtlama" şeklinde bir açıklaması vardır.

Adlaştırılan Sıfat: Sarf'ta "Sıfatlara -lık, -lik eklenince ada dönüşen, kızıllık, aklık, bilimsizlik, kaçaklık, birlik gibi" S-29 kelimeler adlaştırılan sıfat olarak tanımlanır.

TT gramerciliğinde ise böyle bir tanımlama yoktur. İsimden İsim yapım eki olarak değişik fonsiyonları olan bu -lık, -lik eki ile ilgili olarak TG-194'te "Sıfatlara gelerek geniş ölçüde yalın adlar yaparlar: bolluk, büyüklük, sorumluluk, ucuzluk, yokluk gibi", TDB-155'te "asıl fonksiyonu sıfatlardan isim yapmak, sıfat olarak da kullanılan isimlerden mücerret isimler teşkil etmektir: güzellik, uyuşukluk, küçüklük, pislik, ikilik, derinlik" şeklinde bir açıklama yer alır.

SAYILAR

Sarf'ta sayılarla ilgili "Bir nesnenin, bir kişinin niceliğini, ne kadarlığını gösterirler." S-25 şeklinde bir açıklama vardır.

TT'de GTS-127'de sayılar "Varlıkların miktarını, tane olarak hesabını bildiren kelimeler. Sayılar soyut sayıları bildirdiklerinde ve isimleştiklerinde müstakil kullanılırlar", TDB-249'da "Sayı sıfatları nesneleri sayıları bildirmek

suretiyle belirten kelimelerdir. Bunlar aslında ve tek başlarına sayı isimleridir." diye tanımlanır, ve açıklanır.

Görüldüğü gibi, Sarf'la TT grameciliği arasında bu tanımlamalarda fark yoktur.

Sayılmış (Sanalmış): TT'de olmayan "sanalmış" terimini Fitrat, şöyle açıklar: "bir, iki, üçünçi, ikişer sözlerinden her biri sayı olup, kişi, at, yağaç, tenge sözleri sayılmış (sanalmış) olur." S-25 "Sayılmış" ise, TT gramerciliğinde sayı sıfatlarıyla kurulan sıfat tamlamalarında tamlanan unsurdur.

Sayıların tanımı, Sarf ve TT gramerciliğinde aynıdır. Yalnız sayılmış kelimesiyle belirttiğimiz "sanalmış" teriminin karşılığı TT'de kullanılmaz.

Asıl Sayılar (Sanaḳ): Sarf'ta "Kişileri, nesneleri saymak için söylenen sayılardır: bir, iki, on, ḳırıḳ bèş .... gibi. Bunlara "asıl sayılar (sanaḳ)" diyoruz." S-25 diye tanımlanır.

TT'de bunlara asıl sayılar adı verilir ve şöyle tanımlanır: GTS-14'te "nesnelerin sayılarını göstermek üzere kullanılan kelimeler: bir, iki, on yedi vb."

İki tarafta kavramların isimlendirilmesi ve sınıflandırılması dışında tanım olarak bir farklılığının olmadığı anşılmaktadır.

4-FİİLLER

Fiil: Sarf'ta Fitrat, doğrudan fiilin tanımını yapmaz. Önce çekimli fiil hâlindeki kelimeleri örnek verip onları bölümlerine ayırmak suretiyle fiili şöyle açıklar: "yaz-d-ım, oḳu-d-ım, bar-ar-mız, kèl-er-miz görüldüğü gibi her kelime üçe bölünür. Bunların birinci bölümleri birer işi, üçüncü bölümleri bu işi yapanın konuşana göre durumunu, ikinci bölümleriyse bu işin ne zaman olduğunu bildirmek için söylenmektedir. Bir işi, bir zamanı, işleyenin söyleyiciye göre durumunu bildiren söz fiildir" S-16. Bu şekilde Fitrat, örnekleri ve örnekleri

çekimli fiil hâline getiren diğer unsurları birlikte ele alıp değerlendirmek suretiyle fiili açıklamış olur.

TT'de GTS-61'de fiili, "Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan ; olumlu veya olumsuz şekillere girebilen kelime: yazmak, yazmamak, büyümek, susmak, susmak, durmak" şeklinde örneklerle açıklar ve "Zaman ve şahıs ekleriyle genişletilen fiiller bir kılış ve oluşu bitmiş, tamamlanmış duruma getirirler: ara-dı-m, bak-acak-sın, otur-uyor-lar" gibi örneklerle zaman ve şahıs eklerini fiilin bünyesinden ayırır. TG-408'de fiili "Bir kılış, bir durum, veya oluşu toplu bir deyimle olup biteni anlatan kelimeye fiil adını veririz: kesmek, kelmek, durmak, olmak, büyümek." gibi örneklerle açıklar ve "Aslında fiil tabanı yalın olarak yalnız emir kipinin 2. kişisinde görülür. Biz fiilleri onların bir adfiil, mastar şekliyle anarız." diye bilgi verir. TDB-280'de ise fiil, "Hareketleri karşılayan kelimelerdir. Hareket kelimesini burada tabîî, geniş mânâsı ile alıyor ve nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü yapma, olma ve durumları için kullanıyoruz." şeklinde tanımlanır.

YAPI BAKIMINDAN FİİLLER

a. Fiilden Fiil Türetme: Fiiller, çekimli olarak kullanıldığı için bütün çekimli fiiller Sarf'ta türemiş kabul edilir S-17.

TT gramerciliğinde ise sadece yapım eki taşıyan fiiller türemiş fiil kabul edilir.

Bu bakımdan Sarf'la TT gramerciliği arsında farklılık vardır.

b. İsimden Fiil Türetme: Sarfta buna "ikinci kökten türeyen fiiller" adı verilerek şöyle tanımlanır: "emire değil, ada, sıfata ekler getirilerek türetilen fiillere ikinci kökten türetilen fiiller diyoruz: aklamak, tişlemek, kışlamak, kızıllaşmak, atlanmak, akarmak" S-57.

TT gramerciliğinde bu türden yapılara isimden fiil türetme adı verilir ve isimden fiil türeten ekler ayrı ayrı incelenir.

TT gramerciliğinde bu türden yapılara isimden fiil türetme adı verilir ve isimden fiil türeten ekler ayrı ayrı incelenir.

Görüldüğü gibi Sarf'ta yer alan bu konunun kavram ve kullanılış olarak TT gramerciliği ile aynı olmasına rağmen ikisi arasında sadece yaklaşım farklılığından kaynaklanan değişik adlandırma söz konusudur.

Yalnız Sarf'ta fiilin çekimli şeklini oluşturan ekler ayrı ayrı tanımlanır.

OLUMLU - OLUMSUZ FİİLLER

Sarf'ta fiil ifade ettiği anlama göre şöyle tanımlanır: "Fiilin anlamında olan ya olacak bir iştir ya da olmayacak bir iştir. Fiil de buna göre olumlu veya olumsuz şekilde olur" S-30.

TT gramerciliğinde GTS-113'te "Olumluluk" terimiyle "Doğrudan doğruya fiilin karşıladığı hareketi gösteren, fiil kök veya gövdesinin -mA- olumsuzluk tabanı eki almamış hâldeki dilbilgisi kategorisi: oku-, yaz-, gel- vb. karşıtı olumsuzluktur." şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi tanım ve açıklamalar farklı olsa da anlatılan olumsuzluk kavramında esasta farklılık yoktur.

ŞAHIS EKLERİ

Sarf'ta doğrudan tanımı yapılmamakla beraber şahıs ekleri "Bir işin, fiilin, hareketin işleyicisi" S-29 olarak açıklanır. Bu şekildeki ifadeden sonra şahıs eki türlerinin açıklaması yapılır: "iş" konuşan tarafından yapılsa "Mèn yazdım"; o söz başkası tarafından yapılsa "U yazdı"; konuşan çokluk ise "Biz yazdık"; işitenler çokluk ise "Siz yazdıñız"; başkası çokluksa "Uler yazdılar" denilir S-29. Görüldüğü gibi bu şahıslar, "konuşan", "işiten" ve "başkası" şeklinde çokluklarıyla altı şahıs olarak ele alınır.

TT gramerciliğinde TDB-282'de "Çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eklerdir". GTS-141'de "Fiil çekiminde şahıs belirten ek" olarak tanımlanır. Bunlar birinci şahıslar "konuşan, konuşanlar"; ikinci şahıslar "dinleyen, dinleyenler" ve üçüncü teklik ve çokluk şahıslar "konuşan ve

dinleyenlerin dışındaki kişiler ve nesneler" olmak üzere altı çeşit oldukları bilinmektedir.

Görüldüğü gibi rakama dayalı terimlendirmenin dışında farklılık yoktur.

FİİL ÇATILARI

Diğer konularda olduğu gibi Fitrat, fiil çatısı konusunu ele alırken de örneklerden hareket eder ve bir tanım yapmadan fiil çatılarının çeşitlerine geçer.

a. **Geçişli Fiiller**: Sarf'ta "Bir işleyiciden çıkınca etkileri başka bir nesneye veya kimseye geçen fiile geçişli fiil diyoruz." S-52 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde GTS-55'te geçişli fiil, "Söz içinde bir varlık veya nesneyi etkileyen, yani nesne isteyen fiil", TDB-282'de "....hareketin yönü dışarıya doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahsın dışındadır....Bunlar yapma ifade ederler." şeklinde açıklanır.

Tanımlar arasında farklılık yoktur.

b. **Geçişsiz Fiiller**: Sarf'ta "....(yağmaydır, çıkdı, kėtgen) gibi örnekler verilerek "Bu fiiller kendi işleyicilerinden çıkınca, etkileri başkasına geçmez, böyle fiillere geçişsiz fiil diyoruz." S-52 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde GTS-66'da "geçişsiz fiil", "Gösterdiği oluş ve kılış yapana yönelen, yani özneyi etkileyen ve nesne istemeyen fiil", TDB-282'de "...hareketin yönü içe doğrudur, tesir edeceği nesne bağlı olduğu şahıstır..... Bunlar olma ifade ederler." şeklinde açıklama yapılır.

Görüldüğü gibi bu tanım ve açıklamalar arasında da farklılık yoktur.

c. **İşteş Fiiller**: Sarf'ta yine örneklerden hareket edilerek "...sözleşdi, sözleştiler fiilleri bir işin iki şahıs tarafından birbirlerine bakarak işlediklerini bildirir. Böyle fiillere işteş fiil diyoruz." S-52 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde GTS-92'de ise tanım şöyledir: "Bir hareketin, birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren çatı".

Görüldüğü gibi bu tanımlar arasında da farklılık yoktur.

Sarf'ta bazı çatılar tanım ve açıklama yapılmadan örneklerle şu şekilde gösterilir:

"Edilgen fiiller açıldı, çakırıldım, yazıldı (S-55);

Dönüşlü fiiller körinedir, oyğandı (S-56);

Ettirgen fiiller açtır, çektirme, bildir (S-56);

Oldurgan fiiller kéltir, sındır, ḳandırma- (S-56);

Bu örneklerin TT gramerciliğindeki çatı örneklerinden farkı yoktur.

KİPLER

Burada Fıtrat, "fiilin anlamında olan zaman" S-30 ifadesiyle "zaman" kelimesini kip karşılığında kullanmıştır. Bunun yanında kip kavramı için "fiil" sözünü de kullanır: şert fé<li, ḳozğatış fé<li, kélgüsi fé<ller, sonğı zaman fé<lleri S-30 gibi.

TT gramerciliğindeyse kip, GTS-103'te "Fiil kök ve gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi: Bildirme kipleri, istek kipleri vb."; DTS-57'de "Eylemlerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve hakkında konuşulanın tekil ya da çoğul olarak belirtilmiş biçimi: Bildirme kipleri, isteme kipler vb"; TDB-288'de "Fiil kök ve gövdesinin karşıladığı hareketi şekle ve zamana bağlayan eklerdir. Bunlar: Bildirme kipleri, tasarlama kipleri" şeklinde açıklanır. TDB-288'de bunlar, "Şekil ve zaman ekleri" olarak adlandırılır.

Görüldüğü gibi Sarf'la TT gramerciliğinde "kip" aynı kavramı ifade eder.

a. Şimdiki Zaman Kipleri: Sarf'ta bu kipin üç ayrı eki vardır. Fakat bu üç şeklin ayrı ayrı özel olarak tanımı yapılmamıştır. Ancak şimdiki zaman kipi olarak verilen eklerin (-adır, -edir, -ydır, -ydir), (-yatıbdır, -yetibdir), (-makda, -mekde) görevinin açıklanmasıyla bunların şimdiki zaman ifade ettikleri anlaşılır.

TT gamerciliğinde şimdiki zaman kavramı şimdiki zamanın kipi olan -yor ve -makta, -mekte ekleriyle yapılır. GTS-42'de "Fiilin gösterdiği iş, oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda yapıldığını ve süregelmekte olduğunu gösteren zaman" şeklinde açıklanır.

Sarf'la TT gramerciliği arasında bazı eklerin farklılığı dışında açıklamalarda bir farklılık görülmez.

b. **Geçmiş Zaman Kipleri**: Bu fiil kipinin üç türü vardır.

1- **Görülen Geçmiş zaman**: Bu kip Sarf'ta şöyle açıklanır: "Bu fiil, bir işin geçmiş zamanda olup olmadığını bildirir. Emire -dı, -di eklenince görülen geçmiş zaman kipinin birinci şekli kurulur" S-41.

TT gramerciliğinde GTS-74'te "Fiilin karşıladığı oluş ve kılışın geçmişte, kişinin görgüsü ve bilgisi altında olup bittiğini anlatan zaman", TDB-298'de "Hareketin görülen geçmiş zamanda ortaya çıktığını haber veren bir şekil ve zaman ekidir." şeklinde ifade edilir.

TT gramerciliğindeki bu ifadelerle Sarf'taki açıklamanın farklı olduğu söylenemez.

2- **Öğrenilen Geçmiş Zaman**: Sarf'ta bu kip "Bir işin çoktan beri olmuş ya da olmamışlığını haber verir." S-42 şeklinde açıklanır. Ekleri, (-ğan, -ḳan, -gen, -ken), (-mış, -miş) şeklinde iki türlüdür.

TT gramerciliğinde (-mış, -miş, -muş, -müş) ekiyle yapılan bu kip, TG-460'ta "dolaylı geçmiş" adı verilerek "kişinin başkasından duyduğu, sonradan gördüğü veya farkında olmadan işlediği bir kılışın ifadesine yarar", TDB-300'de "Bu ek, görülmeyen geçmiş zamanda yapılan bir hareketi haber veren şekil ve zaman ekidir. Geçmişte olan ve konuşanın o hareketi bildirenin önünde cereyan etmeyen hareket demektir", GTS-49'da bu kipe "duyulan geçmiş zaman" adı verilerek "Fiilin karşıladığı oluş ve kılışı, kişinin başkasından duyduğunu, sonradan gördüğünü veya farkında olmadan işlediğini anlatan zaman" şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi her iki tarafın açıklama ve tanımları aynı kavramı ifade eder.

3- Yakın Geçmiş Zaman (Hikâye Fe<li): Sarf'ta geçmiş zaman kipi içinde yer alan üçüncü kip olup, "Bir işin yakında olup olmadığını haber vermek için kullanılır." S-43 şeklinde açıklanır. Bu kip, fiillere (-bdir, -bdır) eklenerek oluşturulur.

TT gramerciliğinde böyle bir kip yoktur. Yakın geçmiş zaman kavramı diğer geçmiş zaman kipleriyle karşılanır.

c. Gelecek Zaman: Sarf'ta bu kipin tanımı yapılmamış, doğrudan türlerine geçilmiştir.

ç. Emir Kipi: Fıtrat, "Bir işin olmasını veya olmamasını istemek için söylenen söz emirdir. Emir bir fiil olunca şahsın değişmesine göre altı şekilde olur." S-31 şeklinde ifade ederek, emir kipinin ayrı bir şahıs eki durumunda olduğunu da belirtir.

TT 'de ise emir kipi, GTS-54'te "Tasarlanan, yapılması istenen işi emir veya dilek şeklinde ifade eden, zaman ve şahıs kavramının aynı ekle verildiği tasarlama kipi.", TDB-304'te "Bu ekler tasarlanan hareketi, emir şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasını işaret ederler." şeklinde açıklanırken TG' -473'te "Buyuru kipi" adı verilerek sadece görevi ve şekilleri üzerinde durulur, ayrıca tanımı yapılmaz.

Bu açıklama ve tanımlar arasında kavram olarak farklılık yoktur.

d. İstek Kipi (Ötinç Kipi): Sarf'ta bu kipin tanımı görevi esas alınarak yapılmıştır. Fıtrat bunu, "Son zaman fiiller kümesinin her birine yardımcı fiil olarak gelen bir fiildir." S-36 şeklinde tanımladıktan sonra kullanım sıklığına göre "şairlerin çok sık kullanmalarına dayanarak bu fiile ben istek (ötinç) fiili dedim." S-36 şeklinde açıklamada bulunur.

TT gramerciliğinde GTS-90'da "Fiile istek, niyet, arzu kavramlarını veren tasarlama kipi", TDB-310'da istek eki adıyla "Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir, istek şeklinde bir tasarlama ifade eder, dilek bildir." şeklinde tanımlanır.

TT gamerciliğindeki tanımla Sarf'taki tanım arasında farklılık olduğu görülmektedir.

e. **Şart Kipi**: Sarf'ta "Kendi anlamındaki işe başka bir işin bağlandığını bildiren fiiller şart fiili olur." S-37 şeklinde bir açıklama yapılır.

TT gramerciliğinde şart kipi şöyle tanımlanır: GTS-142'de "Bir oluş ve kılışın şart şeklinde düşünüldüğünü anlatan dolayısıyla hiçbir hüküm ifade etmeyen, aynı zamanda dilek görevi de yapan tasarlama kipi." TDB-309'da "Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir." DTS-58'de "Koşul kavramı veren zaman" olduğu ifade edilir.

Sarf'la TT gramerleri arasında tanım ve açıklamalarda bazı farklar görülür.

f. **Yeniden Oluş, Tekrarlama Kipi (Ḳozğatış Fė‹li)**: Fıtrat bu kipi tanımlamadan sadece nasıl yapıldığını gösterir. "Şart fiiline "-çı, -çi" eklendiğinde tekrarlama fiili olur." S-38 diye yapılış şeklini açıklar.

TT gramerciliğinde böyle bir kip yoktur.

EK - FİİL

Sarf'ta "ek - fiil"in belirli bir tanımı yapılmaz, görevi anlatılarak açıklanır. "Bir fiil veya bir ad yardımcı fiile (emiri -ér, fiilin adı ėrmek'tir) eklenerek birleşik fiil olur." S-49 şeklinde ek-fiilin görevi açıklanır. Yani ek-fiilin isimler üzerine gelerek bildirme kipleri, basit kipler üzerine gelerek de birleşik kipleri oluşturduğu tanım yapılmadan açıklanmıştır.

TT gramerciliğindeyse ek - fiil, GTS-52'de "Eski Türkçedeki ermek - fiilinin ekleşmesinden oluşan ve isim soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını sağlayan fiil",DTS-34'te "Ek eylem, kelimelerin eylem görevinde kullanılmalarına yardım eden -dır ekinden yararlanarak çekimleri tamamlanan ve olumsuzu

'değil' kelimesiyle kurulan yardımcı eylem", TDB-314'te bu ek - fiile "isim fiili" adı verilerek "Bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiiller yapar.... yanına geldiği isim veya fiil şekliyle açık bir mânâ kazanır" şeklinde açıklanır.

Görüldüğü gibi ek - fiilin görevi hakkında Sarf'la TT gramerciliği arasındaki açıklamalar farklı değildir.

BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER

Birleşik kipli çekimler Sarf'ta örneklerle açıklanır. Ek - fiil almayan kip ve yapılar için şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Bu yardımcı fiil zamansız fiil kümesinde gösterilen fiillere eklenmez. Geçmiş zaman kümesindeki fiillerden görülen geçmiş zaman fiiline eklenmez; diğerlerine eklenerek onlardaki haber anlamını hikâye anlamına dönüştürmektedir" S-50. Bu açıklama ile ek - fiilin sadece haber kiplerine getirilebileceği ve tasarlama kiplerine getirilemeyeceği ifade edilmektedir.

TT gramerciliğinde ETD-319'da "Bildirme ve tasarlama kipleri ile bildirilen ve tasarlanan hareketlerin görülen geçmiş zamanda veya şart şeklinde ortaya çıktığını ifade etmek için birleşik çekimlere baş vurulur.... birleşik çekimler, hikâye, rivayet, şart şekilleridir", "GTS-28'de "Birleşik zaman" adıyla "Bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil ve zamanın görülen geçmiş zamanın (hikâye), duyulan geçmiş zaman (rivayet) içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan ve i- (<er-) ek - fiilinin yardımıyla kurulan zaman" şeklinde açıklama yapılır.

Görüldüğü gibi esasta, Sarf'taki açıklamalarla TT gramerciliğindeki açıklamalar arasında fark yoktur.

BİRLEŞİK FİİLLER

Birleşik Fiiller: Sarf'ta "Bizde iki fiil birbirine eklenerek ikisinin anlamlarından aralarında "tek anlam" ifade eden bir fiil olur S-46. *bolmaḳ, ḳılmaḳ, ėtmek* gibi fiiller Arapça, Türkçe sıfat veya ada eklenerek birleşik fiil

olurlar." S-48 şeklinde açıklanır. Bunun yanında "ek - fiil"le yapılan birlikler de birleşik fiil kabul edilerek, "Bir fiil veya ad bir ek - fiille eklenerek de birleşik fiil olur." S-48 denmektedir.

TT gramerciliğinde ise konuyla ilgili açıklamalar şöyledir: "Birleşik fiil, isim soylu bir kelimeyle 'etmek, eylemek, olmak' yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin kaynaşmasından oluşmuş fiil türü" GTS-27, "Birleşik fiil bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime gurubudur" TDB-386, şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi Sarf'taki birleşik fiil açıklamasıyla TT gramerciliği arasındaki açıklamalar arasında farklılık yoktur. Ancak Sarf'ta sınıflandırma farklılığından ileri gelen ilâve açıklamalar görülür.

SIFAT- FİİLLER

Sarf'ta sıfat-fiiller özel olarak tanımlanmamıştır. Bu tür kelimeler sıfat çeşitleri arasında gösterilmiştir.

-r ve -ḳan, -ğan, -ken, -gen ekleriyle ile yapılan sıfatlara Fıtrat örnek verirken "Bu sıfat gelecek zaman fiili de olur. Bunlara üçüncü şahıs ekleri eklendiğinde iş adı olurlar." S-23 demek suretiyle yine bir anlamda sıfat-fiilleri açıklamış olur.

TT gramerciliğinde GTS-132'de sıfat-fiil, "Sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekli", TDB-333'te partisip adı verilerek "Partisipler, nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir", TG-422'de ise, "Sıfatfiil, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir." şeklinde tanımlanır. GT-422'de sıfat-fiiller, çekimsiz fiil olarak değerlendirildiği için yatık fiillerden biri olarak ele alınır.

TT gramerciliğindeki bu tanımlarla Sarf'ta açıklanan kavram arasında farklılık yoktur.

ZARF- FİİLLER

Zarf - fiiller (zamansız fiiller), Sarf'ta ayrı bir fiil kümesi olarak ele alınır ve şöyle açıklanır: "Bu fiillerin kendilerinden zaman anlaşılmaz. Bunlar kendilerinden sonra gelen bir fiile bağlanarak işletilir. Bu, kendilerinden sonra gelen fiilin zamanına da bağlı olarak kalırlar. Şahıs ekleri kendilerine değil kendilerinden sonra gelen fiile eklenir" S-44.

TT gramerciliğinde zarf-fiil, GTS-178'de "Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman bildirmeyen zarf görevindeki kelime" olarak tanımlanır. TDB-338'de gerundiumlar adı altında, "hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi, şekle zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne partisipler gibi nesne ifade ederler", TG-419-428'de "Zarffiiller, fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekillerdir. Bunlar tümüyle zamana bağlı değildirler." şeklinde açıklama yapılır. Zarf-fiiller TG-419-428'de "çekimsiz fiiller" olarak şahıs ekleri almadıkları için yatık fiiller grubunda göserilmiştir.

Görüldüğü gibi açıklamalar arasında farklılık yoktur.

5-EDATLAR

Edat (Kömekçi Söz) Sarf'ta, örnek verilerek şöyle açıklanır: "ad, fiil, sıfat" olmayan kelimeler "edat" olmaktadır. "edat"lar bir cümleden anlaşılan "düşünceye" başka bir şekil vermek için işletilir: nèçün, çünki, cüde, sire, hèç, hem gibi" S-16.

TT gramerciliğinde de edatlar yardımcı kelime kabul edilerek şöyle tanımlanır:

GTS-51'de, "Yalnız başına bir anlam taşımayan; ancak isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki başka kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli müstakil kelimeler: için, gibi, göre, karşı", TDE-IV'te buna ek olarak edatların "alet sözler", "vasıtalar" olduğu belirtilmektedir.

TG-385'te "takı" adı verilen edatlar, "İsimden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimelere "takı" adını veriyoruz: gibi, için, ile, göre, rağmen" şeklinde tanımlanır.

TDB-348'de tanım şöyledir: "Edatlar manaları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir.....Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler".

ST-132'de "Anlam ve görevleri daha çok, tümce içinde, birlikte bulunduğu sözlerle beliren, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan öğelere ilgeç denir: gibi, kadar, için, ile gibi".

DTS-51'de "Bir kelimeden sonra gelerek, o kelime ile ötekiler arasında, ilgi kuran kelime" şeklinde tanımlanır. ST-132 ve DTS-51'de edatlar, "ilgeç" terimi ile karşılanmaktadır.

Tanım ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere herşeyden önce TT'deki kabuller arasında farklılıklar vardır. Bu kabullerden bazılarıyla Sarf arasında benzerlikler görülür.

Benzetme Edatları (oḫşaş süfeti) : Edat türleri için Sarf'ta ayrı ayrı tanımlar yapılmaz. TT gramerciliğinde benzetme edatları adıyla verilen edat türüne Sarf'ta "oḫşaş süfetleri" adı verilir ve bu sıfatın tanımı yapılır: "kebi, oḫşaş, dėk, -day, -dey, yañlıḳ, singeri" gibi benzeticiler (edatlar) kendilerinden önce gelen adla birlikte kendilerinden sonra gelen adın sıfatı olurlar. Bu türlü sıfatlara **oḫşaş (benzerlik edatı) sıfatı** diyoruz" S-26. "ḳuyaş gibi yüzi, taḳḳa oḫşaş gevdesi, arslanday ḳıçḳırış, alavday közi, oḳyañlıḳ sözi, tamığ singeri ğazabı....bardır" S-27.

TT'de gramerciliğinde "gibi, benzer, kadar" şeklindeki kelimeler edat kabul edildiği için bunların bazıları, "benzerlik edatı" TDB-371, "benzetme edatı" TDE-41 adıyla yer alır. Dolayısıyla Sarf'ta olduğu gibi özel bir tanımlama yapılmaz.

C - CÜMLE BİLGİSİ

CÜMLE

Cümle (Gep): Nahiv'de, "Bir fikri bir kişiye bildirmek için kelimeleri toplayarak birbirine bağlayıp söyleriz. Bu söylediğimiz, cümle olur." denildikten sonra cümle, "Bir fikir, bir düşünce anlatan söz dizisi cümle olur." N-4 şeklinde tanımlanmaktadır.

TT gramerciliğinde "yargı" kavramı esas alınarak şu tanımlar yapılır:

GTS-32'de "Cümle, bir fikri bir duyguyu ve düşünceyi bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime grubu. Cümlenin varlığı için asgarî şart çekimli bir fiildir".

Yine başka bir terim sözlüğü olan DTS-22'de "Cümle, bir yargı bidirmek üzere tek başına çekimli bir eylem veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan kelime dizisi".

TSD-40'ta "Cümle, bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir." şeklinde tanımlanır.

TTS-16'da cümle "Bir ya da birçok sözcükten oluşan yargılı anlatım birimi"dir.

TDB-398'de "Cümle, bir fikri bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi, tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime gurubudur".

TG-522'de cümle "Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır", şeklinde tanımlar yer almaktadır.

Hamza Zülfikar, "Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri" adlı eserin cümle bölümündeki tanım ve açıklamalar da şöyledir: "Cümle çeşitli duyguların,

düşüncelerin dönüştürüldüğü anlamlı söz birimlerinin bir yargı bildirecek biçimde bir takım kurallara bağlı olarak bir araya getirildiği dizidir....

Anlamlı dil birlikleri olan kelimelerin kelime gruplarının, çeşitli yardımcı ögelerin ve çekim eklerinin bir düzen içinde belli kurallara göre bir araya gelerek meydana getirdikleri karmaşık dizi cümleyi oluşturur. Böyle bir uyumlu dizinin kurulmasındaki amaç ise, karşılıklı haberleşmeyi sağlayacak anlaşılır bir ifade etmek, karşısındakine bir bilgiyi, bir düşünceyi aktarmaktır"(9).

Doğan Aksan, "Hangi dilde olursa olsun, birden çok düşünce, duygu ve yargıyı içeren, birden çok hareketi içeren karmaşık tümcelere rastlandığı gibi, tek sözcükten oluşan ve yine bir düşünce, duygu ve yargıyı anlatan tümcelere rastlanır."(10) demektedir.

Rasim Şimşek "Türkçe Anlatım" adlı eserinde yaklaşım farklılığından kaynaklanan bilgileri cümlenin tanımına geçmeden önce vermekle okuyucuyu kendi tanımına şöyle hazırlar: "Düşünce oldukça karmaşık bir süreç sonucunda yargı biçiminde oluşur. Yargı ise ancak tümcede gerçekleşir. Tümcesiz yargı bildirilmez. Öyleyse düşünmek bir yargıda bulunmak; bu da tümce kurmak demektir. Düşünme, yargı ve tümce, böylesine içiçe kavramlardır.... Bir yargının oluşmasını sağlayan ana kavramlar yanında ana bütünsellik kazandıran yardımcı kavramlar da vardır. Özü bakımından 'düşünce' demek olan 'yargı', ancak bu yardımcı kavramlarla bütünleşerek kendine yatecek duruma gelebilir. İşte bu düşüncenin yargısal bütünlüğe kavuşarak dil ortamına yansımasına tümce denir" (11).

---

(9) ZÜLFİKAR, Hamza: (Komisyon) Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ank.1990, s.114,141,144.

(10) AKSAN, Doğan: Anlam Bilim ve Türk Anlambilimi, Ankara, 1987, s. 124-125.

(11) ŞİMŞEK, Rasim: Türkçe Anlatım, T.C. Trabzon İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 4, Trabzon 1981, s. 39.

Fıtrat'ın tanımıyla TT gramerciliğinde cümlenin tanımı konusundaki ortak yönün "yargı bildirme" noktasında olduğu, farklı gibi görünen noktaların ise (TT gramerciliğinin kendi içinde olan ayrılıklar gibi) ayrıntıda olduğu açıktır.

CÜMLENİN UNSURLARI

TEMEL UNSURLAR (Baş Sözler)

Nahiv'de "Cümlenin baş unsurları özne ile yüklemdir." N-11 ifadesiyle cümleye esas olan unsurlar anlatılır.

TT gramerciliğinde seyrek olarak, TSD-42'de "Yüklem, cümlenin ana unsurudur", TDB-398'de "Fiil ve fail cümlenin esas unsurları,.... Fiil, cümlenin en esaslı unsuru, ana unsuru, cümlenin direğidir...., fail fiilden sonra ikinci unsurdur" şeklinde açıklamalar yapılır.

Görüldüğü gibi tanımlar arasında esasta bir farklılık yoktur. Bu temel unsurlar şunlardır:

1-Yüklem (Kesim): Nahiv'de örneklerden hareket edilerek önce yüklemi olmayan cümleler verilmek suretiyle bunların bir anlam ifade etmedikleri vurgulanır. Bu kelime dizisine daha sonra, yüklemleri eklenir ve bu şekliyle düşünceyi tam olarak ifade ettikleri gösterilir. Ardından yüklem, "Cümledeki kelimelerin sonuna gelen, kendi gelişiyle kelime dizisini cümleye dönüştüren söz 'yüklem' olan kelimedir." N-7 şeklinde açıklama yapılır.

TT gramerciliğinde DTS-94'te yüklem, "Eylem çekimine girmiş kelimenin cümledeki görev adı", GTS-174'te "Cümlede hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, fiil çekimine girmiş kelimenin cümle bilgisindeki adı", TG-520'de "Yargının yüklediği yüklem adını alır", TSD-42'de "Cümlede yargı bildiren çekimli unsur." şeklinde açıklanır. Yüklemin yargı bildirmesi ve çekimli olması gibi yönleri esas alınarak yüklem kavramı açıklanır.

B. SANATÇI KİŞİLİĞİ

1.Şairliği

Fıtrat'ın edebî dünyası şiirlerinin yayınlanmasıyla başlar. Şairlik yönü annesinin etkisiyle geliştiğini belirttiğimiz Fıtrat'ın ilk şiirleri, "Buhara-yı Şerif", "Türkistan Vilayatinin Gezeti", "Sada-yı Türkistan" ile devrin diğer gazete ve dergilerinde yer alır. Bu şiirler toplu olarak kitap hâlinde İstanbul'da (1912) "Sayha" adıyla basılır. Bunların toplamı ise, Fıtrat'ın vatanı Türkistan'da "Sada-yı Türkistan" gazetesinin 1914'ün Temmuz ayındaki sayılarında "Şiirler Türkümü" adıyla yayınlanır. H.Baltabayev, S.Aynî'nin "Numune-i Edebiyat-ı Tacik" adlı eserini hazırlarken yukarıdaki yayınları esas alarak Fıtrat'ın Farsça şiirlerini toplamaya çalıştığını(157) belirtir. Fıtrat'ın şiir dünyası "Sayha" ile sınırlanmaz. Onun Farsça dışında şiirlerinin olduğu da muhakkaktır. Bunlardan biri Özbek Türkçesiyle yazılan "Yaş Özbek Şairleri" (1922) adı altında toplanan şiirleridir. Bundan başka "Hint İhtilalcileri"nin Berlin basımında (1920) "Uçkun" adlı şiir kitabının yayına hazırlandığı hakkında bilgi verilir. Ayrıca "Ebulfeyzhan"ın 1921 Moskova baskısında da bu şiirlerin basılıp satışa çıktığı hakkında bilgi olmasına rağmen, eser henüz basılmış olarak ortada yoktur. H.Baltabayev, Türkçe (Türkiye Türkçesi) olduğunu söylediği bu kitap için "maalesef içindekilerden haberimiz yok" (158) demektedir.

Bu devreye ait edebiyat araştırmacılığıyla tanınan S. Aynî, "Fıtrat'ın

---

(157) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.25

(158) BALTABAYEV, Hamidulla: a.g.e., s.25

Fıtrat'ın kullandığı bu terimlerden altmış tanesi (% 37'si) tek kelimeden oluşurken, bunların karşılığı olan Türkiyedeki gramer terimlerinin kırk yedi tanesi (% 37'si) tek kelimeden ibarettir. Yine Fıtrat'ın kullandığı bu tek kelimelik altmış terimden kırk altı tanesi (% 77'si) Türkçe asıllıyken, günümüz TT gramerciliğindeki kırk yedi tek kelimelik terimden yirmi sekiz tanesi (% 63'ü) Türkçe asıllıdır. Terim dar anlamlı, dar alanlı yani anlam sınırı sonuna kadar daraltılmış isimler(7) olduğu için yerlerini tam doldurmaları gerekir. Bilindiği gibi terimleri tek kelimeden ibaret olan diller genellikle ifade yönü güçlü olan dillerdir. Bir dilde bir kavramın ifade edildiği kelime sayısı o dilin gücü hakkında fikir verir. Her yönüyle güçlü ve bu gücünü tarihî seyir içinde lehçe ve şivelerde gösterdiğini bildiğimiz Türkçenin terim bakımından Doğu sahasındaki bu gelişmiş durumuna karşılık Batı sahasındaki bu zayıf kalışının sebeplerini düşünürken, bilimde hiç eksilmeyen yabancı kültürlerin etkisiyle birlikte siyasî iradenin dil ve kültürle olan ilgilerini de unutmamak gerekir.

Fıtrat'ın kullandığı terimlerden, 106 adetinin (% 63'ünün) iki ve daha fazla kelimelik terim olmasına karşılık, "Sarf" ve "Nahiv"deki terimlerin karşılığı olan Türkiye gramerciliğinde seksen bir adet % 63) iki ve daha fazla kelimelik terim vardır. Genel kavramların isimlendirilmesi konusunda bu iki ve daha fazla kelimelik terimlerin oranlarının eğitliği ilgi çekicidir. Bunun yanında, Fıtrat'ın kullandığı iki ve daha fazla kelimelik terimler bizdeki terimlerden sayıca çoktur. TT'deki seksen bir adet birden fazla kelimelik terimden on dördü Türkçe asıllıyken, diğerinde 106 adet birden fazla kelimelik terimden elli altısı Türkçedir. Bu iki kelimelik terimler yabancı oluşları bakımından incelendiğinde bunların Fıtrat'ta elli tanesi (bu, çift kelimelerin % 47'si eder), günümüz TT gramerciliğinde altmış yedi tanesi (bu, çift kelimelerin

---

(7) HATİBOĞLU, Vecihe: Kelime Grupları ve Kuralları, Belleten TDAY, Ankara,1963, s. 203-244.

Görüldüğü gibi Nahiv'de tanım yüklemin önemi, TT ise özellikleri üzerine kurulmuştur.

2-Özne (Ege): Nahiv'de "Yüklem olan kelimeye 'kim, nime' soruları sorulduğunda cümledeki hangi sözle cevap verilirse o söz, cümlenin 'özne'si olur." N-8 şeklinde bir açıklama yapılır.

TT gramerciliğinde özne, DTS-68'de "Çekimli eylemin bildirdiği veya ulacın meydana gelmesini sağlayan kişi ya da şey", GTS-119'da "Fiilin gösterdiği kılış ile doğrudan ilgili olan kişi ya da şeye verilen ad; bir oluş ve kılışın gerçekleşmesini sağlayan kimse veya şey", TG-520'de "Yargının yüklediğini alan kişi veya şey ise kimse diye anılır ve bir isim yada bir zamir olur. Buna 'yükalan' da deriz", TSD-45'te "Cümlede yapanı veya olanı karşılayan unsur, öznedir. Özne, yüklemin gösterdiği işi, hareketi, oluşu, durumu üzerine alır", TDB-399'da "Fail, fiili yapan veya olan unsurdur", şeklinde tanım ve açıklamalarla ifade edilir. Görüldüğü gibi özne terimi için TDB-399'da "fail", GT-520'de "yükalan" terimleri kullanılmaktadır.

Nahiv'de özne cümlede bulunma şekli ile açıklanırken, TT gramerciliğinde özellikleri ile tanımlanmıştır.

ÖZNE - YÜKLEM UYGUNLUĞU (Kelişkenlik)

Nahiv'de, "Cümlede özne olan kelime, teklik olduğunda, "yüklem" olan kelimenin de teklik olması elbette gereklidir." N-32, "Özne çokluk olduğunda yüklem olan kelime ad veya sıfat olursa aralarında uygunluk çok gerekli değildir." N-33 denilerek özne yüklem uygunluğu hakkında bilgi verilir.

TT gramerciliğinde GTS-120'de bu "Özne ile yüklemin sayıca uyuşması." olarak tanımlanır. TSD-49'da "Özne ile yüklem arasında şahıs bakımından bir uygunluk bulunur.... Cümlede özne ile yüklem arasında her zaman teklik-çokluk bakımından bir uygunluk aranmaz", TTS-38'de "Türkçede yüklem genellikle, tekillik, çoğulluk (sayı) bakımından uygunluk gösterir", TG-538'de buna "uylaşma" adı verilerek "Yüklemi fiilden olsun, isimden olsun her yargı

öbeğinde yüklemle yükalan gramerce belli bazı yönlerden kurallı olarak bir birlerine uyarlar, uylaşırlar." şeklinde tanımlar bulunmaktadır.

Bu konuda TT gramercileriyle Nahiv'de esasta bir farklılık yoktur; sadece ifadede farklılık vardır.

TAMLAYICI UNSURLAR (Toldırğıç Sözler)

Nahiv'de "Özne ile yüklemden anlaşılan cümlenin noksanlıklarını tamamlamak için getirilen tamlayıcılardır." N-12 şeklinde açıklanır.

TT gramerciliğinde seyrek olarak TDB-398'de "....nesne, zarf ve yer tamlayıcısı da cümlenin yardımcı unsurlarıdır." şeklinde açıklama yapılır.

Bu açıklamalar arasında da farklılık yoktur.

3-Nesne (Tüşim Toldırğıçı): Nahiv'de doğrudan tanımı yapılmamış örneklerle açıklanmıştır.

TTgramerciliğinde tanım ve açıklaması yapılan nesnenin görevi, Sarf'ta gösterilen örneklerdekinden farklı değildir.

4-Yer Tamlayıcısı: TT'de, yer tamlayıcısı adı verilen unsur Nahiv'de: a) yönelme, b) çıkma, c) bulunma tamlayıcıları şeklinde ayrı ayrı unsurlar olarak ele alınır. TT gramerciliğinde TSD-52'de "Cümlede yaklaşma, bulunma ve uzaklaşma bildirerek yüklemi tamamlayan unsur, yer tamlayıcısıdır",TDB-400'de "Fiilin mekanını ve istikâmetini gösteren cümle unsurudur", TTS-58'de "dolaylı tümleç" adıyla "..yüklemin anlamını bütünleyen, yönelme, kalma, çıkma durumlarından birinde bulunan tümleçtir", GTS-47'de de dolaylı tümleç adı verilerek ".....bulunma, çıkma ve yönelme hâli ekleri veya bir edat almış bulunan tümleç türü" TG-529'da "isimleme" adı verilerek, "Cümlede yüklemin gerçekleşmesiyle ilgili kişileri ve şeyleri gösteren adlara ve zamirlere isimleme deriz." şeklinde tanım ve açıklamalar yapılır.

Nahiv'de yer alan bu ayrı ayrı unsurların açıklaması ise şöyledir:

a) Yönelme Tamlayıcısı (Barış Toldırğıçı): "Cümlenin başka bir bölümünden kendi tarafına doğru bir hareketin, bir uzanışın varlığını bildirir, eki, -ğa, -ḳa, -ge, -ke' dir" N-14.

b) Çıkma Tamlayıcısı (Çıḳış Toldırğıçı): "Cümlenin öyle bir bölümüdür ki kendisinden bir hareketin , uzaklaşmanın başladığını bildirir. Bunun eki -dan, -den'dir" N-16.

c) Bulunma Tamlayıcısı (Orun Toldırğıçı): "Cümleden anlaşılan düşüncenin yerini bildirir. Bunun eki -da, -de'dir" N-18.

TT gramerciliğinde Nahiv'deki bu açıklamalardageçen eklerin toplu olarak görevi yer tamlayıcısı şeklinde açıklanmıştır.

5- **Zarf**: Nahiv'de "zarf" adı altında incelenen ayrı bir cümle unsuru yoktur. Yer tamlayıcısında olduğu gibi zarf da a) Zaman tamlayıcısı, b) Sebep tamlayıcısı, c) Hâl tamlayıcısı şeklinde ayrı ayrı unsurlar olarak incelenir.

TT gramerciliğinde zarf, TSD-55'te "Yön, zaman, tarz, sebep, miktar, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle unsuru, zarftır", TDB-400'de "Fiilin muhtelif şartlarını ve zamanını gösteren cümle unsurudur", TTS-62'de "belirteç tümleci" adıyla "...tümcede yüklemi zaman, yer, yön, ölçü, durum, nitelik, kimi zaman da gösterme ve soru gibi özellikler yönünden tamamlayan öğelerdir." ve GTS-179'da "zarf tümleci" adıyla, "Cümlede yüklemin anlamını zaman, tarz, ölçü, yer, yön vb. bakımlardan daha belirgin duruma getiren sınırlayan kelime veya kelime gruplarından oluşan tümleç", TG-530'da "zarflama" adıyla, "Cümlede yüklemin içinde geçtiği hâl ve şartları belirten zarflara ve zarf niteliğindeki belirtme öbeklerine zarflama deriz." şeklinde tanımlanır.

Nahiv'deki ayrı ayrı tanım ve açıklamalar ise şöyledir:

a) Zaman Tamlayıcısı (Çağ Toldırğıçı): Düşüncenin zamanını bildiren cümle bölümlerine zaman tamlayıcısı diyoruz N-19.

b) Sebep Tamlayıcısı (Niçünlik Toldırğıçı): Cümlenin öyle bir bölümüdür ki, ondan anlaşılan işin sebebinin ne olduğunu gösterir N-22.

c) Hâl Tamlayıcısı (Nüçüklik Toldırğıçı): Cümlelerdeki işin nasıl olduğunu bildirir" N-23.

Bu tamlayıcılardan başka Nahiv'de beraberlik tamlayıcısı (Birgelik Toldırğıçı) adıyla verilen bir tamlayıcı türü daha vardır. Beraberlik tamlayıcısı çalışmamıza esas aldığımız KTS'de yer almaz. Bu TT gramerciliğindeki eserlerden sadece TTS-60'ta "ilgeçli tümleç" olarak bahsedilen bir tamlayıcı türüne benzer.

İlgeçli Tümleç (Birgelik Toldırgıçı): TT gramerciliğinde genel olarak bu cümle unsuru ayrıca ele alınmaz. Bu tür ayrımı kabul eden bazı gramerlerden örneğin TTS-60'ta "İlgeçli tamlamalar tümcede tümleç görevi yapar. Bunun dışında başka tamlamaların da bir ilgeçle yeniden oluşturdukları tamlamalar, tümcede ilgeçli tümleç olarak kullanılır." şeklinde açıklama yapılır.

Nahiv'de ise bu, "Cümlelerde 'bilen' eklenen adların cümlenin bir bölümüne ortaklık şeklinde, vasıta şeklinde veya eş zamanlı olarak ortak olduğu bilinir. Buna beraberlik tamlayıcısı diyoruz. Beraberlik tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki, onun cümlenin başka bir bölümüyle ortaklığı, birlikteliği anlaşılır." N-20 şeklinde açıklanır.

Bu tanımlama TT'de bütün çekim edatlarını içine alırken, Nahiv'de sadece "bilen"le kurulanlara bu isim verilmektedir.

CÜMLE DIŞI UNSURLAR

Nahiv'de "Cümle içinde o cümlenin unsurlarıyla gramatikal bir ilişkisi olmayan bir söz veya cümle girer. İşte bu yabancı olarak giren söz veya cümleye, cümle dışı unsur (kiriş söz) denilir" N-48 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde TSD-58'de "Cümlenin kuruluşuna katılmayan ve dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olan unsurlardır", TDB-401'de "Bunlar esas

hareketle, fiille ilgisi olmayan ve cümleye sadece ilâve edilmiş durumda bulunan unsurlardır" şeklinde tanımlanır.

Görüldüğü gibi tanımlar arasında farklılık yoktur.

KELİME GRUPLARI

Kelime Grupları (Gepniñ Uyuşkan Bölekleri): Nahiv'de cümleyi oluşturan unsurların esas unsurlar sayılacağı belirtildikten sonra "Bu esas unsurlar cümlede tek tek geldiği gibi çokça başka sözlerle birlikte de gelirler" N-33. İşte birlikte gelen bu bölümler kelime gruplarıdır.

TT gramerciliğinde kelime grubu, TSD-3'te "Bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu veya bir hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğudur", KGT-100'de "Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu", TDB-374'te "Kelime gurubu birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve mânâsında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütünlük olarak muamele gören bir dil birliğidir", TG-496'da "kelime öbekleri" adıyla "Sözü geliştirmek üzere kelimeler öbeklenirler, kavramlar arasında derece derece ilişkiler meydana getirirler. Böylece tek kavramdan anlatmaya doğru giderler. Bunlara kelime öbekleri diyoruz." şeklinde tanımlanır.

Nahiv'de tanım, kelime sayısına, TT'de ise sayı, yapı ve göreve dayanmaktadır.

TT gramerciliğindeki birçok kelime grubu Nahiv'de yer almadığı için sadece Nahiv'de yer alan kelime gruplarının tanımı üzerinde durulmuştur.

1-İsim Tamlaması (Anıklav Uyuşması): Nahiv'de isim tamlamasının doğrudan tanımı yapılmayarak görevi ve nasıl oluştuğu şöyle açıklanır: "Cümlede yer alan nesnelerin kime neye ait olduklarını belirtmek, açıklamak için

tamlama eki olan "nıñ" ekinin tamlayana, iyelik üçüncü şahıs eklerinin tamlanana eklenmesiyle oluşturulan birlikler" N-34.

TT gramerciliğinde TSD-5'te "Bir isim unsurunun, iyelik sistemi içinde bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur", TTS-14'te "....tamlama, bir adın niteliklerinin başka adlarla daha iyi belirlenmesini sağlayan söz birlikleridir", GTS-90'da "İyelik bağlantısıyla birbirlerine bağlanmış iki veya daha çok isimden oluşan tamlama" olarak tanımlanır. Nahiv'de -nin ekinden bahsedilirken TT'de bundan bahsedilmemiştir.

Nahiv'de "İsim tamlamasında "nıñ" ekinin düştüğü de olur. Bu ekin düşmesiyle isim tamlamasının anlamına bir türlü belirsizlik, karanlık verir." N-35 şeklinde belirsiz isim tamlamasının açıklaması yapılır.

TSD-6'da "Birinci unsurunda ilgi eki bulunmayan isim tamlaması, 'Belirsiz isim tamlaması'dır." şeklinde tanımlanır.

İsim tamlaması ve türlerinin tanımında farklılık yoktur.

2- **Sıfat Tamlaması (Sūfet Uyuşması)**: Nahiv'de "Sıfatlar ve sıfat grubunda sayılan sayılar, işaret sıfatları gramerde bir ada bağlanıp gelse o ad sıfatın sıfatlısı olur. Sıfatla sıfatlı birleşerek sıfat tamlaması olur." N-37 şeklinde tanımlanır.

TT gramercilerinden TSD-9'da "Bir isim unsurunun, bir sıfat unsuruyla nitelendiği kelime grubudur", GTS-133'te İsimleri nitelemek veya belirtmek maksadıyla isim ve ona bağlı sıfatın tamlama dizilişinde oluşturdukları kelime grubu." olarak tanımlanır.

Tanımlar Nahiv'de daha ziyade şekle, TT'de hem şekil hem de göreve dayanmaktadır.

Aşağıdaki kelime gruplarının kendi adlarıyla ayrı ayrı tanımı yapılmaz. Bunlar sadece numaralandırılarak ayrı bir kelime grubu şeklinde tanımlanır.

3- **Sıfat-fiil Grubu**: Nahiv'de sıfat-fiil eki alarak oluşturulan sıfatlar da "...cümlenin bir ögesi olduklarında kendilerine uygun tamlayıcılarla birlik

oluştururlar ve bu birlik hâlinde cümlenin bir unsuru sayılırlar."N-38 şeklinde açıklanır.

TT gramerciliğinde TSD-13'te "Bir sıfat-fiil ile bu sıfat-fiile bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur", TG-565'te "Karmaşık cümlede içcümlenin yüklemi bir sıfatfiil olursa bu birleşik cümleye birleşik sıfatfiil cümlesi deriz." şeklinde yaklaşımdan kaynaklanan bir tanım yapılır.

TSD ile Nahiv'deki tanım birbirine benzemektedir. TG'de ise bu grubu cümle sayan bir yaklaşım farklılığı görülmektedir.

4- **Zarf-fiil Grubu**: Nahiv'de şöyle bir açıklama vardır: "Sarf'ta zamansız fiiller diye gösterilen fiiller cümleye girerek kendilerine uyumlu tamlayıcılarla birlik oluştururlar" N-40.

TT gramerciliğinde TSD-15'te "Bir zarf-fiil ile bu zarf-fiile bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur", TG-571'de "Karmaşık cümlede içcümlenin yüklemi bir zarffiil olursa bu birleşik cümleye birleşik zarffiil cümlesi adını veriyoruz", TTS-108 ve 109'da tümcemsi adıyla bunların 'girişik tümce' adında bir cümle türü oluşturdukları belirtilerek "Tümcemsi, eylemsiyle (ulaçla) kurulan ve kesin bir yargı bildirmeyen, ancak temel yargıyı tümleyen, görünümü tümceye benzer kuruluşlara denir." şeklinde tanımlanır.

Nahiv'le TT'de gramercilerden sadece TSD'deki tanım arasında benzerlik vardır. Diğer tanımlarda bu grubu cümle kabul eden bir yaklaşım farklılığı bulunmaktadır.

5- **İsim - fiil Grubu**: Nahiv'de fiilden isim yapan mastar ekleri "Cümlenin bir unsuru olduğunda kendilerine uygun tamlayıcılarla birleşirler ve o birleşme hâli de cümlenin bir unsuru sayılır." N-38 şeklinde açıklanır.

TT gramerciliğide yaklaşım farklılığından kaynaklanan değişik tanım ve açıklamalar görüyoruz. Bunlar: TSD-17'de "Hareket ismi ile ona bağlı unsur veya unsurlardan kurulan kelime grubudur", TG-562'de bu tür yapılar birleşik

cümle kabul edilir ve şöyle denir: "Karmaşık cümlede iç cümlenin yüklemi bir adfiil olursa bu birleşik cümleye adfiil cümlesi deriz".

Görüldüğü gibi Nahiv'deki tanımla yine TSD'deki tanım benzerlik gösterir.

CÜMLE TÜRLERİ

Cümlenin türleri tanımlanırken TT gramerciliğinde benzer terimlerle ifade edilen cümle türleri TSD'deki tanımlar ve sınıflandırma esas alınarak karşılaştırılacak ve sınıflandırma farklılığından doğan ana grup isimlerinden bahsedilmeyip bu grupların altında yer alan cümle türlerinden bahsedilecektir. TSD'de farklı yaklaşım ve sınıflandırmadan dolayı yer almayan cümle türleri diğer eserlerdeki tanımlarla karşılaştırılacak ve hiçbir gramerde bulunmayan cümle türleri ise sadece isminden bahsedilecek bazen de tanımlanacaktır. TSD'deki sınıflandırma esas alınacağı için de önce yapısına göre sonra anlamına göre cümle türlerine giren benzer cümlelerin tanımı üzerinde durulacaktır:

YAPILARINA GÖRE CÜMLELER

a. Basit Cümle:

TT gramerciliğinde basit cümle adıyla ifade edilen cümle türü Nahiv'de tam cümle adıyla yer alır ve "Yapısında isim veya fiil cinsinden tek tüklem bulunan cümle basit cümledir." şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde, GTS-20'de basit cümle adıyla "Bir düşünceyi bir duyguyu veya bir oluş ve kılışı yargı hâlinde anlatan ve bir tek çekimli fiil ya da ek - fiil ile kurulan ve en az bir özne ile bir yüklemden oluşan cümle türü", TSD-59'da "Yapısında isim veya fiil cinsinden tek yüklem bulunan cümle basit cümledir." diye tanımlanır.

Tam Cümle: Nahiv'de "Düşüncenin bütün bölümleri cümledeki sözlerden anlaşılırsa yani cümledeki sözler düşüncedeki anlamların hepsini ifade ederse o tam cümle olur." N-39 diye açıklanır.

Bütün tanımlar bu cümle tipinin tek yargılı anlatım olduğu noktasında birleşmektedir.

Kesik Cümle (Eksik Gep): Nahiv'de "Düşüncenin bölümleri olan anlamların biri ikisi cümledeki sözlerden değil, başka vasıtalarla anlaşılırsa bunun için o anlamları ifade edici sözler cümlede söylenmeden kalsa bu tür cümleler kesik cümle (eksik gep) olur." N-40 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde bu tür cümleler "kesik cümleler" adıyla şöyle tanımlanır: TSD-44'te "Bazı cümlelerde yüklem bulunmaz. Böyle cümlelerde anlam yükleme gerek kalmayacak kadar açıktır. Cümle okuyanın, dinleyenin muhayyilesinde tamamlanır", GTS-101'de "Konuşma sırasında, bir parçasının dinleyenin anlayışına bırakıldığını göstermek üzere bir kısmı kesilerek söylenen, yüklemi kullanılmadığı hâlde bir yargı bildiren cümle", TTS-114'te "Türkçede türlü nedenlerle tümcenin öğelerinden birinin genellikle yüklemin kullanılmadığı görülür. Bu tür tümcelere kesik tümce denir." şeklinde tanımlanır.

Tanımlar, esas itibarıyla aynıdır.

b. Birleşik cümleler

Şartlı Birleşik Cümleler:

Nahiv'de bu tür cümleler de yapısına göre düşünülmeyip anlamdan hareket edilerek birleşik cümle kabul edilmez. Bunlar "şartlı cümle" adıyla yer alır.TT gramerciliğinde bu tür cümlelere "şartlı birleşik cümle" TSD-60 adı verilir.

Şartlı Cümle: Nahiv'de "Bir cümle ikiye bölündüğünde bir bölümüne şart fiili eklenirse, şartlı fiil eklenen bölüm, ikinci bölümü kendisinin sonucuymuş gibi gösterirse, böyle cümleye şartlı cümle denilir." şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde TSD-60'ta şartlı birleşik cümle adıyla "Bir cümlenin bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümledir", TSD-142'de şart cümlesi adıyla "Yüklemi şart eki (-sA) ile kurulan ve esas cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan birleşik cümle." şeklinde tanımlanır.

Bu tanımlar da esas itibarıyla birbirine benzemektedir. Şartlı cümlenin bir türü olarak yer alan bir başka cümle türü:

Ters Şartlı Cümle (Teskeri Şertli Gep): Nahiv'de "Şartlı cümlenin şart fiilinden sonra '-da, -de, hem' eklenirse teskeri şartlı gep olur." N-46 şeklinde açıklanır ve bu cümleden görünürde anlaşılan düşüncenin tam tersi anlatılmak istenmektedir. Bu cümle türü TT gramerciliğinde yaygın olarak yer almaz. TG-551'de "Bağlam sebep cümlesi" adıyla şöyle tanımlanır: "Olmayası şart cümlesi cezanın gerçekleşmesini olumsuz veya şüpheli kılar. Bu sebeple çoğu zaman anlamca ters sonuç gösteren bir bağlam sebep cümlesiyle karşılanabilir".

c. Sıralı Cümleler:

Bu tür cümlelerin varlığı "Birleşik Cümleler" adı altında incelenmiş olup biz bu konuyu dağınık şekilde verilen örnekleri toplayarak açıkladık.

"Birçok cümle anlam yönünden birbirine bağlanmış olur" N-49. Bunların unsurları ortak olabildiği gibi ikinci cümle birinci cümlenin sebebi, delili de olabilir, N-50 şeklindeki açıklamalarla **sıralı cümle** anlatılmıştır.

TT grameciliğinde TSD-65'te "Tek başına yargı bildiren cümlelerin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla meydana gelen cümleler topluluğudur", TTS-105'te "Sıralı Tümceler" adıyla "Türkçede, bir anlatım içinde anlam ilgileri nedeniyle birbirlerine türlü biçimlerde bağlanan tümcelere sıralı tümceler denir." şeklinde yaklaşık olarak birbirine benzer tanımlar yapılır.

Bütün tanımlar cümleler arasındaki anlam ilgisine dayandırılmıştır.

ç. Bağlı Cümleler:

Bu tür cümleler tanımlanmamış fakat "Birleşik Cümleler" konusunda verilen örnekler TT gramerciliğindeki "**Bağlı Cümleler**"in karşılığı olarak yer almıştır. Sarf'ta birleşik cümle olarak yer alan cümlelerin bazı bağlama edatları (bırak, lekin vb.) ile birbirine bağlanmış cümleler şeklinde N-50 olduğunu görüyoruz.

TT gramerciliğinde TSD-62'de "Bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur", GTS-17'de "Bağımlı sıralı birleşik cümle" adı verilen bu tür cümle "Yalnız başlarına kullanıldıklarında da bir anlam taşıyan, fakat özneleri, nesneleri, veya fiilleri ortak olan, anlamca birbirine bağımlı cümleler." şeklinde tanımlanır.

ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER

TT gramerciliğinde anlamlarına göre cümleler olarak sınıflandırılan cümle türleri içerisine sokabileceğimiz cümleler ise şunlardır:

Soru Cümlesi (Soraş Gepi): Nahiv'de soru cümlesi iki türlüdür.

1) "Cümleden maksat bir düşünceyi bildirmek değil, bir düşünceyi sorarak anlamak ise bu cümle soru cümlesi olur" N-40.

2) "Bir nesne konusunda sormaktan amaç o nesneyi bilmek değil, o nesneyi bilerek inanarak onun tersini açıklamak için kurulan cümle türüdür" N-41.

TT gramerciliğinde soru cümlesi bu şekilde ikiye ayrılmaz, soru eki ve soru kelimesiyle yapılan bütün cümleler soru cümlesi kabul edilir. TSD-74'te soru cümlesi "Soru yoluyla bilgi almayı amaçlayan cümle, soru cümlesidir", GTS-137'de "Soru kavramı kazandıran hangi? ne? kim? nasıl? gibi soru kelimelerinden biriyle ya da "evet" veya "hayır" karşılığını isteyen soru eki mi? ile kullanılan cümle türü" olarak tanımlanır. TT gramerciliğinde şekil ve görev esasına dayandırılan tanım, Nahiv'de görev esasına dayandırılmıştır.

Haber cümlesi: Nahiv'de "Cümleden maksat bize bir düşünceyi bildirmek, bir nesneden haber vermek ise ona haber cümlesi denilir." N-42 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde böyle bir cümle türü sadece Vecihe Hatiboğlu'nun "Türkçenin Sözdizimi" adlı eserinde yer alır. Vecihe Hatiboğlu, bildirme tümceleri adıyla "Bildirme tümcelerinin başlıca özelliği belirli ve sınırlı bir zaman

kavramı içinde olayların meydana gelmiş veya gelmekte olmasıdır."(12) şeklinde bir açıklama yapmaktadır.

Dilek cümlesi (Tilek Gepi): Sarf'ta "Cümleden maksat sadece bir düşünceyi bildirmek değil , işin olup olmadığını istemek ise ona dilek cümlesi adı verilir." N-42 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde türü ve tanımı yaygın olmayan bu cümle türünü Dizdaroğlu, dilek tümcesi adıyla şöyle tanımlar: "Dileği, isteği, özlemi açığa vuran yüklemin dilek kipine istek kipine istek kipinin hikaye ve birleşik zamanlarına, ilgili kiplerin koşul birleşik zamanlarına dayalı anlatımına dilek tümcesi denir"(13).

Görüldüğü gibi TT'de şekli de içine alan ayrıntılı bir tanım vardır.

Ünlem Cümlesi (Ündeşli Gep): Nahiv'de "Cümle kime bakılarak söylenmiş olursa, onun adı cümlenin baş tarafında veya arasında ya da sonunda söylenirse yine böyle cümleye ünlem cümlesi adı verilir." N-44 şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde TSD'de yer almaz. TTS-117'de ünlem tümcesi adı altında önce ünlem terimi "....sevinme, korku, kızma, şaşma, acıma gibi ansızın beliren duyguları kimi zaman da doğa seslerini yansıtmaya yarayan sözcüklerdir", şeklinde açıklanır, sonra "Türkçede bu tür sözcüklerin bulunduğu tümceler, ünlem tümcesidir." şeklinde de bu tür cümlenin tanımı yapılır. GTS-158'de "İçinde ünlem bulunan veya ünlem kavramı veren cümle", Hatiboğlu'nun, "Türkçenin Sözdizimi" adlı eserinde "Ünlem kavramı veren

---

(12) HATİBOĞLU, Vecihe: Türkçenin Sözdizimi, Ankara, 1976, s.175.

(13) DİZDAROĞLU, Hikmet: Tümcebilgisi, Ankara, 1976, s.357.

tümceye ünlem tümcesi denir" (14). Ediskun'da ünlem cümlesi "Taşkın duygular anlatan cümlelerdir." (15) şeklinde tanımlanır.

TT gramerciliğinde görülen birbirine yakın tanımlamalar, Nahiv'deki tanıma da oldukça yakındır. Ancak Nahiv'de sadece hitap bulunan cümleler ünlem cümlesi kabul edilirken, TT'de içinde ünlem bulunan bütün cümleler ünlem cümlesi kabul edilir. Bunların dışında anlamın esas alınmasıyla ortaya çıkan aşağıdaki cümle türleri TT gramerciliğinde genellikle ünlem cümlesi olarak kabul edilir.

a) Üzüntü cümlesi (Kayğurışlı Gep): Bazı hasret ve istek ifade eden edatlarla kurulan cümle türüdür. N-43 TT gramerciliğinde ünlem cümlesi içinde yer alır.

b) Kinaye cümlesi (Kineye Gep): Bu cümle tanımlanmadan örneklerle açıklanır. N-43 TT gramerciliğinde ünlem cümlesi içinde yer alır.ss

c) Kuvvetlendirme Cümlesi (Küçeytme Gep): Cümledeki sözlerin birinden anlaşılan anlamın değişik şekillerde güçlü olarak ifade edilmesiyle oluşur. N-43 TT grameciliğinde ünlem cümlesi içinde yer alır.

---

(14) HATİBOĞLU, Vehice: a.g.e., s. 178.

(15) EDİSKUN, Haydar: Türk Dilgisi, Ankara, 1993. s.376.

III-SINIFLANDIRMALAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA

Fıtrat'ın çeşitli konularda yaptığı sınıflandırmalar incelenirken TT ile ortak olanlar sadece zikredilecek, farklı olanlar karşılaştırılacaktır. Konu sıralamasında TT gramerciliğinde takip edilen genel sıralama esas alınmıştır.

A-SES BİLGİSİ

Ünlü ve Ünsüzler: Sarf'ta sesler sınıflandırılırken ünlü ve ünsüz olarak ikiye ayrılmıştır. Ünlü ve ünsüz harflerin değişik özelliklerini ele alan başka bir gruplandırma yapılmamıştır.

TT gramerciliğindeyse sesler bu şekilde ünlü ve ünsüz olarak ikiye ayrıldıktan sonra Sarf'tan farklı bir şekilde ünlülerin kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımlarından; ünsüzlerin ise teşekkül noktaları, tonlu-tonsuz, sızıcı-patlayıcı gibi değişik özellikleri bakımından da ele alınarak incelendikleri görülür.

Görüldüğü gibi seslerin sadece ünlü-ünsüz olarak sınıflandırılmasında Sarf ve TT gramerciliğinde farklılık yoktur. Ancak bu sesler özellikleri bakımından "Sarf'ta sınıflandırılmazken TT gramerciliğinde ayrıntısıyla ele alınarak sınıflandırılır.

Kalınlık-İncelik Uyumu: Sarf'ta, "Türk dilinin bütün kollarında olduğu gibi bizim dilde de sözler uyum bakımından kalınlık incelik bakımından ikiye ayrılır." S-11, denilmekle yetinildiği, sadece kelimenin kalınlık ve incelik bakımından türleri üzerinde durulduğu görülür.

TT gramerciliğinde kelimeler, ince sıralı, kalın sıralı şeklinde ayrılmadan önce ünlüler kalın ve ince olarak ikiye ayrılır.

"Sarf'ta TT gramerciliğinden farkı olarak bazı ünsüzler de kalın ve ince şeklinde ayrılmıştır. Bu şekilde kalınlık, incelik ayrımıyla kelimelerdeki kalınlık-incelik uyumunun varlığı da anlatılır.

Ses Değişmeleri: Fıtrat, ses değişmelerini orta hece ünlüsünün düşmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz uyumu, tonsuzlaşma ve kaynaşma olarak beş madde hâlinde anlatır.

Fıtrat'ın "Ses Değişmeleri" adı altında anlattığı bu beş maddenin TT gramerciliğinde genellikle iki ana madde olarak ele alındığını görüyoruz. Bunlar, TDB-50,78'de "Ses Hadiseleri" ve "Türkçe Kelimelerdeki Başlıca Ses Değişmeleri"dir. TG-52, 112'de "Seslerin Birleşmesi" konusu, "Oturuşma"; "Bitişme, Kaynaşma" ve "Seslerin Benzeşmesi" konusu da "Seslilerin Benzeşmesi", "Seslilerle Sesdeşlerin Benzeşmesi", "Sesdeşlerin Benzeşmesi" şeklinde gruplandırılarak incelenir.

TT gramerciliğinde ses olayları hakkında genel bir bilgi verildikten sonra bunların çeşitleri üzerinde durulur. Mesela TDB-52'de ses olayları söyle sıralanır: "Ses türemesi, konsonanat düşmesi, orta hece vokalinin düşmesi, orta hece vokalinin değişmesi, vokal birleşmesi, yer değiştirme, başta konsonant türemesi, hece düşmesi, iki vokalin yan yana gelmesi, konsonant ikizleşmesi benzeşme, aykırılaşma ve yuvarlaklaşma".

Fıtrat'ın **ünsüz değişmesi** olarak ele aldığını söylediğimiz ses olayı TT'de **ünsüz uyumu** olarak ele alınır. Diğer ünsüz benzeşmesi, tonsuzlaşma, kaynaşma ve orta hece ünlüsünün düşmesi gibi ses olaylarında değişik bir gruplandırma yapılmaz. Bu ses olaylarının TT gramerciğindeki gibi ayrıntılı bir şekilde gruplandırılarak verilmeyişini eserin ilk gramer çalışmalarından olmasına bağlayabiliriz.

B-ŞEKİL BİLGİSİ

Kök ve Türeme Kelimeler: Fıtrat, "yazmak" kelimesine değişik ekler getirmek suretiyle (yazış, yazma, yazdım, yazğusı, yazğuçı, yazmakçı, yazğan, yazğıç gibi) yeni kelimeler türetmeye örnekler verir. Sonra bu "yaz" kelimesine "kök kelime" diğerlerine türeme kelime diyoruz." S-17 derken, onun kelimeleri yapı bakımından ikiye ayırdığını görüyoruz. Birleşik kelimeden ise daha sonra söz eder.

TT gramerciliğinde kelimeler yapı bakımından basit, türemiş ve birleşik olarak sınıflandırılır.

Kelime Türleri: Sarf'ta kelimenin "ad, sıfat, fiil(*), zamir, edat ve ek" S-15 gibi türleri olduğu belirtilir. Görüldüğü gibi ekler de bir kelime türü olarak Sarf'ta yer almaktadır.

TT'de ise kelime türleri konusunda değişik görüşler vardır: Bunlardan TDB-217'de kelimeler: "isimler, fiiller ve edatlar." şeklinde gruplandırılarak Türkçedeki bütün kelimelerin muhakkak bu üç kelime çeşidinden birine girdiği belirtilir. Bu gruplandırmadan sonra geniş anlamıyla isim adı altında toplanan kelimelerin, isimler, sıfatlar, zamirler ve zarflar olmak üzere dört türü üzerinde durulur.

Necmettin Hacıeminoğlu'nun "Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller" adlı eserinde kelimeler şöyle gruplandırılır: "Türk dilindeki kelimeler tabiî sınıflandırma açısından 1. Fiiller, 2. İsimler (Sıfatlar, zarflar, zamirler isim grubuna dahildir) 3. Edatlar (Ünlemler ve bağlaçlar edat grubuna dahildir.) olmak üzere üç kısımda toplanmaktadır. Bunlardan, edatların sonradan ya bazı isimlerin kalıplaşması yahut da bazı eklerin kaynaşıp donması neticesinde meydana geldiği bilindiğine göre, Türkçede esas itibariyle iki farklı kelime grubu

---

(*) Fıtrat Arapça olan fiil ve sıfat terimleri yerine Türkçe **kılık** ve **turık** terimlerini teklif eder.

olduğu anlaşılmaktadır: 1.İsimler, 2. Fiiller"(16).

GTS-100'de ise, edatların yapıları görevleri ve nitelikleri bakımından, kelimelerin cümle içindeki işleyişlerine göre ayrıldıkları belirtilerek bunların, isim, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem, fiil olarak sekiz türü olduğu söylenir. Bu sınıflandırmada ilk yedisi varlık ve nesnelerle ilgili ***isim***, sekizincisi de oluş ve kılış gösteren ***fiil*** adıyla iki ana türde toplanmıştır.

TG-151'de ise kelimeler "tabiî sınıflanma", "mantıkî sınıflanma" olarak iki bakımdan ele alınır. Tabiî sınıflanma olarak, kelimelerin ayrılması yapı ve işleyiş yönlerindendir. "Yani bu iki sınıf kök, ayrı iki çeşit üretim ve çekim ekleri alıp söz içinde farklı ilişkiler edindikleri gibi aslında iki ayrı tür kavramları isim ve fiil olarak karşılarlar. Türkçede her şeyden önce iki kelime sınıfı vardır: İsim ve fiil." Mantıkî sınıflanma olarak ise, "Dilin kelimelerini daha çok söz içindeki işleyişleri açısından göz önüne alırsak onları sadece isim ve fiil sınıflarına ayırmanın yeterli olmadığı görülür. Çünkü Türkçede fiil sınıfının bütünlüğüne karşılık yapıca isim sınıfından sayılan kelimelerin işleyişçe farklılaşmış cümlede ayrı vazifeler edinmiş oldukları görülür. Bu sebeple isim sınıfını parçalamak ve kelimeleri söz içindeki işleyişlerine göre daha geniş bir sınıflamaya tabi tutmak gerekliliğine uyarız. Bu mantıkça ve çözümcü bir sınıflama olur." diye açıklama yapıldıktan kelimeler, söz içindeki işleyişleri bakımından 8'e ayrılır: ad, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam, ünlem, fiil.

"Bu sekiz türlü kelimeden ilk yedisi yapıca isim sınıfından sayılır. Demek ki ad isimden bir bölüktür. Bu bölümlemeye göre de yalnız fiiller, fiil sınıfındandır." denilmek suretiyle de GTS'deki gruplandırmaya yakın bir gruplandırma ortaya çıkar.

Görüldüğü Nahiv'de eki de içine alan altılı sınıflandırmanın yanında TT'de de birbirinden farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır.

1-ADLAR

Ad: Adın sınıflandırılması konusunda Fıtrat fazla ayrıntıya girmez. Fıtrat "Ad anlamının açıkça göze görünür bir eşya olması şart değil: cān, ʿışḳ, ès, muñ, ḳayğı, zulüm gibi anlamı gözle görünmeyen adlar da vardır." S-15 diyerek adları "gözle görünür" ve "gözle görünmez" şeklinde sadece ikiye ayırmıştır.

TT gramerciliğinde adlar, TDB-218'de "has isim, ortak isim (cins isim)", TG-319'da "yoğun adlar, yalın adlar, özlük adlar, cins adları", GTS-88'de ise "özel isim, cins isim, soyut isim, somut isim, topluluk ismi" şeklinde gösterilir.

TT'deki araştırıcıların bu farklı isimlendirmelerine ve ayrıntılı sınıflandırmalarına rağmen temelde TG-319'da "yoğun" ve "yalın" adlar ifadesiyle; GTS-88'de "soyut" ve "somut" kelimelerinin Sarf'ta yer alan " gözle görünür" ve "gözle görünmez" ifadeleriyle aynı kavramları karşıladığını görüyoruz. Bu yönleriyle iki tarafın da adı aslında benzer şekilde gruplandırarak ayrı terimlerle ifade ettiği söylenebilir.

TÜREME ADLAR

Adlar Sarf'ta gruplandırılırken önce şekil esas alınarak, yapıları bakımından kök veya türeme adlar şeklinde ikiye ayrılır. Sonra türeme olan adlar ekin, kelimeye kattığı anlama göre gruplandırılır ve dört ana başlık altında incelenir: 1- Yer adı, 2-Âlet adı, 3-İş adları, 4- Küçültmeli adlar.

Bu gruplandırmaların dışında adlar, birleşik adlar ve teklik-çokluk bakımından adlar başlıkları altında da incelenir.

TT gramerciliğindeyse Sarf'ta olduğu gibi türemiş adları görevlerine göre sınıflandırma yaygın değildir. TDB-218, 245'te "isimler" adıyla anlamdan hareket edilerek "has isimler", "ortak isimler" olarak gruplandırıldıktan sonra işletme eklerinin kullanılışıyla ilgileri ayrı ayrı incelenir. TG-219'da "adlarda sayı" başlığı altında adlar, "tekil", "çoklu" ve "topluluk adları" şeklinde sınıflandırılır.

Türemiş olan adlar, anlamlarına göre Sarf'ta şöyle sınıflandırılmıştır:

a. Yer Adı: Tanımlardan da anlaşılacağı gibi Fitrat, anlamdan hareket ettiği için fiilin geçtiği yeri ifade eden türemiş isimleri yer adı altında toplar. Türemiş olan bu yer adlarını oluşturan yapım eklerinin çeşitleri üzerinde durur.

TT'de böyle bir gruplandırma yoktur. Yer adı teriminden yerleşim yeri anlaşılmaktadır. TT gramerciliğinde yapım eklerinin türlerinden hareketle gruplandırmalar yapıldıktan sonra "ek"in ayrı anlamlar ifade eden görevleri varsa onlar anlamlarına göre yeniden ele alınır.

b. Âlet Adı: Yer adında olduğu gibi Fitrat, anlamlardan hareket ettiği için böyle bir gruplandırma yapmıştır. Bu grubun içine birçok ek girer.

TT'de yine böyle bir gruplandırma olmadığı için eklerin türlerinden hareketle, ekler tek tek incelenirken varsa ekin âlet adı yapma özelliğinden bahsedilir.

c. Kılış (mastar) Adı: Diğer adlarda olduğu gibi kılış adında da Fitrat, anlamı esas almaktadır. Fakat kılış adlarının türlerini isimlendirirken eklerden hareket ederek "yazdım" fiilinde işin adı "yazmaḳ", "kėldim" fiilinde işin adı "kėlmek"tir şeklinde açıklama yapar. Bu tanımlamadan sonra kılış adı türeten eklerin "-maḳ, (mek), -ş, -im, -ğu, (gü), -nç, -ḳın (ğın)" şekillerini sayarak bunların altı türlü kılış adı türettiklerini örneklerle gösterir. Kılış adı türeten "-maḳ, -mek ekinin olumsuz kılış adı türeten "-maslıḳ, -meslik" şekilleri olduğu belirtilerek şu örnekler verilir: "yazmaslıḳ, kėlmeslik, oḳumaslıḳ, körmeslik". S-18,19

Yine bu kılış adlarının dışında Sarf'ta "aluḳ, satuḳ, yazuḳ, tanuḳ, gibi emire "-ḳ, -ğ" eklenerek yapılanlar "kılış adı" olarak değil, sadece ad (sıfat veya nesne adı) olarak görev yapar." S-19 denilmektedir. Bu açıklamayla fiilden isim yapan bütün ekleri kılış adı saymadığı anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi TT gramerciliğinde bu ekler, fiil bölümünde fiilden isim yapan ekler olarak incelenir. TT'de mastar ekleri olarak da adlandırılan bu eklerden ortak olanları sadece "-maḳ (-mek) ve -(ı)ş, (-iş, -uş, -üş) ekleridir. Sarf'ta yer

alan "-im, -ğu, (gü), -nç, -ḳın (-ğın) ekleri TT'de mastar eki olarak yer almazken, TT'de yer alan "-ma, -me" eki de Sarf'ta bulunmaz.

KÜÇÜLTMELİ ADLAR

Bu tür adlar Sarf'ta addan türetildiği için türemiş adlar grubunda yer alır.

TT gramerciliğinde ise isimlerin böyle bir gruplandırılması yapılmayıp, yapım eklerinin görevleri anlatılırken, bu eklerin kelimeye kattığı küçültme anlamından söz edilir. TG-340'ta "Adlarda Küçültme" başlığıyla eklerle yapılan küçültme kavramı, Sarf'a benzer şekilde ele alınır.

BİRLEŞİK ADLAR

Sarf'ta iki türlü birleşik ad vardır. Birincisi "İki ad veya bir sıfatla bir ad eklenerek bir nesnenin adı olduğunda birleşik ad olur ve bunlar birleşik yazılır." S-20 şeklinde açıklanan tür.

İkincisi kendi anlamlarını kaybetmeyen birleşik adlardır, "iki, üç sözden oluşan ve ayrı ayrı yazılan birleşik adlar vardır: maʿārif idārası, merkez içrāʾiya kemiteti gibi." S-20 şeklinde açıklanan tür.

TT gramerciliğinde bu iki türden birincisi birleşik isim kabul edilir. Diğeri ise kelime grupları içinde değerlendirilir.

Zeynep Korkmaz, "birleşik kelimeler" içinde ele aldığı birleşik "isim"i yapılarına göre şöyle sınıflandırır:

A. Ayrı yazılanlar:

1-İsim tamlamaları ile kurulanlar: tulum peyniri, gül suyu, odun kömürü.

2-Sıfat tamlaması kalıbında olanlar: ince hastalık, kara tahta, kuru yemiş.

3- İkileme kalıbındaki birleşik kelimeler: açık saçık, ev bark, ağır ağır vb.

B.Bitişik Yazılanlar:

1-İsim tamlaması türünde olanlar: aslanağzı, hanımeli vb.

2- Sıfat tamlaması kalıbında olanlar: açıkgöz, akbaba, aksakal vb.

3- Bir isim ile bir çekimli fiil veya iki sıfat-fiilin birleşmesinden oluşanlar: miras yedi, kaptıkaçtı, gecekondu, dalgakıran vb.

4- Ses düşmesi veya hece kaynaşmasına uğramış olan birleşik kelimeler: cumartesi (<cuma ertesi), kahvaltı (<kahve altı), kaynana (<kayın ana) vb."(17)

Bu yönleriyle Sarf'la TT gramerciliği arasında farklılık olmasına rağmen Korkmaz'ın ayrıntılı tasnifinde benzerlik gösteren kısımlar vardır.

İSİM ÇEKİM EKLERİ

a.Teklik ve Çokluk: Teklik ve çokluk tanımları, sınıflandırmaları arasında TT gramerciliği ile Sarf arasında bir farklılık yoktur.

b.Hâl Ekleri: Sarf'ta önce ekler verilerek görevleri anlatılmıştır. Bu ekler özellikle çekim eklerinin bir türü olarak sınıflandırılmaz, sadece "Bèlgiler" S-61 adıyla ayrı bir bölüm içinde değerlendirilir. TT gramercilerinin bir kısmından farklı olarak vasıta, eşitlik ve yön gösterme hâli ekleri bu sınıflandırmanın dışında kalmıştır.

c. Soru Eki: Sarf'ta soru eki "mi"dir S-61. Bu hâl eki gibi düşünülerek, diğer hâl eklerinin içinde sadece genel ekler sıralamasında, yer alır. Halbuki TT gramerciliğinde isim çekim ekleri içinde, bir alt bölüm olarak ele alınır.

2- ZAMİRLER

Zamirler, Sarf'ta fiillerden sonra ele alınmış ve şöyle gruplandırılmıştır S-59:

1-Şahıs zamirleri,

2- İşaret zamirleri (yakını gösterenler)

3- Soru zamirleri.

TT gramerciliğinde zamirler genellikle isimlerden sonra ele alınır. Bunun sebebi zamirlerin isme yakın bir tür olmasından kaynaklanmaktadır. Adı geçen bu zamirlerle birlikte Sarf'takilerden farklı olarak TT gramerciliğinde ayrıca bu sınıflandırmaya **belirsizlik** ve **bağlama** zamirleri de eklenmiştir.

---

(17) KORKMAZ, Zeynep: "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları" Türk Dili S.507, Ankara, Mart 1994, s.180-186.

3-SIFATLAR

Türeme Sıfatlar: Sarf'ta sıfatlar da adlar gibi yapı bakımından kök ve türeme olmalarına göre ikiye ayrılır. Bunun dışında başka sınıflandırma yapılmaz.

TT gramerciliğinde Sıfatlar ST'de "görev ve anlam açısından, biçim açısından" olmak üzere iki şekilde ele alınır. Biçim açısından sıfatlar ise ST-86'da "yalın, türemiş, bileşik, sıfatlarda karşılaştırma, sıfatlarda küçültme" olmak üzere türlere ayrılarak incelenir. GTS'de "türemiş ve birleşik sıfatlar" şeklinde yapı bakımından iki türlü sıfat yer almaktadır.

Sarf'ta, daha sonra türeme sıfatlar, yapım eklerinin kullanılışı esas alınarak yani sıfat türeten eklerin görevine göre ayrı ayrı incelenir. Ekler taşıdığı anlam bakımından ele alınır. Bu şekilde örneklerle gösterilen sıfat türleri şunlardır: "varlık yokluk ifade eden sıfatlar, renklerle ilgili türeyen sıfatlar, pekiştirme sıfatları, nispet sıfatı, ortaklık sıfatı, nitelik (cins) sıfatı, süreklilik sıfatı, yararlılık sıfatı, aşırma sıfatı, karşılaştırma sıfatı" S-21-24.

TT gramerciliğinde yapım eklerinin kattığı anlama dayalı bir sınıflandırma yapılmayıp, sıfatlar isme kattıkları özelliğe ve anlama göre çeşitlere ayrılırlar. Bunlar:

TDB-246'da önce "vasıflandırma" ve "belirtme" sıfatları olarak ikiye ayrılır. Sonra belirtme sıfatları, "işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları ve belirsizlik sıfatları", TG-341'de "vasıflandırma sıfatları" sıfatlarda karşılaştırma, berkitme sıfatları, küçültme sıfatları; "belirtme sıfatları" ise, gösterme sıfatları, soru sıfatları, belirsiz sıfatlar ve sayı sıfatları, şeklinde bölümlere ayrılarak incelenir. Anlamlarına göre sıfatlar, ST-77'de önce "niteleme" ve "belirtme" sıfatları olarak ikiye ayrılır, sonra belirtme sıfatları, "gösterme sıfatları, soru sıfatları, belgisiz sıfatlar, sayı adlarının sıfat olarak kullanılması" şeklinde gruplandırılır.

TT'de yer alan sıfat çeşitlerinden **işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları, belirsizlik sıfatları** Sarf'taki bu sınıflandırmada yer almaz.

SAYILAR

Sarf'ta sayılar yedi kelime türü arasında gösterilmemesine rağmen ayrı bir kelime türü gibi düşünülerek ele alınmış fakat ".....sıfatlardan saymak da mümkündür" S-25 denilerek de tamamen sıfatlardan uzaklaştırılmamıştır. Bunun yanında sayılar diğer kelime türlerinde olduğu gibi önce kök ve türeme sayılar olmak üzere iki şekilde sınıflandırılarak ele alınır.

Kök sayılar "**sanaḳ**" olarak isimlendirilir ve TT'deki "**asıl sayılar**"ı ifade eder. "**asıl sayılar**" aynı zamanda "**kök sayı**" terimini de karşılar. Bu sınıflandırma farklılığı ise temelde yapıyı esas alan yaklaşım farklılığından kaynaklanır.

Türeme sayılar ise, sıra sayısı, üleştirme sayısı, tahmin sayısı, ortaklık sayısı, aşırma (abartma) sayısı, ölçme sayısı ve sanalmışsız (sıfat tamlamasında tamlananı düşmüş) sayı olarak sınıflandırılır.

TT'de ise sayılar sıfat kabul edilerek "sayı sıfatları" adı altında değerlendirilir. Sayı sıfatları da TDB-249'da asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, kesir sayı sıfatları, topluluk sayı sıfatları olarak sınıflandırılır.

Temeli aynı olan sayı sisteminin Sarf'la TT gramerciliği arasında sadece şekil ve türemeden kaynaklanan sınıflandırma farklılığı görülür. Bu şekle dayanan sınıflandırmaya bağlı olarak da alt gruplarda farklılıklar olması tabiidir.

4-FİİLLER

ŞAHIS EKLERİ

Sarf'ta "başkası, konuşan ve işiten" S-29 şeklinde düşünülüp bunları karşılayan teklik ve çokluk olmak üzere altı şekil gösterilir. Bunlar:

Teklik	Çokluk
1-yazdı	4-yazdılar
2-yazdım	5-yazdık
3-yazdıñ	6-yazdıñız, şeklindedir.

TT gramerciliğinde ise; şekil olarak eklerde bir farklılık olmamasına rağmen Sarf'taki şahısların sıralanışında tamamen farklılık görülür. Bununla birlikte TT gramerciliğinde birden fazla değişik tipte şahıs ekleri vardır. Bunlar:

Birinci Tip Şahıs Ekleri: Bunlar şahıs zamiri asıllıdırlar.

Teklik	1. Şahıs:	-ım, -im, -um, -üm
"	2. "	-sın, -sin, -sun, -sün
"	3. "	--------
Çokluk	1. "	-ız, -iz, -uz, -üz
"	2. "	-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
"	3. "	-lar, -ler

İkinci Tip Şahıs Ekleri: Bunlar iyelik asıllıdırlar.

Teklik	1. Şahıs	-m
"	2. "	-n
"	3. "	------
Çokluk	1. Şahıs	-k
"	2. "	-nız, -niz, -nuz, -nüz
"	3. "	-lar, -ler

Üçüncü tip şahıs ekleri olarak emir kipinin ve bazı gramercilerce kabul edilen dördüncü tip şahıs eki olarak da istek kipinin (TS-228, GTS-141, HTD-58 gibi) kabul edildiğini görüyoruz. Görüldüğü gibi TT gramerciliğinde de teklik ve çokluk olmak üzere altı şahıs vardır. Fakat çekimden de anlaşılacağı gibi TT gramerciliğindeki üçüncü teklik ve çokluk şahıslar Sarf'ta diğer şahıslardan önce gelerek birinci sırada yer almıştır.

TT gramerciliğinde olduğu gibi, diğer ikinci tip şahıs ekleri incelemeye esas aldığımız 5. baskı (*) Sarf'ta düzenli bir şekilde çekimleriyle beraber yer

---

(*) 2. tip şahıs ekleri de Sarf'ın 3. baskında çekimli bir şekilde yer alır.

almaz. Sadece bazı kiplerin çekiminde adından söz edilir. Üçüncü ve dördüncü tip şahıs eklerinden ise hiç söz edilmez.

FİİL ÇATILARI

Fiil çatıları Sarf'ta geçişli, geçişsiz ve işteş olarak önce üçe ayrılır. Daha sonra bu çatıların her biri kök çatı kabul edilerek bunlardan yeni çatılar kurulur S-51, 56. Kurulmuş olan bu yeni çatılar ayrı ayrı isimlendirilmez. Bunlar TT gramerciliğinde yer alan "ettirgen, oldurgan, edilgen, ve dönüşlü çatılı fiiller" şeklindeki terimlerle karşılanır.

TT gramerciliğinde ise fiiller çatılarına göre TDB-282'de "Geçişli geçişsiz olarak önce ikiye ayrılır. Daha sonra, dönüşlü-dönüşşüz, aktif-pasif, meçhul, ortaklaşmalı, faktitif" isimleriyle sınıflandırmalar yapılır. TG-408'de ise, fiiller önce 1-Anlamlarına göre, 2-Kullanışlarına göre olmak üzere ikiye ayrılır. Sonra anlamlarına göre fiiller tekrak gruplandırılır:

a) Geçişli: getirdi, kıymışsınız.

b) Geçişsiz: geldi, geçeceğiz gibi. Bu şekilde ikiye ayrılırken bunların arasında kalan bir de "ortada fiiller"den bahsedilir.

Fiil çatısı başlığı altında fiil tabanlarının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine "görünüş" adı verilir. Fiil tabanlarının bu türlü çeşitleri "fiilin çatısı" adıyla şöyle gruplandırılır:

"1- Yalın Görünüş: : döv-mek

2- Olumsuz Görünüş : döv-me-mek

3- Edilgen Görünüş : döv-ül-mek

4- Dönüşlü Görünüş : döv-ün-mek

5- Karşılıklı Görünüş : döv-üş-mek

6- Ettirgen Görünüşü : döv-dür-mek" GT-408.

Görüldüğü gibi Banguoğlu, diğer TT gramercilerinden farklı bir sınıflandırma yapmıştır.

Bunlardan Muharrem Ergin'in çatı sınıflandırmasıyla Fitrat'ın çatı sınıflandırması arasında benzerlik vardır.

KİPLER

Fitrat, kipi zaman kelimesiyle ifade eder. Fiilleri "geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, zamansız fiiller ve birleşik fiiller olmak üzere" S-30 ve "küme" adıyla beşe ayırarak şu şekilde ele alır:

Birinci Küme: GELECEK ZAMAN FİİLLERİ

1-Emir

2-Gelecek zaman fiili

a) Geniş zaman -ar, -er ekiyle (ikinci tür şahıs eki alır)

b) Gelecek zaman -ğu, -gü ekiyle (birinci tür şahıs eki alır)

3- İstek fiili -ğay, ğey

4- Şart fiili -sa, -se

5- Ḳozğatış (yeniden oluş, tekrarlama) fiili -saçı, -seçi

İkinci Küme: ŞİMDİKİ ZAMAN FİİLLERİ

1- Geniş zaman -adır, -edir (ünsüzden sonra), -ydır, -ydir (ünlüden sonra) eki ile

2-Şimdiki zaman -yatıb, -yetib eki ile

3- Şimdiki zaman -maḳda, -mekde ekiyle

Üçüncü Küme: GEÇMİŞ ZAMAN FİİLLERİ

1- Görülen geçmiş zaman -dı, -di

2- Öğrenilen geçmiş zaman

a) -ğan, -gen ekiyle

b) -mış, -miş ekiyle

3- Hikâye fiili (yakın geçmiş) -bdir, -bdır ekiyle

Dördüncü Küme: ZAMANSIZ FİİLLER

1- -ğalı, -geli ekiyle yapılanlar

2- -ğaç, -geç ekiyle yapılanlar

3- -b (olumlulara), -y (olumsuzlara) eklenerek yapılanlar

Beşinci Küme: BİRLEŞİK FİİLLER

1- Başlama fiili

2- Yakınlaşma fiili

3- Süreklilik fiili

4- Tezlik fiili

5- Yeterlik fiili

6- İsim -- fiille kurulan birleşik fiiller

--(*) "er" yardımcı fiiliyle oluşturulan birleşik fiiller (birleşik çekimli kipler, ek-fiil)

TT gramerciliğinde ise, fiil çekimleri genellikle kip olarak GTS-103'te "*bildirme kipleri* ve *tasarlama kipleri*" TG-442'de "*asıl zaman kipleri, uyarı kipleri*"(**) şeklinde farklı terimlerle ikiye ayrılarak şöyle sınıflandırılır:

Bildirme Kipleri (Asıl Zaman Kipleri):

1-Şimdiki zaman

2- Gelecek zaman

3- Geniş zaman

4-Görülen geçmiş zaman (geçmiş zaman)

5- Öğrenilen geçmiş zaman (dolaylı geçmiş)

Tasarlama Kipleri (Uyarı Kipleri):

1- Emir (buyuru)

2- Şart (dilek-şart)

3-İstek

4- Gereklilik

(*) Er yardımcı fiiline ayrıca numara verilmediği hâlde bu grupta incelenmiştir.

(**) Parantez içindeki isimler BTG'de geçen terim isimleridir.

Görüldüğü gibi Sarf'ta fiiller, zaman esasına göre sınıflandırılır. Böyle olmasına rağmen zaman ifade etmeyen tasarlama kiplerinin de zaman kipleri arasında yer aldığı görülür. Bunların dışında Sarf'ta ilk başta kiplerin içine alınmayıp ayrı bir paragraf olarak açıklanan "zamansız fiiller (zarf - fiiller)" ve "birleşik fiiller" S-30, daha sonra kip konusu içinde **Dördüncü Küme ve Beşinci Küme** olarak ele alınır.

EK - FİİL

Ek - fiil, Sarf'ta fiil kipleri arasında birleşik fiil adı altında yer alır. "Ek - fiilin Çekimleri" adıyla kipin türleri şöyle verilmiştir: **1-ėdi, 2-ėrir, 3-ėken(dir), 4-ėmiş, 5-ėse, 6-ėmes** S-50. Sarf'ta fiil kipleri içinde yer alan "Ek - fiilin Kullanılışı" S-50 adlı bölümde verilen sınıflandırma ise TT gramerciliğinde birleşik kipleri karşılar (bkz. Birleşik Kipler).

TT gramerciliğinde, ek - fiil adıyla genellikle ek - fiilin isimler üzerine gelen şekli sınıflandırılarak anlatılır. Bunlar:

1- Görülen geçmiş zaman (İDİ)

2- Öğrenilen geçmiş zaman (İmİş)

3- Şimdiki zaman (Geniş zaman) (bildirme ekleri)

4- Ek - fiilin şartı (İsE) şeklinde tamamı dört türlüdür. Olumsuzu ise "değil" edatının kip ve şahıs ekleri almasıyla yapılır.

Görüldüğü gibi Sarf'ta ek - fiilin çekiminde altı numarayla gösterilen "ėmes" S-49 olumsuz şeklinin diğer kipler gibi gruplandırmada yer alması farklılığa sebep olur. Bu, ek - fiilin sınıflandırılması bakımından oldukça büyük bir farklılıktır.

BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER

Sarf'ta "**Ek - fiillerin Kullanılışı**" adıyla kiplerin bir alt bölümünde yer alan bu konu, TT gramerciliğinde ayrı bir konu olarak ele alınır. Sarf'ta birleşik kipli çekimde "hikâye" adını verebileceğimiz tek şekil vardır. Basit kipler üzerine ek - fiilin "**ėdi**" şeklinin gelmesiyle oluşur:

TT gramerciliğinde ise , hikâye, rivayet ve şart olmak üzere üç çeşit birlişik kipli çekim vardır.

Şekillere dayalı bu değişiklikler aslında sınıflandırma farklılığı değil, Özbek Türkçesiyle TT arasındaki lehçe farklılığının bir sonucu olarak ortaya çıkan değişikliklerdir.

BİRLEŞİK FİİLLER

Sarf'ta fiil kiplerinden "Beşinci Küme Birleşik Fiiller" S-46, 48 adıyla ele alınarak sınıflandırılan fiiller, TT gramerciliğinde yine birleşik fiiller adıyla ve ayrı bir bölüm olarak ele alınır. Sarf'ta birleşik fiiller, iki gruba ayrılır. Bunlar:

1- fiil + yardımcı fiil şeklinde kurulanlar.

2- isim + yardımcı fiil şeklinde kurulanlar.

Birleşik fiil TT gramerciliğinde de benzer şekilde sınıflandırılır. Ancak TT gramerciliğinde bazı fazlalıklar görülür. Bu fazlalık, TDS-34'te **"Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller"** şeklinde yer alır. Birleşik fiilin kendi içindeki sınıflandırmasında TT gramerciliği ile esasta aralarında bir farklılık görülmez.

Lehçe farklılığının bir sonucu olarak sınıflandırmanın ayrıntısında bazı fazlalıklar görülür: Sarf'ta "başla-" yardımcı fiili (yaza başla, kele başlağan) S-46 fiiller üzerine gelerek birleşik fiil oluşturur. TT gramerciliğinde ise "başla-" yardımcı fiili, TSD-31'de "-mak, -mek'li hareket isimleriyle birleşik fiiller kurar. Bu birleşik fiillerde hareket ismi, yaklaşma eki (-a, -e) taşır" şeklinde ifade edilir.

Sarf'ta tasvir fiilleri birleşik fiiller içinde "başlama, yaklaşma, süreklilik, tezlik, yeterlik" fiilleri olmak üzere beş adet gösterilir.

TT gramerciliğinde yaygın olarak TSD-32'de, GTS-146'da, TDB-387'de, ST-214'te "yaklaşma, süreklilik, tezlik, yeterlik" şeklinde tasvir fiillerinin türleri gösterilir. TG-488'de bunlara ek olarak "yarı tasvir fiilleri" şeklinde yaygın olmayan başka bir tür daha yer alır.

Ek - fiilin basit fiiller üzerine gelen şekli, Sarf'ta Birleşik Fiil olarak yer alırken, TT gramerciliğinde Birleşik Kipli Çekimler olarak yer alır.

SIFAT - FİİLLER

Sarf'ta, sıfat-fiiller veya bu kavramı ifade eden başka bir terim adıyla anlatılan bölüm yoktur. Bunun yanında türemiş sıfat türleri gruplandırılırken (16, 19, 20 numarayla S-23, 24) Fıtrat'ın incelediği bölümlerde "sıfat - fiiller" kavram olarak yer alır; bir bölüm hâlinde ele alınmaz.

TT gramerciliğinde sıfat-fiiller genellikle ayrı bir bölüm hâlinde ele alınır. Yalnız daha değişik bir gruplandırmayla sıfat - fiiller, TG-422'de "yatık fiiller" adı altında incelenen bölümde gösterilir.

ZARF - FİİLLER

Sarf'ta zarf - fiil başlıklı bir bölüm yoktur. Fiil çekimleri içinde "Dördüncü Küme, Zamansız Fiiller" S-44 olarak anlatılan konu TT gramerciliğindeki zarf - fiilleri karşılar. Sarf'ta zarf-fiil ekleri üç türlüdür. Bu ekler görevlerine göre, "sebep bildirenler, zaman bildirenler ve hâl fiili" S-45 şeklinde sınıflandırılarak incelenir.

Zarf - fiil TT gramerciliğinde, yaygın olarak ayrı bir bölüm hâlinde ele alınır ve eklerin görevlerine göre ayrı ayrı incelenir. Bunlar arasında herkesçe kabul edilen ortak bir sınıflandırma yoktur. TT gramerciliğindeki bazı sınıflandırmalar şöyledir: TG-422'de "Yatık Fiiller" içinde ele alınarak "ulama zarffiilleri, hal zarffiillleri, karşılaştırma zarffiilleri, zaman zarffiilleri, karştlama zarffiilleri"; ST-274'te "durum, zaman ve bağlama ulaçları" şeklinde gruplandırılır.

5- EDATLAR

Sarf'ta ayrı bir kelime türü olarak kabul edilen edatlar cümledeki görevlerine göre sınıflandırılır. Bunlar, **kuvvetlendirme edatları, yön edatları** olarak önce ikiye ayrılır. Sonra görevlerine göre: iki anlamı üst üste katlayan edatlar, belirsizlik edatları, arzu edatları, hasret edatları, hâl edatları, istek edatları, cevap edatları, nisbet edatları, sıralama edatları, açıklama edatları, çıkarma edatı, sebep edatı, tahmin edatı, işin sonunu göstermek için kullanılan edatlar ve sezgi edatları olmak üzere türlere ayrılır.

TT gramerciliğinde edatlar gramercilere göre değişik şekillerde sınıflandırılır.

TDB-348'de önce, ünlem edatları, bağlama edatları ve son çekim edatları olmak üzere üçe ayrılır. Sonra bunlar kendi içinde tekrar gruplandırılır:

"Ünlem Edatları: Seslenme, sorma, gösterme, cevap edatları;

Bağlama Edatları: Bağlama, sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı edatları ve sona gelen edatlar;

Son Çekim Edatları: Kullanılışlarına göre son çekim edatları, fonksiyonlarına göre son çekim edatları".

TDE-III, XI'de edatlar anlam ve görevlerine göre şöyle sınıflandırılır: Çekim edatları, bağlama edatları, kuvvetlendirme edatları, karşılaştırma-denkleştirme edatları, soru edatları, çağırma-hitap edatları, cevap edatları, ünlemler, gösterme edatları ve tekerrür edatları".

TG-385, 388'de edatlara takı adı verilerek bunlar cümlede kullanılışına ve yapısına göre şöyle sınıflandırılır:

Takılarda İstem:

A. Kim hâli isteyen takılar

B. Kime hâli isteyen takılar

C. Kimden hâli isteyen takılar

D. Adı katkı alan takılar

Takıların yapısı:

A. Kök olan takılar,

B.İsimden üreme takılar,

C. Fiilden üreme takılar,

D. Yeryön adlarından takılar.

DTS-51'de bağlaç ve ünlemler edattan ayrılarak, "yalınsıl ilgeç, yönelmeli ilgeç, bağlamalı ilgeç, çıkmalı ilgeç" gibi türleri verilir.

ST-132 ve sonrasında önce, ilgeçler adıyla genel olarak cümlede aldıkları görevlerine göre sınıflandırılır. Sonra yaygın olan bazı edatlar kullanım ve görevleri bakımından tek tek incelenir. Banguoğlu'nda olduğu gibi "**bağlaç ve ünlem**" adıyla yakın kelime türleri görevlerine göre ayırılır.

Ergin ve Hacıeminoğlu'nun edat olarak sınıflandırdığı bazı kelimeleri Banguoğlu "**bağlam**" ve "**ünlem**" adı altında başka bir kelime türü olarak inceler. TT gramerciliğinde yer alan bu farklı sınıflandırmalardan Fıtrat'ın sınıflandırmasına en yakınının TDE'deki olduğu görülür.

Benzerlik Edatları (Oḫşaş Süfetleri): Sarf'ta, kelime türleri ve sıfat çeşitleri arasında bu konu yer almaz; Fakat, **oḫşaş (benzerlik) süfetleri** adıyla "Sıfatlar" bölümünün içinde ayrıca incelenir.

TT gramerciliğinde ise aynı konu "benzerlik edatı" adı altında edatlar bölümünde incelenir.

C- CÜMLE BİLGİSİ

CÜMLE

Nahiv'de cümle, yaklaşım farklılığına bağlı olarak iki şekilde ele alınır. Bunlar: 1- Zihnî cümle 2- Dildeki cümle (sese dönüşmüş cümle) N-9. TT gramerciliğinde böyle bir sınıflandırma yoktur. Cümle yazılı şekliyle değerlendirilir. İfade edilmemiş, kelimelere henüz dönüşmemiş düşüncenin sınıflandırılması TT gramerciliğinde söz konusu değildir.

CÜMLENİN UNSURLARI

Nahiv'de cümlenin unsurları temel sözler ve tamlayıcı sözler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenir. Bunlar:

1- Temel Unsurlar: Yüklem ve özne olarak ele alınırken özne yükleme bağlı bir temel unsur olarak incelenir.

2-Tamlayıcı unsurlar: 1-Yükleme tamlayıcısı 2-Yönelme tamlayıcısı, 3-Çıkma tamlayıcısı, 4- Bulunma tamlayıcısı, 5- Beraberlik tamlayıcısı (ilgeçli tümleç), 6- Zaman tamlayıcısı, 7- Sebep tamlayıcısı, 8- Hâl tamlayıcısı, olarak cümlede yer alırlar. Bu şekilde iki temel sekiz yardımcı unsur olmak üzere cümle on unsurdan oluşur.

TT gramerciliğinde cümlenin unsurları oldukça değişik sınıflandırılır. Bunlar:

TSD, 42-52'de cümle unsurları adıyla: 1-Yüklem 2- Özne, 3- Nesne, 4-Yer tamlayıcısı, 5- Zarf ;

TDB, 398-400'de cümle unsurları adıyla: 1-Fiil, 2- Fail, 3-Nesne, 4-Yer tamlayıcısı, 5-Zarf;

TTS, 20-60'da tümcenin öğeleri adıyla 1-Yüklem, 2- Özne, 3- Tümleç : a) Nesne, b) Dolaylı Tümleç, c) İlgeçli Tümleç, ç) Belirteç tümleci

DTS-23'te cümlenin öğeleri (Derl. Cümlenin üyeleri) Özne, yüklem ve tümleçler;

BTG, 524-530'da cümlenin üyeleri adıyla: A. Yüklem, B. Kimse, C. Nesne, D. İsimleme, E. Zarflama;

Dizdaroğlu, Tümcebilgisi (18) te: Yüklem, özne, nesne, dolaylı tümleç, belirteç tümleci, ilgeç tümleci;

GTS-33'te cümlenin öğeleri adıyla:

1-Temel ögeler: a) Özne, b) Yüklem, c) Nesne, ç) Tamlayıcı, d) Zarf;

2-Yardımcı ögeler: a) Ünlem, b) Bağlaçlar;

Ediskun, Türk Dilbilgisi (19)'nde;

1-Cümlenin temel ögeleri: a) Yüklem, b) Özne

2- Cümlenin yardımcı ögeleri: a) Nesne, b) Tümleçler (Cümlelerde Nesneler ve Dolaylı Tümleçlerle İlgili Anlam Özellikleri, Zarf Tümleçleri, Edat Tümleçleri) şeklinde sınıflandırılarak incelenir.

Bu sınıflandırmalardan hiçbirisi Nahiv'de olduğu gibi yüklem ve özneyi temel unsur olarak birlikte incelemez. Nahiv'deki sınıflandırmaya, temel öğe, yardımcı öğe kavramıyla en yakın olan "Türk Dilbilgisi"nde de özne ve yüklem ayrı ayrı ele alınmıştır. TT gramercilerinin bu farklı sınıflandırmalarına rağmen, yine de ortak bazı özellikleri vardır. TT gramerciliğindeki "Türk Dilbilgisi"nin **Temel Ögeler** kavramı dışındaki bu benzer yönleri ve Nahiv'in farklılıklarını şöyle gruplandırabiliriz:

1- TT gramerciliğinde temel unsurlar ve yardımcı unsurlar olarak genellikle yaygın bir gruplandırma yoktur. Ancak GTS'de temel unsur, yardımcı unsur ayrımı yapılır; fakat bu ayrım yüklem ve özneyle birlikte diğer araştırıcıların hiç söz etmediği başka unsurları da kapsadığı için burada Nahiv'de olduğu gibi bir ayrımdan söz edilemez.

---

(18) DİZDAROĞLU, Hikmet: Tümcebilgisi, TDK Yay. Ankara, 1976, s.365.

(19) EDİSKUN, Haydar: a. g. e., 328.

3- TT gramerciliğinde, yer tamlayıcısı olarak ifade edilen unsur, Nahiv'de, yönelme tamlayıcısı, çıkma tamlayıcısı, bulunma tamlayıcısı şeklinde hâl eklerine dayalı bir sınıflandırmayla üçe ayrılarak verilir.

4- TT grameciliğinde, zarf olarak verilen unsur, Nahiv'de zaman, sebep ve hâl tamlayıcıları olarak ayrı ayrı incelenir.

5- Nahiv'de beraberlik tamlayıcısı (birgelik toldırğıçı) adı altında verilen tamlayıcı unsur, TT gramerciliğinde genelde yaygın olmayan bir kabullenişle, Dizdaroğlu ,Tümcebilgisi s.153'te "İlgeç Tümleci" ve TTS-60'ta "İlgeçli Tümle" olarak yer alır.

Bu unsurlar arasındaki sınıflandırmada benzerlik sadece, Nahiv'de "yükleme tamlayıcısı" adı verilen unsurun tek başına TT gramerciliğinde "nesne" adıyla yer almasındadır. Diğer unsurlar, başka isimler ve gruplar adı altında yer alırlar.

KELİME GRUPLARI

Nahiv'de (Uyuşkan Bölekler) terimiyle karşılanan bu konu ikiye ayrılarak incelenir:

1- Genel Kelime Grupları (Umumî Uyuşmalar):

a) İsim tamlamaları (belirli isim tamlaması, belirsiz isim tamlaması)

b) Sıfat tamlaması

2- Özel Kelime Grupları (Hususî Uyuşmalar): Ayrı başlıklar altında gruplandırılmaz. Fakat maddeler hâlinde şöyle sınıflandırılarak açıklanır.

a) -maḳ, -mek; -ış, -iş ile yapılanlar (İsim fiil grubu).

b) -ğuçı, -güçü; -maḳçı, -mekçi; -ar, -er; ğan, -gen; -arlıḳ, -erlik; -ğulıḳ, -gülik ile yapılanlar (Sıfat - fiil grubu)

c) -ğalı, -geli; -ğaç, -geç; -b ile yapılanlar (Zarf - fiil grubu)

TT gramerciliğinde kelime grupları konusundaki görüşlerde de farklılık görüyoruz. Bunlar:

TSD-3,39'da 1. İsim tamlaması, 2. Sıfat tamlaması, 3. Sıfat - fiil grubu, 4. Zarf - fiil grubu, 5. İsim fiil grubu, 6. Tekrar grubu, 7. Edat grubu, 8. Bağlama grubu, 9. Ünvan grubu, 10. Birleşik isim, 11. Ünlem grubu, 12. Sayı grubu, 13. Birleşik isim, 14. Kısaltma grupları (isnat, yükleme, yaklaşma, bulunma, uzaklaşma, vasıta grupları)

TDB, 377-394'te tekrarlar, bağlama gurubu, sıfat tamlaması, iyelik gurubu ve isim tamlaması, aitlik gurubu, birleşik isim, birleşik fiil, ünvan gurubu, ünlem grubu, sayı gurubu, edat grubu, isnat grubu, genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları, fiil grubu, partisip grubu, gerundium gurubu, kısaltma gurupları ve akkuzatif gurubu.

BTG, 496-496'da "kelimelerin öbeklenmesi" adıyla belirtme öbekleri ve yargı öbekleri olarak önce ikiye ayrılır. Yargı öbeği terimiyle cümle ifade edilirken, belirtme öbekleri şöyle gruplandırılır: 1. adtakımı, 2. sıfattakımı, 3. zarf öbeği, 4. takı öbeği, 5. çekim öbeği, 6. bağlam öbeği, 7. yanaşma takımı, 8. katma öbekleri şeklinde sınıflandırılır.

TT gramercileri isim tamlamalarını en az ikiye ayırarak incelerken Nahiv'de "belirli, belirsiz" diye ikiye ayrılmaksızın tek isim altında "isim tamlamaları" olarak incelenmiştir.

Nahiv'de "özel gruplar" (sıfat - fiil, zarf - fiil, isim - fiil) adıyla ele alınan kelime grupları, TT gramerciliğinden farklı bir şekilde sınıflandırılır. Bunların türleri kendi adlarıyla değil, özel gruplar adı altında incelenmiş olmasından dolayı karşılaştırmada esas aldığımız TSD (ve benzerleri)'den ayrılmıştır. Çalışmalarını esas aldığımız bu araştırıcılarda kelime grupları arasındaki ayırıcı özellikler dikkate alınmaksızın tamamı kelime grupları adıyla incelenir.

TT gramerciliğinde bazı araştırıcılar (Tahsin Banguoğlu, Vecihe Hatiboğlu, Hikmet Dizdaroğlu, Haydar Ediskun ve Tahir Nejat Gencan gibi), bu türden yapıları, kelime grupları olarak kabul etmeyip, birleşik cümle türleri içinde ele alır.

CÜMLE TÜRLERİ

Nahiv'de "Cümle, kendisinin tam veya noksanlığını bildirdiği düşüncenin şekli itibârıyla çok çeşitlidir" N-39 denilmekle cümle, aslında önce anlamdan hareket edilerek düşünülür ve türleri maddelendirilir. Daha sonra cümle yapısına göre düşünülerek sadece açıklaması yapılır. Biz, Nahiv'deki bu açıklamalara dayanarak verilmiş olan cümle türlerinin anlamın ifade ediliş şekline göre ele alındığını düşünerek (Fitrat'ın yaklaşımından hareketle) bazı kısımları ayrıca şöyle numaralandırdık:

A- Anlamlarına Göre Basit Cümleler:

1- Tam cümle

2- Eksik cümle

3- Soru cümlesi

a) Soru cümlesi

b) Soruyla bildirme cümlesi

3- Haber cümlesi

a) Kesin hüküm ifade eden cümle

b) Kesin hüküm ifade etmeyen, belirsiz cümle

4- Dilek cümlesi

5- Üzüntü cümlesi

6- Kinaye cümlesi

7- Kuvvetlendirme cümlesi

8- Ünlem cümlesi

9- Şartlı cümle

10- Ters şartlı cümle

B- Anlamına Göre Birleşik cümleler:

1-Sıralı cümleler

2- Bağlı cümleler" N- 39,50

TT gramerciliğinde cümlenin tasnifi gramercilere göre farklılıklar gösterir. Bunlar:

ETD, 401-402'de cümle oldukça sade ve kısa bir şekilde sınıflandırılır. Bu tasnifte hem yapı hem de yüklemin türü birlikte düşünülmüştür:

Fiil Cümlesi

İsim Cümlesi

Basit Cümle

Birleşik Cümleler

a) Şartlı Birleşik Cümle

b) Ki'li Birleşik Cümle

c) İç İçe Birleşik Cümle"

TG, 520-575'te oldukça farklı ve geniş bir şekilde değişik terimlerle şöyle sınıflandırılır:

"1. Dilim: Basit Cümle

A. Fiil Cümlesi

B. Sıra Değişmeleri

C. İsim Cümlesi

D. Saplama Cümlesi

2. Dilim: Birleşik Cümle

I. Tümleme Birleşik Cümle

A. Şart Cümlesi

1. Olağan Şart Cümlesi

2. Olmayası Şart Cümlesi

B. İlinti Zamiri Cümlesi

1. *Ki* İlinti Cümlesi

2. *Hani* İlinti Cümlesi

C. Bağlam Cümlesi

1. (Yan yana)

a. Ulama Cümlesi

b. Ayırtlama Cümlesi

c. Karşıtlama Cümlesi

d. Almaşma Cümlesi

e. Üsteleme Cümlesi

f. Açıklama Cümlesi

2. (Altalta)

a. Salt Bağlam Cümlesi

b. Yerverme "

c. Sebep "

d. Sonuç "

e. Amaç "

f. Şart Bağlam "

II. Karmaşık Birleşik Cümle

A. Adfiil Cümlesi:

1. Adfiil Kimse Cümlesi

2. Adfiil Yüklem "

3. Adfiil Nesne "

4- Adfiil İsimleme "

5- Adfiil Belirtme "

B. Sıfatfiil Cümlesi:

1. Sıfatsı Sıfatfiil Cümlesi

2. Zamirsi " "

3. Adfiilsi " "

C. Zarffiil Cümlesi:

1. Yan yana Zarffiil Cümlesi:

a. Ulama "

b. Karşıtlama "

c. Üsteleme "

2. Altalta Zarffiil Cümlesi

a. Hâl "

b. Zaman "

c. Karşılaştırma "

d. Sebep "

e. Sonuç "

f. Amaç "

g. Şart Cümlesi"

Vecihe Hatiboğlu, "Türkçenin Söz Dizimi" adlı eserinde cümleyi ayrıntılı bir şekilde şöyle sınıflandırır:

"I. Yapı Bakımından Tümce Türleri

A. Yalın Tümce

B. Birleşik Tümce

C. Girişik Tümce

Ç. Sıralı Tümce

1. Bağımsız Sıralı Tümce

2. Bağımsız Sıralı Tümce

II. Yargı Bakımından Tümce Türleri

A. Olumlu Tümce

B. Olumsuz Tümce

C. Sorulu Tümce

1. Sorulu Eylem Tümcesi

2. Sorulu Ad Tümcesi

III. Yüklem Bakımından Tümce Türleri

A. Ad Tümcesi

B. Eylem Tümcesi

1. Bildirme Tümceleri

2. İsteme Tümceleri

a. İstek Tümcesi

b. Emir Tümcesi

c. Gereklik Tümcesi

d. Ünlem Tümcesi" (20)

Hikmet Dizdaroğlu "Tümce Bilgisi" adlı eserinde ayrıntılı bir şekilde cümleyi şöyle sınıflandırır:

"I. Yüklemin Cinsine Göre Tümce Türleri:

Ad Tümcesi

Eylem Tümcesi

II. Yapılarına Göre Tümce Türleri:

Yalın Tümce

Birleşik Tümce

1. Girişik Tümce

2. Kaynaşık "

3. Koşul Tümcesi

4. İlgi Tümcesi

5. Katmerli Bileşik Tümce

III. Bağlanışlarına Göre Tümce Türleri

Sıralı Tümce

1. Bağımsız Sıralı Tümce

2. Bağımlı " "

3. Açıklamalı " "

4. Karma " "

IV. Kuruluşlarına Göre Tümce Türleri

Düz Tümce

---

(20) Vecihe Hatiboğlu, Türkçenin Sözdizimi, A.Ü. DTCF Yay. Ankara, 1982, s. 143-178.

Devrik Tümce

Ayraç Tümcesi

Kesik Tümce

V. Anlamlarına Göre Tümce Türleri

Olumlu Tümce

Olumsuz "

Soru Tümcesi

Buyruk "

Ünlem "

Dilek Tümcesi" (21)

TTS, 67-117'de cümle şöyle sınıflandırılır:

A. Yüklemlerine Göre Tümceler

1. Eylem Tümcesi

2. Ad Tümcesi

B. Yapılarına Göre Tümce Türleri

B.I. Yargı Sayısına Göre Tümceler

1.Yalın Tümce

2. Bileşik Tümce

Temel Tümce

Yantümce

1. Dilek ve Koşul Bildiren Yantümceler

2. Temel Tümceye ki Bağlacıyla Bağlanan Yantümceler

3. Soru Ekiyle Temel Tümceye Bağlanan "

4. İlgeçli Yantümce

5. Değil Olumsuzluk Koşacıyla Temel Tümceye Bağlanan Yantümceler

---

(21) DİZDAROĞLU, Hikmet: a.g.e., s. 164-360.

3. Aratümce

4. Sıralı Tümceler

a. Bağımsız Sıralı Tümceler

b. Bağımlı " "

5. Girişik Tümce

B.II. Öyelrinin Dizilişine Göre Tümceler

1. Kurallı Tümce

2. Devrik "

3. Kesik "

Ünlem Tümcesi"

Nahiv'le karşılaştırmada esas aldığımız TSD-59,74'teki sınıflandırma şöyledir:(*)

Yapısına Göre Cümleler

a. Basit Cümle

b. Birleşik Cümle

Şartlı Birleşik Cümle

İç İçe Birleşik Cümle

c. Bağlı Cümleler

Ki'li Bağlı Cümleler

Diğer Bağlama Edatlarıyla Kurulan Bağlı Cümleler

ç. Sıralı Cümleler

Yüklemin Türüne Göre Cümleler

a. Fiil Cümlesi

b. İsim Cümlesi

Yüklemin Yerine Göre Cümleler

(*) Sarf'ta olup da TSD'de olmayan özellikler diğer gramerlerle karşılaştırılmıştır.

a. Kurallı Cümle

b. Devrik "

Anlamlarına Göre Cümleler

a. Olumlu Cümle

b. Olumsuz "

c. Soru Cümlesi"

Karşılaştırmada görüleceği gibi, Fitrat cümlelerini sadece anlamlarına göre sınıflandırmış, cümledeki yüklemin şekil ve yer özelliklerini sınıflandırmaya yansıtmamıştır.

TT gramerciliğinde de oldukça değişik sınıflandırmalar vardır. Bu değişik sınıflandırmaların temelinde yine cümle anlayışındaki farklılık yatar. Birleşik cümle en az sayıda TSD'de (iki tip) yer alır. TSD, birçok konuda olduğu gibi, cümle konusunda da benzerlik gösterdiği TDB'den bu cümle sayısındaki farklılık yönüyle ayrılır. TDB'de üç tip birleşik cümle yer alır. Diğer araştırıcılardan ayrılan yönleri ise, önceki bölümlerde gösterildiği gibi, kelime gruplarına yaklaşım farklılığından ileri gelir.

IV. YAKLAŞIMLAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRMA

Bu bölümde Sarf'la TT gramerciliği arasında mevcut olan yaklaşım farklılıkları üzerinde durulacak, benzerliklerden bahsedilmeden geçilecektir. Diğer konularda olduğu gibi yaklaşım konusu da ele alınırken TT gramerciliğinde yaygın olan sıralama takip edilecektir.

A- SES BİLGİSİ

Ünlü ve Ünsüzler:

Sarf'ta yirmi dört harfle gösterilen ünsüzlerden "ḫ, ḳ, ğ, ñ" TT yazı dilinde bulunmaz; fakat konuşma dilinde ve ağızlarda bu seslere rastlamak mümkündür. Sarf'ta "ğ" harfiyle gösterdiğimiz ses, Arap alfabesinde "gayın" harfiyle yazılır ve yumuşamış bir "ġ" sesini karşılar. TT yazı dilinde bulunan "ğ" (yumuşak g) ve "j" ünsüzleri Sarf'ta yoktur.

Sarf'ta yer alan ünlülerin sayısının altı gösterilmesini Arap asıllı alfabenin yetersizliğine bağlamak gerekir. Çevriyazılarda ve Sarf'ın Lâtin harfli baskısında karşımıza çıkan "ö, ü, ı" harflerinin varlığı, bunların da Özbek Türkçesinin temel seslerinden olduğunu gösterir. Bu üç ünlüyle birlikte dokuz ünlüye sahip olan Özbek Türkçesinde, TT'de gösterilmeyen bir "ė" sesi vardır.

Fıtrat, alfabeye esas olan sesleri değerlendirirken Divânü Lügat-it Türk'teki sesleri ölçü olarak alır. Sarf'ta Divânü Lügat-it Türk'e dayanarak "h" sesinin Türkçe olmadığı ve "ḫ, f" seslerinin Özbek Türkçesine yabancı dillerden girdiği söylenmektedir. TT'de de bu seslerin aslî sesler olmadığı "f" sesinin yabancı asıllı kelimelerle yansıma kelimelerde ve aslı "v"li olan birkaç kelimede görüldüğü gramerlerde belirtilmiştir. Sarf'ta ünsüzlerin özellikleri yerine bazı harflerin yabancı asıllı olup olmadıklarının incelenmesi dikkati çekmektedir. Yabancı asıllı sayılan sesler ünsüz harflerin içinde gösterilmez. Sadece Türkçe

kabul edilen sesler alfabede aslî olarak yer alır. Fıtrat, yabancı asıllı olan seslere "bunlar da dahil edilirse" S-10 ifadesiyle tereddütle yaklaşır.

TT gramerciliğinde ise yabancı asıllı oluşuna bakılmaksızın yazı dilinde yer alan bütün sesler alfabedeki sıralamada yer alır.

Kalınlık - İncelik Uyumu:

Fıtrat, Özbek Türkçesinin Türk dilinin büyük bir kolu olmasından dolayı genel Türk dili için geçerli olan temel özelliklere Özbek Türkçesinin de sahip olmasının normal olduğunuS-15 söyleyerek konuya belirli bir bütünlük açısından yaklaşır. Kalınlık - incelik ifadesiyle Fıtrat, TT'de olduğu gibi ünlülerin kalın ve ince olmasını değil, kelimelerdeki büyük ünlü uyumunu anlatmaktadır.

Sarf'ta "Bu uyum eski yazma eserlerde olduğu gibi dağda yaşayanlar arasında da oldukça yaygın bir kuraldır." S-11 denilerek bu kuralın köklülüğü dile getirilir. Fıtrat, "Fars edebiyatı ve medrese tecvidinin etkisiyle konuşma dili şehirlerde bozulduğu için Özbek Türkçesinde kalınlık ve incelik uyumu yoktur, demek doğru değildir." S-11 demek suretiyle bu uyum bozukluğunun sebeplerine dikkati çeker. Özbek Türkçesi gibi TT de asırlarca benzer olumsuz etkilerin altında kalmıştır.

Sarf'ta kalın ve ince ünlülü kelimelerin ayırımında, kalın ve ince ünlülerin yanında "ḳ, ḫ, ğ" gibi kalın ve "k, g" gibi ince ünsüzler de belirleyici olurken TT'de kalın ve ince ünsüz harf ayrımı olmadığı için sadece ince ve kalın ünlüler belirleyici olmaktadır. Bu yönüyle kalınlık-incelik uyumunda ünsüzlerin de esas alındığı bir yaklaşım farklılığından bahsedebiliriz.

Sarf'ta ünlülerle birlikte "ḳolımda, soñğı, taş, ḳaldı, yaş, talpınmaḳ" S-11 sözleri kalın, "köñülde, közimde, intilmek, küçimde" S-11 sözleri incedir. Görüldüğü gibi bu kelimelerde kalın ünlülerin yanında bir kısım kalın ünsüzler, ince ünlülerin yanında ise bir kısım ince ünsüzler yer almaktadır. TT'de ise aynı kelimelerle verirsek "kolumda, son, taş, kaldı" sözleri kalın ve "gönülde,

gözümde, intilmek, gücümde" sözleri ince olup bunlar sadece içlerinde yer alan ince ve kalın ünlülerle ayırt edilir.

Sarf'ta Arap harfli yazılışlarında inceliği ve kalınlığı belli olmayan "sın", "min" köklerinden türetilen ("sınmaḳ, sınğan, sınıḳ", "minmek, mingen, minek") S-12 türemiş şekillerden bunların ince veya kalın oldukları anlaşılır.

TT'nin Lâtin alfabesiyle yazılışında bu şekilde ünsüzlere dayalı bir belirleyici özellik olmadığı için kalınlık - incelik ayrımını ünlüler belirler.

Ses Değişmeleri:

Ses değişmeleri olarak Sarf'ta kelimenin aslında bulunan sesle ilgili bütün değişiklikler, ses değişmesi olarak kabul edilir. Sarf'ta seslerle ilgili bu tür olaylar, TT gramerciliğindeki gibi ses değişmeleri ve ses olayları şeklinde ayrı ayrı incelenmez. Bu tür ses değişmelerine genel çerçevede yaklaşılır ve ayrıntısı üzerinde durulmaz. Bu sebeple ünsüz uyumları, orta hece düşmesi, ünsüz benzeşmesi ve kaynaşma gibi ses olayları da ses değişmesi olarak kabul edilir. Bunlardan Sarf'ta bir numarayla gösterilen orta hece düşmesi S-12, iki numarayla gösterilen ünsüz uyumları S-13, üç numarayla gösterilen ünsüz benzeşmesi ve beş numarayla gösterilen kaynaşma S-13 gibi ses olaylarının izahında Sarf'la TT gramerciliği arasında bir farklılık yoktur. Özbek Türkçesinde ünsüz uyumu, (taştım>taşdım, açtım>açdım, ėkti>ėkdi şeklinde) yazıda gösterilmez, TT'de yazıda gösterilir.

B-ŞEKİL BİLGİSİ

Kelime:

Fırat bütün kelimeleri yapı ve anlam yönünden olmak üzere iki şekilde inceler.

a-Yapı Bakımından Kelimeler: Bunlar kök ve türeme kelime olarak iki şekilde düşünülür.

Dilllerin zenginliklerini, genişliklerini kolaylaştıran yol "kelime türetme" yoludur. Bir anlamı ifade eden bir "**kök**" kelimeyi alıp ona çeşitli ekler eklemekle o anlam yığınındaki on on beş anlamı anlatabilmek "**kelime türetme**" yoluyla olmaktadır S-16.

Sarf'ta "Türkçede kelime türetme yolu başka dillere bakıldığında geniştir. Bizim şivede ise bu yol başka Türkçe şivelere göre oldukça geniştir. Biz dilimizdeki kelime türetme yolunun bu kadar genişliğini göz önünde tutarak gelecekte bu şivenin ilmî, edebî en zengin, en geniş bir Türk şivesi olacağına inanıyoruz." S-16 demekle Fırat, bütün Türk dilinin temel özelliklerinden birini gösterir.

Fırat'tan yıllarca önce Ali Suavi "Ulum"da yayımlanan Mâ‹bad adlı yazısında Türkçe sekiz harfli (Arap harfli) bir kelimenin İngilizce on kelimeyle ifade edildiğini söyler(22).

Türkçenin yapım eklerini oluşturan bir veya birkaç sesin, bu şekilde başka dillerdeki kelimeleri karşıladığı bilinmektedir. Günümüzde Türkçenin bu özelliğinden yararlanılarak birçok kelime ve terimin Türkçeleşmesinde hayli mesafe alınmıştır.

---

(22) SUAVİ, Ali: "Lisan ve Hatt-ı Türkî", Ulum, s.69-78. Naklen: Mehmet Kaplan, İ.Enginün, B.Emil, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul, 1978, s.511)

Sarf'ta, "Yukarıda türlerini saydığımız kelimeler "ek", "kök" bakımından şöyledir:

Fiillerin tamamı "türeme"

Adların azı "türeme", çoğu "kök"

Sıfatların çoğu "türeme", azı "kök" sözlerdir.

Edatların tamamı "kök" sayılır." S-17 şeklinde yapılan bu açıklamada yaklaşım farklılığı vardır. Bunlardan mesela fiil, çekimli şekliyle düşünüldüğü için tamamı türeme kabul edilir. TT'de ise bütün kelime türleri kök, türeme ve birleşik kelime şeklinde olabilir.

Sarf'ta, türemiş olan kelimelerde anlam esas alındığı için türemiş kelime kökünün türü, türetmede belirleyici değildir. Bu sebeple yapım ekleri türlerine göre ayrılmaz. Yapım ekinin hangi tür köke geldiği düşünülmeden sadece ekin kök veya tabana kattığı anlam esas alınır.

Temeldeki anlam veya yapıya öncelik verme yönündeki bu yaklaşım şekli kelimeyle ilgili her türlü incelemede kendini gösterir. Buna göre Sarf'ta "Türeme sözler" iki türlü kök veya gövdeden türetilir: Birinci kök fiil köküdür. Emir bir kişiye emrederek söylenen sözdür: yaz, bar, kėl, kėt,gibi. İkinci kök ise ad veya sıfat olur: ḳaralandı, aḳlandı, kökerdi, işledi, küçeydi sözlerinde ḳara, aḳ, kök, iş, küç gibi." Türeme sözlerin çoğu birinci tabandan türemiş olup ikinci tabandan türeyenler ona bakarak azdır." S-17 sözlerinde türetmedeki yaklaşım farklılığını görürüz. Fitrat, Türkçe kelimelerin çoğunlukla fiil köklerinden türediği görüşündedir S-17). Türetmede fiil tabanları birinci, isim tabanları ikinci derece taban kabul edilir. Bu öncelikte adların azının türeme kabul edilmesinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz.

TT'de kökler görev ve şekil bakımından ikiye ayrılırlar. Bir kısmı kainattaki canlı, cansız varlıkları ve mefhumları karşılarlar. Bunlara isim kökleri (ak, kara, iş, güç) diyoruz. Bir kısmı ise bu varlık ve mefhumların hareketlerini karşılarlar. Bunlara ise fiil kökleri (yaz, var, git, gel) diyoruz.

b-Anlam Bakımından Kelimeler: Anlam yönünden kelime, Sarf'ta şöyle değerlendirilir: "Biz anlarız, düşünürüz, zihnimizde bir "düşünce" doğar. Bu düşüncemizi başkalarının da zihinlerine geçirmek, onlara düşüncemizi bildirmek isteyince onlarla konuşmaya doğru gidilir" S-14. Bu ifadeyle daha başta Fıtrat'ın kelimeye düşünce ve cümle açısından yaklaşarak TT gramerciliğinden ayrıldığı görülür.

Fıtrat, başta cümleye düşünceleri iletmek için bir araç gözüyle bakar. Bu sebeple kelimelerle düşünmeyi değil, adeta düşünce olduğu için kelimelerin oluştuğunu vurgulamaya çalışır. Bunu Fıtrat'ın şu sözünden de anlamak mümkündür: "Demek ki, zihnimizde oluşan düşünceyi birbirimize bildirmek için en büyük kuralımız 'cümle' ortaya çıkar" S-14.

"Hayvanlardan atı ve onun üzerine binmek için gösterdiğimiz çabayı düşündüğümüzde üç anlam düşünmüş oluruz. Bu üç anlamı birleştirip birbirine bağlayarak kendinizin ata bindiğinizi düşündüğünüzde zihninizde bir 'düşünce' doğar. Bu düşünceyi bir kişiye bildirmek isteyince 'Mén at mindim' deriz. Bu bir cümle olur" S-14. Bu şekilde düşüncede oluşan üç anlamı bildiren üç ayrı kelimeye bu cümlede ihtiyaç duyulması bakımından **düşünce, anlam, cümle, kelime** sırası ve ilişkisiyle kelimeyi ele alır.

Görüldüğü gibi kelimeye, düşünceyi bildirme ve onun da kurallı şekli olan cümle çerçevesinden bakılmaktadır. Kelimeler anlam bildiren ses grupları olduğuna göre, Fıtrat onlara bildirdikleri anlam sınırları içerisinde yaklaşır. Cümlenin bir düşünceyi bildirme, aktarma aracı olduğunu ifade ederek, bu bütünlüğü oluşturan anlamlar için ihtiyaç duyulan kelimelere, düşüncenin aracı ve sonucu olarak bakar.

TT'de kelime hem tek başına cümle dışındaki anlamıyla, hem de cümle içindeki anlam ve göreviyle değerlendirilir.

Kelime Türleri:

Fitrat'ın kelime türlerini ad, sıfat, fiil, zamir, edat ve ek olan kelime ve şekiller olarak belirtmesiyle ekleri de bir tür kelime sayma eğiliminde olduğu. görülür. Fitrat, tür kabul ettiği her kelimeye kendi içinde belirli bir bütünlük içinde yaklaşır. Bu kelime türlerini tek tek kendi adları altında inceler ve birini diğerinin alt grubu olarak görmez. Kelimelere bakış açısını belirleyen temel yaklaşım yine anlam yönündedir.

TT'de "Sınıflandırma" bölümünde ifade edildiği gibi kelimelerin genel olarak ad, fiil ve edat şeklinde türlere ayırma eğilimi ağırlıktadır. Buna rağmen yine de temelde hareket ve nesne ayrımı esas alındığından kelimeler isim ve fiil olarak da ele alınırlar. Ayrıntıda ise ortak bakış açısının pek olmadığı görülür.

Bu bakımdan Sarf'la TT gramerciliği arasında ortaya çıkan farklılıkların, kelime türlerinde genel olarak anlam veya şekil ve görevin esas alınmasından kaynaklandığı görülür.

1-ADLAR

Kılış (mastar) Adı: Fitrat kılış adlarını önce, bir isim türü olarak doğrudan "iş" adıyla incelemekle anlamı esas aldığını göstermiş olur. Anlam esas alındığı için de türetmedeki kök veya gövdenin şekli dikkate alınmaz. Bu yönüyle TT dilciliğinden yaklaşım olarak tamamen ayrılır. Bu yaklaşım farklılığı, sınıflandırma ve kelimeyi inceleme şeklinde iki türlü kendini gösterir.

Bundan sonraki üçüncü aşamada eklerin anlamını esas alarak yaptığı incelemede TT dilcilerine yaklaşır. Yalnız bu üçüncü aşama sadece kılış adları için geçerli olup diğer kelime türlerinde eklerin ayrı ayrı ele alınması söz konusu değildir. Fiil adlarının (mastarların) incelenmesinde Sarf'la TT dilciliğinin benzerlikleri, ortak yönleri ortaya çıkar. Ancak Sarf'ta bir kısım fiilden isim yapma eklerinin (-m; -ğu, gü; -nç; -ḳın, -kin) kullanılmasıyla türeyen kelimelerin kılış adı olarak kabul edilmesinden dolayı konuya daha geniş yaklaşıldığını görüyoruz.

BİRLEŞİK ADLAR

Sarf'ta birleşik adların iki türü vardır. Bunlardan birincisi, "İki ad veya bir sıfatla ad eklenip bir nesnenin adı olduğunda birleşik ad olur ve bunlar, aybalta, aksakal şeklinde birleşik yazılır"S-20. Bu birinci türdeki birleşik adlar TT dilciliğinde birleşik kelime olarak yer alır. Burada terim farklılığının dışında herhangi bir farklılık yoktur.

Sarf'taki ikinci çeşit birleşik ad ise, "Bunlar iki üç kelimeden fazla olabilir. Ancak bu üç kelimeden her biri kendisinin önceki anlamını kaybetmez. Bunun gibi birleşik adlardaki sözleri ayrı ayrı yazmak gerekir: Ma<ārif İdaresi, Merkez İçrā>iya Kemiteti" S-20 gibi. Bu birleşik ad türü TT dilciliğinde isim tamlaması olarak değerlendirilir.

Birinci tür birleşik kelimeler, TT gramerciliğinde Sarf'tan farksız bir şekilde yer alırken, Sarf'ta ikinci tür birleşik kelime kabul edilen bu tür birlikler genellikle birleşik kelime kabul edilmez. Bu tür birliklerin yazıda gösterilmesi yaklaşık olarak benzer şekilde olmasına rağmen, bunların değerlendirmelerinde değişik görüşler vardır. Genel eğilim, bunları kurum, kuruluş adları kabul ederek ilk harflerini büyük yazma şeklindedir. Genel eğilimin dışında Zeynep Korkmaz, bunları, isim tamlaması şeklinde kurulmuş olduklarından ve birer özel ad özelliğinde oldukları için kendi anlamlarını da korumuş olmalarından dolayı birleşik isimler (Türk Standartları Enstitüsü, Bağımsız Devletler Topluluğu, İstanbul Ticaret Odası şeklinde) olarak kabul eder. Korkmaz, "Kendi anlamlarını değiştirmeden birbiri ile kaynaşarak yeni bir kavrama karşılık olan birleşik kelimeler ayrı yazılır."(23) şeklinde görüşünü de belirtir. Beşir Göğüş, bunları birleşik isimlerle birlikte, "Özel yer isimlerinden cins göstererek birleşenler

---

(23) KORKMAZ, Zeynep: "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", Türk Dili, S.507, Ankara, 1994, s.181-186.

büyük harfle yazılır; Erzurum Vilayeti, Aziziye Tabyası"(24) şeklinde örneklerle açıklar. Görüldüğü gibi Fıtrat'ın ele aldığı ikinci tür birleşik kelimelerle TT 'deki araştırıcılardan Z.Korkmaz ve B.Göğüş'ün kabul ettiği birleşik kelimeler arasında benzerlik vardır.

Sarf'ta şahıs isimlerinden oluşan birleşik isimler, birleşik kelime kabul edilmediği için bu grupta yer verilmez.

2-SIFATLAR

Sarf'ta sıfatın yapısı esas alınarak, kök ve türeme sıfat şeklinde ayrı ayrı incelenir. **Türeme sıfatların** ise fiil ve isim kök veya gövdelerine ek getirilerek türetildiklerini görüyoruz. Bu yönüyle türemiş adlarda olduğu gibi anlam esas alınmış, eklerin şekil özelliğinden hareket edilerek, türemiş örneklerin yeni anlamlarına eklerin sayı ve görevinden kaynaklanan çok çeşitlilikle yaklaşılmıştır. Burada sıfatın türünü belirleyen sıfat yapan ekin kendisidir. Eklerin kelimeye kattığı anlam ayrılıklarına göre sıfat türleri ortaya çıkar.

Sarf'ta sıfatın önce yapısı incelenir. Bunun için "ḳapḳara" sıfatı türeme sıfat kabul edilir. Sıfat, yanındaki ismi vasıflandırma özelliğine göre düşünülmez.

TT gramerciliğinde Sarf'taki yaklaşımdan farklı olarak sıfatın sıfat tamlaması veya sıfat grubu şeklinde oluşturduğu bütünlüğe kattığı anlamdan hareketle sıfatın türü belirlenir. Bu sebeple, "kapkara"nın türeme sıfat olarak değil, GTS-122'de "pekiştirme sıfatı", GT-348'de "berkitme sıfatı" adı verilerek ele alınmasında anlamın esas olduğunu görüyoruz.

Sarf'ta "kümiş pıçaḳ, altun yüzük, ḳamış ḳalam" S-22 gibi sıfatlar nitelik sıfatı (cins süfeti) olarak değerlendirilir. TT gramerciliğinde bir kısım araştırıcı

---

(24) GÖĞÜŞ, Beşir: "Türkçede Birleşik Kelime Oluşumu ve Birleşik kelimelerin Nasıl Yazılması Gerektiği", Belleten -TDAY, 1962, s. 245-264.

bunları: "sıfat tamlaması" TG-345, TDB-246, TSD-13; bir kısım araştırıcı ise "takısız tamlama" (isim tamlaması) ST-56, TDS-11 kabul eder.

Bu şekliyle TG, TDB ve TSD ile Sarf arsında ortak yaklaşımlar görülür.

Sarf'ta nitelik sıfatları yüklem görevinde kaullanıldıklarında sıfat olarak adlandırılmaktadır: "Kerim yaḫşı, pıçaḳ keskin" S-22. Fıtrat'ın burada, daha önce ifade ettiği sıfat kavramına uymadığı görülür. TT gramerciliğinde bu tür yapılar isim olarak değerlendirilir.

SAYILAR

Temelde bütün kelime türlerinde olduğu gibi önce kök ve türeme şeklinde yapıya dayalı bakış açısıyla sayılar, "kök sayı", "türeme sayı" olarak ele alınmıştır.

Sarf'ta sayılar ayrı bir kelime türü gibi ele alınmış fakat, sıfat da sayılabileceği ifade edilmiştir. TT'de ise TDB-249'da "Sayı sıfatları nesneleri sayılarını bildirmek suretiyle belirten kelimelerdir." şeklinde bir açıklama yapılır. Sadece sınıflandırmadan kaynaklanan ve bunun sonunda da önceliklerinin yer değiştirmesine sebep olan bir ifade etme şekliyle karşılaşıyoruz. Yani isim soylu bir kelime türü gibi düşünüp sıfat olabilir demekle, sıfat olarak ele alıp aslında isimdir demek arasında pek fark olduğu söylenemez.

Sarf'ta sayılar, bunlardan başka diğer kelime türlerinde olduğu gibi yapıdan hareket edilerek eklerin kelimeye kattıkları anlama göre gruplandırılarak isimlendirilmişlerdir. Böyle olunca da hemen hemen sayılara gelen ek sayısı kadar, sayı türüyle karşılaşıyoruz.

TT gramerciliğinde sayılar diğer kelimelerde olduğu gibi kök ve türeme esasına göre düşünülmez, kendi başlarına anlamları esas alınarak kullanılış yerine göre isim veya sıfat olarak değerlendirilir.

Zarflar:

Sarf'ta "nèçün, nüçük, nège, nèndey, ḳanday, ḳalay, ḳaçan, ḳayaḳ, ḳança, nèçe" S-59 kelimeleri soru zamiri kabul edilmiştir. Halbuki bunlar, TT gramerciliğinde soru zamirlerinden yararlanmak suretiyle kurulan soru zarfı şeklinde yer alır.

TT gramerciliğinde "en>èñ, hiç>hèç" kelimeleri zarf kabul edilirken Sarf'ta S-59 edat olarak değerlendirilmiştir.

3-FİİLLER

Fiillerde kök (emir) üzerine getirilerek oluşturulan bütün yapılar türeme fiil kabul edilir. Yani fiil çekim ekleri de bir çeşit yapım eki gibi değerlendirilmiş olur. "yazış, yazma, yazdım, yazğusı, yazğuçı, yazmakçı, yazgan, yazgıç gibi sözler türeme kelimedir. Burada 'yaz' kelimesine kök diğerlerine türeme kelime diyoruz." S-17 şeklinde bir açıklama yapılır. Burada emirin kök kabul edilerek onun dışındakilerin (çekimli fiiller de dahil) türemiş fiil kabul edilişleri TT dilciliğindeki fiil anlayışından farklıdır. Fiiller Sarf'ta genel olarak, anlamlı fakat tek başlarına kullanılmayan dil birlikleri olarak düşünülmüştür. Fitrat'ın TT gramercileriyle ortak olan bu düşüncesinin daha ileri safhasındaki incelemede çekim eklerini de yapım ekleri gibi değerlendirmesi bu ortak anlayıştan ayrılan yönüdür.

TT gramerciliğinde belirli kalıplaşmaların dışında yapım eki almadan çekim ekleriyle oluşturulmuş hiçbir fiil türemiş fiil kabul edilmez.

ŞAHIS EKLERİ

Şahıs eklerine Fitrat'ın yaklaşımı oldukça farklıdır. TT'de üçüncü teklik ve çokluk şahıs diye isimlendirdiğimiz şahıs eklerinin birinci sırada gösterilmesiyle bu sıralama tamamen değişir. Yalnız Sarf'ta birinci teklik veya çokluk, ikinci teklik veya çokluk, üçüncü teklik veya çokluk diye bir isimlendirme söz konusu değildir. Bu sıralamada rakamlar sadece diziliş sırasını gösterir. Bu dizilişte de yine kök ve ek ilişkisi açısından yaklaşıldığı için kök özelliği gösteren yani ayrıca

bir ek almadan şahıs ifade eden şekillere birinci sırada, yer verilmiştir. Şahıs eklerinin sıralanışındaki bu rakamlar terim adı olarak kullanılmaz. Bunlardan başka incelemeye esas aldığımız 5. baskıda sadece zamir asıllı olan şahıs ekleri S-30 incelenir. TT gramerciliğinde yer alan diğer birinci, üçüncü ve dördüncü tip şahıs eklerine örnekler verilmez ve onlardan doğrudan söz edilmez. Sadece bazı fiil çekimleri için "şahıs eklerinden birinci türleri eklenince" S-33 diye örnek verilen ifadeden birinci tip şahıs eklerinin de varlığını anlıyoruz.(*) Bunların dışında üçüncü tip şahıs ekinden ne örnek ne de isim olarak bahsedilir. Emir kipi şahıs eki değil sadece kip olarak yer alır.

Bütün kiplerde şahıs eklerinin dizilişi Sarf'ta TT gramerciliğinden tamamen farklıdır. Özbek Türkçesinde zamir asıllı olanlar tamamen ekleşmediği için bu baskıda açık bir şekilde yer verilmediği kanaatindeyiz. TT gramerciliğinde genelde üç tip şahıs eki kabul görürken bir kısım araştırıcı (GTS-141, DTS-57, ST-228) ise istek kipinin eklerini dördüncü tip şahıs eki olarak kabul eder.

KİPLER

Fitrat, kip kavramını zaman kavramından hareket ederek inceler. Böylece "Fiilin anlamında olan zaman, geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman olarak üçe ayrılır." S-31 demekle kip kavramında zamanı esas aldığını belirlemiş olur. Yine zaman kavramından hareketle zamansız fiiller (Zarf - fiiller) ve birleşik fiiller diye ayrıca iki grup fiilden daha bahseder ki bunlarda da esas hareket noktası zaman kavramıdır. Bunları incelerken zamandan sonra "fiil" sözünü getirerek hepsiyle birlikte "kip" kavramını (gelecek zaman fiilleri, hazırğı fiiller, kelgüsi fiiller vb.) ifade ederek kipi sadece zaman kavramı olarak düşünmez. Kipe, zaman kavramının alt grupları olarak ayrıca şekil kavramıyla birlikte

---

(*) Sarf'ın üçüncü baskısında birinci tipteki şahıs eklerine yer ayrılarak örneklerle açıklanır. Ayrıca 1930'daki Lâtin harfli yedinci baskıda da bu tür şahıs eklerine yer verilmez.

sınıflandırmak suretiyle ele alır. Yani zaman esas alınarak oradan kipe ulaşılmıştır diyebiliriz.

Gerçi, TT gramerciliğinde de kip, konu ve kavram olarak şekil ve zaman kavramıyla iç içedir. Bunlar birbirinden pek ayrılmış değildir. Bu genel eğilime rağmen yine de kip konusunda değişik yaklaşımlar vardır. TDB-288'de şekil ve zaman ekleri adıyla bu eklerin hareketi, "şekle ve zamana bağlayan ekler" olduğu belirtilerek ikisi birlikte ele alınır: "Şekil ve zaman eklerinin bir kısmı yalnız şekil bir kısmı ise hem şekil hem zaman ifade ederler.", TG-441 ve sonrasında "Bir kılış veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasına fiilin zamanı diyoruz." denildikten sonra kiplerden ayrı olarak zaman kavramı yeniden incelenir. ST-232 ve sonrasında konu "Eylemde Zaman" ve "Eylemde Kip" adıyla ayrı ayrı ele alınır.

1-HABER KİPLERİ

Gelecek Zaman Kipi: Sarf'ta yer alan üç temel zamandan biridir. Bu temel zamanların (varsa) alt grupları, yine zaman kavramına bağlı kalınarak ayrı ayrı incelenir. Mesela henüz gerçekleşmemiş ve daha sonra gerçekleşecek olan, ihtimal, istek ve arzu ifadesi taşıyan bazı kiplerin "Gelecek Zaman Kipleri" kavramının içinde (emir, gelecek zaman fiili, şart, istek ve ihtimal ifade eden kipler olarak) ele alınmasının sebebi yine kipe zaman kavramıyla yaklaşılmasından dolayıdır. Adı geçen bu kipler zaman ifade etmedikleri hâlde gelecek zaman kipiyle veya başka bir deyişle gelecek zaman kipinin istek kipleri içinde değerlendirilmeleri fiilin gelecekte, şimdiden sonra gerçekleşeceği tasavvurundan hareketle olsa gerek ki bu, TT gramerciliğinden tamamen ayrılan bir yaklaşım tarzıdır.

Geniş Zaman Kipi: Basit kiplerin sayısı TTgramerciliğinde olduğu gibi dokuz tane değil, on üç tanedir. Biz bu sayıca fazla kiplerden birkaçını ifade ettikleri kavrama göre TT'deki bir kip isimiyle birleştirerek anıyoruz. Geniş

zaman kipinin her zamanı ifade etme özelliğinden dolayı, geniş zaman kip eklerinin sayısı TT gramerciliğinden fazladır. Bu fazlalığın getirdiği kolaylığın etkisiyle geniş zaman kipleri, hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman kipleri arasında yer alır.

TT gramerciliğinde geniş zaman kipi tek ekle karşılanarak geniş zaman kipi adıyla yer alır. Sarf'ta geniş zaman kipinin diğer zamanları ifade eden kip ekleri ayrı ayrıdır. Bu ekler karşladıkları kiplerin grupları içinde sınıflandırılır.

Hikâye Kipi: Geçmiş zaman grubu içinde görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve hikâye adının verildiği alt grupları görüyoruz. Bunlardan hikâye kipi, birleşik çekim olmayıp yakın geçmiş zamanı ifade eden basit bir kiptir.

Bu kip türü TT gramerciliğinde görülmez.

2-İSTEK KİPLERİ

Sarf'ta şart, emir, istek kiplerini içine alan *istek kipi*nin yukarıda işaret edildiği gibi "Gelecek Zaman Kipleri" adı altında incelenmesi, gelecek zaman kavramında var olan istek ve tasavvur ifadesinin bu şekilde yansıtılması olsa gerek. Fıtrat bu düşünceyle istek kiplerinin içine gelecek zaman kipini sokmuş diyebiliriz. İşte bu şekilde kipe zaman kavramını esas alarak yaklaşımın sonuçlarını gösteren bir örnek de gelecek zaman kipidir.

TT gramerciliğinde kipler haber kipleri ve istek kipleri olarak ele alındığı için Sarf'ta gelecek zaman kipi, **haber kipleri** içinde; şart, istek ve emir kipleri ise; **istek kipleri** içinde yer alır. TT gramerciliğinde yer alan gereklilik kipi Sarfta yer almaz.

Emir Kipi: Sarf'ta bu kipin şahıslarının sıralanışı, diğer kiplerin şahıslarının sıralanışından farklıdır. Bu şekilde diğer kiplerden ayrılan emir kipiyle TT gramerciliği arasında da ortaklık yoktur. Şöyle ki emirin kökü birinci şahıs kabul edilerek ona diğer şahıs (veya kip) ekleri getirilmek suretiyle çekim oluşturulur:

1- (kök)--- ---- 4-ñız, -ñiz

2- sin, -sın ----- 5-sınlar, -sinler

3- ay, -ey ---- 6-ayık, -eyik

TT grameciliğiyle Sarf arasında emir kipinde birkaç yönden yaklaşım farklılığı görülür. Kök hâlinde olan emir şekli (dinleyen) sıralamada birinci sırada gösterilir. Diğer kiplerde birinci sırada gösterilen üçüncü şahıslar (başkaları) emir kipinde ikinci sırada yer alırken, birinci şahıslara (konuşana) üçüncü sırada yer verilir. Bunun dışında TT'nin önceki devirlerinde olduğu gibi Sarf'ta da bütün şahıslarda şahıs veya kip eklerinin varlığını görüyoruz.

TT gramerciliğinde ise emir kipinin çekimi şöyledir:

-A-	-B-
1-T.Ş. -ayım, -eyim	1-T.Ş ------
2- " -------	2- " ------
3- " -sın, -sin, -sun, sün	3- " -sın, -sin-sun, -sün
1- Ç.Ş. -alım, -elim	1-Ç.Ş. ------
2- " -ın, -in, -un, -ün-ınız, iniz, -unuz,-ünüz	2- " -ın, -in -un, ün, -ınız, -iniz -unuz, -ünüz
3- " -sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler	3- " --sınlar, -sinler-sunlar, -sünler

Çekimlerde -A- ve -B- grubunda görüldüğü gibi emir kipinin iki ayrı yaklaşımdan kaynaklanan iki ayrı çekim şekli vardır. Bu yaklaşımın temelinde "kişi kendi kendine emir verir" veya "veremez" düşüncesinden kaynaklanan farklılığın olduğu bilinmektedir. TT gramerciliğinde Fundamenta(*), TDB-304 ve onu takip eden araştırıcılarca -A- grubundaki emir şekli kabul edilirken, Nemeth(*) TG-444, HTD-35, ST-348, GTS-54'te -B- grubundaki emir şeklinin

---

(*) ATABAY, Neşe, İ Kutluk, S. Özel: Sözcük Türleri', TDK Yay. Ankara, 1983, s.248 Naklen, NEMETH, Turkish Grammer, 1962, J.J. Augustin, Glückstadt' de dip not olarak verilmiştir.

kabul edildiğini görüyoruz.

Birinci teklik ve çokluk şahıslardaki ekin varlığını kabul etme konusunda Fıtrat'la TT gramercilerinden -A- grubunda yer alanlar arasında bir yaklaşım benzerliği görüyoruz.

İstek Kipi: Sarf'ta istek kipi şahısların hepsinde yer alır. Fıtrat, bu kipin değişik anlamlar ifade ettiğini belirterek, "bunun gelecek zaman fiiller kümesinin her birine yardımcı fiil olarak geldiğini" S-36 de söyler. Çekimi şöyledir:

1- -ğay, -gey	4- -ğaylar, -geyler
2- -ğayman, -geymen	5- -ğaymız, -geymiz
3- -ğaysan, -geysen	6- -ğaysız, -geysiz

TT gramerciliğinde emir kipinde olduğu gibi istek kipinde de görülen farklı görüşler genel olarak iki grupta toplanır:

-A-	-B-
1- T. Ş. ----------	1- T.Ş. ayım, -eyim
2- " -asın, -esin	2- " -asın, -esin
3- " -a, -e	3- " -a, -e
1- Ç. Ş. ----------	1- Ç.Ş. -alım, -elim
2- " -asınız, -esiniz	2- " -asınız, -siniz
3- " -alar, -eler	3- " -alar, -eler

Yukarıda görüldüğü gibi -A- grubundaki istek kipinde birinci teklik ve çokluk şahısların ekleri günümüzde kullanıştan düşmüştür. Türkçenin önceki dönemlerinde ekin varlığı bilinmektedir(25). -B- grubunda görülen bu şahıslardaki ekler ise, emir kipinin ekleri görünümündedir. Kullanışta emir ve

---

(25) ERCİLASUN, A.Bican : "Türkçe'de Emir ve İstek Kipi Üzerine" Türk Dili, Sayı: 505, Ankara, Ocak 1994.

istek kiplerinin birbirinin yerine tercih edilmesi, sonuçta gramerlerde değişik yaklaşımlara sebep olmuştur. Yine TDB ve aynı anlayış içinde yer alan araştırıcılar -A- grubundaki çekimi tercih ederlerken, ST, GTS, DTS, TG ise -B- grubundaki çekimi tercih ederler. Yine bu gramerciler istek kipinin dördüncü grup şahıs ekleri olma konusunda da farklı görüşlere sahiptirler. Bu kipi Ergin ve diğer bazı araştırıcılar ayrı bir şahıs eki kabul etmezken -B- grubunu tercih edenler bunu ayrı bir şahıs eki türü kabul ederler.

Sarf'ta şahısların tümünü temsil eden bu ekler, istek kipinin ekleridir. Bunların içinde başka bir kip ekinin yer almaması, TT gramercilerinin her iki grubuna göre de farklı bir yaklaşımdır. Sarf'ta "son zaman fiiller kümesinin her birine yardımcı fiil olarak gelir" S-36 ifadesi, bu kipin TT gramerciliğinden farklı bir yönünü gösterir.

EK- FİİL

Sarf'ta ek-fiil diğer yardımcı fiiller gibi ele alınmak suretiyle kendinden önce gelen kelimenin (isim veya fiil ayrımı yapılmadan) sadece varlığı düşünüldüğünden birleşik fiil olarak değerlendirilmiştir. Ek-fiil konusu bu yönüyle diğer yardımcı fiiller gibi değerlendirilir. Ek-fiil almış kelimeler genel anlamda birleşik fiil olarak kabul edilir.

TT gramerciliğinde ek-fiil ayrı bir konu olarak ele alınır ve isim veya fiiller üzerine gelişine göre de ayrıca gruplandırılır.

Sarf'ta ek-fiilin olumsuzunu oluşturmak için "ondan önce "ėmes" fiilini getirmek gerekir: ėmes ėdi, ėmes ėdim." S-49 denilerek "ėmes (< ėr-mes)" kelimesinin fiil olduğu belirtilir.

Önemli bir yaklaşım farklığı ise yine olumsuz şekiller yapan "ėmes"in ek-fiilin diğer kipleri gibi ayrı bir kip şekli olarak yer almasıdır. Ayrıca er- fiilindeki "r" sesinin düşmesini açıklarken "Bunlar aslında ėrdi, erir, ėrmiş, ėrken, ėrse olup sonraları "r" sesi düşerek yukarıda altı rakamla gösterilen yardımcı fiillerden beş tanesinin olumsuzunu yapmak için ondan önce "ėmes" fiilini getirmek

gerekir" S-49 ifadesinden bu altıncı kip şeklinin diğerleri gibi henüz kesinlik kazanmadığını da anlıyoruz.

TT gramerciliğinde ek-fiil ayrı bir bölüm hâlinde, yapı ve şekilden ziyade diğer kelimelerle oluşturduğu görevleri açısından ele alınır.

BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLER

Sarf'ta ek-fiilde olduğu gibi birleşik çekimin de birleşik fiil şeklinde düşünülerek ele alındığı görülür. Burada şekil özelliğinden çok cümleye kattığı anlam esas alınmıştır. Eklendiği fiillerdeki "haber anlamını hikâye anlamına dönüştürür." S-50 sözünden bunun anlam ifade eden ağırlıklı yönü anlaşıldığı gibi aynı zamanda birleşik çekimin (TT gramerciliğindeki gibi) "rivayet ve şart" şekillerinin olmadığı da anlaşılır.

BİRLEŞİK FİİLLER

Birleşik fiil konusunda anlatıldığı gibi Sarf'ta birleşik çekimler birleşik fiil olarak ele alınmıştır. Sarf'ta birleşik fiillerin olumsuz şekillerinin yardımcı fiilin olumsuzuyla yapılması, "olumsuzluk şeklindeki değişikliklerin hepsi ikinci fiilde olur" S-46 ifadesiyle belirtilir. Birinci fiil olumsuzluk eki alırsa birleşik fiil olumlu kabul edilir.

TT gramerciliğinde "yaz-" yardımcı fiili olumsuz yapılamaz. Ayrıca birinci fiil olumsuzluk eki almışsa birleşik fiil, olumlu olarak değerlendirilmez.

SIFAT - FİİLLER

TT'deki sıfat - fiil kavramına Sarf'ta sıfat türleri arasında yer verilmesine rağmen konu sıfat - fiil kavramıyla ele alınmaz. Bu tür sıfat - fiil eki alan yapılar sadece bir sıfat türü olarak yer alır.

ZARF - FİİLLER

TT gramerciliğinde zarf - fiil olarak ele alınan konunun Sarf'ta zamansız fiiller olarak ele alınmasının temelinde zarf-fiillere de zaman kavramıyla yaklaşılmasının etkili olduğu görülür.

TT gramerciliği ile Sarf arasında bu bakımdan yaklaşım farklılığı söz konusu değildir.

4-EDATLAR

Edatlar, Sarf'ta "Kelimenin yedinci türü edatlardır." S-59 denilerek ayrı bir kelime türü olarak ele alınır. Fıtrat'ın bunları ele alış şekli, diğer kelime türlerinde olduğu gibi yine önce yapı yönündendir. Bu şekilde Sarf'ta ekler esas alındığından "bunlar ad, sıfat ve fiillere eklenen eklerin hiçbirini kabul etmezler."S-59 ifadesiyle kelimelerdeki temel yaklaşım yönteminin edatlar için de esas alındığı görülür. Bu şekilde edatların hepsi kök kabul edilir S-17. Bunlarla birlikte, hâl ekleri yerine, bazı edatların kullanıldığını örneklerle gösteren N-25 Fıtrat, yapının yanında edatların görevine az da olsa değinmiş olur.

TT gramerciliğinde edatlar yapı bakımından şöyle incelenir: TDE-VI'da "fiilden türeyenler, isimden türeyenler"; TG-389'da "kök olan takılar, isimden türeme takılar, fiilden türeme takılar".

Kelimeler arasında anlam ilişkisi, cümleler arasında bağ kurmaya yarayan ve bu yönleriyle ele alınan edatlar, TT gramerciliğinde daha geniş yer tutar.

TT gramerciliğinde edat konusunda oldukça farklı görüşler söz konusu olduğundan ortak anlayışa rastlamak pek mümkün değildir. Bir kısım edatların cümledeki görevleri esas alındığından, cümleler arasında bağlantı kurmaları, cümleleri birleştirmeleri bir ölçü olarak kabul edilir. Bu tür edatlar, bazı araştırıcılarca bağlaçlar olarak ayrı kelimeler şeklinde değerlendirilir. Bazı araştırıcılar, bu tür edatları, genellikle kelimeler arasında anlam ilgisi kurmaları yönünden ele aldığı için, ayrı kelime türü değil, "bağlama edatı" şeklinde bir edat türü olarak değerlendirir.

Benzerlik Edatı (Oḫşaş Sıfatları): TT gramerciliğinde benzerlik veya benzetme edatı adıyla yer alan edatlar, Sarf'ta "benzerlik (oḫşaş) sıfatları" kabul edilir. Sarf'ta "kebi, oḫşaş, dėk, day-dey, yañlıḳ, singeri" S-27 gibi kelimelerin

başka bir ismi benzerlik yönünden niteledikleri için, ayrı bir sıfat türü kabul edildikleri görülür. Fakat sıfatlar gibi numaralandırılarak verilmediği için de tam olarak sıfat kabul edilmediğini söyleyebiliriz.

Bu tür kelimelerin sıfat olarak kabul edilmesi bir adla birlikte kendilerinden sonra gelen bir başka adı tamamlamış olmalarındandır. Bu tür edatlara kendilerinden önceki ve sonraki isimler arasında nitelik ve nicelik bakımından kurdukları ilişki bir çeşit sıfat olarak düşünülmüş olsa gerek ki benzerlik (oḫşaş) sıfatları adı verilmiştir.

TT'de böyle yapılar bir sıfat türü olarak kabul edilmez. Bunlar isimleri benzerlik, gibilik, kadarlık ve görelik özellikleriyle karşılaştırdığı için benzerlik edatları kabul edilir.

Sarf'ta -ça, -çe eki edat kabul edilir. Bu ekin eklendiği kelimeye kattığı anlama göre oluşan edat türlerinden bahsedilir.

TT gramerciliğinde -ça, -çe hem yapım hem de çekim eki kabul edilerek diğer ekler gibi görevleri incelenir. TG-161'de bu ekler "-ce zarfları" şeklinde yer alır ve zarf yaptıkları ifade edilerek "yerine göre sıfat da olurlar" denilmektedir. Ayrıca Farsça -āne zarflarını bütünüyle; Arapça -en zarflarından bir takımını; Arapça -î nisbet sıfatlarını birçok yerde karşıladıkları belirtilmektedir.

C-CÜMLE BİLGİSİ

CÜMLE

Tanımlardan anlaşıldığı gibi Nahiv'le TT gramercilerinin cümleye bakışı arasındaki tek ortak noktanın yargı kavramında birleşmiş olmalarıdır.

Fitrat, tanımda yer vermemesine rağmen cümleyi zihnî cümle ve söze dökülmüş cümle şekliyle ele alır. Cümlenin dil ile ifade edilmeden önce düşüncede oluşan yargının da kendine göre bir cümle olduğunu bu cümlenin de ayrı ayrı unsurları bulunduğunu bunların eski mantıkçıların deyişiyle "mevzû" ve "mahmûl" N-9 şeklinde isimlendirildiğini belirtir. Fitrat, zihnî cümlenin unsurlarının sözle ifade edilen cümlenin unsurlarına göre, her zaman doğru olamayacağını ifade eder. İşte Fitrat'ın cümleyi söze dönüşmemiş, düşünce hâlindeki varlığıyla kabul etmesi TT gramerciliğinde az görülen bir yaklaşım şeklidir. Bunun dışında yüklemin temel unsur olması yani cümlenin yargı kavramı üzerine oturtulması, düşüncelerin yüklemle kesinlik kazanması ortak yaklaşım noktasıdır.

TT'de araştırıcılardan Rasim Şimşek'in cümle anlayışının Fitrat'ın bu yaklaşımına yakın olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız Şimşek, zihnî cümle ile yargıyı ayırmamış, ikisini iç içe kavramlar olarak ele almıştır.

CÜMLENİN UNSURLARI

Özne:

Sarf'ta yüklemin çatısından dolayı özne istemeyen cümlelerden bahsedilmemiştir. Halbuki TT gramerciliğinde meçhul fiillerle kurulan cümlelerle gereklilik kipinin teklik 3. şahsının bazı kullanışlarında TSD-47 özne yer almaz.

Yer Tamlayıcısı:

Nahiv'de yer tamlayıcısı göreviyle cümlenin tek bir unsuru yer almaz. Bu unsur ayrı ayrı yönelme, çıkma ve bulunma tamlayıcısı şeklinde ele alınır. Bunlar

sadece sınıflandırma farklılığının bir sonucu olup esasta bir yaklaşım farklılığı yoktur.

Ancak Nahiv'deki "beri, bu yan sözleri eklendiğinde hareket, uzaklaşmanın ilk başlangıcını anlatır." N-16 ifadesiyle TT gramerciliğinden ayrılır. TT gramerciliğinde bu tür yapılar zarf olarak değerlendirilir.

Zarf:

Nahiv'de aynı şekilde zarf göreviyle cümlenin tek bir tamamlayıcı unsuru yer almaz. Bunlar zaman, sebep ve hâl tamlayıcıları olarak TT'deki genel ifadeyle zarf görevinde kullanılırlar. Burada sınıflandırma farklılığı olmasına rağmen yaklaşım farklılığı yoktur.

Nahiv'de "birgelik toldırgıçı" (beraberlik tamlayıcısı) adıyla yer alan tamlayıcı türü, TTS-60'ta yer alan "ilgeçli tümleç" türüne benzer. Benzerlik, *ile (bilen, bile)* edatının her ikisinde de yer almasından dolayıdır. İlgeçli tümleçte isim ve diğer kelime türlerini, fiili nitelemek için kullanmakta sadece ile edatıyla sınırlı kalınmazken beraberlik tamlayıcısında ile edatının ismi fiile, ismi isme, ismi sebep ve zaman ifade eden diğer kelimelere de bağladığı görülür.

KELİME GRUPLARI

TT gramerciliğinde yer alan "Çağrı Bey, Enver Paşa" gibi bütünlükler ünvan grubu TSD-25; Nahiv'de "sıfatlı (sıfat alan isim) kişi adı olursa, sıfat onun lakabı; amacı olursa sıfatlı sıfattan önce gelir: Töre Miñbaşı, Ziya Şahçı" N-37 gibi bütünlükler sıfat tamlaması kabul edilir.

CÜMLE TÜRLERİ

Nahiv'de cümleler, TT gramerciliğinde olduğu gibi yapısına göre, yüklemin türüne göre, yüklemin yerine göre gruplandırılmaz. Nahiv'de TT gramerciliğindeki ifadesiyle "anlamına göre cümleler" şeklinde ele alınır. Biz temel gruplandırmalardan (yüklemin yerine göre cümleler, yüklemin türüne göre

cümleler) farklı olarak esasta onların içinde yer alan benzer cümlelerdeki yaklaşım farklılıkları üzerinde durmak istiyoruz.

a- Yapılarına Göre Cümleler

Nahiv'de cümleye temel unsurlar, yani yüklem esasında yaklaşıldığı için cümle türlerinde asıl belirleyici özellik anlam olmuştur. Anlamın ifade ediliş şekline göre cümlelerin özellikleri ortaya çıkar. Bu yönüyle Nahiv, TT gramerciliğinden tamamen ayrılır. Çünkü TT gramerciliğinde cümle, anlamın yanında yapısına, yüklemin türü ve yerine göre de ale alınır.

Duygu, düşünce ve istekler bir cümleden tam olarak anlaşılırsa, bu Nahiv'de **tam cümle** adını alırken TT gramerciliğinde buna herhangi bir isim verilmez.

Nahiv'de kesik cümle olarak yer alan cümle türü, TSD-44'te anlam esas alınarak incelenir. TTS'de şekil esas alındığı için bu tür cümle kesik cümle adıyla **Ögelerin Dizilişine Göre Tümceler** bölümünde yer alır ve daha çok yapıya dayalı özellikleri açısından incelenir. Görüldüğü gibi eksik cümle konusunda Nahiv'le TSD arasında yaklaşım benzerliği vardır.

Birleşik Cümleler:

Nahiv'de anlam esas alındığı için anlam yönünden birbirine bağlı cümleler birleşik cümle N-49 kabul edilir. Nahiv'de bu cümle türünde de yapı esas değildir. Çünkü bunlar anlam olarak birbirine bağımlıdırlar veya anlam olarak birbirlerini tamamlarlar. Bu tür cümleler noktalı virgülle birbirinden ayrılır. Hatta isteğe bağlı olarak bunların arasında nokta da kullanılabileceği Nahiv'de belirtilir. Bunlar iki ayrı yüklemle ifade edildikleri için birleşik cümle sayılırlar.

Bundan farklı olarak TT gramerciliğinde esas aldığımız TSD-65, 66'da yer alan sıralı cümleler, bağlama edatlarıyla kurulan ("ki"li bağlı cümleler hariç) bağlı cümleler, Nahiv'de birleşik cümle kabul edilir. Bu tür cümleler TSD'de yapı esas alınarak anlam ilişkisine göre incelenmiştir. TT gramerciliğinde temel yaklaşım cümle bünyesinde bir ana cümle yani ana yargı ve bu ana yargıyı tamamlayan,

açıklayan veya niteleyen yan yargıların bulunmasıdır. Ancak yukarda belirttiğimiz gibi araştırıcılar arasında sıfat - fiil, zarf - fiil ve isim - fiillerle kurulan cümleleri basit cümle veya birleşik cümle kabul etme şeklinde yaklaşım farklılıkları görüyoruz.

Şartlı Birleşik Cümle:

Nahiv'de şartlı cümleler birleşik cümle kabul edilmez. Genellikle şart bildiren fiil birinci bölüm, ikinci bölümü kendisinin sonucuymuş gibi gösterdiği için birleşik cümle olarak görülmez. Ayrıca şart fiili eklenmeyen bölümün şart fiili eklenen bölüme doğrudan sonuç olmasının zorunlu olmadığı da belirtilir. Birinci veya ikinci bölümü birbirine sonuç olan ve olmayan şartlı cümlelere örnekler N-46 verilir. Burada yine anlam esas alındığı için şart fiilinin yargı ifade etmemesinden dolayı bu tür cümleler birleşik cümlenin dışında tutulur. Nahiv'de yer alan bu şartlı anlatımlar, şartlı ifadeler, görüldüğü gibi belirli bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkar.

TT'de bazı gramercilerin "yan cümle" TTS-94 kavramının dışında kalarak "yardımcı cümle" kavramıyla şartlı ifadelere daha yumuşak daha çok anlamı gözeten eğilimle yaklaşıldığını gördüğümüz TSD-60'ta, "Bir cümlenin, bir şart cümlesiyle tamamlandığı cümledir. Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez." denilmektedir. Bu yaklaşım şekliyle TSD, Fırat'tan ayrılır. Çünkü Fırat, bu şartlı bölümlere kesinlikle bir cümle gözüyle bakmaz. Bunları çoğu zaman anlam bakımından sebep sonuç ilişkisi içindeki ifadeler olarak görür. Halbuki TSD ve diğerlerinde yargı bildirmese de "şart cümlesi" sözüyle yine cümle kapsamına sokulur. Bu sebeple şarta bağlı ifadeler de iki ayrı cümle gibi görülerek birleşik cümle olarak değerlendirilir.

Fırat'ın anlamdan hareket ederek "ters şartlı cümle (**Teskeri Şertli Gep**)" dediği şartlı cümle şekli, TT gramerciliğinde yaygın olarak yer almaz. Yalnız TG-551'de temelde şekil esas alınmakla birlikte yine de anlam öne çıkarılarak "olağan şart cümlesi", "olmayası şart cümlesi" diye ayrılan cümlelerden ikincisi

içinde "Olmayası şart cümlesi cezanın gerçekleşmesini olumsuz veya şüpheli kılar. Bu sebeple çoğu zaman anlamca ters sonuç veren bir *bağlam sebep cümlesi*yle karşılanabilir" ifadesiyle anlattığı cümle şekli, Fıtrat'ın söz konusu bu cümle şekline benzer.

b. Anlamlarına Göre Cümleler:

TT gramerciliğinde anlamına göre olumluluk-olumsuzluk kavramı Sarf'ta cümleyi ilgilendiren bir anlayış olarak değil, fiili ilgilendiren bir ifade ediş özelliği olarak ele alındığı için bu konuda bir yaklaşım farklılığından bahsedebiliriz.

SONUÇ

Özbek yazı dilinin temellerini atanlardan ve Yeni Özbek edebiyatının ilk temsilcilerinden olan Fıtrat'ın birçok yönünü eserlerinden takip edebiliyoruz. Onu, mensubu olduğu milleti için verdiği mücadeleden dolayı, soydaşı Ali Şir Nevaî'ye benzeterek, adeta Nevâî'nin 20. yüzyıldaki temsilcisi olduğunu söyleyebiliriz. Fıtrat'ın ölümü de hayatı gibi sıradan olamayacak, sağlığında yaptığı işlerin, milleti için taşıdığı fikirlerin ve sevginin bir bedeli olarak kurşunlanmak suretiyle tecelli edecektir.

Fıtrat'ın çalışmamıza esas olan dil alanındaki eserlerinden "Sarf" ve "Nahiv" imlâ bakımından şu özellikleri taşır:

1- İmlâ bakımından metnimiz Arap harfleriyle yazılmış Özbek Türkçesinin ses yapısına uydurulmuş şeklinin ilk örneklerindendir. Bu metinlerin farklı baskılarında az çok değişiklik görülür.

2- Alınma kelimeler asıl imlâlarıyla değil, şehrin bozucu etkisinden uzakta kalmış Özbek Türkçesinin söyleyiş şekilleriyle yazılır.

3- Kalınlık - incelik uyumu (zamirler hariç) yazıda gösterilir. Ünsüz uyumu yazıda gösterilmez.

4- Metinlerimizde Türkçe kelimelerde olmayan ṣ, s̱, ṭ, ẓ, ż gibi harfler kesinlikle yer almaz.

Bu eserleri TT'deki gramer çalışmalarıyla karşılaştırdığımızda kısacá şunları görürüz:

1- Bu eserlerde geçen Türkçe terimlerin oranı, TT'de geçen Türkçe gramer terimlerinin oranından daha yüksektir.

2- Terimlerin tanım ve açıklamalarında genelde pek farklılık yoktur.

3- Sınıflandırmalarda yaklaşımlardan kaynaklanan bazı farklılıklar vardır.

4- Yaklaşım farklılıkları, kelimeden başlayarak, cümleye kadar uzanan bazı konularda kendini gösterir.

5- Sarf'ta bütün kelime türleri önce kök ve türeme olarak ele alınır, sonra anlamlarına göre değerlendirilir.

6- Sarf'ta, "yaḫşı, ḳısḳa" kelimeleri kök sıfat kabul edilir. Çekimli fiiller türemiş fiil olarak değerlendirilir.

7- Sarf'ta şahıs eklerinin sınıflandırılışı farklıdır.

8- Sarf'ta kiplerin sınıflandırılışı farklıdır. Bunlar, gelecek zaman kipleri, şimdiki zaman kipleri, geçmiş zaman kipleri, zamansız kipler olarak sınıflandırılır.

9- Sarf'ta kip sayısı TT'deki kiplerden daha fazladır. Tekrarlama kipi ve yakın geçmiş zaman kipi gibi kipler vardır.

10- TT'deki zarf-fiiller, Sarf'ta zamansız kipler olarak değerlendirilir.

11- TT'deki tasarlama kipleri, Sarf'ta gelecek zaman kipleri kabul edilir.

12- Sarf'ta ek-fiilin sınıflandırılmasında farklılık vardır.

13- Benzetme edatları Sarf'ta benzetme sıfatı olarak incelenir.

14- Nahiv'de cümle ve cümlenin tanımı, yüklemin önemi, TT'de ise özellikleri üzerine kurulmuştur.

15- Nahiv'de cümle, zihnî cümle ve söze dönüşmüş cümle olarak iki şekilde ele alınır.

16- Cümle türlerini belirleyen esas ölçü anlamdır. Noktalama işaretleri veya edatlarla bağlı cümleler birleşik cümle kabul edilir.

17- Nahiv'de şartlı cümleler, birleşik cümle olarak değerlendirilmez.

18- "niçin, nasıl, nice...." gibi bazı soru zarfları, Sarf'ta soru zamiri olarak değerlendirilir. "en, hiç" gibi bazı zarflar, edat kabul edilir.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

METİNLER

A. METİNLERDEKİ İMLÂ ÖZELLİKLERİ

Türkistan'ın yazı dili geleneği gelişmiş bölgelerinde, Çağatayca 15. yüzyılın başlarından itibaren 1920'lere kadar çok az şekil ve anlam değişikliği göstermiştir. İslâmî edebiyat Çağatayca ile yayılmıştır. Farsça ve Arapçanın etkisinde kalan Çağatayca divan edebiyatında olduğu gibi yeniliğe kapalı olan belirli nazım kurallarının etkisinden kurtulamamıştır. 1900'lü yılların başlarında Hokant'lı bir grup yazar Çağatay yazı dili ve edebî geleneğinden yavaşça ayrılmaya başladılar. Özbekistan'da 1923'te Çağatayca yerine, şehirlerden uzaktaki bozulmamış konuşma diline dayanan Özbek yazı dili geçtikten sonra bile Çağatayca tamamen kaybolmaz. Özbek yazı dilinde bugün de Çağataycadan kalma birtakım arkaik unsurlar devam eder(1). Fıtrat gibi imlâ konusunda öncülük yapan şahsiyetler, kendi devirlerinin sosyal ve politik şartlarına bağlı olarak Farça ve Arapça bilenler için değil, herkesin anlayabileceği yazılı bir edebiyatın gerektiğine inandılar. Bu amaçla bozulmuş olan şehir konuşma dilinden uzaklaşarak Türkçe için kaynak olan Orta Asya sözlü geleneğine yöneldiler. Fıtrat, yazdığı bütün edebî eserlerinde olduğu gibi, gramer eserlerinde de halk arasında yaşayan bu kelimeleri tercih etmiş hatta bunların bir kısmının söyleniş şekillerini yazıya yansıtmıştır.

1920'lerdeki köklü değişmelere sebep olan büyük kurultaylar ve tartışmalardan sonra Türkçenin temel seslerini gösteren harfleri (Arap alfabesindeki Türkçe olmayan bazı harfleri yazılarında kullanmadılar) ve kurallarını uygulamaya başladılar. Özellikle ünlü uyumlarını yazıya

---

(1) ECMANN, Janos:"Çağatay Dili Hakkında Notlar" ,TDAY, Ankara 1958, s.115-126.

geçirmede(2) (-ğuçı, -ğuçi; -nıñ, -niñ; -nı, -ni, hatta -ñ için -ng, -nğ'nın ayrımını bile yaparlar) yöreselliğin dışında bozulmamış konuşma dilini yazıda temsil etmek bakımından günümüz Özbek Türkçesinden çok daha ilerideydiler. Bu uygulama ve kararlarda İranlılaşmaya karşı bir tepkinin varlığını görüyoruz.

"Yeni Özbek edebî dilinin fonetik yapısı, İranlılaşmış konuşma diline mi yoksa saf konuşma diline mi dayanmalıdır, ünlüler dokuz mu, altı mı olmalıdır?" tartışmaları 1921'lerde had safhaya ulaşmışken sonradan yavaşlar ve bir durgunluk devrine girer. 1926'da Bakü'deki Türkoloji kongresinde kabul edilen Lâtin alfabesinden sonra bu tartışmalar yine başlar. Nihayet Mayıs 1929'da Semerkant'ta toplanan bir kongrede Türkçenin ortak ünlü uyumunu koruyan konuşma şekli ve dokuz ünlü harf kabul edilir(3).

Yeni Özbek edebî dili veya başka bir deyişle yeni Özbek yazı dili 1920'lerin başlarında ortaya çıkmıştır. O zamandan beri bu dil pek çok önemli değişikliklere uğrar(4). Yeni Özbek yazı dili hâlen birçok konuda kararsızlık devrini (Fıtrat'ın eserlerinde açıkça görüldüğü (*) gibi) henüz tamamlayamamıştır. Bu konuda "Çağatay Gürüngü" de dil ve imlâ meseleleriyle derinden ilgilenmiştir. Önceki çalışmalara göre daha bilimsel ve ciddî kabul edilebilecek olan, Kokanlı Aşura Ali Zahirî'nin yazıp bastırdığı "İmlâ Kılavuzu"nu(S-4) Fıtrat'tan öğreniyoruz. Fıtrat adı geçen "Tilimiz" adlı

---

*) Sarf'ın değişik baskılarda değişik yazılışlara (bolub>bolıb, aylık>ayık, lık>lı, tirişermiz>tırışarmız, uçramak>üçremek, fi'llerge>fi'llarğa vb.) oldukça sık rastlanır.

(2) CİRTAUTAS, İlse Laude: a.g.m. ve FITRAT'ın "Tilimiz" ve "İmlâ Konferansı Münesebeti Bilen" yazılarına bakılabilir.

(3) CİRTAUTAS, İlse Laude: "Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine", Türk Kültürü Araştırmaları, XV 1-2 Ankara 1976, s.77-92.

(4) CİRTAUTAS, İlse Laude: a.g.m.

makalesinde(5) dil ve imlâ konusundaki kararların alınmasıyla ilgili mücadelelerini uzun uzun anlatır.

İmlâ konusunu dil ve terimden ayrı tutmak mümkün olmadığı için bu konudaki çalışmaların bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. O devir için dilin belirli temel kurallarını ortaya çıkaramadıkları ve yazıda birlik sağlayamadıkları için genç yazarlar zorlanmaktadır. Bu sebeple Fitrat, kesin kuralların bilinmesi gerektiğini ısrarla söyler.

Türk dilinin zenginliğini çok iyi bilen Fitrat için Türkçe, terim olarak genel Türk dilinin adıdır. Fitrat bu zenginliklerin peşinde olup yüzyıllardır Türk diline bakılmadığı, onun horlandığı görüşündedir. Türklerden yetişen dünya çapındaki (Farâbi, Mevlâna, İbn-i Sinâ gibi) şahsiyetlerin Türkçe yazmamalarından yakınır. Fitrat, "Dünyanın en zengin, en bahtsız dili hangi dildir bilir misiniz? Türkçe. Şairlik yapmıyorum, sözün doğrusu şudur: Dünyanın en zengin dili Türkçedir, en bahtsız dili yine Türkçedir. Zenginlerin bahtsızlığı Sovyet hükümeti zamanında olan bir iştir. Bundan önce bahtlıydılar diyenler dilimizin hâlini bilmeden konuşurlar"(6), dedikten sonra, bu zenginlikleri türemiş kelimelerden örnekler vererek açıklar. Aynı zamanda inandığı bu zenginlikten faydalanmak, bu bahtsızlığı kırmak adına soydaşı ve örnek aldığı Ali Şir Nevâî gibi bilimsel çalışmalar içine girerek terimlerle ilgilenir ve eserlerinde de bunları ilk uygulayanlardan olur.

İncelememize esas olan Arap harfleriyle yayınlanmış Sarf'ın 5 inci, Nahiv'in 3 üncü baskısında uygulanan imlâ, o devrin Osmanlı yazı dili ile Çağatay yazı dili geleneğinin imlâsından farklı, yeniden düzenlenmiş bir imlâdır. Bu yeni

---

(5) FITRAT: "Tilimiz" İştirakiyun, Taşkent, 12 Haziran 1919 (Yay. Hamidulla BALTABAYEV) Tilimiz, Özbekistan Edebiyatı ve San'atı" S.19, 4 Mayıs 1990.

(6) FITRAT: a.g.m.

imlânın Osmanlı yazı dili ve Çağatay yazı dilinden ayrılan yönlerinin başında alınma kelimelerin asıl imlâlarıyla değil, Özbek Türkçesindeki söyleniş şekilleriyle yazılmış olmaları gelir. Ayrıca bu alınma kelimeler ve eklerinde de diğer Özbek Türkçesindeki kelimelerde olduğu gibi bütün ünlüler yeni imlâya göre ayrı ayrı gösterilmiştir.

تجربه tecribe N.1-3, موعه للملكى mü'ellimligi N.3-11 سوفه süfet N.38-1, ساددا جا saddaça N.6-1 مهمولله ری mehmülleri N.10-11

İhtilâlden önce edebî nesir, konuşma diline yaklaşabilmek için Çağatay gramer şekillerini ve bir dereceye kadar da kelimelerini atmaya zaten başlamıştı. Bu, özellikle halk tiyatrosu geleneğine dayalı oyunlarda açıkça görülmektedir.

Bu dönemde, Fitrat'ın eserlerinde seyrek görülmesine rağmen(*) diğer yazarlarda yaygın bir şekilde Oğuz Türkçesinin bazı söyleyiş ve gramer şekillerinin yer aldığını görüyoruz. Bunlar: bolıb>ularaḳ (<olarak); bul->ol-; aydı, adı>acaḳ man, ecek men; bilan>ila; bizğa>biza; buler>bunler; -mış, -miş vb. (7)

Kendi düşünceleri ve kararları yönündeki uygulamalarıyla mesafe almalarına rağmen bu yazarların birçok konuda yine de eskinin etkisinden tamamen kurtulamadıklarını yazılarında görmek mümkündür. Bu eski imlânın izleri kendini kelime seçiminde gösterdiği gibi özellikle o devir imlâsında da gizleyemez. Söz konusu bu ilk dönem, imlâda küçük bazı karışıklıkların yaşandığı bir geçiş dönemi özelliğini taşır. Aynı metin içinde bazı kelimelerin farklı şekillerde yazılışları vardır. İstisna kabul edebileceğimiz bu değişik yazılışlar harf seçiminde olduğu gibi ünlü uyumunda da vardır.

---

*) Fitrat'ın eserlerinden incelememize esas olan Sarf'ın 5. baskısında seyrektir, fakat Lâtin harfli 6. baskıda oldukça yaygın bir şekilde Batı Türkçesinin özelliklerini taşıyan ekler ve kökler yer alır.

(7) CİRTAUTAS, İlse Laude- : a.g.m.

Biz . imlâya uyarak bütün bu değişiklikleri olduğu gibi çeviri yazımızda gösterdik . Bunlar:

1- Bazen seyrek de olsa ünsüz uyumuna uyularak; -dı, -di > -tı, -ti olur.

چوکتیڭ çöktiñ N-35, 17

2-Bazı kelimelerde ünlü veya ünsüzlerin istisna kabul edilebilecek farklı yazılışları görülür. Bu tür kelimelerde imlâya uyarak farklı yazılışları koruduk.

مۇلله mulle N.3-13(mulla), چاقدا çaḳda N.7-21(çağda),

ئەحمەد Eḥmed N.8-9 (Eḥmet) فعللار fi'llar S.294(fi'ller),

يەكى yeki N.24-3 (yaḳi), بۇلارنىڭ bularnıñ S.3-27(bulerniñ),

سوكرە soñre S.4-9 (soñra), قابىلا ḳabıla S.8-16 (ḳabıyla),

ئورنىگە ornıge S.4-30 (ornığa) ئورىن orın N.30-4 (orun)

يەلپى yelpi S.4-4 (yalpı) ئەدەبيات edebiyat N.35-14 (edebiyet)

كوپرەلك köprek N.10-1 (*)(köbrek) يەڭگى yengi S.4-2 (yeñi)

3- Yazarın kendi yazış kuralını verdiği (bkz.kalınlık incelik bölümü) kalınlık incelik uyumu gibi kurallara uygun olarak bu kural yabancı asıllı kelimelerin yazılışında da korunmuştur. Yazar bu imlâ kuralını 1921'de alınan kararlar gereği uygulamış olsa gerek:

a) Yabancı asıllı kelimelerin "a" şeklinde okunması gereken bütün hecelerinde elif (ا) kullanılmıştır:

قالام ḳalam S.3-27 مايدانغا maydanğa S.4-32, جاواب cavāb S.9-26, ئاساس asas S.5-19, ئوسۇللار usullar N.3-20.

b) Yabancı asıllı kelimelerin "e" şeklinde okunması gereken bütün hecelerinde güzel he (ە) kullanılmıştır:

(*) Bu kelime diğerleri gibi aslında كوبرەلك köbrek yazılması gerekirken farklı bir şekilde, yani metinlerde bizim okuduğumuz gibi كوپرەلك köprek N.10-1 olarak yazılmış.

نەشرییەت neşriyet S.1-11, حەرفلەری herifleri S.3-6,
نەزەریەسی nezeriyesi N.9-21, حەرەکەت ḥereket S.9-18
ئەحمەت Eḥmet N.8-17; عەمەلگە ʿemelge S.3-6
شەگردلەری şegirdleri S.9-19 عەرەب ʿEreb S.3-6
کتەب kiteb S.1-4

4- Zamirlerden sonraki çekim ekleri genellikle ince ünlülü olarak gelir. Bunların yazılışında ünlü uyumuna uyulmaz. Biz de böyle kelimeleri Fıtrat'ın imlâsına göre okuduk

بۇلەرنىڭ bulerniñ N.6-1, بۇلەردەن bulerden N.7-2,
بۇنگە bunge N.6-6, بۇندەن bunden N.1-18.
ئۇندەن unden S.4-8, ئۇنگە unge S.16-15

5- Bazı çekim ve yapım eklerinin yazılışında kalınlık ve inceliği ayırt edilebilenler iki farklı imlâ ile yazılmıştır:

a) لار lar, لەر ler: گوللەر göller N.15-13, يۈرەكلەر yürekler N.17-15, سوراقلارى sorakları N.8-14

b) دا da, دە de: چاغدا çağda N.10-17, قازاندا ḳazanda N.5-15, ئۈستىدە üstide S.3-15, كتەبلەردە kiteblerde S.3-6

c) دان dan, دەن den: ئەحمەتتەن Eḥmetten N.15-22, قىلىچتان ḳılıçdan N.17-14, تاباقدان tabaḳdan N.18-8

ç) غا ğa, گە ge: قاپقاسىغا ḳapḳasığa N.21-8, ئۇنگە unge S.16-15, عەمەلگە ʿemelge S.3-6, ئورنىغا ornığa N.24-25 مايدانغا maydanğa S.4-32

قا ḳa كە ke: كوككە kökke N.18-4 ئىشكە işke S.3-4 بۇيرۇقنا buyruḳḳa S.23-13 ئاتقا atḳa S.22-9

d) ماق maḳ مەك mek: بىلدىرمەك bildirmek S.14-6 ئالماق almaḳ S.16-18, ئاچماق açmaḳ S.4-2 بېرمەك bėrmek S.4-34

e) ما ma مە me: ئېمەس ėmes N.911 يالچماس yalçımas N.5-13 بۇزلماسىن buzılmasın N.6-10 كىرمەي kirmey S.3-7

f) راق raḳ ەك rek: كوپرەك köprek N.10-1 تەرىنرەك terinrek S.4-10 ياخشراق yaḫşıraḳ S.23-5, ائكلراق añlıraḳ S.23-6

g) Aitlik eki, ses uyumuna göre ince ve kalın olmak üzere gi (گی) ğı (غی) şeklinde yazılır:

سونغی sonğı S.11-12, دالادا غی daladağı S.5-4,
يوقارىداغی yuḳarıdağı S.8-3, شعردەگی şi'rdegi S.11-21,
كەمەرلىگی kemiserligi S.3-3

6- Kiril harfli metinlerde bugün de "iy", Lâtin harfli metinlerde "îi" şeklinde gösterilen nisbet î' sini biz çevriyazımızda "î" ile gösterdik:

علمي ilmî S.3-3 ئەدەبي edebî S.4-30, يەسەوي
Yesevî S.5-9 خاقاني Ḫaḳanî S.7-12 رەسمي resmî S.7-13

7-Tenvin gerektiren kelimeler klâsik imlânın dışında en (ەن), an (ان) şeklinde yazılır:

عمومەن umumen S.8-11 ذاتان zâtan S.8-27
خصوصان ḫûsûsan S.60-23

8- Tamlamalarda ve bağlı kelimelerde önceki kelimeye bitişik yazılan ünlüyü biz ayrı yazdık. Bazen tamlamayı oluşturan ek yazılmaz. Böyle durumlarda tamlama ekini parantez içinde gösterdik.

حەتتو حەرەكەت hett ü ḥereket N.9-21, دىوانى لوغات
Dîvân-ı Lüğat S.7-12, دىوانو لوغاتى تورك Dîvân-ü Lüğat-i Türk S.7-2, دىوان لوغات Dîvân(-ı) Lüğat S.7-29

9- Seyrek olarak yeterlik yardımcı fiili "al", kendinden önceki zarf-fiil ekini düşürerek asıl fiile bitişik yazılır.

ئالالماس alalmas S.8-29 كيلەلمەيمز kėlelmeymiz S.48-7

بيرەلمەيسەن bėrelmeysen S.48-7

10- "mı" soru eki, Fıtrat'ın özellikle "bunların tamamını bitişik yazdık" N.40 şeklindeki açıklamasından dolayı biz de bitişik yazdık.

11- şîve, lîkin, hîç, zihnî gibi bazı yabancı asıllı kelimelerin ilk hecesindeki "î" ünlüsü kapalı e olarak okunan " ـِـيـ " ile gösterilmiştir. Bu şekildeki yazılışta yine söyleyiş etkili olmuştur:

شيوه şėve S.8-17 ليكن lėkin N.-11

هيچ hėç N.7-1 ذيهنى zėhni N.11-5

A.ÜNLÜ HARFLER

Metinlerimizde yer alan ünlüler önceki klâsik imlâdan (Osmanlı ve Çağatay Türkçelerindeki imlâ) farklı olarak fonetik imlâ ile yazılmıştır. Her ünlü kelime başında bir diş ve ona bağlı uygun işaratlerle gösterilir.

a ünlüsü:

Ünlülerin genel yazılış şekillerine uygun olarak bu ses, kelime başında bir diş üzerine hemze ve bu dişe bağlı bir elifle yazılır (ئا):

ئاساس asas S.5-19, ئالماغان almağan S.4-4, ئادمنى adımnı S.4-7 ئالماق almaḳ S.16-18

"a" harfinin kelime içinde ve sonunda yazılışı Osmanlı ve Çağatay Türkçesindeki yazılıştan farklı yoktur:

ئاساسنى asasnı S.3-5 قارا ḳara S.3-35, ئازغنا azğına S.3-25

e ünlüsü

Açık "e" ünlüsü bir diş üzerine hemze (ئ) ve o dişe bağlı güzel he (ه) ile yazılır (ئه):

ئه لفبه elifbe S.5-7, ئه سيل esil S.10-14
ئه هه ڭ eheñ S.11-6, ئه ده بي edebî S.4-30

Kelime içinde ve sonundaki yazılışı klâsik imlâda olduğu gibi güzel he ile gösterilir:

عه ره ب ereb S.3-6, حه ره كه ت ḥereket N.9-18
هه م hem S.3-6, كه بى kebi S.3-15, سوكره soñre S.4-9

ė ünlüsü

Kapalı "ė" adı verilen bu sesin kelime başında ve içinde yazılışı değişiktir. Bu ses kelime başında bir diş üzerine hemze ve o dişe bağlı altında üst üste iki nokta bulunan ikinci bir diş yapılarak gösterilir (ئې):

ئېسكى ėski S.3-26, ئېڭ ėñ S.3-25, ئېسه ėse S.3-26

Bu ünlü, kelime içinde bir dişin altına iki nokta üst üste koymakla gösterilir (ې):

بېرديٖ bėrdi S.3-7, بېزه ن bėzen- N.21-12, تېپه لهر tėpeler N.21-13, بېك bėk N.21-9 ئېرته ėrte N.20-3

ı, i ünlüsü

Bu ünlüler kelime başında bir diş üzerinde hemze (ى) ve o dişe bağlı başka bir diş ile gösterilir (ئى): ئىملا imlâ S.3-1 ئىشكه işke S.3-4 ئىستىلاح ıstılāḥ S.3-1.

Kelime içinde geçtikleri her yerde (çekim ekleri dahil, hatta Türk kelimesinde de تۈرىك Türik S.4-4, şeklinde) gösterilen bu ünlüler sadece bir dişle ile yazılır, başka bir işaret kullanılmaz (ـى):

بىلهن bilen S.3-3, بىر bir S.3-8, يازىلغان yazılğan S.3-8, كۆڭته مىز kütemiz N.7-4 ماعارىف mā'arif N.3-3, يازدىم yazdım S.16-24, يازدى yazdır S.17-2, ئازدىر azdır S.17-21, نه يله يىن neyleyin S.14-2

Bu ünlülerin kelime sonundaki yazılışları ise, sadece bir ye (ى)işaretiyledir:

bėrdi S.3-9, بېردى yazılışı S.3-9, يازىلشى iki S.3-16 ئىكى

Bu ـىـ ـىـ işareti, içinde elif ve kaf (ق) gayın (غ) gibi kalın ünsüz bulunan kalın sıradan kelimelerde "ı"yı, diğerlerinde "i"yi karşılar:

توغرىسىدا toğrısıda S.3-9, كىرمه يى kirmey S.3-7, قىلىنغان kılınğan S.3-5, ئىستهدىك istedik S.4-3, سوزلهرىڭ sözlerniñ S.3-9

o, ö ünlüsü

Bu ünlüler kelime başında bir diş üzerinde hemze (ى) ve ona bağlı bir vav(و) la gösterilir (ئو):

ئۆزگەرىشلەر özgerişler S.3-7, ئۆز öz S.4-7 ئوقۇتقۇچى oḳutğuçı S.3-7

Kelime içinde ve sonunda ise bu ünlüler için sadece bir vav (و) işareti yeterlidir: توغرىسىدا toğrısıda S.3-9, كۆرە köre S.3-11 بولۇپ bolıb S.3-10, سوڭ soñ S.3-35

Bu ئو ، ۇ işaret, içinde elif (ا) ve kaf (ق) gayın (غ) gibi kalın ünsüz bulunan kalın sıradan kelimelerde "o"yu, diğerlerinde "ö"yü karşılar:

سوڭ soñ S.3-25, ئۆزبېكىستان Özbėkisten S.1-11, سۆزى sözi N.17-22 بوغۇق boğıḳ N.21-15, كۆككە kökke N.18-4 ئوتتۇرا orta S.9-6, بولسا bolsa S.9-4

u, ü ünlüsü

Bu ünlüler, kelime başında bir diş üzerinde hemze (ى) ve ona bağlı vav (و) ve üzerinde ötre (ُ) ile gösterilir (ئۇ):

ئۇرۇش uruş S.3-1, ئۈچۈن üçün S.3-5, ئۈستىدە üstide S.3-15

Bunlar, kelime içinde ve sonunda ise vav (ۇ) üzerine ötre getirilerek yazılır:

قابۇل ḳabul S.3-5, شۇ şu S.3-11, بۇ bu S.3-10, تۈزەتىلدى tüzetildi S.3-12

Bu ئۇ ۇ işaret, içinde elif (ا) ve kaf (ق), gayın (غ) gibi kalın ünsüz bulunan kalın ünlülü kelimelerde "u"yu, diğerlerinde "ü"yü karşılar:

ئۇچىدى uçdı N.18-3, ئوقۇتقۇچى oḳutğuçı S.3-10, بۈتۈن bütün S.9-6, يۈرۈش yüriş S.9-13, سولۇشلارى soluşları S.3-26

B.ÜNSÜZ HARFLER

Bu bölümde bütün ünsüzlerin imlâsı üzerinde değil, Osmanlı ve Çağatay yazı dili imlâsından farklı olanlar üzerinde durduk. Osmanlı ve Çağatay yazı dili geleneğinde olduğu hâlde Sarf ve Nahiv'in imlâsında sad (ص), dad (ض), tı (ط), zı (ظ) se (ث) ünsüzleri bulunmaz.

Sarf ve Nahiv'de bazı ünsüzlerin yazılışları şöyledir:

g ünsüzü

Gef (گ) ile yazılmıştır. ئېگه ege N.15-13 سُسته گه ن istegen S.9-21 ئُونگه unge S.16-15, گوللهر göller N.13-20

ğ ünsüzü

Bu ünsüz (غ) olarak yazılır. Kalın art damak ünsüzü "ğ" yı gösterir. Örnekler:

چاغدا çağda N.10-17, ئاغىلغاچا ağılğaça N.15-1, ياغىب yağıb N:16-15 قالغان ḳalğan N.13-14 بوغۇق boğıḳ N.21-15 ئازغىنا azğına S.3-25

ñ ünsüzü

Üç noktalı kef (ڭ) ile yazılmıştır. Örnekler:

بۇنلارنىڭ bunlarnıñ S.3-27, كەڭ kèñ S.11-1, يېڭدىك yèñdik S.4-31, سوڭ soñ S.9-21, يېڭىب yèñib S.9-14

p ünsüzü

(پ) ile yazılmıştır. Örnekler:

گەپ gep N.5-1 توپلاپ toplab N.5-20, چاپاق appaḳ N.7-22 تاپىب tapıb N.27-24, چاپىب

çapıb N.16-11 قوپالدىر kopaldır S.4-30, پەيتلەر peyitler S.6-23

İki farklı imlâ ile yazılan köp kelimesinin yaygın söyleyişini dikkate alarak "köp" şeklinde okuduk.

s ünsüzü

İnce ve kalın sıralı bütün kelimelerde, sin (س) kullanılmıştır. Alınma kelimelerin aslî imlâlarıyla değil Özbek Türkçesindeki söyleniş şekillleriyle yazılmasının sonucu olarak bu kelimelerin asıllarında yer alan ṣ (ص), s̲ (ث) ler de sin (س) ile yazılmıştır. Örnekler:

ماس mas N.10-13 ياسالغان yasalğan N.5-6,
سادداجا saddaça N.8-16, سوراقلارى soraḳları N.8-16,
سابىت sabit N.2-25, ساباق sabaḳ N.19-8

t ünsüzü

Normal olarak ince sıralı ve kalın sıralı bütün kelimelerde te (ت) kullanılmıştır. Alınma kelimelerin Özbek Türkçesindeki söyleniş şekilleriyle yazılmalarının bir sonucu olarak bu kelimelerin asıllarında yer alan tı (ط) lar da te (ت) ile yazılmıştır. Örnekler:

توتاش tutaş N.10-2, تورمىش turmış N.17-14, تولا tola N.12-23, توت ot N.13-23, توپلاب toplab N.5-20 تاغلارغا tağlarğa N.24-6

v ünsüzü

Genellikle üstüne nokta konularak çevrilen bu ünsüzü incelediğimiz metinlerde sadece v (و) şeklinde geçtiği için üstündeki bu noktayı göstermedik. Sarf ve Nahiv metinlerinde vav (و) üzerine üç nokta (ۉ) veya bazen onu ifade edecek ters ve (^) işareti ile (ؤ) şeklinde gösterilir:

شېۋه سىنى şėvesini S.4-30, ئەۋەرە evere S.4-5, ۋە ve S.4-10, قوۋغان ḳovğan S.6-6.

y ünsüzü

Kelime başında ve içinde bir diş ve onun altında yan yana iki nokta (يـ ـيـ) şeklinde gösterilir. Örnekler:

سايراسم Sayram S.7-29, ناۋايىلار Navāyılar S.9-11, كەمىسىيە kemisiye S.3-4 يېڭىلىك yėñdik S.4-31, يېڭىلەشمەك yėñileşmek S.4-1

Kelime sonunda ise ye (ى) altında iki nokta (ـې) ile gösterilir. شۇندەي şundey S.14-21, بۈتۈنلەي bütünley N.3-6, ياشاپسىز yaşaydır S.5-3, قولاي kolay S.5-18, كىرمەي kirmey S.3-7

z ünsüzü

Bu ünsüz ze (ز) ile yazılmıştır. Alınma kelimelerin aslî imlâlarıyla değil, Özbek Türkçesindeki söyleniş şekilleriyle yazılmasının sonucu olarak bu kelimelerin asıllarında yer alan zel (ذ) dal (ض) ve tı (ظ) harfleri yerine ze (ز) kullanılmıştır. Örnekler:

زۇلمەتى zulmeti N.7-24, مازار mazar N.7-18, بازار bazar N.7-17, چىزىق çızıḳ N.6-21,

ʿ (ع) ayın: Arapça kelimelerde yer alan bu ünsüz imlâya bağlı olarak(ʿ) işaretiyle gösterilmiştir:

قاعىدالار ḳāʿidalar N.1-2, شاعىرلاردىن şāʿirlarından N.9-14, عەلى ʿEli N.10-1

ʾ (ئ) hemze: Bu ses de alınma kelimelerde imlâya bağlı olarak (ʾ) işaretiyle gösterilir:

شارائتى şarāʾti N.9-18, تەلىف teʾlif S.5-25 teʾsiri S.8-14 تەسىرى

Fitrat

Özbėk Tili Ḳā<idaları

Toğrısıda Bir Tecribe

Birinçi Kiteb

SERF

Özbėkisten Cumhuriyetiniñ Ma<ārif Kemiserligi
Ḥüzüridegi Bilim Özegi tamanıdan mekteblerde
oḳùmaḳ üçün muvāfıḳ körildi.

5. Basma

Özbėkisten Devlet Neşriyeti
Semerḳand 1927. yil Teşkend

Fitrat

Özbek Dili Kaideleri

Konusunda Bir Tecrübe

Birinci Kitap

SARF

(ŞEKİL BİLGİSİ)

Özbekistan Cumhuriyetinin Maarif Bakanlığı Nezdindeki Bilim Kurulu Tarafından Okullarda Okunması Uygun Görülmüştür.

5. Baskı

Özbekistan Devlet Neşriyatı

Semerkant yıl 1927 Taşkent

İMLÄ-ISTILÄḤ KEMİSİYESİDEN

İmlāda, ıstılāḥda bolğan çataḳlıḳlarnıñ tamırığa balta urış maḳsādı bilen Özbikisten Maʿārif Kamisserligi yanıdağı ʿilmî şūrā tamanıdan maḥsūs "İmlā ve Istılāḥ" Kemisiyesi teşkil ḳılınıb işke başladı. Kemisiye imlā mesʾeleside Lātin elifbesi üçün ḳabul ḳılınğan asāsnı ḥazırdan başlab ʿEreb herifleri bilen yazılğan kiteplerde hem emelge ḳoya başlaşḳa ḳarar bėrdi. Lėkin kette özgerişler yasalmasın üçün Lātin elifbesige kirmey ḳalğan beʿzi bir heriflerni (ʿa, ḥ kebilerni) ʿEreb elifbesi bilen yazılğan kiteplerde saḳlaşḳa ḳarar bėrdi. Beʿzi sözlerniñ yazılışı toğrısıda hem maḥsūs ḳararlar çıḳardı. Bu ḳararlarnıñ hemesi "Maʿārif ve oḳutğuçı" cornalıda iʿlān ėtilgüsidir. Şu ḳararğa köre Fıtratnıñ "Serf"i hem yengiden ḳaralıb çıḳıb, imlāsı tüzetildi. Beʿzi ıstılāḥları hem özgertilib, başḳa ıstılāḥlar ḳabul ḳılındı. Kemisiye tamanıdan ḳabul ḳılınğan ıstılāḥlar ḳatʿî bolıb, başḳa mektep kitepleride hem şu ıstılāḥlar ʿemelge ḳoyılğusıdır. Kemisiyede beʿzi bir ıstılāḥlar üstide fikirde başḳalıḳlar boldı. Şunıñ üçün bunıñ kebi vaḳıtlarda her iki tamannıñ ilgeri sürgen ıstılāḥını yazışḳa (bittesini pestke bėt aḫırığa) ḳarar bėrildi; süfet-turıḳ, fiʿl-ḳılıḳ kebiler. Tecribe neticeside unsız ya, bunsız ḳabul ḳılınıb vaḳtı bilen bittesi yoḳalır. Bu yolda müʿellimlerimizniñ fikir ve yardamlarını kütib ḳalamız.

Kemisiye ıssıdan: Emir NECİP

İMLÂ - ISTILAH KOMİSYONUNDAN

İmlâda ve ıstılahta olan zorlukları kökünden çözebilmek maksadıyla Özbekistan Maarif Bakanlığı bünyesindeki ilmî şûra tarafından özel olarak kurulan "İmlâ ve Istılah" komisyonu işe başladı. Bu komisyon imlâ meselesinde Lâtin alfabesi için kabul edilen esasları hemen uygulamaya başladığı gibi, Arap harfleriyle yazılmış olan kitaplar için de aynı esasları uygulama kararı verdi. Bunun yanında büyük değişiklikler yapmamak için Lâtin alfabesine girmemiş olan bazı harfleri (ʻa ع ,ḥ ح gibilerini) Arap alfabesiyle yazılmış kitaplarda koruma kararı aldı. Bazı sözlerin yazılışı konusunda özel kararlar çıkardı. Bu kararların tamamı "Maarif ve Okutguçı" dergisinde yayınlanmıştır. Bu karara göre Fıtrat'ın "Sarf"ı da yeniden gözden geçirilerek imlâsı düzeltildi. Bazı terimler de değiştirilip yerlerine başka terimler kabul edildi. Komisyon tarafından kabul edilen terimler kesin olup diğer okul kitaplarında da bu terimler kullanılacaktır. Komisyonda bazı terimler hakkında değişik görüşler ortaya atıldı. Onun için bu gibi durumlarda her iki tarafın ileri sürmüş olduğu terimi yazmaya (bir tanesini seyrek olarak sayfa sonunda) karar verildi; sıfat-turık, fiil-kılık gibi. Bunlardan tecrübe sonucunda kesinlikle birisi kabul edilirken zamanla bir tanesi yok olur. Bu konuda öğretmenlerimizin fikirlerini takip ediyor, yardımlarını bekliyoruz.

Komisyondan: **Emir Necip**

BİR-İKİ SÖZ

Bizniñ til edebiyetimizniñ èñ soñ künleri Farğanalı ʿÜmer Ḫan zamānıda èdi. Til edebiyetimiz ʿÜmer Ḫan peytide birden yaşnab köterildi de unden kèyin sèkin sèkin peseye başladı. Bara bara yıḳılışnıñ yoḳalışnıñ, èñ ağır, èñ ḳara daḳıḳalarını ötkerdi. Azğına peytiden soñ Türkistende yètişken yarım şāʿirler, yarım yazğuçılarnı èse èski edebiyetimizniñ soñ soluşları dèb körsetmek yañlış bir iş bolmaydır. Bularnıñ ḳalamları üçiden tökülgen cümleler buzuḳ sözler sınıḳ, fiʿller ḳarañlıḳ bolıb çıḳa başladı.\3\

Milādî 19 ınçı mülçerniñ (ʿesirniñ) soñlarıda bizde yengileşmek (teceddüd) fikri oyğandı. Yengi mektebler açmaḳ, yengi kitebler yazmaḳ, gezitler, cöñler çıḳarmaḳ istedik: Açdıḳ, yazdıḳ bıraḳ henüz til imlā mesʾelelerige açıḳ belgili bir yol bère almağan èdik. Bütün Türik dünyası üçün bir "yelpi til" ḳabul ètmek ḫayālları bilen evere boldıḳ. Tilimizni şunge toğrı yurğuzmaḳ üçün ünümsiz tirişdik. Bu ḫayāllarnıñ işke aşmağanın bilgenden kèyin öz tilimizni, öz imlāmızını tüşüne başladıḳ. Bu yolda birinçi adımnı Ḳoḳanlıḳ "ʿAşura ʿEli Zāhirî" atdı. İmlā bitikçesini yazıb çıḳardı. Unden soñra Taşkentde "Çığatay Gürüngi" açıldı. "Gürüng" til, imlā mesʿeleleri bilen tèrenrek maşğul boldı. Türkiyelik Şayḫ Vesfî tamanıdan ʿErepçe, Farsçağa èrgeşib yazılğan èski ʿUsmānlı Serf, Neḥv kitebini mekteblerimizden sürib çıḳardı da öz tilimizniñ ḳāʿidalarını kirgizdi. Türkisten oḳutğuçılarınıñ ikinçi üçinçi ḳurultaylarıda èski imlāğa ḳarşı kèñ suretde küreş açıb öz fikirlerini ötkezdi. Èski imlā ornığa yengi imlānı ötkezmek bilengine bağlanıb ḳalmadı. Bir yaḳdan ölkede Lātin ḥeriflerini ḳabul ètmekni yaḳlavçılar tayyarladı. Til imlā fikirleriniñ tègresige yığılışḳanlar, mene şundey ḳılıb birinçi geldegi işlerini bitirdiler. Bütün Türk tillerini birleştirmek ḫayālı, ḫayālğına bolıb ḳaldı. Èski imlānıñ külleri kökke uçırıldı.

BİR-İKİ SÖZ

Bizim dil ve edebiyatımızın en son parlak günleri Ferganalı Ömer Han zamanındaydı. Dil ve edebiyatımız Ömer Han devrinde birden yükseldi, ondan sonra yavaş yavaş gerilemeye başladı. Gide gide yıkılışın yok oluşun en ağır en kara devirlerini geçirdi. Kısa bir zamandan sonra Türkistan'da yetişen yarım şairleri, yarım yazarları ise eski edebiyatımızın son nefesleri diye göstermek yanlış olmaz. Bunların kalemlerinin ucundan dökülen cümleler bozulmaya, sözler kırılmaya, fiiller kararmaya başladı.\3\

Miladî 19[1] uncu asrın sonlarında bizde yenileşme fikri canlandı. Yeni okullar açmak, yeni kitaplar yazmak, gazeteler, dergiler çıkarmak istedik: Açtık, yazdık fakat henüz dil ve imlâ meselelerinde açık belirli bir yol alamamıştık. Bütün Türk dünyası için bir ortak dil kabul etme hayalleriyle zamanı boşa geçirdik. Dilimizi bu yönde geliştirmek için boşa çalıştık. Bu hayallerin uygulamaya geçemeyeceğini anladıktan sonra kendi imlâmızı, kendi dilimizi düşünmeye başladık. Bu yolda ilk adımı Kokanlı Aşura Ali Zâhirî attı. İmlâ kılavuzunu yazıp bastırdı. Ondan sonra Taşkent'te "Çağatay Gürüngü" açıldı. "Gürüngü" dil ve imlâ sorunlarıyla derinden ilgilendi. Türkiyeli Şeyh Vasfi tarafından Arapça ve Farsçadan örnek alınarak yazılan eski Osmanlı "Sarf", "Nahiv" kitapları okullarımızdan çıkarılarak onun yerine kendi dilimizin kaideleri geçirildi. Türkistan öğretmenleri ikinci, üçüncü kurultaylarında eski imlâya karşı genişçe mücadele başlatarak kendi fikirlerini öne geçirdiler. Eski imlâ yerine yeni imlâyı geçirmekle sınırlı kalmadılar. Bir taraftan ülkede Lâtin harflerini kabul etmeyi savunanlar bu sonucu hazırladı. Dil ve imlâ fikirlerinin etrafında toplananlar bunları başarmak suretiyle birinci işlerini tamamlamış oldular. Bütün Türk dillerini birleştirme hayali, hayal olarak kaldı. Eski imlânın külleri göklere uçuruldu.

Bıraḳ yuḳarıda eytkenim kebi bu işler birinçi geldegi işlerdir. Heli körilgüsi bir köp işlerimiz bardır. Bizni kütib turadır. Ėski imlānı yėñdik, köp yaḫşı. Yengi imlāmıznıñ da vaḳıtlığına bir nerse ėkenini bileylik. Bu kün her tamanda Lātınçılıḳ aḳımı küçlenib baradır. Yaḳın, cüde yaḳın bir zamānda ʿErep ḥeriflerini (ėski, yeñi imlāları bilen birge) tamırıdan üzib taşlasa kirek. Bu közge körinib turadır, anıḳdır. Lâtin ḥeriflerini ḳabul ėtmek, ḳabul ėtdirmek üçün bu künden başlab tayyarlıḳ körişimiz lāzım tilimizdegi tavışlarnıñ sanlarını, çozğı orunlarını ʿilmî suretde yaḫşığına bilib anıḳlab ḳoyaylıḳ. Tilimizniñ istiʿdādlı, bay, bir til bolğanını ḳıçḳırıb söyledik: "Bu til doḳḳıdır, (ḳopaldır) bunıñ ornıge Türikçeniñ edebî bir şėvesini alaylıḳ." digen til bilmesler bilen küreşdik, unlerni yėñdik . Bıraḳ henüz tilimizniñ bėlgili ḳāʿidalarını maydanğa ḳoya almadıḳ. Yazğularımıznıñ şeklige "birlik" yengi yazğuçılarımızğa ḳolaylıḳ bėrmek üçün tilimizniñ ḳatʿî ḳāʿidalarını bildiriş kėrek. Hemeden burun u ḳāʿidalarnı özimizniñ de bilişimiz lāzımdır. ʿİlmî \4\ aḫtarışlar bolmağunça bunlerniñ birtesi hem, bolğusı ėmesdir. Bilemiz: Bizniñ şeherlerimiz yüzleb yillerden bėri ʿErep, Farsî edebiyetiniñ ḥükmi astıda yaşaydır. Şunıñ üçün bizde şeher tili buzılğandır.

Tilimizniñ saf şeklini daladağı ėl-oymaḳlarımızda köre alamız. Dalada yaşağan ėl-oymaḳlarımız arasıda unlerniñ cān azuğı bolıb turğan dāstānlar, ėrtekler, meteller, leperler, aşūlalar, ḳoşuḳlar bar. Şunlerniñ hemesini büyük bir dikḳat bilen ḫalḳ ağzıdan çıḳḳanı kebi yazıb alış kėrek. Ėl-ulus arasıda yazu dayırasığa kirgen Züfnün, Sayḳalı, Yusuf Bėk kebi dāstānlar bar. Ehmet Yesevî, Ḳul Süleymen hikmetleri, Rabğuzı Ḳasaṣūl Enbiyası, Meşreb, Hüveyde, ğazaları "Durbėk" Navāyı Bābır, Bayḳara, Lūtfî, Mėr Ḥeyder, Mönis, ʿÜmer Ḫan Fezlî, Gül-Ḫanî kebi eristekret şāʿirlarımıznıñ eserleri bar. Ḳutadğu Bilik, "Hebetül Ḥaḳayıḳ","Divānü Lūğat-it`Türk","Muḳaddımatul Edeb" kebi ėski vasıḳalar bar. Şunlerniñ ḥemesini ḳılnı ḳırḳ yarıb tėkşireylik, birbirige salıştırıb,

Fakat yukarıda söylediğim gibi bu işler birinci sıradaki işlerdir. Görüldüğü gibi bir çok işimiz vardır. Bunlar bizi beklemektedir. Eski imlâyı yendik, çok güzel. Yeni imlâmızın da geç kalmadan ne olduğunu bilelim. Bugün her tarafta Lâtincilik akımı güçlenmektedir. Yakın çok yakın bir zamanda Arap harfleri (eski, yeni imlâlarıyla birlikte) kökünden koparılıp atılacaktır. Bunun olacağı açıkça görünmektedir. Lâtin harflerini kabul etmek, kabul ettirmek için bu günden başlayarak hazırlık yapmamız lâzım, dilimizdeki seslerin sayılarını, şekillerini bilimsel olarak güzelce bilip açıklayalım. Dilimizin elverişli, zengin bir dil olduğunu haykırarak söyledik: "Bu dil gelişmemiştir, bunun yerine Türkçenin edebî bir şivesini alalım." diyen dil bilmezlerle mücadele ettik, onları yendik. Fakat henüz dilimizin belirli kaidelerini meydana çıkaramadık. Yazılarımızın şeklinde "birlik", yeni yazarlarımıza kolaylık sağlamak için dilimizin kesin kurallarını bildirmek gereklidir. Bilimsel \4\ aktarmalar olmayınca bunların hiç birinin olacağı yoktur. Biliyoruz: Bizim şehirlerimiz yüzlerce yıldan beri Arap, Fars edebiyatının hükmü altında yaşamaktadır. Bunun için bizde şehir dili bozulmuştur.

Dilimizin saf şeklini dağdaki hâlk ve oymaklarımızda görebiliriz. Dağlarda yaşayan halk ve oymaklarımız arasında onların can azığı olan destanlar, hikâyeler, kıssalar, maniler, aşuleler, koşuklar var. Bunların hepsini büyük bir dikkatle hâlk ağzından çıktığı gibi yazarak almak gerekir. Ahali arasında yazıya geçen Züfnün, Saykalı, Yusuf Bek gibi destanlar var. Ahmet Yesevî, Kul Süleyman Hikmetleri, Rabguzî Kısasü'l-Enbiyası, Meşreb, Hüveyde gazaları "Dürbek" Nevâî, Babür, Baykara, Lütfî, Mir Heyder, Munis, Ömer Han, Fazlı, Gül Hanî gibi aristokrat şairlerimizin eserleri var. "Kutadgu Bilig", "Hibetü'l-Hakayık", "Divanü Lügat-it Türk", "Mukaddimetü'l-Edep" gibi eski belgeler var. Bunların hepsini kılı kırk yararak inceleyelim, birbiriyle karşılaştırıp derinlemesine sonuçlar alalım, işte bu yolda, bu şekilde faydalanarak ortaya

kiliştirib, tekli, tübli neticeler alaylıq, mene şu yolda, şu şekilde yaraqlanıb maydanğa çıqqanımızda körilgen işler, alınğan neticeler ʿilmî bolıb çıqadır. Kimseniñ de lam-mim diyşige yol qalmaydır.

Bu işlerniñ qolay bolmağanı belgili. Bunler bir kişiniñ qolıdan kelmeydir. Bu yolda tirişmek yengi çıqqan yigit yazğuçılarımızınıñ hemelerige tüşedir. Yengi Özbek edebiyetige ʿilmî bir asās bermek, unge zamānı medenî bir barlıq bağışlamaq üçün mene şu yollarğa bet kirişmek hememizge lāzımdır. Bu işlerniñ tügel neticesini kütib turış hem yaramaydır. Bu uluğ binanıñ bu edebiyet medresesiniñ birinçi taşını tezlik bilen qoymaq lāzım, mene şu fikirlerge berildim de men til qāʿidaları toğrısıda qolda bolğan nerselerni tüzib, terib şu bitikçeni çıqardım. U bir sabaq bitigi emes mutālaʿa kitebidir. Tilimiz toğrısıda tügel, bir nerse emes, başlanğıçdır. Teʾlif emes tecribedir. Bunı saralamaq, tüzetmek keñeytmek yumışları yigit küçlerimizniñ cānlı tebrenişlerini kütedir.

Fıtrat

çıktığımızda görülen işler, alınan sonuçlar ilmî olup çıkacaktır. Kimsenin de herhangi bir itirazına yol açmayacaktır.

Bu işlerin kolay olmadığı bellidir. Bunlar bir kişinin elinden gelmez. Bu konuda emek sarfetmek,yeni çıkan genç yazarlarımızın hepsine düşer. Yeni Özbek edebiyatına ilmî bir esas vermek, ona çağdaş bir özellik bağışlamak için işte bu şekilde hareket etmek hepimiz için gereklidir. Bu işlerin tüm neticesini takip etmek de yeterli değil. Bu ulu binanın, bu edebiyat medresesinin ilk taşını hemen koymak lazım, işte bu fikirlere sarılarak ben dil kaideleri konusunda eldeki malzemeleri düzenleyip bu kitapçığı çıkardım. Bu bir ödev kitabı değil, değerlendirme kitabıdır. Dilimiz konusunda tam mükemmel bir şey değil, başlangıçtır. Telif değil, tecrübedir. Bu türden örnekleri sıralamak, tanzim etmek, genişletmek gibi görevler genç güçlerimizin canlı hareketlerini beklemektedir.

Fıtrat

TİLİMİZNİÑ TĀRİḪİ AḲIMI

Uruslar Türkistenge kėlmesden bir iki mülçer (ʿesir) burunraḳdan alıb soñ künlergeçe bizniñ yalpı (ʿumūmî) bir tilimiz yoḳ ėdi.

Özbėkler Türkistenge kėlib Çığatay ḥükümeti sanalğan Tėmurilernî ḳovğandan soñ ünsiz hem ḥalḳ arasığa tüzükgine sıñmağan "Çığataylıḳ" ʿünvānı aradan çıḳarıla başladı. Bunıñ cayığa ḳabıyla ʿünvānları ḫanlıḳ, bėklik unvānları yėrleşdi. Uruslar kėlgenden soñ Sart ʿünvānı ʿumūmileşe başladı. Bıraḳ "Sart" sözi (ʿEreplerniñ. ʿEcem sözige oḫşab) Türk bolmağanlarğa taḳıla kėlgen ėdi. Millî oyğanışımıznıñ başıda turğanlar bu ʿünvānnı ḳabul ėtmediler. "Sart" sözi yoḳdır dėb ḳıçḳıra başladılar. Türk, müsülman, Türkistenli kebi ʿünvānlarnı saḳlamaḳçı boldılar.

Büyük inḳılābdan kėyin bu ʿünvānsızlıḳdan ḳutulmaḳ iḥtiyacı bütün küçi bilen özini körsetdi. Her kim "Biz kim bolamız?" dėb öz öziden soray başladı, "Özbėk" ʿünvānı yararlıḳ körildi, ḳabul ėtildi, türli iʿtirazlarğa ḳaramasdan bu kün bu ʿünvān ḥayatğa aralaşıb ḳaldı.

Biz mene şundey ʿünvāndan, ʿünvāngа ağdarıla turğanda burunğı ʿünvānımız bolğan "Çığatay" sözi edebiyetimizdegine öz küçni saḳlab kėldi, Özimiz Türkistenlik, Māvaraünnehrlik, Müsülman Sart bola turğan peytlerde tilimiz "Çığatay Tili" edebiyetimiz "Çığatay Edebiyeti" bolıbğına ḳaldı. Bu "Çığatay Tili" ḳanday tildir? Türkçeniñ ḳaysı şuʿbesige kėredir? Tārīḫi nüçükdir? Şunı körib ötişimiz kėrek.\6\

Hicrî (466)da Ḳaşḳarlı "Meḥmūd İbni Ḥüseyin" tamanıdan yazılğan "Divanü Lüğat-it Türk" (1)niñ körsetişige ḳarağanda hicrî bėşinçi mülçerde

---

(1) 1333 İstambulda Maʿārif Nazaratı tamanıdan basılğan bu mühim kitepniñ basma bir nüsḫası,Teşkėnde "Turan" kütübḫanasıda bardır.

DİLİMİZİN TARİHÎ AKIMI

Rusların Türkistan'a gelmelerinin bir iki asır öncesinden başlayıp son günlere kadar bizim genel bir dilimiz yoktu.

Özbekler Türkistan'a gelip Çağatay hükümeti sayılan Timurları kovduktan sonra belirli bir adı olmayan halkın, kendi arasında, yanlış olarak "Çağatayli" ünvanı ortaya çıkmaya başladı. Bunun yerine kabile ünvanları, hanlık, beylik ünvanları yerleşti. Ruslar geldikten sonra Sart ünvanı yayılmaya başladı. Fakat "Sart" sözü yoktur diye feryat etmeye başlayarak Türk, Müslüman, Türkistanlı gibi ünvanları korumak istediler.

Büyük inkılâptan sonra bu ünvansızlıktan kurtulmak ihtiyacı bütün gücüyle kendini gösterdi. Herkes "Biz kim oluyoruz?" diye kendi kendine sormaya başladı. Özbek ünvanı yararlı görülerek kabul edildi. Türlü itirazlara bakmadan bugün bu ünvan hayata girerek kendini kabul ettirdi.

Biz işte bunun gibi ünvandan ünvana geçerken önceki ünvanımız olan "Çağatay" sözü, edebiyatımızda olduğu gibi kendi gücünü koruyarak geldi. Kendimizin Türkistanlı, Maveraünnehrli, Müslüman, Sart olduğu zamanlarda dilimiz "Çağatay Dili" edebiyatımız "Çağatay Edebiyatı" olarak kaldı. Bu "Çağatay Dili" nasıl dildir? Türkçenin hangi şubesine girer? Tarihi nasıldır? Bunu bilmemiz gerekir.\6\

Hicrî (466) da Kaşgarlı "Mahmûd İbn-i Hüseyin" tarafından yazılan "Divanü Lügat-it Türk" (1) ün gösterdiğine göre hicrî beşinci asırda Türk dili iki

---

1) 1333 İstanbul'da Maarif Nezareti tarafından basılan bu önemli kitabın basma bir nüshası Taşkent'te "Turan" kütüphanesinde vardır.

(ʿesirde) Türk Tili iki büyük tarmaḳḳa ayrılğan. Aralarıda serfçe de lûğatça da ençegine ayırma bolğan. Bu iki tarmaḳnıñ bir(i) "Divān-ı Lûğat"nıñ eytkenige köre "Oğuz Türkçesi" biri ėse "Ḫāḳānî Türkçesi" ya sadaça "Türkçe"dir. ʿUmūmi Türk Tilini Şarḳ Türkçesi; Ğarıb Türkçesi dėb ayırmaḳnıñ da asāsı "Divān-ı Lūğat"nıñ şu sözlerige barıb tireledir. Bu kün Şarḳ Türkçesi dėgenimiz Türkçe "Oğuz Türkçesi"ge muḳabil, unge "yandaş" bolğan şu Ḫāḳānî Türkçesidir.

"Divān-ı Lūğat"nıñ sözige köre bu Ḫāḳānî Türkçesi Türklerniñ resmî, edebî tilleri ėmiş. Türk tilleriniñ ėñ "fesiḥ"i hem şu ėmiş. Ḫāḳānî Türkçesi "Cikil-Çėgil", "Taḫsı-Toḫsı" (yeʿni Ḳarluḳ) Türkleriniñ şėvesi ėmiş. "Balasağun", "Taraz", "Medinetü'l-Beyze"de yaşağuçılar Soğı(d)ca gepirseler hem, Ḫāḳānî Türkçesini biler ėmişler.

"İspicab" (1)dan Balasağunğaça yayılıb "Arğu" ölkesi sanalğan caylarda hem, Ḫāḳānî Türkçesiniñ biraz buzılğan şekli işletiler ėmiş, Ḳaşḳarnıñ şeher tili hem, şu Ḫāḳānî Türkçesi ėmiş. Uyğurlar hem Ḫāḳānî Türkçesi bilen söyleşer ėkenler. Bıraḳ unlerniñ özlerige maḫsūs şėveleri hem bar ėmiş.

Hicri (426)de yeʿni "Divān-ı Lūğat"dan tört yilgine burun Ḳaşḳarda yazılğan "Ḳutadgu Bilik" bilen Ḳaşḳar tilide yazılğanı meʿlum bolğan "Hebetü'l-Ḥaḳayıḳ"nıñ şu "Ḫāḳānî Türkçesi" bilen yazılğanı "Divān-ı Lūğat"nıñ yuḳarıda yazılğan sözleride açıḳ añlaşıladır.

"Divān-ı Lūğat"da "arğu" ölkesiden sanalğan "Sayram"dan çıḳḳan Eḥmet Yesevî Ḥikmetlerini hem şu dayıranıñ biraz buzuḳ şėvesige kirgizişke toğrı kėledir. \7\

---

(1) Terez,(tiraz) bu küngi Evliyete şeheridir. "İspicab" bilen " Medinetül Beyze" bu küngi "Sayram"dır. "Bala Sağun" Evliyeteniñ şarḳî şımalısıda ėski bir şeher ėken, bukün izi ḳalmağandır.

büyük kola ayrılmış. Aralarında şekil ve söz olarak oldukça fazla ayrılıklar olmuş. Bu iki kolun biri "Divan-ı Lügat" ın belirttiğine göre "Oğuz Türkçesi" diğeri ise "Hakanî Türkçesi" veya sadece "Türkçe"dir. Umumî Türk dilini Şark Türkçesi; Garp Türkçesi diye ayırmanın da aslı "Divan-ı Lügat" ın bu sözlerine dayanmaktadır. Bugün Şark Türkçesi dediğimiz Türkçe, "Oğuz Türkçesi"ne mukabil ona "yandaş"olan "Hakanî Türkçesi"dir.

"Divan-ı Lügat"ın gösterdiğine göre bu Hakanî Türkçesi Türklerin resmî, edebî dilleriymiş. Türk dillerinin en "fasih"i de bu imiş. Hakanî Türkçesi "Çigil", "Tahsı-Tohsı" (yani Karluk) Türklerinin şivesi imiş. "Balasagun", "Taraz", "Medinetü'l-Beyzâ"da yaşayanlar Soğdca konuşsalar da Hakanî Türkçesini bilirlermiş.

"İspicab"(1) dan Balasagun'a kadar yayılmış "Argu" ülkesi sayılan bu yerlerde de Hakanî Türkçesinin biraz bozulmuş şekli işletilirmiş. Kaşgar'ın şehir dili de bu Hakanî Türkçesi imiş. Uygurlar da Hakanî Türkçesiyle konuşurlarmış. Fakat bunların kendilerine ait şiveleri de varmış.

Hicrî (426) da yani "Divan-ı Lügat"tan dört yıl önce Kaşgar'da yazılan "Kutadgu Bilig" ile Kaşgar dilinde yazıldığı bilinen "Hibetü'l-Hakayık"ın bu "Hakanî Türkçesi" ile yazıldığı "Divan-ı Lügat" ın yukarıdaki sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

"Divan-ı Lügat"ta "Argu" ülkesinden sayılan "Sayram"dan çıkan Ahmet Yesevî Hikmetlerini de bu dairenin biraz bozuk şivesine sokmak doğru olur.\7\

---

(1) Terez(Tirez) bugünkü Evliyete şehridir. "İspicab" ile "Medinetü'l-Beyzâ" bugünkü "Sayram"dır. "Balasagun" Evliyete'nin kuzey doğusunda eski bir şehirken bugün izi kalmamıştır.

Şarḳ Türkçesiniñ bütün ḳabıyla şéveleri üstide ʿumūmî, edebî, resmî bir şéveniñ barlığı hem u şévede ençegine nerseler yazılğanı yuḳarıdağı izāḥātdan meʿlüm boladır. Bu şéveni "Ḫāḳānî Türkçesi" déb atamaḳḳa éñ éski bir zamānda Ḳaşḳardan çıḳḳan til ʿālimi "Meḥmud"nıñ sözlerige tayanıb özimizni ḥaḳlı tapamız.

Yalğız Türk dünyasınığına émes, Asıyanı ḳorḳınç bir suretde ḳaynatıb, titretib yubarğan Çingiz ıstılasıdan soñ Orta Asıyada Ḫan bolğan "Çığatay"ğa nisbet bérilib Orta Asıya edebî tilige Çığatay tili ve u şévede yazılğan nerselerge ʿumūmen Çığatay edebiyeti diyiledir. Çığatay edebiyeti bilen Ḫāḳānî edebiyetini birbirige çaḳıştırıb ḳarasaḳ Ḫāḳānî Türçesiniñ "Çingiz" çıḳışı bilen başḳa şévelerge aralaşıb İslām-İrān teʾsireti astığa hem ençegine kire ḳalıb Çığatayça ʿünvānını alğanın körmek mümkindir.

Ḫāḳānî Türkçeside ḳabıla şéveleriniñ üstide turğan edebilik ḥālı bar. "Divān-ı Lūğat"nı yazğan Ḳaşḳarlı Meḥmud bu şévege Ḫāḳānî Türkçesi dégeni kebi ara sıra yalğız "Türkçe" déb hem ḳoyadır. Bu ḥāllarnı biz Çığatay Türkçeside hem köremiz. Çığatayça Orta Asıyada yaşağan Türkî ḳabıyla şéveleriniñ hemmesiden yuḳarı turğan edebî resmî beynel ḳabıylavî bir tildir. Navāyı kebi Çığatay şāʿırları özleriniñ bu edebî şévelerige sadaça "Türkçe" atını bérgenler.

Çığatay edebiyetiniñ éñ birinçi eseri sanalğan "Rabğuzî Ḳasāsul Enbiyesi"niñ şévesi "Ḳutadğu Bilik", "Hebetül Ḥaḳayıḳ" kebi Ḫāḳānî Türkçeside yazılğan kiteblerniñ şévesini ésletedir. Zātan Çığatay Türkçesi özíden yüzleb yil burun ḥüküm sürgen bir edebî şéveni az vaḳtda tübden yoḳatıb uniñ cayını özi alalmas édi.

Mene şu delillerge tayanıb eyte alamız kim: Çığatay Türkçesi Çığatay edebiyeti; Ḫāḳānî edebiyetiniñ (Ḳaşḳardan Heratḳaça bolğan) yolı uzun yili bir köp sefer neticeside özgerib İslām-İrān teʾsiri astıda ḳalğan ikinçi bir şeklidir.

Şark Türkçesinin bütün kabile şiveleri üstünde genel, edebî, resmî bir şivenin varlığı da o şivede oldukça fazla eserler yazıldığı yukarıdaki açıklamadan anlaşılmaktadır. Bu şiveyi "Hakanî Türkçesi" diye adlandırmakta en eski bir zamanda Kaşgar'dan çıkan dil Âlimi "Mahmud"un sözlerine dayanarak kendimizi haklı görüyoruz. Yalnız Türk dünyasında değil, Asya'yı korkunç bir şekilde kaynatıp, titreterek göç ettiren Cengiz istilasından sonra, Orta Asya'da Han olan "Çağatay"ın adından dolayı Orta Asya edebî diline Çağatay dili ve o şivede yazılan eserlere genel olarak Çağatay edebiyatı denilmektedir. Çağatay edebiyatı ile Hakanî edebiyatını birbiriyle karşılaştırıp baktığımızda Hakanî Türkçesinin Cengiz'in çıkışıyla başka şivelere karışarak İslâm-İran etkisi altında oldukça fazla kalarak Çağatayca ünvanını aldığını görmek mümkündür.

Hakanî Türkçesinde kabile şivelerinin üstünde duran bir edebîlik hâli var. "Divan-ı Lügat"ı yazan Kaşgarlı Mahmud bu şiveye Hakanî Türkçesi dediği gibi ara sıra yalnız "Türkçe" de demektedir. Bu durumları biz Çağatay Türkçesinde de görüyoruz. Çağatayca Orta Asya'da yaşayan Türkî kabile ve şivelerin hepsinden yukarıda duran edebî, resmî kabileler arası bir dildir. Nevâî gibi Çağatay şairleri kendilerinin bu edebî şivelerine sadece "Türkçe" adını vermişlerdir.

Çağatay edebiyatının en birinci eseri sayılan "Rabguzî Kısasu'l-Enbiyası"nın şivesi, "Kutadgu Bilig", "Hibetü'l-Hakayık" gibi Hakanî Türkçesinde yazılan kitapların şivesini hatırlatmaktadır. Zaten Çağatay Türkçesi kendinden yüzlerce yıl önce hüküm süren bir edebî şiveyi kısa zamanda yok edip onun yerini alamazdı.

İşte bu delillere dayanarak söyleyebiliriz ki: Çağatay Türkçesi, Çağatay edebiyatı, Hakanî edebiyatının (Kaşgar'dan Herat'a kadar olan) uzak mesafede uzun yıllar süren bir zaman sonunda değişerek İslâm-İran etkisi altında kalan

\8\ Mene şundey bolıb maydanğa çıḳḳan Çığatay tili kün sayın İrān, ᶜErep teᵓsirlerige bèrilib müsülmanlaşa bardı. Navāyı zamānlarıda èse èmdi ᶜErep, Fars sözlerige tolıb ḳalğan èdi. Şundey bolsa hem èski nüfuzını, èski küçini yoḳatmadı. ᶜErep Fars edebiyetiden ḳalışmaḳ istemey yüre bèrdi. Yalğız Orta Asıyada èmes, bütün Türk dünyasığa yayıldı. Tatar tilige bir köp yiller cān azuğı bola kèldi.(1)

ᶜUsmānlı ve Azarbaycan Türkleri hem bu edebiyet bilen maşğul boldılar. Bu şèvede şiᶜrler yazdılar, Çığatay Lüğatları basdılar. (2)

Çığatay edebiyetiniñ "Altun Devri" sanalğan Navāyilar peytiniñ soñ künleride Özbèk Ḫanı "Şaybanî Türkistenge yüriş yètdi. Çığatay Ḫanlarını şunler ḳatarıda meşhur Bābır Mirzanı yèñib Türkistenden ḳovdı. Türkistende Özbèk idārası ḳurdı. Özbèk ḫanlıḳları zamānıda hem Orta Asıya edebiyèti Çığatay edebiyeti bolıb ḳaldı. Şaybanî Ḫannıñ urış dāstānı ataḳlıḳ Çığatay şāᶜırı Meḥemmed Saliḥ tamanıdan yazıldı. Ḳoḳan Ḫanı ᶜÜmer Ḫan tègresige yığılğan şāᶜırlarnıñ hemeleri Navāyınıñ sadıḳ şegirtleri bolıb ḳaldılar. Bu ḫan zamānımızğaça davam ètdi.

Soñ künlerde her tamandan Özbèk edebiyeti atalğan iş ḳılıb özini barlıḳ dünyasığa çıḳarmaḳ istegen bizniñ yaş yengi edebiyetimizge kèlgende bu hem öziniñ asāslarını kèrekli maddalarını yene Çığatay edebiyetiden aldı, hem de aladır. Şunıñ üçün biz bu küngi Özbèk edebiyetini; "Çığatayça"nıñ medeniyleşib bu künniñ soraḳlarığa cavāb bèrmek istegen, ᶜEreb, Fars sözleriden uzaḳlaşıb èlge yaḳınlaşmaḳ istegen başḳa bir şekilidir, dèsek ḥaḳıḳatdan ayrılğan bolmaymız. \9\

---

1) ᶜA. ᶜEziz, ᶜA. Rehimler tamanıdan yazılğan "Tatar Edebiyeti Tariḫi" niñ birinçi cild, burunğı devr ikinçi bölegini oḳuñız.

2- Abuşḳa, Şeyh Süleymen lüğatları, ᶜUsmānlı tilide yazılğandır.

ikinci bir şeklidir. \8\ İşte bu şekilde meydana çıkan Çağatay dili çok kısa zamanda İran, Arap etkisiyle müslümanlaşmaya başladı. Nevâî zamanlarında ise Arap, Fars sözleri çoktan ortalığı doldurmuştu. Böyle olsa da eski gücünü, eski nüfuzunu yok etmedi. Arap, Farş edebiyatından ister istemez uzaklaştı. Yalnız Orta Aşya'ya değil bütün Türk dünyasına yayıldı. Tatar dilinç uzun yıllar kurtarıcı gibi geldi.(1)

Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri de bu edebiyatla meşgul oldular. Bu şivede şiirler yazdılar, Çağatay lügatlarını bastılar.(2)

Çağatay edebiyatının "Altın Devri" sayılan Nevâîler devrinin son günlerinde Özbek Hanı Şeybanî, Türkistan'a yürüdü. Çağatay Hanlarını bunların grubundan meşhur Babür Mirza'yı yenerek Türkistan'dan kovdu. Türkistan'da Özbek idaresini kurdu. Özbek hanlıklar zamanında da Orta Asya edebiyatı Çağatay edebiyatı olarak kaldı. Şeybanî Han'ın Savaş destanı meşhur Çağatay şairi Muhammed Salih tarafından yazıldı. Kokan Hanı Ömer Han'ın çevresinde toplanan şairlerin hepsi Nevâî'nin sadık öğrencileri olarak kaldılar. Bu hanın etkisi zamanımıza kadar devam etti.

Son günlerde her taraftan Özbek edebiyatı adına çalışan, kendini varlık dünyasına çıkarmak isteyen bizim yeni genç edebiyatımıza gelince bu da kendi temellerini, gerekli malzemeyi yine Çağatay edebiyatından aldı ve almaktadır. Bunun için biz bugünkü Özbek edebiyatını; Çağataycanın medenîleşip, bugünün sorularına cevap vermek isteyen, Arap, Fars sözlerinden uzaklaşarak halka yakınlaşmak isteyen başka bir şeklidir, desek gerçeklerden ayrılmış olmayız. \9\

---

1)A.Eziz, A.Rehimler tarafından yazılan "Tatar edebiyatı Tarihi"nin birinci cilt, önceki devir ikinci bölümünü okuyunuz.

2) Abuşka, Şeyh Süleyman Lügatleri, Osmanlı dilinde yazılmıştır.

ÜNLİ VE ÜNSİZ TAVIŞLAR

1- a ا, b ب, p پ, t ت, c ج, ç چ, ḫ خ, d د, r ر, z ز, s س, ş ش, ğ غ, f ف, ḳ ق, k ك, g گ, l ل, m م, n ن, h ھ, y ی, (ñ ڭ)(*), v ۋ

2- a ا, e ە, o-ö و, u-ü ۇ, ė ې, ı-i ى.

Yuḳarıda birinçi raḳam bilen körsetilgen 24 ḥerif ünsiz tavışlardır. ikinçi raḳam bilen körsetilgen altı ḥerif ėse, ünli tavışlardır (tola, ḳısḳa üst, tola ḳısḳa ötrü).

Yuḳarıdağı yigirme tört ünsiz tavışlardan üçtesi bolğan "h, ḫ, f" tavışlarını Türikçede köp üçretib bolmaydır. Şunıñ üçün bunlerniñ yat tillerden Türikçege kirib ḳalğanı da<vā ḳılınadır.

"Divān-ı Lūğat"da hem "h " tavışınıñ Türikçede bolmağanı yatlardan kirgeni yazılıb "f , ḫ " tavışlarınıñ esil Türikçede barlıḳ eytilgen bolsa hem, bütün kitebde "f "lik, "ḫ"lik sözlerge üçreş mėnge az nesib boldi!

Bu yigirme tört tavış ḥerifden başḳa "<a, ḥ" ḥeriflerініñ hem <Erebçeden Özbėkçege kirib ḳalğanını bu küngi imlāçılarımız söyleb turalar. Ḳabul ėtilse tavış ḥeriflerimiz yigirme altı boladır.(1) \10\

YOĞANLIḲ İÑİÇKELİK

Bizniñ tilimiz yalpı Türik tiliniñ kėñ bir tarmağıdır. Türik tilide bolğan asās ḥāllarnıñ bizniñ tilde hem bolışı tebi<idir.

---

*) ñ harfi unutulmuş olsa gerek. Biz ekledik (Y.A.)

1) "ع <, خ ḫ" ḥeriflerimizniñ yengi Özbėk elifbesige kirmey ḳalğanları ulerniñ bizniñ tilde bolmağanını körsetedir.

ÜNLÜ ve ÜNSÜZ SESLER

1- a ا, b ب, p پ, t ت, c ج, ç چ, ẖ خ, d د, r ر, z ز
s س, ş ش, ğ غ, f ف, ḳ ق, k ک, g گ, l ل, m م, n ن, v و, h ھ, y ی, (ñ ڭ) (*)

2- a ا, e ە, o-ö ۆ, u-ü ۇ, ė ې, ı-i ى

Yukarıda birinci grupta gösterilen yirmi dört harf ünsüz seslerdir. İkinci grupta gösterlen altı harf ise ünlü seslerdir (dolu, kısa üst, dolu kısa yuvarlak).

Yukarıdaki yirmi dört ünsüzden üçü olan "h , ẖ, f" sesleriyle Türkçede çok yaygın olarak karşılaşılmaz. Onun için bunların yabancı dillerden Türkçeye girdiği ileri sürülmektedir.

"Divan-ı Lügat"ta da "h" sesinin Türkçede olmadığı, yabancı dillerden girdiği yazılıdır. "f, ẖ" seslerinin asıl Türkçede varlığı söylense de kitabın tamamında "f"li, "ẖ"lı sözlerle karşılaşmak bana çok az nasiboldu.

Bu yirmi dört ünsüz harften başka " ʿa, ḥ" harflerinin de Arapçadan Özbekçeye girdiğini bu günkü imlâcılarımız söylemektedirler. Bunlar da kabul edilirse ünsüz harflerimiz yirmi altı olur. (1) \10\

KALINLIK, İNCELİK

Bizim dilimiz genel Türk dilinin geniş bir koludur. Türk dilinde olan temel özelliklerin bizim dilimizde de olması normaldir.

(*) ñ harfi unutulmuş olsa gerek. Sonradan biz ekledik. (Y.A.)

1) "ʿ, ḥ" harflerimizin yeni Özbek alfabesine girmemeleri, onların bizim dilde olmadığını gösterir.

Türik tiliniñ bütün tarmaḳlarıda bolğanı kebi bizniñ tilde hem sözler eheñ i‹tibarı bilen yoğan, iñiçke bolıb ikige ayrıladır.

Bu eheñ mes›elesini ėski yazma eserlerde köp köre alğanımız kebi, dalada yaşağanlar arasıda hem köprek üçretmek mümkindir. Fars edebiyeti, medrese tecvidi te›siri bilen buzılğan şeher şiveleride bu ḥālnı körmegenimiz bilen bizniñ şėvede yoğanlıḳ, iñiçkelik ehengi yoḳdır dėp bolmaydır. Yoğan sözler bilen iñiçke sözleriniñ ayırması şundeydir:

1- Yoğan sözde "k, g, ė, e " ḥerifleri bolmaydır.

2- İñiçke sözde "ḳ, ğ, ḫ, a" ḥerifleri bolmaydır.

Ḳolımda soñğı taş ḳaldı

Köñilde soñğı intilmek

Közimde soñğı yaş ḳaldı

Küçimde soñğı talpınmaḳ (Çolpan)

Yuḳarıdağı şi‹rdegi: "ḳolımda, soñğı, taş, ḳaldı, yaş, talpınmaḳ "sözleri yoğan bolıb "köñildė, közimde, intilmek, küçimde" sözleri iñiçkedir.

Yoğan sözden yasalğan bütün sözler yoğan boladır. İñiçke sözden yasalğan bütün sözler iñiçke boladır:\11\

"sın!" sözi yoğan bolğanı üçün bunden yasalğan "sınmaḳ, sınğan, sınıḳ" sözleri hem yoğandır. "min!" sözi iñiçke bolğanı üçün bunden yasalğan "minmek, mingen, minek" sözleri iñiçkedir. Mene şunıñ üçün "sındı, mindi" kebi yoğan iñiçke ḥerifleri bolmağan sözleriniñ yoğanlıḳ iñiçkeliklerini ulerden yasalğan sözlerden añlamaḳ mümkindir.

TAVIŞ ÖZGERİŞLERİ

1- oğul, orun, köñül, buyur! sözleriden her biri iki boğunlı (iki h calı)dır. Her ḳayu buğunı ötrül bolıb ikinçi boğunları üç tavışlıḳdır. Mene şunleriniñ soñ tavışlarığa yene bir altınçı tavış ḳoşḳanda o-ğu-lım, o-ru-nım, kö-ñü-lim, bu-yu-ruḳ şeklide, ye‹ni üç boğunlı sözler bolışı kėrek ėken şunday bolmaydır.

Türk dilinin bütün kollarında olduğu gibi bizim dilde de sözler uyum bakımından kalınlık incelik olarak ikiye ayrılır.

Bu uyum meselesiyle eski yazma eserlerde çokça görebildiğimiz gibi dağda yaşayanlar arasında da oldukça fazla karşılaşmak mümkündür. Fars edebiyatı ve medrese tecvidi etkisiyle bozulan şehir şivelerinde bu durumu görmediğimiz için bizim şivede kalınlık incelik uyumu yoktur demek olmaz. Kalın sözlerle ince sözlerin ayrılması şöyledir:

1- Kalın sözde "k, g, ė, e " harfleri olmaz.

2- İnce sözde "ķ, ğ, ḫ, a" harfleri olmaz.

Ķolımda soñğı taş ķaldı

Köñilde soñğı intilmek

Közimde soñğı yaş ķaldı.

Küçimde soñğı talpınmaķ. (Çolpan)

Yukarıdaki şiirde "ķolımda, soñğı, taş, ķaldı, yaş, talpınmaķ" sözleri kalın olup "köñilde, közimde, intilmek, küçimde" sözleri incedir.

Kalın sözden yapılan bütün sözler kalın olur, ince sözden yapılan bütün sözler ince olur.\11\

"şın!" sözü kalın olduğu için bundan türetilen "sınmaķ, sınğan, sınıķ" sözleri de kalındır. "min" sözü ince olduğu için bundan türetilen "minmek, mingen, minek" sözleri incedir. İşte bunun için "sındı, mindi" gibi içinde kalın, ince harfleri olmayan sözlerin kalınlıklarını, inceliklerini onlardan türetilen sözlerden anlamak mümkündür.

SES DEĞİŞMELERİ

1- oğul, orun, köñül, buyur! sözlerinden her biri iki hecelidir. Her bir hecesi yuvarlak ünlülü olup ikinci heceleri üç seslidir. İşte bunların son seslerine yine bir altıncı ses eklenince o-ğu-lım, o-ru-nım, kö-ñü-lim, bu-yu-ruķ şeklinde yeni üç heceli kelimeler olması gerekirken böyle olmamıştır. Bunlar

Bunler aralarıdağı bir çozğını yoḳatıb oğlım, köñilim, ornım, buyruḳ şeklide ye‹ni yene iki boğınlıḳ sözler bolıb ḳaladır.

Bu elbette tilimizniñ yéñillik istegeniden çıḳıb ḳalğan bir ḥāl. Bu ḥāl yazularımızda bar. Yuḳarıdağılarğa oḫşağan sözlerni yazğuçılarımız héç nerse sézmesden şu yolğa toğrı kéltirib yazalar. Bıraḳ bu ḥāl ‹umūmî bir ḳā‹ida bolıb ḳabul étilmegen. Şunıñ üçün her sözde yürgizilmeydir.

2- p, t, ç, ḫ, ḳ, k, s, ş. \12\

Bu sekkiz tavış "turğun" (çozğısız) bolğanda bunlerge yapışğuçı (d), (t) ge; (ğ), (ḳ) ğa ; (g), (k) ge eylenib éşitiledir.

(aldım, ḳaldım, yazdı, oḳudılar) sözleridegi (d) (taştım, açtım, taḳtım, bastılar, éktiler, taptı) sözleride (t) bolıb éşitiledir, bıraḳ (d) ḥerfi yazıladır.

(bāzārğa, alğa, barğan, yazğan, alğuçı) sözleride (ğ) tavışı (baḳḳa, atḳan, asḳuçı açḳuçı) sözleride (ḳ) ğa eylenib éşitiledir.

(bilgen, bérgen, üyge, élge) sözleridegi "g" tavışı éşitken téşitken, içken, ötken, işkem sözleride (k) bolıb éşitilgeni kebi. Bıraḳ bulerde hem "ğ, g " yazıladır.

3- Bir "ḳ " bilen bir "ğ " ya iki "ğ " tavışı bir sözde bolsa ikisi hem "ḳ" ğa eylenib éşitiledir. Hem de "ḳ " ḥerfi yazıladır: bağ +ğa =baḳḳa, ayağ +ğa= ayaḳḳa kebi.

4- Sözniñ birinçi boğunıdan soñra kélgen turğun (sākin) "ḳ" bilen "k" kétiden başḳa bir ḥerifge ḳoşılğanda "ğ", "g" boladır. Toprak-toprağım, ayaḳ - ayağım, tilek-tilegim kebi.

5- "nime" sözíniñ yéñilleşkeni bolğan "né" sözi étmek, işlemek, eylemek, fi‹llerige ḳoşılğanda aradağı "i" tavışı kétedir. né-üçün=néçün, né-işlediñ= néşlediñ, né-étey=nétey, né-eylediñ=néylediñ. \13\

"Zālim felek firāḳıñğa saldı méni nétey" (Nāḳıs)

"Rūḥ açıb közden nihān bolsa peridék neyleyin" (Muḳımî)

aralarındaki bir ünlüyü düşürerek oğlım, köñlim, ornım, buyruḳ şeklinde yani yine iki heceli kelimeler olmuşlardır.

Bu elbette dilimizin yenileşme, gelişme eğiliminden kaynaklanan bir özelliktir. Bu durum yazılarımızda var. Yukarıdaki örneklere benzeyen kelimeleri yazarlarımız hiçbirşey sezmeden bu özelliğe uygun olarak yazarlar. Fakat bu durum genel bir kural olarak kabul edilmemiştir. Bu sebeple her kelimede uygulanmamaktadır.

2- p, t, ç, ḫ, ḳ, k, s , ş .\12\

Bu sekiz ses "tonsuz" olunca bunlara eklenen (d), (t)ye; (ğ) (ḳ)ya; (g), (k)ye dönüşmüş olarak işitilir.

(aldım, kaldım, yazdı, oḳudılar) sözlerindeki (d) (taştım, açtım, taḳtım, bastılar, ėktiler, taptı) kelimelerinde (t) olarak işitilir, fakat (d) harfi yazılır.

(bāzārğa, alğa, barğan, yazğan, alğuçı) kelimelerinde (ğ) sesi (baḳḳa, atḳan, asḳuçı, açḳuçı) sözlerinde (ḳ) ya dönüşmüş olarak işitilir.

(bilgen, bėrgen, üyge, ėlge) sözlerindeki "g" sesi (ėşitken, teşitken, içken, ötken, işkem) sözlerinde işitildiği gibi (k) olur. Fakat bunlarda da "ğ, g" yazılır.

3- Bir "ḳ" ile bir "ğ " veya iki "ğ " sesi bir kelimede olursa ikisi de "ḳ"ya dönüşmüş olarak işitilir ve "ḳ " harfi yazılır: bağ+ğa=baḳḳa, ayağ+ğa=ayaḳḳa gibi.

4- Kelimenin bir hecesinin sonunda yer alan tonsuz kalın "ḳ" ile tonsuz ince "k"den sonra ünlü bir ses geldiğinde "ğ", "g" olur: toprak-toprağım, ayaḳ-ayağım, tilek-tilegim gibi.

5- "nime" kelimesinin yeni şekli olan "nė" kelimesi ėtmek, işlemek, eylemek fiillerine eklendiğinde aradaki "i" sesi düşer: nė-üçün=nėçün, nė-işlediñ=nėşlediñ, nė-ėtey=nėtey, nė-eylediñ=nėyledіñ.\13\

"Zālim felek firāḳıñğa saldı mėni nėtey" (Nâḳıś)

"Rūḫ açıb közden nihān bolsa peridėk nėyleyin" (Muḳımî)

SÖZ VE UNIÑ TÜRLERİ

Biz tüşünemiz, oylaymız miyemizde bir "oy" tuğadır. Şu oyımızını başḳalarnıñ hem miyelerige ötkermek unlerge oyımızını bildirmek istegeç unler bilen gepirişke toğrı kèledir.

Dèmek: Miyelerimizde tuḳḳan "oy"nı birbirimizge bildirmek üçün èñ büyük ḳuralımız "gep" dir.

Öziñiz oylasañız, ḥayvanlardan birini (atnı) oylasañız, bir de u ḥayvan üstige yèrleşmek üçün bolğan tèbrenişiñizni oylasañız, üç maʿnā oylağan bolursız. Bu üç maʿnānı birleştirib, birbirige bağlab öziñizniñ atḳa mingeniñizni oylağanda miyeñizde bir "oy" tuḳḳandır. Şu oynı bir kişige bildirmekçi bolğaç "Mèn at mindim" dèb ḳoyasız kim, bu eytkeniñiz bir "gep"dir. Köriledir kim, yuḳarıdağı oyda üç maʿnā bolğanı kebi u oynı bildirgüçi "gep"de hem üç söz bar. "mèn, at, mindim" dèmek "her maʿnānı bildirmek üçün bir söz" kèrekdir. İş şundey bolğaç:

Maʿnānı bildirmek üçün eytilgen her bir tavış tödesi bir "söz"dir.\14\

Söz yètti türlidir: At, süfet, fiʿl(*), almaş, kömekçi, ḳoşımça, sözleri.

"ḳuyaş, bulut, yağaç, tèmir, Ehmet" dègende şu sözleriñ her biri bizge bir nerseni èsletedir. Başḳaça eytkende bu sözleriñ her biri bizge èsletkeni nerseniñ atıdır. Bildirgeni maʿnāğa at bolıb taḳalğan söz "at"dır.

At maʿnāsınıñ tutaş közge körinerlik nerse bolışı lāzım èmes. Cān, ʿışḳ, ès, muñ, ḳayğı, zulüm kebi maʿnāsı közge körinmes "at"lar hem bardır.

---

*)Fiʿlni-**kılık**, süfetni-**turık** dèb eytse hem boladır. (Metinde yedi değil altı tür kelime var)

KELİME ve TÜRLERİ

Biz anlarız, düşünürüz zihnimizde bir "düşünce" doğar. Bu düşüncemizi başkalarının da zihinlerine geçirmek, onlara düşüncemizi bildirmek isteyince onlarla konuşmaya doğru gidilir.

Demek: zihinlerimizde doğan, "düşünce"yi birbirimize bildirmek için en büyük kuralımız "cümle"dir.

Kendiniz düşünseniz, hayvanlardan birini (atı) düşünseniz, bir de o hayvan üstüne yerleşmek için gösterdiğiniz çabayı düşünseniz, üç anlam düşünmüş olursunuz. Bu üç anlamı birleştirip birbirine bağlayarak kendinizin ata bindiğinizi düşündüğünüzde zihninizde bir "düşünce" doğar. Bu düşünceyi bir kişiye bildirmek isteyince "Mėn at mindim." der, bitirirsiniz ki bu söylediğiniz bir "cümle"dir. Görülüyor ki yukarıdaki düşüncede üç anlam olduğu gibi o düşünceyi bildiren "cümle"de de üç söz var. "mėn, at, mindim" demek, "her anlamı bildirmek için bir söz"e ihtiyaç vardır demektir. Bu şöyle olacak:

Anlamı bildirmek için söylenen her bir ses grubu bir "kelime"dir. \14\

Söz (kelime) yedi(*) türlüdür: ad, sıfat, fiil(**), zamir, edat, ek olan sözler.

"ḳuyaş, bulut, yağaç, tėmir, Ehmet" dėnilince bu sözlerin her biri bize bir şeyi hatırlatır. Başka bir ifadeyle bu sözlerin her biri bize hatırlattığı eşyanın adıdır. Bildirdiği anlama ad olarak takılan söz "ad"dır.

Ad anlamının açıkça göze görünür bir eşya olması şart değil. cān, ʿışḳ, ės, muñ, ḳayğı, zulüm, gibi anlamı gözle görünmeyen "ad"lar da vardır.

---

*) Yedinci kelime türünün ne olduğu belirtilmez. (Y.A)

**) Fiili-ḳılıḳ, sıfatı-turıḳ diye söylesek de olur.

"ḳızıl alma, ḳara taḫta, uzun yağaç, yıraḳ kėnt" dėgende "alma taḫta, yağaç, kėnt" sözleriniñ birer "at" ėkenini bilemiz. Şu atlarnıñ "nüçüklik"lerini añlatmaḳ üçün "ḳızıl, ḳara, uzun, yıraḳ" sözleri unlerge ḳoşılğandır. Bir atnıñ "nüçüklik"ini añlatmaḳ üçün unıñ baş tamanğa kėltirilgen sözige "süfet" ve şu atnıñ özige "süfetli" diyiledir.

"yazdım, oḳudım, bararmız, kėlersiz"

Yuḳarıdağı tört sözniñ her birini alıb bölekleb köreylik:

yaz-d-ım, oḳu-d-ım, bar-ar-mız, kėl-er-siz köremiz kim her bir sözimiz üçke bölindi. Bunlerniñ birinçi bölekleri birer işni, üçinçi bölekleri şu işni işlegenniñ söylegüçige nisbetini ikinçi bölekleri ėse şu \15\ işniñ ḳaysı zamānda bolğanını bildirmek üçün eytilgendir. Mene şundey sözler "fiʿl" dėb ataladır.

Bir işni, bir zamānnı, işlegüçiniñ söylegüçige nisbetini bildirgen söz "fiʿl"dir.

Her "fiʿl"niñ birinçi bölegi "özek" ikinçi bölegi "zamān bėlgisi", üçinçi bölegi ise "işlevçi" bėlgisidir. "at, fiʿl, süfet" bolmağan sözler "kömekçi söz" boladır. "kömekçi söz" bir "gep"den bir cümleden añlaşılğan "oy"ğa başḳaçaraḳ bir şekil bėrmek üçün işletiledir: Nėçün , çünki, cüde, sire, hėç, hem kebi.

SÖZLERNİÑ TÜBLİGİ, YASAMALIĞI

Tillerniñ baymaḳlarını, kėñeymeklerini ḳolaylaştırğan yol "söz yasaş" yolı, (ʿErebçe eytkende "iştiḳāḳ" yolı)dır.

Bir maʿnānı añlatğuçı birgine "tüb" sözni alıb unge türli ḳoşımçalar ḳoşmaḳ bilen u maʿnā tėgresidegi on, on bėş maʿnānı añlata almaḳ " söz yasaş" yolı bilen boladır.

Türikçede "söz yasaş" yolı başḳa tillerge ḳarağanda kėñdir. Bizniñ şėvede ėse bu yol başḳa Türikçe şėvelerge köre kėñrekdir. Biz tilimizdegi

"ḳızıl alma, ḳara taḫta, uzun yağaç, yıraḳ kent" deyince "alma, taḫta yağaç, kent" kelimelerinin birer "ad" olduğunu biliyoruz. Bu adların "nasıllık"larını anlatmak için "ḳızıl, ḳara, uzun, yıraḳ" sözleri onlara eklenmektedir. Bir adın "nasıllık"ını anlatmak için onun baş tarafına getirilen kelimeye "sıfat" ve bu adın kendisine "sıfatlı" denilmektedir.

"yazdım, oḳudım, bararmız, kėlersiz"

Yukarıdaki dört kelimenin herbirini alıp bölümlerine ayırarak görelim:

yaz-d-ım, oḳu-d-ım, bar-ar-mız, kėl-er-miz görüyoruz ki her bir kelimemiz üçe bölündü. Bunların birinci bölümleri birer işi, üçüncü bölümleri bu işi yapanın konuşana göre durumunu, ikinci bölümleriyse bu \15\ işin ne zaman olduğunu bildirmek için söylenmektedir. İşte böyle sözler "fiil" diye adlandırılır.

Bir işi, bir zamanı, işleyenin söyleyiciye göre durumunu bildiren söz "fiil"dir.

Her fiilin birinci bölümü "taban, emir" ikinci bölümü "zaman eki" üçüncü bölümüyse "şahıs" ekidir. "ad, fiil, sıfat" olmayan kelimeler "yardımcı söz" olmaktadır. "yardımcı söz"ler bir "gep"ten, bir cümleden anlaşılan "düşünceye" başka bir şekil vermek için işletilir: nėçün, çünki, cüde, sire, hėç, hem gibi.

KÖK ve TÜREME KELİMELER

Dillerin zenginliklerini, genişliklerini kolaylaştıran yol " kelime türetme" yolu, (Arapça söylersek, "iştiḳâḳ" yolu) dur.

Bir anlam ifade eden bir " kök" kelimeyi alıp ona çeşitli ekler eklemekle o anlam yığınındaki on on beş anlamı anlatabilmek "kelime türetme" yoluyla olmaktadır.

Türkçede "kelime türetme" yolu başka dillere bakıldığında geniştir. Bizim şivede ise bu yol, başka Türkçe şivelere göre oldukça geniştir. Biz, dilimizdeki

"söz yasaş" yolınıñ bunçe kéñligini közde tutıb kélgüside bu şéveniñ ‹ilmî, edebî éñ bay, éñ kéñ bir Türk şévesi bolışığa işanamız.

"yazmaḳ" sözıniñ "özek"i "yaz"dır. Şu özekke türli ḳoşımçalar koşıb yazış, yazma, yazdım, yazğusı, \16\ yazğuçı, yazmaḳçı, yazğan, yazğıç kebi sözler yasamaḳ "söz yasaş" (ye‹ni iştiḳāḳ) dır. Bunde "yaz" sözige "tüb söz" başḳalarığa "yasama söz" diymiz.

Démek söz bir özekke ḳoşımça ḳoşıb yasalğan bolsa, "yasama söz" boladır; yasalmağan özıniñ tüb ḥālıda ḳalğan(ı) ése "tüb söz" boladır.

Yuḳarıda sözniñ tür sanını bilgen édik. Mene şu söz türiden:

Fi‹ller bütünley "yasama"

Atlarnıñ azı "yasama", köpi "tüb"

Süfetlerniñ köpi "yasama", azı "tüb" sözdir.

"kömekçi söz"niñ hemesi "tüb söz" sanaladır. "yasama" sözler iki türli özekden yasaladır: Birinçi özek buyruḳ sözidir.

Buyruḳ bir kişige bir işni buyurğanda eytile turğan sözdir: yaz, bar, kél, két, kebi.

İkinçi özek at ya süfet boladır: ḳaralandı, aḳlandı, kökerdi, işledi, küçeydi sözlerıde ḳara, aḳ, kök, iş, küç kebi.

Köprek yasama sözler birinçi özekden yasalıb ikinçi özekden yasalğanlar unge ḳarağanda azdır.

1

YASAMA ATLAR

"ḳoy, sigir, érgeş, öktem"

Bu atlarnıñ her biri "tüb at"dır. Nége kim: Bir özekke ḳoşımça ḳoşıb yasalmağanı körinib turadır.\17\

Yasama atlar ése şunlerdir:

kelime türetme yolunun bu kadar genişliğini göz önünde tutarak gelecekte bu şivenin ilmî, edebî en zengin, en geniş bir Türk şivesi olacağına inanıyoruz.

"yazmak" kelimesinin "kök"ü "yaz"dır. Bu köke türlü ekler eklenerek yazış, yazma, yazdım, yazgusı, \16\ yazguçı, yazmakçı, yazğan, yazğıç, gibi sözler yapmak " kelime türetmek" (yani iştiḳâḳ)tir. Bunda "yaz" kelimesine "kök kelime" diğerlerine "türemiş kelime" diyoruz.

Demek kelime, bir köke ek getirilerek türetilmiş olsa "türeme kelime (gövde)" olur; türetilmeyen kendisinin kök hâlinde kalanı ise "kök kelime" olur.

Yukarıda kelimenin tür olarak sayısını gördük. İşte bu kelime türlerinden:

Fiiller bütün olarak "türeme"

Adların azı "türeme", çoğu "kök"

Sıfatların çoğu "türeme", azı "kök" kelimedir.

"edat olan kelimeler"in kepsi "kök kelime" sayılır. "türeme" sözler iki türlü tabandan türetilir: Birinci kök emir sözüdür.

Emir, bir kişiye bir işi emrederek söylenen sözdür: yaz, bar, kėl, kėt, gibi.

İkinci kök ad veya sıfat olur: ḳaralandı, aḳlandı, kökerdi, işledi, küçeydi kelimelerinde ḳara, aḳ, kök, iş, küç gibi.

Türeme kelimelerin çoğu birinci tabandan türetilmiş olup ikinci tabandan türetilmiş olanlar ona bakarak azdır.

1

TÜREME ADLAR

"ḳoy, sigir, ėrgeş, öktem"

Bu atların her biri "kök" addır. Çünkü: Bir köke ek eklenerek türetilmediği görülür.\17\

Türeme adlar ise şunlardır:

Orun atı: Bir nerseniñ ornını bildirmek üçün şu nerseniñ atığa "laḳ" ḳoşıladır. avlaḳ, taşlaḳ, ḳuşlaḳ, otlaḳ kebi.

"Ḫocandnıñ avlaḳ, ḳuşlağı köpdir." (Bābır-nâma)

Bir işniñ bola turğan ornın bildirmek üçün şu işniñ "özek"ige (buyruğığa) "aḳ" ḳoşımçası ḳoşıladır. yataḳ, yalaḳ, batḳaḳ kebi.

Ḳural atı: Bir işni ḳılmaḳ üçün ḳural bolğuçı nerseni bildirgeli özekke ğıç, kıç, giç, kiç ḳoşıladır: açḳıç, uçḳıç, savağıç, sürgiç kebi. "özek"ke "ğı-gi" ḳoşılğanda hem ḳural atı boladır: sibirgi, üzengi, çalğı kebi.

"özek"ke "aḳ-ek" ḳoşılğanda hem ḳural atı boladır: pıçaḳ, tayaḳ, oraḳ, ḳayraḳ, ḳorşaḳ, kürek, èlek, èmzek kebi.

Sözge "çaḳ-çek" ḳoşılğanda hem ḳural atı boladır: yarğuçaḳ, oyunçaḳ, ḳoğurçaḳ, bèlençek, kebi.

İş atı: 1) "yazdım" kèldiñ" kebi sözlerniñ fi<l èkenliklerini her fi<lde iş işlegüçi, hem de zamān ma<nāları barlığını yuḳarıda körgen èdik (14.bèt). "yazdım" fi<lide bolğan işniñ atı "yazmaḳ", kèldim" fi<lidegi işniñ atı "kèlmek"dir.

Köriledir kim: Bu türli "iş atı" yasamaḳ üçün "maḳ-mek" koşıladır.\18\

Buyruḳḳa "maslıḳ-meslik" ḳoşılsa yuḳarıdağı "iş atı"nıñ bolışsızları ḥāsıl boladır: yazmaslıḳ, kèlmeslik, oḳumaslıḳ, körmeslik, kebi.

2) Buyruḳḳa "ş" ḳoşıb ikinçi türli "iş atı" yasaladır: "biliş, oḳuş, yazış, çapış" kebi.

3) Buyruḳḳa "im" ḳoşıb üçinçi türli "iş atı" yasaladır: "bilim, ünim, çıḳım, tèrim" kebi

4) Buyruḳḳa "ğu-gü" ḳoşılıb törtinçi türli "iş atı" yasaladır: yazğu, kèlgü, alğu, külgü, bèrgü kebi. Buyruḳnıñ kètide çozğı bolsa "v" ḳoşıladır: saylav, añlav, tilev kebi.

Yer adı: Bir nesnenin yerini bildirmek için o nesnenin adına "-laḳ" eklenmektedir: avlaḳ, taşlaḳ, otlaḳ, gibi.

"Ḫocandnıñ avlaḳ, ḳuşlağı köpdir." (Bâbürnâme)

Bir işin gerçekleştiği yeri bildirmek için o işin "taban"ına (emirine) "-aḳ" eki eklenir: yataḳ, yalaḳ, batḳaḳ gibi.

Âlet adı: Bir işi yapmak için eşya olacak nesneyi bildiren köke -ğıç, -kıç, -giç, -kiç eklenir: açḳıç, uçḳıç, savağıç, sürgiç gibi. "kök"e "-ğı, -gi" eklendiğinde de âlet adı olur: sipirgi, üzengi, çalğı gibi.

"kelime"ye "-aḳ-ek" eklendiğinde de eşya adı olur: bıçaḳ, tayaḳ, oraḳ, ḳayraḳ, ḳorşaḳ, kürek, elek, emzek.

Kelimeye "-çaḳ-çek" eklendiğinde de nesne adı olur: yarğuçaḳ, oyunçaḳ, ḳoğurçaḳ, bélençek gibi.

İş adı: 1) "yazdım", "kéldiñ" gibi sözlerin fiil olduklarını her fiilde işi yapanın ve zaman anlamlarının varlığını yukarıda görmüştük. (14. sayfa) "yazdım" fiilinde olan işin adı "yazmaḳ" , "kéldim" fiilindeki işin adı "kélmek"tir.

Görülüyor ki: Bu türlü "iş adı" yapmak için "maḳ-mek" eklenmektedir. \18\

Emire "-maslıḳ-meslik" eklenirse yukarıdaki "iş adı"nın olumsuzları ortaya çıkar: yazmaslıḳ, kélmeslik, oḳumaslıḳ, körmeslik, gibi.

2) Emire "-ş" ekleyerek ikinci türlü "iş adı" yapılır: "biliş, oḳuş, yazış, çapış" gibi.

3) Emire "-im" ekleyerek üçüncü türlü "iş adı" yapılır: "bilim, ünüm, çıḳım, térim" gibi.

4) Emire "-ğu, -gü" ekleyerek dördüncü türlü "iş adı" yapılır: yazğu, kélgü, alğu, külgü, bérgü gibi. Emirin son sesinde ünlü olursa "-v" eklenir: saylav, afilav, tilev gibi.

5) Buyruḳḳa "nç" ḳoşılıb bèşinçi türli "iş atı" yasaladır: işanç, ḳorḳunç, ḳuvanç, ökünç kebi. Bu türli "iş atı"nı her sözden yasab bolmaydır. Èşitilgen sözlerge maḥsūs bolıb, yeñiden yasalmaydır.

6) Buyruḳḳa "ḳın-ğın" ḳoşıb altınçı türli "iş atı" yasaladır: "taşḳın, basḳın, çapḳın, şavḳın, yanğın, buzğun, ḳaçḳın" kebi. Bu türli iş atlarını ma<nāsıda ḳorḳınç (dehşet) bolğan fi<llerden yasamaḳ mümkindir.

"aluḳ, satuḳ, saluğ, yazuḳ, tanuḳ, kebi buyruḳḳa "ḳ - ğ" ḳoşılıb yasalğanlar "iş atı" bolıb èmes sāda "at" bolıb işletiledir.

Kiçiklengen atlar: Bir nerseni ya bir kişini siylemek ya unıñ kiçikligini körsetmek üçün unge bèrilgen atḳa \19\ "kiçiklengen at" diyiledir. Kiçiklengen atlar yasamaḳ üçün atḳa "ça-çe, ḳına-ğına, gine-kine" ḳoşıladır: tağaça, kitebçe, kèlinçe, ḳızğına, ḳoşğına kebi.

"çıḳ, çaḳ, çek, laḳ" bilen yasalmış kiçireygen atlar bolsa hem azdır: "çaḳalaḳ, ḳızalaḳ, kèlinçek, ḳapçıḳ" kebi.

Koşma atlar: İki at ya bir süfet bilen at ḳoşılıb bir nerseniñ atı bolğanda "ḳoşma at" diyiledir: "ḳoşma at"dağı iki söz yazılğanda birleştiriledir. "aybalta, aḳsaḳal" kebi.

Yene bir türli "ḳoşma at" boladır kim, iki üç sözden yasaladır. Bıraḳ bu iki üç sözden her biri özüniñ burunğı ma<nāsını yoḳatmaydır. Bündey ḳoşma atlardağı sözleri ayrım ayrım yazmaḳ kèrekdir. "ma<ārif idārası", "merkez içrā>ıya kemitetī" kebi.

Birlik köplik: Yuḳarıda körgenimiz tüb yasama atlarınıñ hemmesi birlik atlarıdır. Bunlerni köplik atları ḳılmaḳ üçün kètlerige "lar-ler" ḳoşıladır: Ḳağazlar, uçḳıçlar, bilimler, kèlgüçiler, yanğınlar" kebi.

5) Emire "-nç" ekleyerek beşinci türlü "iş adı" yapılır: işanç, ḳorḳunç, uvanç, ökünç gibi. Bu türlü iş adını her sözden yapmak mümkün değildir. Bu örneklere ait olup yeniden türetilmez.

6) Emire "-ḳın, -ğın" ekleyerek altıncı türlü "iş adı" yapılır: taşḳın, basḳın, çapḳın, savḳın, yanğın, buzğun, ḳaçḳın gibi. Bu türlü iş adlarını, anlamında korkunç, dehşet ifadesi olan fiillerden yapmak mümkündür.

"aluḳ, satuḳ, yazuḳ, tanuḳ, gibi emire "-ḳ, -ğ" eklenerek yapılanlar "iş adı" olarak değil, sadece "ad" olarak kullanılır.

Küçültmeli adlar: Bir eşyaya, bir kişiye değer vermek veya onun küçüklüğünü göstermek için ona verilen ada \19\ "küçültmeli ad" denilir. Küçültmeli adlar yapmak için ada "-ça, -çe; -ḳına, -ğına, -gine, -kine" eklenir: tağaça, kitebçe, kėlinçe, ḳızğına, ḳoşğına gibi.

"-çıḳ, -çaḳ, -çek, -laḳ" ile yapılmış daha küçültmeli adlar olsa da azdır: "çaḳalaḳ, ḳızalaḳ, kėlinçek, ḳapçıḳ gibi.

Birleşik adlar: İki ad veya bir sıfatla ad eklenip bir nesnenin adı olduğunda "birleşik ad" denilir: "birleşik ad"daki iki kelime yazılırken birleşik yazılır. "aybalta, aḳsaḳal" gibi.

Yine bir çeşit birleşik ad vardır ki, iki üç sözden yapılır. Fakat bu iki üç sözden her biri kendisinin önceki anlamını kaybetmez. Bunun gibi birleşik adlardaki sözleri ayrı ayrı yazmak gerekir. "ma<ârif idârası", "merkez içrâ>iya kemiteti" gibi.

Teklik-çokluk: Yukarıda gördüğümüz kök ve türeme adların hepsi tekliktir. Bunları çokluk yapmak için arkalarına "-lar, -ler" eklenir: ḳağazlar, uçḳıçlar, bilimler,kėlgüçiler, yanğınlar gibi.

II

SÜFETLER

"aḳ, ḳara, yaḫşı, yaman, kette, ḳısḳa"

Yuḳarıdağı süfetler "tüb süfetler" dir. Nėge kim, bir "özek"ge ḳoşımça ḳoşılıb yasalmağandır. \20\

İki türli "özek" niñ her birige ḳoşımça ḳoşıb yasalğan süfetler ye<ni "yasama süfetler" tübendegilerdir:

1- bilimli, atlı, aḳçalı, ėnli, kebi "at"ḳa "lı" ḳoşılıb yasalğan süfetler, bir kişide, bir nersede bir ḥālnıñ bir nerseniñ "barlıḳ"ını körsetedir.

2- "aḳçasız, bilimsiz, atsız, boyavsız edebsiz" kebi atḳa "sız" ḳoşılıb yasalğan süfetler bir kişide bir nersede bir ḥalnıñ bir nerseniñ "yoḳlıḳ"ını körsetedir.

3- kėçegi, şeherdegi, kėyingi, burunğı, tışḳı, ḳışḳı kebi atḳa "ğı-ḳı-gi" ḳoşılıb yasalğan süfetler bir vaḳıtda ye ki bir meḥelde "bolğanlıḳ"nı bildiredir: "keçegi söz" kėçe bolğan söz dėmekdir.

4- sarğımtul, aḳımtul, ḳızğımtul, kökimtül, yeşimtül, kebi süfetlerdir. Boyavnıñ küçsizçe bolğanını bildirgüçi süfetlerdir.

5- sarğış, ḳızğış, kökiş, aḳış bunler hem yuḳarıdağı ma<nāda süfetlerdir.

6- appaḳ, ḳapḳara, kömkök, ḳıbḳızıl, tibtin, yapyalanğuç kebi, bir nerseniñ süfetge küç bėrib eytilgen sözler hem "yasama süfetler"den sanaladır.

7- Buḫaralıḳ, şeherlik, aylıḳ, yillik kebi atḳa "lik-lıḳ" ḳoşılıb, yasalğan süfetlerge "nisbet" süfeti diymiz.

8- "tārīḫî söz", "edebî cornal", "fennî maḳāla", "iḳtısādî şôrā"da bolğan tārīḫî, edebî, fennî, iḳtisādî \21\ sözleri kebi, <Erebçe atlarğa "î" ḳoşılğan sözler hem nisbet süfeti boladır.

II

SIFATLAR

"aḳ, ḳara, yaḫşı, yaman, kette, ḳısḳa"

Yukarıdaki sıfatlar "kök sıfatlar"dır. Çünkü, bir "kök"e ek getirilmek suretiyle türetilmemişlerdir.

İki türlü "taban"ın her birine ek getirilerek türetilen sıfatlar yani "türeme sıfatlar" aşağıdakilerdir:

1- bilimli, atlı, aḳçalı, ėnli, gibi "ad"a "-lı" eklenerek yapılan sıfatlar, bir kişide, bir nesnede bir hâlin, bir nesnenin varlığını gösterir.

2- "aḳçasız, bilimsiz, atsız, boyavsız edebsiz" gibi ada "-sız" eklenip yapılan sıfatlar bir kişide, bir nesnede bir durumun bir şeyin yokluğunu gösterir.

3- "kėçegi, şeherdegi, kėyingi, burunğı, tışḳı, ḳışḳı" gibi ada "-ğı-ḳı-gi" eklenerek yapılan sıfatlar bir zamanda veya bir bölgede olduğunu bildirir: "kėçegi söz" geçe olan söz demektir.

4- "sarğımtul, aḳımtul, ḳızgımtul, kökimtül, yeşimtül" gibi sıfatlardır. Renklerin güçsüzce ve cansız olduğunu bildiren sıfatlardır.

5- "sarğış, ḳızğış, kökiş, aḳış," bunlar da yukarıdaki aynı anlamda sıfatlardır.

6- "appaḳ, ḳapḳara, kömkök, ḳıpḳızıl, tiptin, yapyalanğuç" gibi bir nesnenin sıfatı güçlendirilerek söylenmiş olan sözler de "türeme sıfatlar"dan sayılır.

7- "Buḫaralıḳ, şeherlik, aylıḳ, yillik," gibi ada "-lıḳ-lik" eklenerek yapılan sıfatlara "nisbet" sıfatı diyoruz.

8- "tārīḫî söz, edebî cornal, fennî maḳāla, iḳtisādî şôrā"da geçen "tārīḫî, edebî, fennî, iḳtisādî, \21\ sözleri gibi Arapça adlara "î" eklenen sözler de nisbet sıfatı olur.

9- yoldaş, ḳoldaş, muñdaş kebi atlarğa "daş-deş" ḳoşılıb yasalğanlar ortaḳlıḳ süfeti boladır.

10- kümiş pıçaḳ, tėmir savıt, altun yüzük, ḳamış ḳalam, taş taḫta kebi, iki atdan birinçi ikinçisiniñ nimeden yasalğanını bildirse "cins süfeti" boladır.

11- Atḳa "çı" ḳoşılıb bir kişiniñ şu atnıñ maʿnäsı bilen maşğûl bolğanını, unı işlegenini bildiredir. tėmirçi, kömirçi, barğuçı, yazğuçı, basğuçı, çapğunçı kebi.

12- yazmaḳçı, kėtmekçi, okumaḳçı, oturmaḳçı kebi buyruḳḳa "maḳçı-mekçi" ḳoşılıb yasalğan sözler bir kişiniñ bir iş ḳılmaḳ istegenini bildiredir.

Bu türli süfetlerden "çı" ḳoşımçası tüşirilib hem işletilgeni bardır. Mėn sėnge bu kün "üçremek" bolıb turğan ėdim kebi.

13- yazma, basma, ḳoşma, burma, tėrme, kebi buyruḳḳa "ma-me" ḳoşılıb bir nerseniñ birer türli işletilgenligini bildirerlik süfet yasaladır: yazma kiteb (yazılğan kiteb), basma kiteb (basılğan kiteb), ḳoşma at (ḳoşılğan at) (1)

14- açıḳ, artıḳ, tilek, kebi buyruḳḳa "ḳ-k" ḳoşılıb da yuḳarıdağı maʿnä da süfet yasaladır.

15- Bir nerseniñ bir süfetniñ ikinçi nersedegi şu süfetden artıḳ bolğanını bildirmek üçün şu süfetke "raḳ-rek" ḳoşıladır: Kerim yaḫşı, Cüme yaḫşıraḳ, pıçaḳ kėskin, ḳılıç kėskinreḳ, añlıraḳ, bilimsizrek kebi.

16- Bir kişide ya bir nersede bir süfetniñ aşıḳ, bolğanını bildirmek üçün buyruḳnıñ kėtige bir üst çozğıdan soñ "ğan-gen" ḳoşılıb "aşırma süfet" yapılır: uçağan, çapağan, bilegen gibi.

---

1)"Kitebni yazma" dėgende "yazma" sözi fiʿldir. "yazma kiteb" dėgende "yazma" sözi süfetdir.Bu ikisi arasıda "ayırma" basım (udaranye) dadır. Süfet bolğanda basım "ma-me"niñ özide boladır. Fiʿl bolğanda "ma-me"den burunğı boğunda boladır.

9- "yoldaş, ḳoldaş, muñdaş," gibi adlara "-daş-deş" eklenerek yapılanlar ortaklık (işteş) sıfatı olur.

10- "kümiş pıçaḳ, tėmir savıt, altun yüzük, ḳamış ḳalam, taş taḫta" gibi iki addan birinci ikincisinin neden yapıldığını bildiriyorsa "nitelik sıfatı" olur.

11- Ada "-çı" eklenerek bir kişinin bu adın anlamıyla ilgili olduğunu , o alanda çalıştığını bildirir. "tėmirçi, kömürçi, barğuçı, yazğuçı, basğuçı, çapḳunçı" gibi.

12- "yazmaḳçı, kėtmekçi, oḳumaḳçı, oturmaḳçı" gibi emire "-maḳçı,-mekçi" eklenerek türetilen kelimeler bir kişinin bir iş yapmak istediğini bildirir.

Bu türlü sıfatlardan "-çı" eki düşürülerek de işletildiği görülür. Mem sėnge bu kün "üçremek" bolıb turğan edim, gibi.

13- "yazma, basma, ḳoşma, burma, tėrme" gibi emire "-ma, -me" eklenerek bir nesnenin birer türlü işletildiğini bildiren sıfat yapılır: yazma kiteb (yazılğan kiteb), basma kiteb (basılğan kiteb), ḳoşma at (ḳoşılğan at) (1)

14- "açıḳ, artıḳ, tilek" gibi emire "-ḳ-k" eklenerek de yukarıdaki anlamda sıfat yapılır.

15- Bir nesnenin bir sıfatın ikinci nesnedeki o sıfattan fazla olduğunu bildirmek için o sıfata "-raḳ-rek" eklenir: Kerim yaḫşı, Cüme yaḫşıraḳ, pıçaḳ kėskin, ḳılıç kėskinrek, añlıraḳ, bilimsizrek gibi.

16- Bir kişide ya bir nesnede bir sıfatın fazla olduğunu bildirmek için emirin sonuna bir ara ünlüden sonra "-ğan, -gen" eklenerek "abartma sıfatı" yapılır: uçağan, çapağan, bilegen gibi.

---

1) "kitebni yazma" deyince "yazma" sözü fiildir. "yazma kiteb" deyince "yazma" sözü sıfattır. Bu ikisi arasında ayrılık vurgu (udaranye)dadır. Sıfat olduğunda vurgu, "-ma, -me"nin kendisindedir. Fiil olduğunda ise "-ma, -me"den önceki hecededir.

17- azğın, yurğın, kèskin, ḳızğın, alğur, yığlağur, ölmegür toymağur, ötkür kebi. Buyruḳḳa "ğın-ğun, gür-kür" ḳoşılıb yasalğan süfetler hem "aşırma süfet" boladır.

18-Süfetlerniñ kètlerige "ḳına-ğına-kine-gine" ḳoşılıb kiçiklengen süfet yasaladır. Kiçiklengen süfet bir kişini siylemek ya andağı şu süfetniñ azlığını bildirmek istegen çağlarda işletiledir: yaḫşığına, kettegine "Ḫudayım oğul bèrsin appaḳḳına" kebi.

19- Buyruḳḳa "r" ḥerfi ḳoşılıb yasalğan süfetler şu süfetniñ "dāyım"lığını bildiredir. "uçar ḳuş, aḳar suv, körer köz, çapar at, küler yüz" kebi.

Eskertiş: Bu süfet kèlgüsi zamān fi'li hem boladır. Üçinçi türli almaş izlerige (20 inçi bètlerge ḳarañız) ḳoşılğanda iş atı boladır: \23\

Şert ḳılsın "kèteri"ge munden. (Şeybeni-nāma)

Tekellüm "eyleri"de til bilen tişi yü lebi

Biri ʿāḳıyḳ u, biri incü yü, biri mercen. (Bābır)

Barçın bu yèrden "köçeri" ni bildi. (Alpamış)

20- Buyruḳḳa "ḳan-ğan-gen-ken" ḳoşılğanda hem süfet boladır: "okuğan yigit, yazılğan kiteb, taşḳan suv, kètken kişi, kèlgen kişi" kebi. (Bu hem almaş izlerige ḳoşılğaç iş atı boladır: "kètkenim, barğanıñ" kebi)

21- Dāyımlıḳ süfetige "lıḳ-lik" ḳoşılğaç "yararlıḳ süfet"ke eylenedir: "oḳurlıḳ kiteb, yazarlıḳ söz, körerlik bağ, oturarlıḳ yèr"de bolğan "oḳurlıḳ, yazarlıḳ, körerlik, oturarlıḳ" süfetleri kebi.

Bu türli süfetniñ "bolışsızı" hem boladır: unutmaslıḳ söz, oḳumaslıḳ ḫat" kebi.

22- İkinçi, törtinçi türli "iş atları"ğa (19 ınçı betke ḳarañız) "lıḳ-lik" ḳoşılğanda hem "yararlıḳ süfet" boladır: "alğulıḳ, yiygülik, külgülik, oturışlıḳ, oḳurlik" kebi.

Sebr ü ḳarar u huşnı almaḳlığıñ nèdir?

17- "azğın, yuğın, kèskin, kızğın, alğur, yığlağur, ölmegür, toymagur, ötkür," gibi. Emire "-ğın,-ğun,-gür-kür" eklenerek yapılan sıfatlar da "abartma sıfatı" olur.

18- Sıfatların sonlarına "-kına-ğına-kine-gine" eklenerek küçültme sıfatı yapılır. Küçültme sıfatı bir kişiye değer vermek ve ondaki bu özelliğin azlığını bildirmek istenen durumlarda kullanılır: yaḫşığına, kettegine, "Ḫudayım oğul bèrsin appaḳḳına" gibi.

19- Emire "r" sesi eklenerek yapılan sıfatlar o sıfatın sürekliliğini bildirir: "uçar ḳuş, aḳar suv, körer köz, çapar at, küler yüz" gibi.

Hatırlatma: Bu sıfat gelecek zaman fiili de olur. Bunlara üçüncü şahıs ekleri (20 nci sayfaya bakınız) eklendiğinde iş adı olur: \23\

Şert ḳılsın "kèteri"ge munden. (Şeybanî Nâme)

Tekellüm "eyleri"de til bilen tişi yü lebi
Biri ‹âḳıyḳ ü biri inci yü biri mercen. (Bâbür)

Barçın bu yèrden "köçeri"ni bildi. (Alpamış)

20 - Emire "-ḳan, -ğan, -gen -ken" eklenerek de sıfat olur: "oḳuğan yigit, yazılğan kiteb, taşḳan suv, kètken kişi, kèlgen kişi" gibi. (Bu da şahıs ekleri alınca iş adı olur: "kètkenim, barğanıñ" gibi).

21 - Süreklilik sıfatına "-lıḳ-lik" eklenince "yararlılık sıfatı"na dönüşür: "oḳurlıḳ kiteb, yazarlıḳ söz, körerlik bağ, oturarlıḳ yèr"de olan "oḳurlıḳ, yazarlıḳ, körerlik, oturarlıḳ" sıfatları gibi.

Bu türlü sıfatların "olumsuzu"da olur: unutmaslıḳ söz, oḳumaslıḳ ḫat" gibi.

22- İkinci, dördüncü türlü "iş adları"na (19 ncu sayfaya bakınız) "-lıḳ-lik" eklendiğinde de "yararlılık sıfatı" olur. "alğulıḳ, yiygülik, külgülik, oturışlıḳ, oḳurlıḳ" gibi.

Sebr ü ḳarar ü huşnı almaḳlığıñ nèdir?

İy cānlar āfat-i sènge cānlardır, alğulıḳ. (Navāyı)

III

SANLAR

Bir kişi, iki at, üç yağaç.

Birinçi ay, ikinçi ay, üçinçi ay.

Birer tenge, ikişer tenge, üçer tenge.\24\

Şunde yazılğan "bir, iki, üç; birinçi, ikinçi, üçinçi; birer, ikişer, üçer" sözleriden her biri "san" bolıb: "kişi, at, yağaç, ay, tenge" sözleri "sanalmış" boladır.

Sanlar: Bir nerseniñ bir kişiniñ (ḳandaylığını èmes) niçeligini ḳançalığını körsetseler hem sözler ara turışları süfetden ayırmasızdır. Şunıñ üçün bulerni hem süfetlerden sanamaḳ hem mümkindir. Sanlar hem tüb san, yasama san bolıb ikige açraladır.

Bizde İşletken Sanlar Şunlerdir:

TÜB SAN

1- Nerselerni - kişilerni sanamaḳ üçün eytile turğan sanlar: bir, iki, üç, tört, on, yigirme, ḳırıḳ bèş...kebi. Bulerge "sanaḳ" diymiz.

YASAMA SANLAR

2- Sirelengen nerseler kişilerden her biriniñ sirede tutğan ornını bèlgiletmek üçün eytile turğan sanlar: birinçi, ikinçi, üçinçi, törtinçi... kebi. Bunlerge " sire san" diymiz.

3- Köprek nerseni bereber üleşkende eytile turğan sanlar: birer tengeden, ikişer ḳalamdan, üçer defter, beşer kiteb...kebi bunge "ülüş san" diymiz.

Köriledir kim: "ülüş san"nıñ sanalmışğa "dan-den" hem ḳoşmaḳ hem boladır.\25\

İy cānlar āfet-i sènge cānlardır, alğulıḳ. (Nevâî)

III

SAYILAR

Bir kişi, iki at, üç yağaç.

Birinçi ay, ikinçi ay, üçinçi ay.

Birer tenge, ikişer tenge, üçer tenge.\24\

Bu şekilde yazılan "bir, iki, üç; birinçi, ikinçi, üçünçi; birer, ikişer, üçer" sözlerinden her biri "sayı" olup: "kişi, at, yağaç, ay, tenge" sözleri "sayılmış" olur.

Sayılar: Bir nesnenin, bir kişinin (nasıllığını değil) niceliğini, ne kadarlığını gösterseler de kelimeler arasındaki durumları sıfattan farksızdır. Bu sebeple bunları da sıfat olarak kabul etmek mümkündür. Sayılar da kök sayı, türeme sayı olmak üzere ikiye ayrılır.

Bizde Kullanılan Sayılar Şunlardır:

KÖK SAYI

1- Nesneleri, kişileri saymak için söylenen sayılar: bir, iki, üç, tört, on, yigirme, ḳırık bèş....gibi.. Bunlara "sanaḳ" diyoruz.

TÜREME SAYILAR

2- Sıralanan nesnelerden, kişilerden her birinin sırada tuttuğu yeri belirtmek için söylenen sayılar: birinçi, ikinçi, üçünçi, törtinçi,.... gibi. Bunlara "sıra sayıları" diyoruz.\25\

3- Çok olan nesneleri birlikte üleştiren sayılar: birer tengeden, ikişer ḳalamdan, üçer defter, beşer kiteb gibi buna "üleştirme sayıları" diyoruz.

Görüleceği gibi, "üleştirme sayıları"na "-dan, -den" eklemek de mümkündür.\25\

4- Birteden kiteb, bèşteden defter, yigirmeteden altun dègenimizde bolğan "birteden, bèşteden, yigirmeteden" sanları "ülüş san" bolur.

5- Köp nerse köp kişiniñ çin sanların añlatmay çamalabğına eytmekçi bolğanda "çama san" işletiledir: "onlab kiteb, yüzleb kişi, yigirmeleb bala" kebi.

6- İki "sanlıq"nı birge ḳoşıb eytkende hem "çama san" boladır: İki- üç telebe. On-on bèş şeher. Yigirme-ottuz üy, kebi. Bu türli çama sandağı iki sanaḳnıñ arasığa çızıḳ ḳoymaḳ kèrekdir.

7- Sanaḳlarnıñ kètlerige "av-ev" ḳoşılıb yasalğan sanlarğa "sanalmışsız san" diymiz. Çünki bu türli sanlardan kèyin sanalmışları eytilmey ḳaladır: Birev kèldi, unler üçev bardılar, balalarnıñ altavını kördim kebi. "sanalmışsız san"larnı süfetler ḳatarıda èmes, atlar ḳatarıda sanalmaḳ tüzükrek bolur.

8- Biz èkelemiz kèldik; unler üçelesi ḳaldı dègende körülgen èkele, üçele sanları bir işni birden artıḳ kişilerniñ ortaḳlaşıb ḳılğanlarını bildiredir. Bunlerge "ortaḳlıḳ san" diymiz. "ortaḳlıḳ san" birden artıḳ sanlarda boladır. Hem de cüde az işletiledir. Bunı hem "sanalmışsız san" kebi isimler ḳatarıda sanmaḳ yaḫşıdır.

9- Sanalmışlarnı aşırıbraḳ körsetmek üçün işletilgen: yüzlerçe, miñlerçe, on miñlerçe" dègen sözlerge "aşırma san" diymiz.\26\

10- Bir yutum suv, on ḳap arpa, bir çikim temeki, "iki ḳadaḳ üzüm" dègende sanaḳlardan soñra kèlgen "yutum, ḳap, çikim, ḳadaḳ" sözleri ölçev atlarıdır. Sanaḳlar atlarığa ḳoşılıb "ölçev sanı" boladır. Unlerden kèyin kèlgen "suv, arpa, temegi, üzüm, kebi atlar èse ölçev sanlarınıñ sanalmışları boladır.

Birinçiden yètinçigeçe raḳamlar bilen körsetilgen sanlarnıñ özlerige de sanalmışlarığa da köplik bèlgisi bolğan "lar-ler" koşılmaydır.

Yètinçi, sekkizinçi raḳamlar bilen körsetilgen sanlarğa "lar-ler" ḳoşılsa hem boladır: "Balalarnıñ üçevini kördim." dègenimiz kebi, "Balalarnıñ

4- Birteden kiteb, bèşteden defter, yigirmeteden altun, dediğimizde oluşan "birteden, bèşteden, yigirmeteden" sayıları üleştirme sayıları olur.

5- Çok nesnenin, çok kişinin gerçek sayılarını anlatmadan tahminen söylemek gerektiğinde tahmini sayı kullanılır: onlab kiteb, yüzleb, kişi, yigirmeleb bala, gibi.

6- İki sayı birlikte eklenerek söylendiğinde de tahmini sayı olur. İki - üç telebe. On - on bèş şehir. Yigirme - otuz üy, gibi. Bu iki tahmini sayıdaki iki sayının arasına çizgi koymak gerekir.

7- Sayı adlarının sonlarına "-av, -ev" eklenerek yapılan sayılara "sayılan almamış sayı" diyoruz. Çünkü bu türlü sayılardan sonra sayılmış olanlar söylenmez: Birev kèldi, unler üçev bardılar, balalarnıñ altavını kördim gibi. "sayılan almamış sayı"ları sıfatların grubunda değil, adların grubunda değerlendirmek doğru olur.

8- Biz ikelemiz kèldik; unler üçelesi ḳaldı, dediğimizde görülen "ikele, üçele" sayıları bir işi birden fazla kişinin ortaklaşa yaptıklarını bildirir. Bunlara "ortaklık sayıları" diyoruz. "ortaklık sayıları" birden fazla sayıda olur. Bunun yanında çok az kullanılır. Bunları da "sayılan almamış sayı"lar gibi isimler grubunda saymak doğru olur.

9- Sayılanları aşırı olarak göstermek için işletilen: yüzlerçe, miñlerçe, on miñlerçe" denilen sözlere "abartma sayıları" diyoruz. \26\

10- Bir yutum suv, on ḳap arpa, bir çekim temeki, iki ḳadaḳ üzüm" denildiğinde sayılardan sonra gelen "yutum, ḳap, çèkim, ḳadaḳ" sözleri ölçek adlarıdır. Sayı adlarına eklenerek "ölçek sayısı" olurlar. Onlardan sonra gelen "suv, arpa, temegi, üzüm" gibi adlar ise ölçek sayılarının sayılmışları olur.

Birinciden yedinci rakama kadar olan sayılardan kendilerine de sayılmışlarına da çokluk eki olan "-lar, -ler" eklenmez.

üçevlerini kördim." dėmek mümkindir. "Unlerniñ üçelesi kėldi. "dėgenimiz kebi "Unlerniñ üçeleleri kėldiler." dėmek hem mümkindir.

Tokuzınçı raḳam bilen körsetilgen "aşırma san"nıñ sanalmışığa "lar-ler" ḳoşılsa hem boladır: "Yüz miñlerce adam, yüz miñlerçe adamlar" dėgende ikisi birdir.

Onınçı raḳam bilen körsetilgen "ölçev sanı"nıñ özige de "sanalmışı" ğa da "lar-ler" ḳoşılmaydır.

OḤŞAŞ SÜFETLERİ:

"kebi, oḫşaş, dėk, day-dey, yañlıḳ, singeri" kebi oḫşatğıçılar özleriden burun kėlgen at bilen birge, özleriden kėyin kėlgen atnıñ süfeti boladırlar. Bu türli süfetlerge "oḫşaş süfeti" diymiz: "Ḳuyaş kebi yüzi, taḳḳa oḫşaş, gevdesi \27\ arslanday ḳıçḳırış, alavday közi, oḳyañlıḳ sözi, tamuğ singeri ğazabı... bardır." dėgenimizde körilgeni kebi.

"Hergiz ḳolımdan kėlmedi iş sėnge maḳbūl olğuday.

Bir zerre mėnde yoḳ ʿemel efvige bāʿis olğuday." (Sayramlı Yusuf)

Süfetden soñ kėlgen atnıñ "süfetli" atalğanını yuḳarıda (15 inçi bėt) de körgen ėdik. Süfet bolğan söz öziniñ "süfetli"si bilen birge kėlgende köplik bėlgisi bolğan "lar-ler" yalğız "süfetli"ge ḳoşıladır. "Ḳızıl bayraḳlar, atlı ʿaskerler, oḳutğuçı kimseler" kebi.

Süfet bolğan söz "süfetli"den ayrım kėlgende at ornığa ötken sanaladır da unge "lar-ler" ḳoşıladır. "Atlılar kėldiler, oḳutğuçılarnı kördim, birinçiler ötdiler" kebi.

Atdan burun ėmes, fiʿilden burun kėlgen süfetler, süfet ėmes "ḥāl" dėb ataladır.

Fiʿilden burun kėlgen süfetniñ şu féʿlge ḥāl bolış üçün "ḳanday?" sorağığa cavab bola almağı şertdir.

Yedinci, sekizinci rakamlarla gösterilen sayılara "-lar, -ler" eklense de olur: "Balalarıñ üçevini kördüm." demek mümkündür. "Unlerniñ üçelesi kèldi." dediğimiz gibi "Unlerniñ üçeleleri kèldiler." dememiz de mümkündür.

Dokuzuncu rakamla gösterilen "aşırma san"ın sayılmışına "lar-ler" eklense de olur: "Yüz miñlerce adam, yüz miñlerce adamlar" denilince ikisi birdir.

Onuncu rakamla gösterilen "ölçev sanı"nın kendine de "sayılmışı"na da "lar-ler" eklenmez.

BENZERLİK EDATLARI

"kebi, oḫşaş, dèk, -day, -dey, yañlıḳ, singeri" gibi benzeticiler (edatlar) kendilerinden önce gelen adla birlikte kendilerinden sonra gelen adın sıfatı olurlar. Bu türlü sıfatlara "benzerlik edatı" diyoruz. "ḳuyaş gibi yüzi, taḳḳa oḫşaş gevdesi, \27\ arslanday ḳıçḳırış, alavday közi, oḳyañlıḳ sözi, tamığ singeri ğazabı...bardır." dediğimizde görüldüğü gibi.

"Hergiz ḳolımdan kèlmedi iş sènge maḳbul olğuday.

Bir zerre mènde yoḳ <emel efvige bā<is olğuday." (Sayramlı Yusuf)

Sıfattan sonra gelen adın "sıfatlı" adını aldığını yukarıda (15 inci sayfa) da görmüştük. Sıfat olan söz kendisinin "sıfatlı"sıyla birlikte geldiğinde çokluk eki olan "-lar-ler" yalnız "sıfatlı"ya eklenir. "Kızıl bayraḳlar, atlı <askerler, oḳutğuçı kimseler" gibi.

Sıfat olan söz "sıfatlı"dan ayrı gelince ad yerine geçen sayılar olarak onlara "-lar-ler" eklenir. "Atlılar kèldiler, oḳutğuçılarnı kördim, birinçiler ötdiler" gibi.

Addan önce değil, fiilden önce gelen sıfatlar, sıfat değil "hâl zarfı" diye adlandırılır.

Fiilden önce gelen sıfatın o fiile "hâl zarfı" olması için "nasıl?" sorusuna cevap olması şarttır.

"Ḳanday yazdı? Ḳanday oḳudı? Ḳanday çıḳdı?....Soraḳlarğa cavab: U yaḫşı yazdı. U yaman oḳudı. U birinçi çıḳdı. U ölgüdek ḳınaldı. U şaşḳın gepirdi. U kömkök çıḳdı. Ḳoşun atlı kėldi. U Farğanalı körindi....kebi.

"açar, çapar, tökme, ḳıyma" kebi tübde süfet bolğan soñra işletile işletile at bolıb ḳalğan sözlerge "atlaşḳan süfet" diyiledir.\28\

Süfetlerge "lıḳ-lik" ḳoşılğaç atğa eylenedirler: ḳızıllıḳ, aḳlıḳ, bilimsizlik, oḳutğuçılıḳ, ḳaçaḳlıḳ, tėrmelik, burunğılıḳ birinçilik, birlik kebi. Bunler "atlaşdırılğan süfet" dėb ataladırlar.

IV

FİᐸLLAR

kėldim	oḳudım	yazdım
kėlsek	oḳusaḳ	yazsaḳ
kėlmedi	oḳumadı	yazmadı

Yuḳarıda yazılğan sözleriñ her biri bir fiᐸldir. Her bir fiᐸl; "bir iş bilen unıñ işlevçisi, hem de bir zamānnı bildiredir", dėb yuḳarıda körgen ėdik.

Bir fiᐸl: Öz manāsıda bolğan şu üç butaḳnıñ özgerişige ḳarab özgerişlerge üçreydir: Fiᐸlniñ maᐸnāsıda bolğan "iş" söylevçi tamanıdan işlense "Mėn yazdım" diyiledir. Unıñ sözini ikisiden başkası tamanıdan işlense "u yazdı" diyiledir. Söylevçi köblik ėse "Biz yazdıḳ" diyiledir. Ėşitgüçi köblik ėse "Siz yazdıñız" diyiledir. Başḳası köblik ėse "Uler yazdılar" diyiledir.

Dėmek: Fiᐸlniñ işlevçi özgerişge ḳarab özgergenden altı şekil ḥasıl boladır. Bir fiᐸlniñ bu altı şeklini söylevçi, ėşitgüçi dėmey, altı raḳam bilen körsetişni muvāfıḳ köremiz:\29\

Birlik	Köplik
1-yazdı	4- yazdıḳ
2-yazdım	5- yazdıḳ
3-yazdıñ	6-yazdıñız

"Ḳanday yazdı? Ḳanday oḳudı? Ḳanday çıḳdı?.... sorularına cevap: U yaḫşı yazdı. U yaman oḳudı. U birinçi çıḳdı. U ölgüdėk ḳınaldı. U şaşḳın gepirdi. U kömkök çıḳdı. Ḳoşun atlı kėldi. U Farğanalı körindi.....gibi.

"açar, çapar, tökme, ḳıyma" gibi kök olarak sıfat olan sonra kullanıla kullanıla ad olarak kalan sözlere "adlaşan sıfat" denilmektedir\28\

Sıfatlara "-lıḳ, -lik" eklenince ada dönüşür: ḳızıllıḳ, aḳlıḳ, bilimsizlik, oḳutğuçılıḳ, ḳaçaḳlıḳ, tėrmelik, burunğılıḳ, birinçilik, birlik gibi. Bunlar "adlaştırılan sıfat" diye adlandırılırlar.

IV

FİİLLER

kėldim	oḳudım	yazdım
kėlsek	oḳusaḳ	yazsaḳ
kėlmedi	oḳumadı	yazmadı

Yukarıda yazılan sözlerin her biri bir fiildir. Her bir fiil; "Bir iş ile onun yapıcısını ve zamanını bildirmektedir." diye yukarıda görmüştük.

Bir fiil: Kendi anlamında olan bu üç dalın değişen şekline uygun olarak değişikliklere uğrar; fiilin anlamında olan "iş", konuşan tarafından yapılsa "Mėn yazdım." denilir. Onun sözü ikisinden başkası tarafından yapılırsa "U yazdı" denilir. Konuşan çokluk ise, "Biz yazdık." denilir. İşitenler çokluk ise "Siz yazdıñız" denilir. Başkası çokluk ise, "Uler yazdılar." denilir.

Demek: Fiildeki şahısların değişmesine bakarak bu değişikliklerden altı şekil ortaya çıkar. Bir fiilin bu altı şeklini konuşan, işiten demeksizin altı rakamla göstermeyi uygun görüyoruz.\29\

Teklik	**Çokluk**
1-yazdı	4-yazdılar
2-yazdım	5-yazdıḳ
3-yazdıñ	6-yazdıñız

Fi<lniñ ma<nāsıda bolğan ya bolğuçı bir işdir, ya bolmağuçı bir işdir. Fi<l hem şunge ḳarab iki türli boladır: "bolışlı fi<l" , "bolışsız fi<l":

Bolışlı	Bolışsız
1- kėldi	kėlmedi
2- kėldim	kėlmedim
3- kėldiñ	kėlmediñ
4- kėldiler	kėlmediler
5- kėldik	kėlmedik
6- kėldiñiz	kėlmediñiz

Fi<lniñ ma<nāsıda bolğan "zamān" ėse "ötken, ḥazırğı zamān sonğı zamān" bolıb üçke böliner. Fi<llerni hem şu bölişke ḳaratıb üç "köme"ge açratamızda: sonğı zamān, ḥazırğı zamān, ötken zamān fi<lleri" yeki sadaça "sonğı, ḥazırğı, ötken" fi<ller diymiz.

Bunden başḳa "zamānsız fi<ller" hem de "ḳoşma fi<ller" dėgen iki köme fi<ller bardır kim, hemesi bėş köme boladır.

Birinçi Köme

SOÑĞI ZAMĀN Fİ<LLER

Bu kömede buyruḳ, kėlgüsi, şert, ötniç, ḳozğatış fi<lleri bardır.\30\

BUYRUḲ

Bir işniñ bolışını, ya bolmasalığını isteb eytilgen söz "buyruḳ"dır. Buyruḳ bir fi<l bolğaç işlegüçiniñ özgerişige ḳarab altı şekilde boladır:

Tüb şekiliniñ bolışlığı "yaz, kėl, oḳu, kėt" kebi sözlerdir.

Şunge "ma-me" ḳoşılğanda bolışsız buyruḳnıñ tüb şekli yasalğan boladır; "yazma, kėlme, oḳuma, kėtme" kebi.

Bütün bolışlıḳ fi<ller bolışlıḳ buyruḳnıñ tüb şekliden yasalğan kebi; bütün bolışsız fi<ller hem bolışsız buyruḳnıñ tüb şekliden yasaladır.

Fiilin anlamında olan,ya olacak bir iştir ya olmayacak bir iştir. Fiil de buna göre iki türlü olur: "olumlu fiil", "olumsuz fiil":

Olumlu	Olumsuz
1- kėldi	kėlmedi
2- kėldim	kėlmedim
3- kėldiñ	kėlmediñ
4- kėldiler	kėlmediler
5- kėldik	kėlmedik
6- kėldiñiz	kėlmediñiz

Fiilin anlamında olan "zaman" ise "geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman" olarak üçe ayrılır. Fiileri de bu bölünüşe göre üç kümeye ayırdığımızda: gelecek zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman fiileri veya sadece "gelecek, şimdiki, geçmiş" zaman fiilleri diyoruz.

Bundan başka "zamansız fiiller (zarf fiil)" ve "birleşik fiiller" adı verilen iki küme fiil daha vardır ki tamamı beş küme olur.

Birinci Küme

GELECEK ZAMAN FİİLLERİ

Bu kümede emir, gelecek, şart, istek, tekrar fiilleri vardır.\30\

EMİR

Bir işin olmasını veya olmamasını istemek için söylenen söz "emir"dir. Emir bir fiil olunca şahsın değişmesine göre altı şekilde olur:

Kök şeklinin olumlusu "yaz, kėl, oḳu, kėt" gibi sözlerdir.

Buna "-ma-me" eklendiğinde olumsuz emirin kök şekli yapılmış olur: "yazma, kėlme, oḳuma, kėtme" gibi.

Bütün olumlu fiiller, olumlu emirin kök şeklinden yapıldığı gibi; bütün olumsuz fiiller de olumsuz emirin kök şeklinden yapılır.

Buyruḳnıñ tüb şeklige "sin, ay, ey, ñiz, sınlar, sinler, ayıḳ, eyik" ḳoşımçalarını ḳoşıb ḳalğan şekilleri yasaladır.

Bolışlı buyruḳ:	Yaz, yazsın, yazay, yazıñız, yazsıñlar, yazaylıḳ, kėl, kėlsiñ, kėley, kėliñiz, kėlsiñler, kėleylik.
Bolışsız buyruḳ:	yazma, yazmasın, yazmay, yazmañız, yazmasıñlar, yazmaylıḳ. kėlme, kėlmesin, kėlmey, kėlmeñiz, kėlmesiñler, kėlmeylik.

Buyruḳnıñ maʿnāsıda bolğan "teleb"ke küç bėrmek üçün buyruḳnıñ tüb şeklige "ğıl-gil" ḳoşıladır: "yazğıl oḳuğıl, barğıl, körmegil, kėlmegil, kėtmegil" kebi. Yene \31\ şu tilek üçün "yazay, yazmay" şekillerige "n" ḳoşıladır. "yazasın, kėlesin, kėlmeysin, oḳumaysın, köresin" kebi.

Çıḳar her kün aldımğa yüz nevʿi ğam
Kerem "eylegil" sebr ü tāḳat mėnge (Kemili Ḥarazmi)
Gizler ėrdim ʿışḳını ėlden velėkin "neyleyin"
Ḥālatım Mecnūn kebi ʿālamğa yayıldı yene (Şeybenî)

Buyruḳnıñ söylegüçi köpligi bolğan "yazaylıḳ-kėleylik" şekilleri nėçe türli bardır.

Rabğuzıda "yazalınğ, kėleling" şeklide işletilgen, Şeybenî nāmada "yazalı, kėleli" şekilleri işletilgen:

"Alalı mülklerini ḳolığa, salalı ul iki ḫannı yolğa" (Şeybenî)

Ğazi ʿĀlim tamanıdan 2 inçi, 3 inçi san "Bilim Oçağı"(1) cornalıda yazılğan Alpamış Dāstānıda ėse "keleyik, bėreyik" şekillerini köremiz.

---

1) Bu cornal 1923 de Türkisten Maʿarif Kemisserligi tamanıdan Teşkent şehride çıḳartılğan ėdi.

Emirin kök şekline "-sin, -ay, -ey, -ñiz, -sınlar, -sinler, -ayıḳ, -eyik" eklerinin eklenmesiyle ortaya belirli şekiller çıkar.

	yaz, yazsın, yazay, yazıñız, yazsınlar
Olumlu emir:	yazaylıḳ, kėl, kėlsiñ, kėley, kėliñiz
	kėlsiñler, kėleylik
	yazma, yazmasın, yazmay, yazmañız
Olumsuz emir:	yazmasıñlar, yazmaylıḳ, kėlme, kėlmesin
	kėlmey, kėlmeñiz, kėlmesiñler, kėlmeylik.

Emirin anlamında olan "istek"e güç vermek için emirin kök şekline "-ğıl-gil" eklenir: "yazğıl, oḳuğıl, barğıl, körmegil, kėlmegil, kėtmegil" gibi. Yine \31\ bu dilek için "yazay, yazmay" şekillerine "-n" eklenir. "yazasın, kėlesin, kėlmeysin, oḳumaysın, köresin" gibi.

Çıḳar her kün aldımğa yüz nevʿ-i ğam
Kerem "eylegil" sebr ü tāḳat mėnge (Kâmilî Ḥarezmî)
Gizler ėrdim ʿışḳını ėlden velėkin "neyleyin"
Ḥālatım Mecnûn kebi ʿālamğa yayıldı yene (Şeybânî)

Emirin şahsının çokluğu olan "yazaylıḳ-kėleylik" şekillerinin birçok türü vardır.

Rabguzi'de "yazalıng, kėleling" şeklinde kullanılırken, Şeybânî-Nâme'de "yazalı, kėleli" şeklinde kullanılmıştır.

"Alalı mülklerini ḳolığa, salalı ul iki ḫannı yolğa" (Şeybânî)

Ğazi ʿĀlim tarafından 2 nci, 3 üncü sayı "Bilim Ocağı" (1) dergisinde yayımlanan Alpamış Destanında ise "kėleyik, bėreyik" şekillerini görüyoruz.

---

1) Bu dergi 1923'te Türkistan Maarif Kemiserliği tarafından Taşkent şehrinde çıkartılmıştı.

Toḳsanımız altı ay soñ kèleyik
Biz bomasa (bolmasa) señe fürset bèreyik (Alpamış Dāstānı)

Bıraḳ "Navāyı" dan başlab zamānımızğaça unıñ yolığa sadıḳ ḳalğan şā<rlar yazaylıḳ, kèleylik şeklini işletib turğanlar.

Nev bahar açıldı güller, sebze boldı bağlar.

Soḥbet eyleylük, güleylük, göreler, ortağlar.(Muḳımî) \32\

KÈLGÜSİ Fİ<LLER

Bizde kèlgüsi fi<ller iki türlidir:

Buyruḳḳa (2) (r)ḥerifi ḳoşılıb bu fi<lniñ birinçi şekli yalğız (s) ḥerfi ḳoşılıb bolışsız birinçi şekli yasaladır.

Şundey ḳılıb yasalğan birinçi şekilge işlegüçi bèlgileri bolğan almaş izleriniñ ikinçi türlikleri (16-17 inçi bèt) ḳoşılsa bu fi<lniñ ḳalğan şekilleri bolır:

I

(Buyruḳ) **yaz**	**yazma**	**kèl**	**kèlme**
1- yazar	yazmas	kèlir	kèlmes
2- yazarman	yazmasman	kèlirmen	kèlmesmen
3- yazarsan	yazmassan	kèlirsen	kèlmessen
3- yazarlar	yazmaslar	kèlirler	kèlmesler
5- yazarmız	yazmasmız	kèlirmiz	kèlmesmiz
6- yazarsız	yazmassız	kèlirsiz	kèlmessiz

II

Buyruḳḳa "ğusı,güsi" ḳoşılıb bu fi<lniñ birinçi şekli yasaladır.

Bunge, işlegüçi bèlgileriden birinçi türlileri ḳoşılğaç, ḳalğan bèş şekli yasalğan boladır. "s" ḥerifi birinçi, törtinçi şekillerden başḳası da bolmaydır.\33\

---

2) Bunden kèyin "buyruḳ" dègende bolışlı, bolışsız buyruḳlarnıñ tüb şekilleri ye<ni "özek"ler añlaşılsın.

Toḳsanımız altı ay soñ kėleyik

Biz bomasa (bolmasa) señe fürset bėreyik (Alpamış Destanı)

Fakat Nevâî'den başlayarak zamanımıza kadar onun yolunda yürüyen şairler "yazaylıḳ, kėleylik" şeklini kullanılmışlardır.

Nev bahar açıldı güller, sebze boldı bağlar.

Sohbet eyleylük, güleylük, göreler, ortağlar. (Muḳımî) \32\

GELECEK ZAMAN FİİLLERİ

Bizde gelecek zaman fiilleri iki türlüdür:

Emire (1) (r) harfi eklenerek bu fiilin birinci şekli, yalnız (s) eklenerek olumsuz birinci şekli yapılır.

Böylece türetilmiş olan birinci şekillere, şahıs eklerinden olan zamir asıllıların ikinci türleri (16-17 nci sayfa) eklenirse bu fiilin diğer şekilleri olur.

I

(Emir) yaz	yazma	kėl	kelme
1-yazar	yazmas	kėlir	kėlmes
2-yazarman	yazmasman	kėlirmen	kėlmesmen
3-yazarsan	yazmassan	kėlirsen	kėlmessen
4-yazarlar	yazmaslar	kėlirler	kėlmesler
5-yazarmız	yazmasmız	kėlirmiz	kėlmesmiz
6-yazarsız	yazmassız	kėlirsiz	kėlmessiz

II

Emire "-ğusı,-güsi" eklenerek bu fiilin birinci şekli yapılır.

Buna, şahıs eklerinden birinci türleri eklenince, diğer beş şekli yapılmış olur. "s" harfi birinci, dördüncü şekillerden başkasına da olmaz. \33\

---

1) Bundan sonra "emir" denilince olumlu, olumsuz emirlerin taban şekilleri yani kökleri anlaşılsın.

Yoğan sözden

Yaz	Yazma
1- yazğusıdır	yazmağusıdır
2- yazğumdır	yazmağumdır
3- yazğuñdır	yazmağuñdır
4- yazğusılar	yazmağusılar
5- yazğumız(dır)	yazmağumız(dır)
6- yazğuñız(dır)	yazmağuñız(dır)

İñiçke sözden

kėl	kėlme
1- kėlgüsidir	kėlmegüsidir
2- kėlgümdir	kėlmegümdir
3- kėlgüñdir	kėlmegüñdir
4- kėlgüsiler	kėlmegüsiler
5- kėlgümiz(dir)	kėlmegümiz(dir)
6- kėlgüñiz(dir)	kėlmegüñiz(dir)

Çü meʿdūm eylediñ Kemilni "ḳılğuñdır" yene paydā.

Ker ḳoymasañ bu ʿālam aranık nāmlıḳ

Altunğa, sud "tapmağuñ" atıñnı ḳaḳturıb

Tütüñler bir birevniñ suḥbetini muğtanam aḥbāb

Ki barça "bolğırmız" nevbet bile bir bir ʿedem aḥbāb

(Kemālī Ḫarazmī)

Dėdi kim: Subḥ kebi alğumdır.

Dehirniñ şāhidini ḳolğumdır. (Şeybenī Nāma) \34\

Ḫurşid; yüziñ birle bu kün iy meh-i tābān

Kalın Sözden

yaz	yazma
1-yazğusıdır	yazmağusıdır
2-yazğumdır	yazmağumdır
3-yazğuñdır	yazmağuñdır
4-yazğusılar	yazmağusılar
5-yazğumız (dır)	yazmağumız(dır)
6-yazğuñız(dır)	yazmağuñız(dır)

İnce Sözden

kėl	kėlme
1-kėlgüsidir	kėlmegüsidir
2-kėlgümdir	kėlmegümdir
3-kėlgüñdir	kėlmegüñdir
4-kėlgüsiler	kėlmegüsiler
5-kėlgümiz(dir)	kėlmegümiz(dir)
6-kėlgüñiz(dir)	kėlmegüñiz(dir)

Çü me<dūm eylediñ Kemilni "ḳılğuñdır" yene paydā.

Ker ḳoymasaḳ bu <ālam aranıḳ nāmlıḳ

Altunğa, sud "tapmağuñ" atıñını ḳaḳturıb

Tütüñiler bir birevniñ suḥbetini muğtanam aḥbāb

Ki barça "bolğırmız" nevbet bile bir bir <edem aḥbāb

(Kâmili Ḫarezmî)

Dėdi kim: Subḥ kebi alğumdır.

Dehirniñ şāhidini ḳolğumdır. (Şeybânî-Nâme) \34\

Ḫurşid; yüziñ birle bu kün iy meh-i tābān

Da‹vā ger ebter bolğusı, "kün soñra" puşaymān (Bābır)

ÖTİNÇ Fİ‹Lİ

Bu fi‹lniñ yasalışı şundeydir:

Buyruḳḳa "ğay gey" ḳoşılıb birinçi şekli yasaladır. Birinçi şekilge işlegüçi bėlgilerniñ ikinçi türi ḳoşılıb ḳalğan bėş şekli tüziledir.

yaz	yazma	kėl	kėlme
1- yazğay	yazmağay	kėlgey	kėlmegey
2- yazğayman	yazmağayman	kėlgeymen	kėlmegeymen
3- yazğaysan	yazmağaysan	kėlgeysen	kėlmegeysen
4- yazğaylar	yazmağaylar	kėlgeyler	kėlmegeyler
5- yazğaymız	yazmağaymız	kėlgeysiz	kėlmegeysiz
6- yazgaysız	yazmağaysız	kėlgeysiz	kėlmegeysiz

Rābğuzıdan bu küngeçe bütün yazguçılarımız tamanıdan cüde köp işletilgen bu fi‹l türli ma‹nālar üçün işletiledir. Bunıñ özige ḫas ma‹nāsını bėlgiletmek cüde ḳıyındır. Yeki mėnge ḳıyın körinedir.

Bābırnıñ şu şi‹rında "ḳılğaysan" sözleri "ḳılarsan" ma‹nāsıda kėlgen.

Ğayırğa nėçe vafā ḳılğaysın
Cānıma nėçe cān ḳılğaysın
Bė ḫatā,elge atıb ğamza oḳın
Mėnge yėtkende ḫatā ḳılğaysın \35\

Şeybenî-nāmadağı (on miñ ėvlük kişi çıḳdı "bolğay") dėgen mısrağdağı "bolğay" sözi "dėse bolır" ma‹nāsıda işletilgen.

Ḳısḳası: "soñ zamān" fi‹ller kömesiniñ her birige orun basarlıḳ ḳılğuçı bir fi‹ldir bu!

Bıraḳ; Navāyı, Muḥemmet Sālih, Bābır hem de soñ zamān şā‹irlarıdan Muḳımî, Kemilî Ḫārazimî kebi şā‹irlarnıñ köprek işletişlerige tayanıb bu fi‹lge

Da<vā ger ebter bolğusı, "kün soñra" puşaymān (Babür)

İSTEK FİİLİ

Bu fiillerin yapılışı şöyledir:

Emire "-ğay-gey" eklenerek birinci şekli yapılır. Birinci şekline şahıs eklerinin ikinci türü eklenerek diğer beş şekli kurulur.

yaz	yazma	kėl	kėlme
1-yazğay	yazmağay	kėlgey	kėlmegey
2-yazğayman	yazmağayman	kėlgeymen	kėlmegeymen
3-yazğaysan	yazmağaysan	kėlgeysen	kėlmeğeysen
4-yazğaylar	yazmağaylar	kėlgeyler	kėlmegeyler
5-yazğaymız	yazmağaymız	kėlgeysiz	kėlmegeysiz
6-yazğaysız	yazmağaysız	kėlgeysiz	kėlmegeysiz

Rabguzi'den bu güne kadar bütün yazarlarımız tarafından çokça kullanılan bu fiil değişik anlamlar için kullanılır. Bunun kendine özgü anlamını açıklamak çok zordur. Ya da bana zor görünüyor.

Babür'ün şu şiirinde "ḳılğaysan" sözleri "kılarsan" anlamına gelmiş.

Ğayırağ nėçe vafā ḳılğaysın
Cānıma nėçe cān ḳılğaysın
Bė-ḫatā, ėlge atıb ğamza oḳın
Mėnge yėtkende ḫatā ḳılğaysın \35\

Şeybânî-Nâme'deki (on miñ ėvlük kişi çıḳdı "bolğay) denilen mısradaki "bolğay" sözi "dėse bolır" anlamında kullanılmıştır.

Kısacası: "son zaman" fiiller kümesinin her birine yardımcı fiil olarak gelen bir fiildir bu!

Fakat; Nevâî, Muhammet Salih, Babür de son zaman şairlerinden Mukîmî, Kâmilî, Hârezmî gibi şairlerin çokça kullanmalarına dayanarak bu fiile

mėn "ötinç fi<li" dėdim. Çinden yuḳarıda atları yazılgan yazğuçılarımız bu fi<lni "ötinç fi<l ḳılıb" köprek işletiledir.

Lėk ḥezretke (1) bu ėrdi maḳsūd
Kim: Anıñ ḫatırı bolğay ḫoşnūd
İstegey yar yaḳında ḳonış
Eylegey kėçe yıraḳdan köriniş
Yarınıñ menziliden is alğay
Yarınıñ köyige ğavğa salğay. (Şeybeni Nāma)

Bu mehveşlerge köñliñ bėrmegil kim asray almaslar. Köñülni asrağıl "bolğay" ki bir dildār "tapḳapsın"

Teñri anı her bendeden āzād ėtkey
Her ğamdan anıñ ḫātırını şād ėtkey (Navāyı)

ŞERT Fİ<Lİ

İşleseñ, tişlersen.
İzleseñ, taparsan.
Ḳar yağmasa, toy bolır.\36\

Yuḳarıda yazılğan "gep"lerde "tişlemek" (yėmek)niñ işleşke, tapmaḳnıñ izleşke toynıñ da ḳar yaḳmaslıḳḳa bağlıḳ bolğanı körinib turadır.

Öz ma<nāsıdağı işke başḳa bir işniñ bağlanğanlığını bildirgen fė>ller "şert fi<li" boladır.

Şert fi<li şundey yasaladır: Buyruḳḳa "sa-se" ḳoşıb şert fi<liniñ birinçi şekli yasaladır. Bu birinçi şeklige işlevçi bėlgileri ḳoşılıb ḳalğan şekilleri tüziledir.

yaz	yazma	kėl	kėlme
1- yazsa	yazmasa	kėlse	kėlmese

---

1) "Şeybenige" dėmekçi boladır.

ben "istek fiili" dedim. Doğrudan yukarıda adları yazılan yazarlarımız bu fiili "istek fiili yaparak" çokça kullanırlar.

Lėk ḥezretke (1) bu erdi maḳsūd
Kim: Anıñ ḫatırı bolğay ḥoşnūd
İstegey yar yaḳında ḳonış
Eylegey kėçe yıraḳdan köriniş
Yarınıñ menziliden is alğay
Yarınıñ köyige ğavğa salğay. (Şeybânî-Nâme)

Bu güzellere gönlünü verme ki koruyamazlar. Gönlünü esirge "olur" ki bir gönül çalan "bulursun"

Tėñri anı her bendeden âzâd ėtkey
Her ğamdan anıñ ḫātırını şād ėtkey (Nevâî)

ŞART FİİLİ

İşleseñ, tişlersen,
İzleseñ, taparsan.
Ḳar yağmasa, toy bolır. \36\

Yukarıda yazılan cümlelerde "tişlemek" (yemek)in "işleş"e (işlemeye), "tapmaḳ"ın (bulmanın) "izleş"e (izlemeye), "toy"un (düğün) da "ḳar yağmaslıḳ"a (karın yağmamasına) bağlı olduğu görünmektedir.

Kendi anlamındaki işe başka bir işin bağlandığını bildiren fiiller "şart fiili" olur.

Şart fiili şöyle yapılır: Emire "-se, -sa" eklenip şart fiilinin birinci şekli yapılır. Bu birinci şekle şahıs ekleri getirilerek diğer şekiller kurulur.

yaz	yazma	kėl	kėlme
1-yazsa	yazmasa	kėlse	kėlmese

---

1) "Şeybâni'ye" demek istemiştir.

2- yazsam	yazmasam	kėlsem	kėlmesem
3- yazsañ	yazmasañ	kėlseñ	kėlmeseñ
4- yazsalar	yazmasalar	kėlseler	kėlmeseler
5- yazsaḳ	yazmasaḳ	kėlsek	kėlmesek
6- yazsañız	yazmasañız	kėlseñiz	kėlmeseñiz

Şert fi<liniñ 5 inçi "şekli" "yazsaḳ-yazmasaḳ" bolsa hem; Teşkėnt Özbėkleri bunıñ cāyıda "yazsamız, kėlmesemiz, yazmasamız, kėlsemiz" diyler. Bu meḥelli, azçılıḳ bir işletiş bolsa hem tārihî, ėski bir işletişdir. Soñraḳda bunden söz açamız.

Şert fi<liniñ altınçı şekli "yazsañız, yazmasañız" bolsa da bizde "yazsañlar, kėlseñler" şeklide hem işletiş bardır.

Şert "fi<li" başḳa bir işniñ özige bağlıḳ ėkenini bildirmesden sada özi işletilse "ümid-arman" ma<nāsını bėredir.\37\

Köñli tilegen muradğa yėtse kişi!
Ya, barça muradlarnı terk ėtse kişi!
Bu iki müyesser ölmese <ālamda ;
Başını alıb bir sarığa kėtse kişi! (Bābır)

ḲOZĞATIŞ Fİ<Lİ

Şert fi<llerige "çı" ḳoşılğanda "ḳozğatış fi<li" boladır:

1- yazsaçı	yazmasaçı
2- yazsamçı	yazmasamçı
3- yazsañçı	yazmasañçı
4- yazsalarçı	yazmasalarçı
5- yazsaḳçı	yazmasaḳçı
6- yazsañçı	yazmasañçı

2-yazsam	yazmasam	kėlsem	kėlmesem
3-yazsañ	yazmasañ	kėlseñ	kėlmeseñ
4-yazsalar	yazmasalar	kėlseler	kėlmeseler
5-yazsaḳ	yazmasaḳ	kėlsek	kėlmesek
6-yazsañız	yazmasañız	kėlseñiz	kėlmeseñiz

Şart fiilinin beşinci şekli "yazsaḳ-yazmasaḳ" olsa da Taşkent Özbekleri bunun yerine "yazsamız, kėlmesemiz, yazmasamız, kėlsemiz" diyorlar. Bu bölgesel az bir kullanış olsa da tarihî eski bir kullanıştır. Sonra bundan söz açacağız.

Şart fiilinin altıncı şekli "yazsañız, yazmasañız" olsa da bizde "yazsañlar, kėlseñler" şeklinin de kullanılışı vardır.

Şart fiili başka bir işin kendine bağlı olduğunu bildirmeden sadece kendisi kullanılsa "ümid-istek" anlamını verir.\37\

Köñli tilegen muradğa yėtse kişi!
Ya, barça muradlarnı terk ėtse kişi!
Bu iki müyesser ölmese ʿālamda:
Başını alıb bir sarığa kėtse kişi! (Bâbür)

TEKRAR FİİLİ

Şart filline "-çı-çi" eklendiğinde "tekrar fiili" olur:

1-yazsaçı	yazmasaçı
2-yazsamçı	yazmasamçı
3-yazsañçı	yazmasañçı
4-yazsalarçı	yazmasalarçı
5-yazsaḳçı	yazmasaḳçı
6-yazsañçı	yazmasañçı

İkinçi Köme

ḤAZIRĞI FI‹LLER

Ḥazırğı fi‹llerniñ bizde üç şekli bardır:

I

Kėtide çozığı ḥerfi bolğan buyruḳḳa "ydır" kėtide ḳoşılıb, çozğı ḥerfi bolmağan buyruḳḳa "adır" ḳoşılıb bu fi‹lniñ birinçi şekli tüziledir. Bu birinçi şekilge, işlevçi bėlgilerniñ türleri ḳoşılıb, bu fi‹lniñ ḳalğan, \38\ bėş şekli yasaladır. Bıraḳ bu fi‹lniñ birinçi törtinçi şekliden başḳalarda "dır" ḳoşımçası tüşib ḳaladır.

Kėti Çozğısız Buyruḳdan

yaz	**yazma**
1- yāzādır	yazmaydır
2- yazamān	yazmayman
3- yazasan	yazmaysan
4- yāzādırlar	yazmaydırlar-yazmaylar
5- yazamız	yazmaymız
6- yazasız	yazmaysız

Kėti Çozğılı Buyruḳdan

oḳu	**oḳuma**
1- oḳuydır	oḳumaydır
2- oḳuyman	oḳumayman
3- oḳuysan	oḳumaysan
4- oḳuydırlar-oḳuylar	oḳumaydırlar-oḳumaylar
5- oḳuymız	oḳumaymız
6- oḳuysız	oḳumaysız

Fiğan ki yār, vafā ehlige sitem ḳıladır. (Navāyı)

Yeñi berglerni körgenimde közim

İkinci Küme

ŞİMDİKİ ZAMAN FİİLLERİ

Şimdiki zaman fiillerinin bizde üç şekli vardır:

I

Sonunda ünlü ses olan emire "-ydır, -ydir" eklenerek, ünlü sesi olmayan emire "adır-edir" eklenerek bu fiilin birinci şekli oluşturulur. Bu birinci şekle, değişik şahıs eklerinin eklenmesiyle bu fiilin diğer, \38\ beş şekli yapılır, Fakat bu fiilin birinci ve dördüncü şekilleri hariç diğerlerinde"-dır,-dir" eki düşer.

Sonu Ünsüzle Biten Emirden

yaz	**yazma**
1-yazadır	yazmaydır
2-yazaman	yazmayman
3-yazasan	yazmaysan
4-yazadırlar	yazmaydırlar-yazmaylar
5-yazamız	yazmaymız
6-yazasız	yazmaysız

Sonu Ünlüyle Biten Emirden

oḳu	**oḳuma**
1-oḳuydır	oḳumaydır
2-oḳuyman	oḳumayman
3-oḳuysan	oḳumaysan
4-oḳuydırlar-oḳuylar	oḳumaydırlar-oḳumaylar
5-oḳuymız	oḳumaymız
6-oḳuysız	oḳumaysız

Fiğan ki yār vafā ehlige sitem ḳıladır. (Nevâî)

Yeñi berglerni körgenimde közim

Yene ümidge āşıyān ḳuradır. (Çolpan)

Çün itā<at-ı ulu'l-emir vücūbin biledir. (Kemel Ḫārazmî) \39\

<Eziz bėk āsānlıḳ bilen cān bėredirgen körinmeydir. (Çulḳunbay)

Kėçe kündiz ḳıladırlar süfehege ḥizmet (Kemel)

Bu fi<lniñ birinçi törtinçi şekilleridegi "dır" ḳoşımçasıda bolğan "r" ḥerfi ḥalḳ tilide köprek "ı - i" ḥerfige eylenedir de:

yazadır	ornıda	yazadı
yazmaydır	"	yazmaydı
yazadırlar	"	yazadılar
yazmaydırlar	"	yazmaydılar, diyledir.

II

Buyruḳḳa bir ast çozğısı bėrgenden soñ "yatıbdır, yetibdir" ḳoşılıb birinçi şekli yasaladır, ḳalğan bėş şeklini yasamaḳ üçün (dır) ornıda işlevçi bėlgileri kėltiriledir:

yaz	kėlme
1- yazıyatıbdır	kėlmeyetibdir
2- yazıyatıbman	kėlmeyetibmen
3- yazıyatıbsan	kėlmeyetibsen
4- yazıyatıblar	kėlmeyetibler
5- yazıyatıbmız	kelmeyetibmiz
6- yazıyatıbsız	kėlmeyetibsiz

III

Yazmaḳ-kėtmek kebi iş atlarığa "de-da" ḳoşılıb bu fi<lniñ birinçi şekli yasaladır. Ḳalğan bėş şeklini tüzmek üçün işlevçi bėlgilerniñ ikinçi türlerini şu birinçi şeklige ḳoşmaḳ kėrekdir: \40\

Yazmaḳ (yoğan sözden) **kėlmek** (iñiçke sözden)

Yene ümidge āşıyān ḳuradır. (Çolpan)

Çün itā<at-ı ulu'l-emir vücūbin biledir.(Kemâl Hârezmî)

<Eziz bėk āsānlıḳ bilen cān bėredigen körinmeydir. (Çulkunbay) \39\

Kėçe kündüz ḳıladırlar süfehege ḫizmet (Kemâl)

Bu fiilin birinci, dördüncü şekillerindeki "-dır-dir" ekinde olan "-r" sesi halk dilinde çoğunlukla "-ı-i" sesine dönüşür de:

yazadır	yerine	yazadı
yazmaydır	"	yazmaydı
yazadırlar	"	yazadılar
yazmaydırlar	"	yazmaydılar, denilmektedir.

II

Emire bir yardımcı ünlü eklendikten sonra, "-yatıbdır, -yetibdir" eklenerek birinci şekli yapılır, diğer beş şeklini yapmak için (-dır, -dir) yerine şahıs ekleri getirilir:

yaz	kėlme
1-yazıyatıbdır	kėlmeyetibdir
2-yazıyatıbman	kėlmeyetibmen
3-yazıyatıbsan	kėlmeyetibsen
4-yazıyatıblar	kėlmeyetibler
5-yazıyatıbmız	kėlmeyetibmiz
6-yazıyatıbsız	kėlmeyetibsiz

III

"yazmaḳ, kėtmėk" gibi iş adlarına "-de-da" eklenerek bu fiilin birinci şekli yapılır. Kalan beş şeklini dizmek için şahıs eklerinin ikinci türlerini bu birinci şekle eklemek gereklidir: \40\

yazmaḳ (kalın sözden) **kėlmek (ince sözden)**

1- yazmaḳda (dır)	kėlmekde (dir)
2- yazmaḳdaman	kėlmekdemen
3- yazmaḳdasan	kėlmekdesen
4- yazmaḳdalar	kėlmekdeler
5- yazmaḳdamız	kėlmekdemiz
6- yazmaḳdasız	kėlmekdesiz

Bu fi<lniñ birinçi şeklige "dır" hem ḳoşıladır:

Bunden bu fi<l bizniñ şėvede yoḳdır. Başḳa şėvedegi Türik matbu<ātıdan soñ zamānda bizge ötib ḳalğandır.

Bu fi<lniñ bolışsızı bizde işletilmeydir.

Üçinçi Kōme

ÖTKEN Fİ>L

Ötken fi<ller kömesinde üç türli fi<l bardır: Körilgen fi<l, bolub ėştilgen fi<l, ḥikeye fi<li.

Körilgen Fi<l

Bu fi<l bir işniñ ötken zamānda bolıb bolmağanını bildiredir. Buyruḳḳa "dı" ḳoşılğaç "körilgen fi<l" niñ birinçi şekli tüziledir. Şu birinçi şeklige, birinçi türli işlevçi bėlgilerini ḳoşıb bu fi<lniñ ḳalğan bėş şekli yasaladır:

yaz	**yazma**	**kėl**	**kėlme**
1- yazdı	yazmadı	kėldi	kėlmedi
2- yazdım	yazmadım	kėldim	kėlmedim \41\
3- yazdıñ	yazmadıñ	kėldiñ	kėlmediñ
4- yazdılar	yazmadılar	kėldiler	kėlmediler
5- yazdıḳ	yazmadıḳ	kėldik	kėlmedik
6- yazdıñız	yazmadıñız	kėldiñiz	kėlmediñiz

1-yazmaḳda(dır)	kėlmekde(dir)
2-yazmaḳdaman	kėlmekdemen
3-yazmaḳdasan	kėlmekdesen
4-yazmaḳdalar	kėlmekdeler
5-yazmaḳdamız	kėlmekdemiz
6-yazmaḳdasız	kėlmekdesiz

Bu fiilin birinci şekline"-dır-dir" de eklenmektedir:

Bu fiil aslında bizim şivede yoktur. Başka şivelerdeki Türk basınından son zamanlarda bize geçmiştir.

Bu fiilin olumsuzu bizde kullanılmaz.

Üçüncü Küme

GEÇMİŞ ZAMAN FİİLLERİ

Geçmiş zaman fiiller kümesinde üç türlü fiil vardır: Görülen geçmiş zaman, işitilen geçmiş zaman, hikâye fiili.

Görülen Geçmiş Zaman

Bu fiil bir işin geçmiş zamanda olup olmadığını bildirir. Emire "-dı-dİ" eklenince "görülen geçmiş zaman" fiilinin birinci şekli kurulur. Bu birinci şekle, birinci grup şahıs eklerini ekleyerek bu fiilin diğer beş şekli yapılır.

yaz	yazma	kėl	kėlme
1-yazdı	yazmadı	kėldi	kėlmedi
2-yazdım	yazmadım	kėldim	kėlmedim \41\
3-yazdıñ	yazmadıñ	kėldiñ	kėlmediñ
4-yazdılar	yazmadılar	kėldiler	kėlmediler
5-yazdıḳ	yazmadıḳ	kėldik	kėlmedik
6-yazdıñız	yazmadıñız	kėldiñiz	kėlmediñiz

Bu fiʿlniñ altınçı şekli "yazdıñlar, kėldiñler, yazmadıñlar, kėlmediñler" dėb hem işletiledir.

Bu fiʿlniñ bėşinçi şekli Teşkėnt şėveside ("yazdıḳ" ornıda) "yazdımız, yazmadımız" dėb işletiledir kim, biz ėñ ėski Türk tilleride hem bu şekilge üçreymiz.

"Divān-ı Lügat-it Türk"niñ 3 nçi cild, 138 nçi bėtidegi şu parçada "kėçdik" ornıda "kėçtimiz" şekli bardır:

Ağdı ḳızıl bayraḳ toğdı ḳara tofraḳ

Yėtişü kėlib "oğraḳ" toḳışıb anın kėçtimiz.

"Orḫon" yazuvlarıdan "Költegin" atığa tikilgen "Bitik taş" da hem "söledimiz, conadımız -- conadıḳ, yököndirtimiz--yükündirdik, ḳondurtımız--ḳondırdıḳ" kebi fiʿller bar.

ĖŞTİLGEN FİʿL

Bu fiʿl bir işniñ köḫden bėri bolğan ya bolmağanıñ ḫabar bėredir. İştilgen fiʿlniñ bizde iki türlisi bardır:

1

Buyruḳḳa "ğan-ḳan, gen-ken" ḳoşıladır. Bu bilen ḥasıl bolğan birinçi şekilge işlevçi bėlgileriden ikinçi türligini ḳoşmaḳ bilen bu fiʿlniñ ḳalğan bėş şekli yasaladır:\42\

yaz	**yazma**	**kėl**	**kėlme**
1-yazğan	yazmağan	kėlgen	kėlmegen
2-yazğanman	yazmağanman	kėlgenmen	kėlmegenmen
3-yazğansan	yazmağansan	kėlgensen	kėlmegensen
4-yazğanlar	yazmağanlar	kėlgenler	kėlmegenler
5-yazğanmız	yazmağanmız	kėlgenmiz	kėlmegenmiz

Bu fiilin altıncı şekli "yazdıñlar, kèldiñler, yazmadıñlar, kèlmediñler" diyerek de kullanılır.

Bu fiilin beşinci şekli Taşkent şivesinde ("yazdıḳ" yerine) "yazdımız, yazmadımız" diye kullanılır ki en eski Türk yazılarında da bu şekilde karşılaşıyoruz.

"Divânü Lügat-it Türk"ün 3üncü cilt, 138 inci sayfasındaki bu parçada "kèçdik" yerine "kèçtimiz" şekli vardır:

Ağdı ḳızıl bayraḳ toğdı ḳara tofraḳ

Yètişü kèlib oğraḳ" toḳışıb anın kèçtimiz.

"Orḫon" yazılarından "Kültigin" adına dikilen "Bitig taş"ta da "söledimiz, conadımız- conadıḳ, yököndirtimiz- yükündirdik, ḳondurtımız-ḳondırdıḳ gibi fiiller var.

İşitilen Geçmiş Zaman

Bu fiil bir işin çoktan beri olmuş ya da olmamışlığını haber verir. İşitilen geçmiş zaman fiilinin bizde iki türlüsü vardır:

I

Emire "-ğan, -ḳan, -gen, -ken" eklenir. Bununla ortaya çıkan birinci şekle ikinci grup şahıs eklerinden eklemekle bu fiilin diğer beş şekli yapılır: \42\

yaz	yazma	kèl	kèlme
1-yazğan	yazmağan	kèlgen	kèlmegen
2-yazğanman	yazmağanman	kèlgenmen	kèlmegenmen
3-yazğansan	yazmağansan	kèlgensen	kèlmegensen
4-yazğanlar	yazmağanlar	kèlgenler	kèlmegenler
5-yazğanmız	yazmağanmız	kèlgenmiz	kèlmegenmiz

6-yazğansız yazmağansız kẹlgensiz kẹlmegensiz

2

Buyruḳḳa "mış" ḳoşılıb bu fi<lniñ birinçi şekili tüziligenden kẹyin işlevçi bẹlgileri bilen ḳalğan bẹş şekili yasaladır:

yaz	yazma
1-yazmış	yazmamış
2-yazmışman	yazmamışman
3-yazmışsan	yazmamışsan
4-yazmışlar	yazmamışlar
5-yazmışmız	yazmamışmız
6-yazmışsız	yazmamışsız

HİKEYE Fi<Lİ

Bu fi<l bir işniñ yaḳındağına bolıb bolmağanıdan ḫabar bẹrmek üçün işletiledir.\43\

Buyruḳḳa "pdır", "pdir" ḳoşımçası ḳoşılıb bu fi<lniñ birinçi şekili yasaladır. Bu birinçi şekilige işlevçi bẹlgileri ḳoşılıb ḳalğan bẹş şekili tüziledir.

yaz	yazma
1- yazıbdır	yazmabdır
2- yazıbman	yazmabman
3- yazıbsan	yazmabsan
4- yazıblar-yazıbdırlar	yazmablar-yazmabdırlar
5- yazıbmız	yazmabmız
6- yazıbsız	yazmabsız

Törtinçi Köme

6-yazğansız yazmağansız kẻlgensiz kẻlmegensiz

2

Emire "-mış" eklenerek bu fiilin birinci şekli kurulduktan sonra, şahıs ekleriyle kalan beş şekli yapılır:

yaz	yazma
1-yazmış	yazmamış
2-yazmışman	yazmamışman
3-yazmışsan	yazmamışsan
4-yazmışlar	yazmamışlar
5-yazmışmız	yazmamışmız
6-yazmışsız	yazmamışsız

HİKÂYE FİİLİ (Yakın Geçmiş Zaman)

Bu fiil bir işin yakında olup olmadığını haber vermek için kullanılır.\43\

Emire "-bdir-bdır" eki eklenerek bu fiilin birinci şekli yapılır. Bu birinci şekline şahıs ekleri eklenerek diğer beş şekli kurulur.

yaz	yazma
1-yazıbdır	yazmabdır
2-yazıbman	yazmabman
3-yazıbsan	yazmabsan
4-yazıblar-yazıbdırlar	yazmablar-yazmabdırlar
5-yazıbmız	yazmabmız
6-yazıbsız	yazmabsız

Dördüncü Küme

ZAMĀNSIZ FİʾLLER

Bu fiʿllerniñ özleriden "zamān" añlaşılmaydır. Bu fiʿller özleriden soñ kėlgen bir fiʿlge bağlanıb işletiledir. Şu özleriden soñ kėlgen fiʿlniñ zamānığa hem tābiʿ bolıb ḳaladırlar. İşlevçi bėlgileri hem özlerige ėmes, özleriden soñ kėlgen fiʿlge ḳoşıladır. Bu fiʿllerden bizde üç türlisi bardır:

1

Birinçisi öziden soñ kėlgen fiʿlniñ sebebini bildiredir, buyruḳḳa: "ğalı-ḳalı-geli-keli" ḳoşılıb yasaladır: \44\

Mėn sėni körgeli bardım. U kitebni oḳuğalı aladır. Bu bala sabaḳ alğalı kėlgen. Ėşitkeli, atḳalı, açḳalı kebi.

Rabğuzınıñ Ḳasāsul Enbiyesiden tutıb bu küngi şāʿirlarımızğaça hemmesiniñ eserleride bu fiʿlge köp uçramaḳ mümkindir.

Aḥvāl köñül alğalı bir meḥrem tapmay.

Zulmüñni ḳarındaş ğamıñını peder ėttim. (Meşreb)

Ulusğa ḳılğalı asrarı ḥikmetiñni ʿayān

Zalālāt ehli ara boldı enbiye paydā (Emir)

Yolıñğa açıḳ çeşmi ḥayrān kebi

Sėnge bolğalı mihr-i enver fidā (Kemil)

Furḳāt atıdan yıḳıldım yār kėldi sorğalı

İy Şeybenî yār derdiñge davā ḳıldı yene (Şeybenî)

2

İkinçi "vaḳıt fiʿli"dir. Bu fiʿl öziden soñ kėlgen fiʿlniñ zamānı bilen özi bolğan. Arasıda hėç bir iş ötmegenini bildiredir.

Hem de soñğı fiʿlni özniñ bir neticesi kebi ḳılıb körsetedir. Bunı yasamaḳ üçün buyruḳḳa "ğaç-ḳaç-geç-keç" ḳoşıladır.

Yazğaç, atḳaç, kėlgeç, ėşitkeç, siz çaḳırğaç kėldim, sėni körmegeç ḳaytdım, ėşikni açḳaç kirdim. Oğrını tapḳaç atarmız kebi. \45\

ZAMANSIZ FİİLLER

Bu fiillerin kendilerinden "zaman" anlaşılmaz. Bu fiiller kendilerinden sonra gelen bir fiile bağlanarak işletilirler. Bu, kendilerinden sonra gelen fiilin zamanına da bağlı olarak kalırlar. Şahıs ekleri de kendilerine değil, kendilerinden sonra gelen fiile eklenir. Bu fiillerin bizde üç türlüsü vardır.

1

Birincisi kendinden sonra gelen fiilin sebebini bildirir, emire "-ğalı, -ḳalı, -keli, -geli" eklenerek yapılır: \44\

Mėn sėni körgeli bardım. U kitebni oḳuğalı aladır. Bu bala sabaḳ alğalı kėlgen. Ėşitkeli atḳalı, açḳalı gibi.

Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya'sından bugünkü şairlerimize kadar hepsinin eserlerinde bu fiile çokça rastlamak mümkündür.

Aḥvāl köñül alğalı bir meḥrem tapmay
Zülmüñnî ḳarındaş ğamıñnı peder ėttim. (Meşreb)
Ulusğa ḳılğalı asrarı hikmetiñni ʿayān
Zalālāt ehli ara boldı enbiye paydā (Emir)
Yolıñğa açıḳ çeşm-i ḥayrān kebi
Sėnge bolğalı mihr-i enver fidā (Kâmil)
Furḳāt atıdan yıḳıldım yār kėldi sorğalı
İy Şeybenî yār derdiñge davā ḳıldı yene (Şeybânî)

2

İkinci "zaman fiili"dir. Bu fiil kendinden sonra gelen fiilin zamanıyla kendisi olmuş. Arasında hiç bir iş geçmediğini bildirir.

Hem de son fiili kendinin bir neticesi gibi gösterir. Bunu yapmak için emire "-ğaç, -ḳaç, -geç, -kėç" eklenir:

yazğaç, atḳaç, kėlgeç, ėşitgkeç, siz çaḳırğaç keldim, sėni körmegeç ḳaytdım. ėşikni açḳaç kirdim. Oğrını tapḳaç atarmız gibi. \45\

3

Üçinçisi "ḥāl fiʿli"dir. Bu fiʿlni yasamaḳ üçün bolışlıḳ buyruḳḳa "b" bolışsız buyruḳḳa "y" ḳoşıladır: "Barıb kėldim, oḳub çıḳay, körib ḳaytḳanman, gepirmey tur! Tėkmey turğumdır, açılmay soldı" dėgendegi "barıb, oḳub, körib, gepirmey, tėkmey açılmay" fiʿlleri kebi.

Bu fiʿlniñ yuḳarıda körsetilgen bolışsız şekilleri ornıda başḳa bir şekil hem işletiledir: gepirmesden--gepirmey, tınmasdan --tınmay, açılmasdan --açılmay.

Bėşinçi Köme

ḲOŞMA FİʿLLER

yazdım, başladım

Bizde yuḳarıdağı kebi iki fiʿl birbirige ḳoşılıb ikisiniñ maʿnālarıdan aralaş "bir maʿnā" bėre turğan bir fiʿl boladır: "yaza başladım, kėle başladı" kebi. Bunge biz "ḳoşma fiʿl" diymiz.

Ḳoşma fiʿlde maʿnānıñ ağırlığı birinçi fiʿlde bolıb ikinçi fiʿlniñ maʿnāsı unge "ḳayıd" bolıb ḳaladır.

Ḳoşma fiʿl yasamaḳ üçün birinçi fiʿlniñ buyruğı kėti çozğılı bolsa "y " keti çozğısız bolsa "a--e" ḳoşıladır da ikinçi fiʿl öz ḥālıça ḳaladır: yaza başladı, oḳuy bėrdim, yıḳıla ḳal, öle yazdıñ, söyley turğan kebi

Ḳoşma fiʿlniñ zamān bilen, işlevçi bilen, bolışlıḳ, bolışsızlıḳ bilen özgerişleri hemmesi ikinçi fiʿlde \46\ boladır. Birinçi fiʿl özgermey ḳaladır: yaza başladım, yazmay başladım dėgende bu iki fiʿlniñ ėkelesi bolışlıḳ fiʿlidir. Nėge kim ikiside hem ikinçi fiʿl bolışdır: yaza başlamadım, köre ḳalmadıñ dėgende bu iki ḳoşma fiʿlniñ ėkelesi hem bolışsız fiʿldir. Nėge kim ikisiniñ hem ikinçi fiʿlleri bolışsızdır.

Ḳoşma fiʿllerde birinçi fiʿl bilen ikinçi fiʿl arasıda (--) çızığı ḳoyiladır: yaza -- başladım, yazmay-- başladım, kebi

3

Üçüncüsü "ḥâl fiili"dir. Bu fiili yapmak için olumlu emire "-b" olumsuz emire "-y" eklenir: "Barıb kėldim, oḳub çıḳay, körib ḳaytḳanman, gepirmey tur! Tėkmey turğumdır, açılmay soldı" denildiğinde, "barıb, körib, gepirmey, tėkmey, açılmay" fiilleri gibi.

Bu fiilin yukarıda gösterilen olumsuz şekillleri yerine başka bir şekil de kullanılır: gepirmesden- gepirmey, tınmasdan-tınmay, açılmasdan-açılmay.

Beşinci Küme

BİRLEŞİK FİİLLER

yazdım, başladım.

Bizde yukarıdaki gibi iki fiil birbirine eklenerek ikisinin anlamlarından aralarında "tek anlam" ifade eden bir fiil olur: "yaza başladım, kėle başladı" gibi. Buna biz "birleşik fiil" diyoruz.

Birleşik fiilde anlamın ağırlığı birinci fiilde olup ikinci fiilin anlamı onun etkisi altında kalır.

Birleşik fiil yapmak için birinci fiilin emri ünlü ile biterse "-y", ünsüzle biterse "-a-e" eklenir ve ikinci fiil kendi hâlince kalır: yaza başladı, oḳuy bėrdim, yıḳıla ḳal, öle yazdıñ, söyley turğan gibi.

Birleşik fiilin zaman, şahıs ekleri ve olumlu, olumsuzluk şeklindeki değişikliklerinin hepsi ikinci fiilde \46\ olur. Birinci fiil değişmeden kalır: yaza başladım, yazmay başladım, deyince bu iki fiilin ikisi de olumlu fiildir. Çünkü ikisinde de ikinci fiil olumludur: yaza başlamadım, köre ḳalmadıñ deyince bu iki birleşik fiilin ikisi de olumsuz fiildir. Çünkü her ikisinin de ikinci fiilleri olumsuzdur.

Birleşik fiillerde birinci fiil ile ikinci fiil arasına (--) çizgisi konulmaktadır: yaza--başladım, yazmay--başladım, gibi.

Ayrım fiʿlniñ zamān bilen, işlevçi bilen, bolış--bolmaslıq bilen qançalar özgerib turğanını kördik. Mene qoşma fiʿlniñ hem ḫuddi şunçe özgerişleri boladır. Qısqaça eytkende ayrım fiʿlniñ tört kömesi bolğanı kebi bunıñ hem şundey tört kömesi bardır.

Qoşma fiʿller bildirgenleri maʿnāğa köre nèçe türli boladır:

1

Başlav Fiʿli: yaza-başla, yaza-başlama, yazmay-başla, köre-başlamadım, tüşe-başladıñ, bara-başla, kèle-başlağan.....

2

Yaqınlaş Fiʿli: öle-yazdılar, tine-yazmadım, kire-yazdıñ, yıqıla-yazğansan, körmey-yazdıñız....

3

Aşıqma Fiʿli: yaza-qal, yazmay-qal, eyte-qaldı, èşite-qalmas, bara-qalğusıdır, ura-qaldı, eylene-qalay, bère-qaldılar....\47\

4

Davām Fiʿli: yaza-bèrdi, gepüre-bèrme, oquy-bèresen, eyte-bèr, kète-bèriñ, ura-bèrgen, saça-bèrdim, töküle-bèrdiler, ala-berme.....

5

Boldırış Fiʿli: bara-alarman, tura-almaysan, köre-alğumdır, alalmayman, kète-alurmız, kèlelmeymiz, bèrelmeysen, qoyalmaysız...

Bazı fiillerin zaman, şahıs ekleri, olumlu-olumsuzlukla nasıl değiştiklerini gördük. İşte birleşik fiilin de tıpkı bunlar gibi değiştikleri görülür. Kısaca söylersek bazı fiillerin dört unsuru olduğu gibi bunun da dört unsuru vardır:

Birleşik fiillerin bildirdikleri anlamlara göre şu türleri vardır:

1

Başlama Fiili: yaza-başla, yaza-başlama, yazmay-başla, köre-başlamadım, tüşe-başladıñ, bara-başla, kèle-başlağan...

2

Yaklaşma Fiili: öle-yazdılar, tine-yazmadım, kire-yazdıñ, yıḳıla-yazğansan, körmey-yazdıñız....

3

Süreklilik Fiili: yaza-ḳal, yazmay-ḳal, eyte-ḳaldı, èşite-kalmas, bara-ḳalğusıdır, ura-ḳaldı,eylene-ḳalay, bère-ḳaldılar...\47\

4

Tezlik Fiili: yaza-bèrdi, gepüre-bèrme, oḳuy-bèresen, eyte-bèr, kète-bèriñ, ura-bèrgen, saça-bèrdim, töküle-bèrdiler, ala-bèrme...

5

Yeterlik Fiili: bara-alarman, tura-almaysan, köre-alğumdır, alalmayman, kète-alurmız, kèlelmeymiz, bèrelmeysen, koyalmaysız....

6

"bolmaḳ, ḳılmaḳ, ėtmek" kebi fiʿller; ʿErebçe, Türkçe süfet ya atğa ḳoşılıb bir fiʿl boladırlar. Mümkin boldı, yaḫşı ėtdiñ, mėn unı külgi ḳıldım, mėn sėni dost tutdım, kebi.

Ḫat yazdım, şeher bardım, oğrı tutdım, iş ḳıldı, dėgende bu sözlerimizden hėç biri ḳoşma fiʿl bolmaydır. Nėge kim: Bunlerdegi at bilen fiʿl arasıda "ni" ya "ge-ğa" ḳoşımçası kėltirib eytkende maʿnāları bozılmaydır. Ḫat yazdım - ḫattı yazdım, şeher bardım - şeherge bardım, oğrı tutdım - oğrını tutdım, iş ḳıldım - işni ḳıldım, kebi. Yuḳarıdağı ḳoşma fiʿllerdegi ėse fiʿl bilen at arasıda "ni", "ğa - ge" kėltirgeç maʿnāları buzıladır.

Mümkin boldı	ornıda	mümkini boldı,
Yaḫşı ėtdiñ	"	yaḫşını etdiñ
Dost tutdım	"	dostnı tutdım. Dėb bolmaydır.\48\

Bir fiʿl ya bir at; kömekçi fiʿlge ḳoşılıb hem ḳoşma fiʿl boladır. Bu türli ḳoşma fiʿlni bilmek üçün başda kömekçi fiʿlni bilişimiz lāzımdır:

Kömekçi fiʿlniñ özegi, buyruğı "ėr" iş atı "ėrmek"dir. Bıraḳ bunlerniñ ikisi hem işletilmeydir. Bu tüzekden yasağan fiʿllerniñ işletilgen beʿzileri şunlerdir:

1- ėdi, ėdim, ėdiñ, ėdiler, ėdik, ėdiñiz.

2- ėrir, ėrirmen, ėrirsen, ėrirler, ėrirmiz, ėrirsiz.

3- ėken (dir), ėkenmen, ėkensen, ėkenler, ėkenmiz, ėkensiz.

4- ėmiş, ėmişmen, ėmişsen, ėmişler, ėmişmiz, ėmişsiz.

5- ėse, ėsem, ėseñ, ėseler, ėsek, ėseñiz.

6- ėmes, ėmesmen, ėmessen, ėmesler, ėmesmiz, ėmessiz.

(Bunler esilde ėrdi, ėrir, ėrken, ėrmiş, ėrse bolıb soñralarda "r" ḥerfi tüşib ḳalğan). Yuḳarıda altı raḳam bilen körsetilgen kömekçi fiʿllerden bėştesiniñ bolışsızını yasamaḳ üçün unden burun "ėmes" fiʿlini kėltirmek kėrek:

1- ėmes ėdi, ėmes ėdim....

6

"bolmaḳ, ḳılmaḳ, ėtmek" gibi fiiller Arapça, Türkçe sıfat veya ada eklenerek bir fiil olurlar. Mümkin boldı. Yaḫşı ėttiñ. Mėn unı külgi ḳıldım. Mėn sėni dost tutdım, gibi.

Ḫat yazdım. Şeher bardım. Oğrı tutdım. İş ḳıldı. deyince bu sözlerimizden hiç biri birleşik fiil olmaz. Çünkü, bunlardaki ad ile fiil arasında "-nı" veya "-ğa, -ge" ekleri getirilerek söylendiğinde anlamları bozulmaz. Ḫat yazdım-ḫattı yazdım. Şeher bardım-şeherge bardım. Oğrı tutdım-oğrını tutdım. İş ḳıldım-işni ḳıldım gibi. Yukarıdaki birleşik fiillerde ise fiil ile ad arasına "-nı, -nı", "-ğa, -ge" getirince anlamları bozulur.

Mümkin boldı	yerine	mümkini boldı
Yaḫşı ėtdiñ	"	yaḫşını ėtdiñ
Dost tutdım	"	dostnı tutdım. Denilmez.\48\

Bir fiil veya bir ad; yardımcı fiile eklenerek de birleşik fiil olur. Bu türlü birleşik fiili bilmek için önce yardımcı fiili bilmemiz gerekir:

Yardımcı fiilin kökü, emiri "ėr", fiil adı "ėrmek"tir. Fakat bunların ikisi de işletilmez. Bu kökten yapılan fiillerin kullanılan bazı çekimleri şunlardır:

1-ėdi, ėdim, ėdiñ, ėdiler, ėdik, ediñiz.

2-ėrir, ėrirmen, ėrirsen, ėrirler, ėrirmiz, ėrirsiz.

3-ėken(dir), ėkenmen, ėkensen, ėkenler, ėkenmiz, ėkenler.

4-ėmiş, ėmişmen, ėmişsen, ėmişler, ėmişmiz, ėmişsiz.

5-ėse, ėsem, ėseñ, ėseler, ėseler, ėsek, ėseñiz.

6-ėmes, ėmesmen,ėmessen, ėmesler, ėmesmiz, ėmessiz.

(Bunlar aslında ėrdi, ėrir, ėrken, ėrmiş, ėrse olup sonraları "r" sesi düşmüştür). Yukarıda altı rakamla gösterilen yardımcı fiillerden beş tanesinin olumsuzunu yapmak için ondan önce "ėmes" fiilini getirmek gerekir.

1-ėmes ėdi, ėmes ėdim....

2- ėmes ėrir, ėrirmen....\49\

3- ėmes ėken, ėmes ėkenmen....

4- ėmes ėmiş, ėmes ėmişmen....

5- ėmes ėse, ėmes ėsem....

KÖMEKÇİ FİʿLNİÑ İŞLENİŞİ

Bu kömekçi fiʿli "zamānsız fiʿl" kömeside körsetilgen fiʿllerge ḳoşılmaydır. Ötken fiʿller kömesiden "körilgen fiʿlge" hem ḳoşılmaydır; sonğı zamān fiʿller kömesiden ḳozğatış fiʿlige hem ḳoşılmaydır. Başḳa hemelerige ḳoşılıb ulerdegi "ḫabar" maʿnāsını "ḥikeye" maʿnāsığa eylendiredir:

1- Mėn kėlib ėdim, u kėlmeb ėdi, sėn körib ėdiñ.

2- Mėn kėlmiş ėdim (kėlmişdim), u kėlmes ėdi (kėlmemişdi)....

3- Mėn kėlgen ėdim (kėlgendim), u kėlmegen ėdi. (kėlmegendi- kėlgen ėmesdi.

4- Sėn yazmaḳda ėdiñ, unler yazmaḳda ėdiler...

5- Mėn yaza ėdim.

6- Sėn yaza ėdiñ, sėn yazmay ėdiñ...

7- Yazsa ėdi, yazsañ ėdi, yazsa - ėdi, yazsañ - ėdiñ.

8- Oḳutğay ėdim, körmegey ėdiñ, oturmağay ėdiñiz....

9- Yazğusı ėdi, kėlmegüsi ėdi, yazğum ėdi, yazmağusı ėdim (yazğusı ėmes ėdim). \50\

10-Yazar ėdim, yazmas ėdim, oḳur ėdim.....

11- Kėliyetib ėdi. (kėliyetibdi), kėliyetibmen, kėliyetibler. Kömekçi fiʿlleri, süfetge, atḳa hem ḳoşılıb ḳoşma fiʿl yasaydır: U kün kėlgen kişi, Eḥmet ėdi. Bizniñ bayraḳ ḳızıl ėdi. Mėn içken, suv ėken. U bizde oḳutğuçı ėmiş, kebi.

FİʿLLERNİÑ BABLARĞA AYIRILIŞI

Eḥmet sabağını okudı.

Müʿellim telebeni çaḳırğan.

2-ėmes ėrir, ėrirmen.....\49\

3-ėmes ėken, ėmes ėkenmen....

4-ėmes ėmiş, ėmes ėmişmen.....

5-ėmes ėse, ėmes ėsem....

YARDIMCI FİİLİN KULLANILIŞI

Bu yardımcı fiil "zamansız fiil" kümesinde gösterilen fillere eklenmez. Geçmiş zaman fiiler kümesinden "görülen geçmiş zaman fiiline" de eklenmez; diğerlerine eklenerek onlardaki "haber" anlamını "hikâye" anlamına dönüştürür.

1- Mėn kėlib edim, u kėlmeb ėdi, sėn körib ėdiñ.

2- Mėn kėlmiş ėdim (kėlmişdim), u kėlmes ėdi (kėlmemişdi)..

3- Mėn kėlgen ėdim (kėlgendim), u kėlmegen ėdi.(kėlmegendi-kėlgen ėmesdi)

4- Sėn yazmaḳda ėdiñ, unler yazmaḳda ėdiler....

5- Mėn yaza ėdim.

6- Sėn yaza ėdiñ, sėn yazmay ėdiñ....

7- Yazsa ėdi, yazsañ ėdi, yazsa-ėdi, yazsañ-ėdiñ.

8- Oḳutğay ėdim, körmegey ėdiñ, oturmağay ėdiñiz....

9- Yazğusı ėdi, kėlmegüsi ėdi, yazğum ėdi, yazmağusı ėdim (yazğusı ėmes ėdim).\50\

10- Yazar ėdim, yazmas ėdim, oḳur ėdim....

11- Kėliyetib ėdi. (kėliyetibdi), kėliyetibmen, kėlmeyetibler. Yardımcı fiilleri, sıfata, ada da eklenerek birleşik fiil yapmaktadır: U kün kėlgen kişi, Eḥmet edi. Bizniñ bayraḳ ḳızıl ėdi. Mėn içken, suv içken. U bizde oḳutğuçı ėmiş, gibi.

FİİLLERİN ÇATILARI

Eḥmet sabağını oḳudı.

Mü<ellim telebeni çaḳırğan.

Çolpan şi<rini yubarmaydır.

Yuḳarıdağı geplerde "oḳudı, çaḳırğan, yubarmaydır" sözleri fi<ller bolıb "Eḥmet, mü<ellim, çaḳırğan, Çolpan" şu fi<llerniñ işlevçileridir. Biz bu fi<llerni işlevçileri bilengine:

Eḥmet oḳudı

Mü<ellim çaḳırğan

Çolpan yubarmaydır.

Dėgende sözimizni tıñlağan kişi "nimeni?, kimni?" dėb, elbette, soraydır. Biz şu soraḳlarğa cavab bolsın dėb "sabağını, telebeni, şi<rini" dėgen bolamız.

Dėmek: Bu fi<ller; öz işlevçileriden sādır bolgaç te>sirleri başḳa bir kimse ya başḳa bir nersege tüşedir; u hem "sabaḳ, telebe, şi<r"den <ibārātdır.\51\

İşlevçiden sādır bolğaç te>sirleri başḳa bir nerse ya kimsege tüşken fi<lğa birinçi bab "ötim fi<l" (1) diymiz, bu bir.

Yağmur yağmaydır.

Bulutlar kėtgen

Ḳuyaş çıḳdı.

Bu geplerdegi "yağmaydır, kėtken, çıḳdı" sözleriden kėyin "nimeni?, kimni?" dėgen soraşlar bolmaydır. Dėmek bu fi<ller; öz işlevçileriden sādır bolğaç, te>sirleri başḳağa tüşmeydir, bundey fi<lge ikinçi bab, "selt fi<l" diymiz (2) bu iki.

Şerif, Tursun bilen sözleşdi.

Tursun bilen Şerif sözleşdiler.

İki ortaḳ sözleşdiler.

---

1)<Erebçedegi "fi<l-i müte<eddi"

2)<Erebçedegi "fi<l-i lāzım"

Çolpan şi<irini yubarmaydır

Yukarıdaki cümlelerde "oḳudı, çaḳırğan, yubarmaydır" sözleri fiiller olup, "Eḥmet, mü<ellim, çaḳırğan, Çolpan" bu fiillerin özneleridir. Biz bu fiilleri özneriyle:

Eḥmet oḳudı.

Mü<ellim çaḳırğan.

Çolpan yubarmaydır.

Deyince sözümüzü dinleyen kişi "neyi?", "kimi?" diye elbette soracaktır. Biz bu sorulara cevap olarak "sabağını, telebeni, şi<rini" demiş oluruz.

Dėmek: Bu fiiller; kendi öznelerinden çıkınca etkileri başka bir kimseye veya başka bir nesneye geçer; o da "sabaḳ, telebe, şi<r"den ibarettir.\51\

Özneden çıkınca etkileri başka bir nesneye veya kimseye geçen fiile önce birinci sırada "geçişli fiil" (1) diyoruz, bu bir.

Yağmur yağmaydır.

Bulutlar kėtgen

Ḳuyaş çıḳtı.

Bu cümlelerdeki "yağmaydır, kėtgen, çıḳdı" sözlerinden sonra "neyi?, kimi?" diye sorular sorulmaz. Demek bu fiiler kendi öznelerinden çıkınca, etkileri başkasına geçmez, böyle fiile ikinci sırada "geçişsiz fiil" diyoruz (2) bu iki.

Şerif, Tursun bilen sözleşdi.

Tursun bilen Şerif sözleşdiler.

İki ortaḳ sözleşdiler.

---

1) Arapçadaki "fiil-i müteeddi"

2) Arapçadaki "fiil-i lâzım"

Bu geplerde körgenimiz "sözleşdi, sözleşdiler" fiʿlleri; bir işniñ iki işlevçi tamanıdan bir birlerige ḳaratıb işlengenini bildiredir. Bundey fiʿlge üçinçi bab "ortaḳlıḳ fiʿl" diymiz.

Ortaḳlıḳ fiʿlni yasamaḳ üçün bolışlıḳ buyruḳḳa (ş) ḳoşıladır: "yazı-şadır", "yazışarmız", "kėlişkensiz" kebi. Bunlerni bolışsız ḳılmaḳ üçün (ş) den soñ "ma - me" \52\ ḳoşıladır: "yazışmaydır, yazışmasmız, kėlişmegensiz" kebi bu üç.

BABLARNIÑ HER BİRİDEN BAŞḲA BABLAR YASAŞ

Bu üç bab fiʿliniñ tüb bablarıdır. Bunlerniñ her biriden başḳa bablar tüzmek üçün ayrım ḳāʿidalar bar.

1

Ötim fiʿlleriniñ bolışlı buyruḳlarğa "tır - dır" ḳoşılıb ikinçi derece "ötim fiʿl" yasaladır. Bunı bolışsız ḳılmaḳ üçün "tir - dır" den soñ "ma -me" ḳoşıladır:

"tır" ḳoşılğanı: açtır, açtırma, çėktirme, çėktir, çėktiredir.

"dır" ḳoşılğanı: yazdır, yazdırma, bildir, bildirme, bildirgen. Bir ḫıl fiʿllarda "tır" ḳoşımçasıdan yalğız "t" bir ḫılda yalğız "r" ḥerfigine ḳaladır:

"r" ḳalğanı: uçır, aşırdılar, pişirgenler.

"t" ḳalğanı: yıḳıt, oḳut, bėzet, yasatmadıñı, oḳutmadım.

2

"selt" fiʿllardan hem yuḳarıdağı ḳāʿidağa ḳarıb ötim fiʿllar yasaladır. Bıraḳ bunler māʿna iʿtibārı bilen birinçi derece ötim fiʿl boladırlar: (1)

"tır" ḳoşılğanı: kėltir, kėltirmeydir, kėltirgen, kėltirgümdir.

"dır" ḳoşolğanı : sındır, ḳandırma, mindirdiñ, mindirdiler. \53\

"t" ḳoşılğanı: yaşatğanlar, oynatıñız, olturtmadım, oynat.

---

1) Çünki bunler ötim fiʿldan ėmes, selt fiʿliden tüzilgendir.

Bu cümlelerde gördüğümüz "sözleşdi, sözleşdiler" fiilleri; bir işin iki şahıs tarafından birbirlerine bakarak işlediklerini bildirir. Böyle fiile üçüncü sırada "işteş fiil" diyoruz.

İşteş fiili yapmak için emire (-ş) eklenir: "yazışadır", "yazışarmız", "kẻlişkensiz" gibi. Bunları olumsuz yapmak için (-ş) den sonra "-ma, -me" eklenmektedir. "yazışmaydır, yazışmasmız, kẻlişmegensiz" gibi, bu üç.

FİİL ÇATILARINDAN YENİ ÇATILAR TÜRETME

Bu üç çatı, fiilin kök çatılarıdır. Bunların her birinden başka çatılar yapmak için bazı kurallar vardır.

1

Geçişli fiillerin olumlu emirlerine "-tır, -tir, -dır, -dir" eklenerek ikinci derece "geçişli fiil" (ettirgen fiil) yapılır. Bunu olumsuz hâle getirmek için "-tır, -tir, -dır, -dir"den sonra "-ma, -me" eklenir.

"-tır" eklenmesi : açtır-, açtırma-, çẻktirme-, çẻktir-, çẻktiredir.

"-dır" eklenmesi : yazdır-, yazdırma-, bildir-, bildirme-, bildirgen.

Bu tür fiillerde "-tır, -tir" ekinden yalnız "-t" bir tür de yalnız "-r" harfi kelime sonunda yer alır:

"-r" alanlar :uçır-, aşırdılar, pişirgenler

"-t" alanlar : yıḳıt-, oḳut-, bẻzet-, yasatmadıñ, oḳutmadım.

2

Geçişsiz fiillerden de yukarıdaki kurallara bakarak geçişli (oldurgan) fiiller yapılır. Fakat bunların anlamları, kökü geçişli olan fiillerden farklı değildir.(1)

"-tır, -tir" ekiyle :kẻltir-, kẻltirmeydir, kẻltirgen, kẻltirgümdir.

"-dır -dir" ekiyle :sındır-, ḳandırma-, mindirdiñ, mindirdiler.\53\

"-t" ekiyle :yaşatğanlar, oynatıñız, olturmadım, oynat-.

---

1) Çünkü bunlar geçişli fiilden değil, geçişsiz fiilden kurulmuşlardır.

"r" koşılğanı: tüşirse, tüşirmese, çıqarğıl, batırma.

Yuqarıdağı qä<idalardan taşqarı her iki babdan hem be<zi ötim fi<ller yasalğandır. körgez, körset, toyğuz, turğuz, yètkiz kebi.

3

Ortaqlıq fi<ller, yalğız "tır" qoşımçası bilengine ötim fi<lığa eylenedir:

kèliştirdim, kèliştirmedim, buzıştırdılar, urıştırğanlar, eytiştirmediñ, alıştırsa, alıştırmasa, kökiştirmediñ kebiler.

Yuqarıda körgenimiz ötim fi<llerni yeneden birer derece artırmaq üçün "tır-t" qoşımçası qoşıladır:

"tır- dır- r" bilen	bildirt, sındırt, qandırt, yazdırt, bildirtme,
tüzülgenige	açırt, çèktirttiñ, attırtdılar, kèltirtmediler,
"t" qoşılğanı	pişirt, uçırtma, çıqartıb, batırtğan èdim.
	oqıttır, yaşattır, uttırmadılar,
"t" bilen tüzilgenige	bèzettirmegen, yasattıramız,
"tır" qoşılğanı	körsettirmegen èdim tıñlattırma.

4

Sèn kitebni açdıñ- kiteb açıldı.

Mü<ellim mèni çaqırdı- mèn çaqırıldım.

Şegird sabağını yazğandır- sabaq yazılğandır.

Birinçi qatardağı "açdıñ, çaqırdı, yazğandır" fi<lleri ötim fi<llerdir. Bu fi<llerniñ işlevçileri "sèn, \54\ mü<ellim, şegird"dir, şu işlevçilerni gepden çıqaramız da caylarıda "kiteb, mèn, sabaq" sözlerini qoyıb yuqarıdağı fi<llerni şunlerge nisbet bèrib eytemiz:

Kiteb açıldı. Mèn çaqırıldım. Sabaq yazıldı.

Bundey qılğanda "açdıñ, çaqırdı, yazğan" fi<larnı biraz özgerib qalğanını, buyruqlarığa "l" herfiniñ qoşılğanını köremiz.

"-r" ekiyle :tüşirse, tüşirmese, çıḳarğıl, batırma-.

Yukarıdaki kurallardan başka her iki çatıdan da bazı geçişli fiiller yapılmıştır: körgez-, körset-, toyğuz-, turğuz-, yėtkiz- gibi.

3

İşteş fiiller, yalnız "-tır -tir" ekiyle birlikte geçişli fiile dönüşür: kėliştirdim, kėliştirmedim, buzıştırdılar, urıştırğanlar, eytiştirmediñ, alıştırsa, alıştırmasa, kökiştirmediñ gibi.

Yukarıda gördüğümüz geçişli fiilleri, yeniden birer derece artırmak için "-tır, -t" eki eklenir:

"-tır, -dır, -r" lerin üzerine "-t"eklenmesiyle: bildirt-, sındırt-,ḳandırt-, yazdırt-, bildirtme-, açırt-,çėktirttiñ, attırtdılar, kėltirtmediler, pişirt-, uçırtma-,çıḳartıb, batırtğan edim.

"-t" lerin üzerine "-tır"eklenmesiyle: oḳuttır-, yaşattır-, uttırmadılar, yasattıramız bėzettirmegen, körsettirmegen ėdim, tıñlattırma.

4

Sėn kitebni açdıñ-kiteb açıldı.

Mü<ellim mėni çaḳırdı-men çaḳırıldım.

Şegird sabağını yazğandır-sabaḳ yazılğandır.

Birinci gruptaki "açdıñ, çaḳırdı, yazğandır" fiilleri geçişli fiillerdir. Bu fiillerin özneleri "sėn, \54\ mü<ellim, şegird"dir, bu özneleri cümleden çıkardığımız da yerlerine "kiteb, mėn, sabaḳ" sözlerini koyarak yukarıdaki fiilleri bunlara kıyaslayarak söyleyelim:

Kiteb açıldı. Mėn çaḳırıldım. Sabaḳ yazıldı.

Böyle yapınca "açdıñ, çaḳırdı, yazğan" fiilleri biraz değiştikten sonra, emirine "-l" sesinin eklendiğini görürüz.

Bu fi<llarğa "meçhûl" (belgisiz) fi<llar diyiledir.(1) Bu yuḳarıdağı üç babnıñ törtinçisidir.

Ortaḳlıḳ, ötim, ḳalım bablarınıñ hemmesiden, buyruḳḳa "l " ḳoşmaḳ bilen meçhûl (belgisiz) fi<l yasaladır. Bu fi<lniñ bolışsızıdağı "ma-me" ḳoşımçaları "l "den soñ kėledir: yazıldı, yazılmadı, oḳulğan, oḳulmağan, bėriledir.

Ötim fi<llardan meçhûl fi<l yazdırıldı, oḳutılmaydır, oḳuttırılsa, yasattırılğan, kėliştirilsin, yığıştırılğan, urıştırılmaylar, kėliştirilmeydir.

Ortaḳlıḳ fi<ldan yazışıldı, kėlişilgen, sözleşilgey, yıraḳlaşılğay, yazılışmaydır, kėlişmegen, sözleşilmegen, yıraḳlaşılmağan.

Selt fi<ldan barıldı, çıḳıldı, yurıldı, çarçaldı, yėtildi, barılmadı, çıḳılmadı, yurılmadı, yėtilmegen.\55\

"bil, ḳal, kėl" kebi keti "l" bolğan buyruḳlardan "meçhûl" fi<l yasamaḳ üçün yene "l" ḥerfi ḳoşılmaydır. Bunlerniñ meçhûlleri "n" ḥerfi bilen tüziledir:

Bilindi, kėlindi, kėlinedir; silingendir, ḳalınadır, alınğandır, alınmış kebi.

5

Kėti "l" ḥerfi bolmağan buyruḳlarğa hem "n" ḳoşılıb tüzilgen bir türli fi<l bar: körinedir, oyğandı kebi. Bu türli fi<lni meçhûl fi<llar ḳatarıda sanay almaymız. Çünki bunlerniñ meçhûlleri, "köriledir", "oyğatıldı" fi<llarıdır. "körinmek, oyğatmaḳ", "körilmek, oyğatılmaḳ" arasıdağı ayırma ençe büyükdir. Buler "özlik fi<l" boladır, biz bu "özlik " fi<llarnı meçhûlleri bilen birge yazıb körsetemiz:

---

1) Bu fi<li "meçhûl (bėlgisiz), ḳaytım" atamaḳnıñ biri hem mėni ḳana<ātlandırmadı.F.

Bu fiillere (meçhul, belgisiz) edilgen fiiller denilir.(1) Bu yukarıdaki üç çatının dördüncüsüdür.

İşteşlik, geçişli, geçişsiz çatıların hepsinde emire "-l" eklemekle edilgen fiil yapılır. Bu fiillerin olumsuzundaki "-ma-me" ekleri "l"den sonra gelir: yazıldı, yazılmadı, oḳulğan, oḳulmağan, bėriledir.

Geçişli fiillerden edilgen fiil:	yazdırıldı, oḳutulmaydır, oḳuttırılsa, yasattırılğan kėliştirilsin, yığıştırılğan, urıştırılmaylar, kėliştirilmeylerdir.
İşteş fiilden:	yazışıldı, kėlişilgen, sözleşilgey, yıraḳlaşılğay, yazılışmaydır, kėlişmegen, sözleşilmegen, yıraḳlaşılmağan
Geçişsiz fiilden:	barıldı, çıḳıldı, yurıldı, çarçaldı, yėtildi, barılmadı, çıḳılmadı, yurılmadı, yėtilmegen \55\

"bil, ḳal, kėl" gibi sonu "l" olan emirden "edilgen" fiil yapmak için yine "-l" sesi eklenmez. Bunların edilgenleri "-n" sesiyle yapılır:

Bilindi, kėlindi, kėlinedir, silingendir, ḳalınadır, alınğandır, alınmış gibi.

5

Sonu "l" sesi olmayan emirlere de "-n" eklenerek yapılan bir çeşit fiil var: körinedir, oyğandı gibi. Bu türlü fiili edilgen fiiller grubunda sayamayız. Çünkü bunların edilgenleri "köriledir", oyğatıldı", fiilleridir. "körinmek, oyğatmaḳ", ile "körilmek, oyğatılmaḳ, arasındaki fark çok büyüktür. Bunlar "dönüşlü fiil" olurlar, biz bu dönüşlü fiilleri edilgenlerle birlikte yazarak gösterelim:

---

1) Bu fiili "edilgen (bėlgisiz), ḳaytım" olarak adlandırmak da beni ikna etmedi. F.

meçhûller	**özlikler**
körildi	körindi
yuvıldı	yuvındı
sėvildi	sėvindi
tartıldı	tartındı
bėzeldi	bėzendi
yasaldı	yasandı
örgetildi	örgendi
avutıldı	avundı.....

"bilinmek, silinmek, ḳalınmaḳ" kebi iki "l"ni bir yėrde kėltirilmeslik üçün gine "n" bilen tüzilgen meçhûl **\56** fi<llar hem "meçhûl" hem "özlik" fi<li bolıb işletiledir.

ĖKİNÇİ ÖZEKDEN YASALĞAN FI<LLAR

Buyruḳḳa ėmes, at-süfetke ḳoşımçalar ḳoşıb tüzilgen fi<llerge "ikinçi özekden yasalğan fi<llar" diymiz, bu türli fi<llar: at ya süfetke köprek "la-le" ḳoşılıb yasaladır.

küçlemek	mecbur ėtmek
uluğlamaḳ	te>zim, ḥürmet ḳılmaḳ
aḳlamaḳ	günāhsız tapmaḳ
ḳaralamaḳ	günāhlı tapmaḳ
tişlemek	tiş bilen almaḳ
ḳışlamaḳ	ḳışda turmaḳ
tayaḳlamaḳ	tayaḳ bilen turmaḳ

"laş-leş", "lan-len", "ar-er", "ay-ey" bilen yasaladır:

sollaşmaḳ, ḳızıllaşmaḳ, ökleşmek, ḳızarmaḳ, kökermek, aḳarmaḳ, atlanmaḳ, sarğaytmaḳ, köpeytmek, azaymaḳ kebi.

Edilgenler	Dönüşlüler
körildi	körindi
yuvıldı	yuvındı
sėvildi	sėvindi
tartıldı	tartındı
bėzeldi	bėzendi
yasaldı	yasandı
örgetildi	örgendi
avutıldı	avundı.....

"bilinmek, silinmek, ḳalınmaḳ" gibi "-l"yi üst üste getirmemek için yine "-n" ile biten edilgen \56\ fiiller de hem "edilgen" hem "dönüşlü" fiil olarak işletilir.

İSİMDEN TÜREYEN FİİLLER

Emire değil, ada, sıfata ekler getirilerek türetilen fiilere "ikinci kökten türeyen fiiler" diyoruz, ad ve sıfata çok yaygın bir şekilde "-la-le" eklenmek suretiyle yapılır.

küçlemek	mecbur ėtmek
uluğlamaḳ	te›zim, ḥürmet ḳılmaḳ
aḳlamaḳ	günāhsız tapmaḳ
ḳaralamaḳ	günāhlı tapmaḳ
tişlemek	tiş bilen almaḳ
ḳışlamaḳ	ḳışda turmaḳ
tayaḳlamak	tayaḳ bilen turmaḳ

"-laş-leş","-len-len","-ar-er","-ay-ey" ile kurulur.

sollaşmaḳ, kızıllaşmaḳ, ökleşmek, kızarmaḳ, kökermek, aḳarmaḳ, atlanmaḳ, sarğaytmaḳ, köpeytmek, azaymaḳ gibi.

6

1-Tėmirni kördim, Tėmir mėnge defter bėrdi.

2- Ortağımğa bardım, ortağımdan kiteb aldım.

Yuḳarıdağı geplerden "Tėmir" bilen "ortaḳ" sözleri ikişer yola eytilgen. Bu ḳā<idağa köre buzuḳ ėmes bolmasa \57\ hem ėşitilişde savuḳdır. Bu geplerni yėñilletmek hem de bir sözni iki yola ḳaytarıb eytişden ḳutulmaḳ üçün ikinçi yola eytilgen "Tėmir" hem "ortaḳ" sözlerini "u" sözü bilen alıştıramız da "Tėmirni kördim, u mėnge defter bėrdi. Ortağımğa bardım, unden kiteb aldım." diymiz.

Bir kişige "yazdıñ!" dėmekçi bolğanda unıñ atını eytib "Eḥmed yazdıñ" dėmeymizde "Sėn yazdıñ" diymiz. Köpge ḳarab "yazdıñız!" dėmekçi bolğanda hemmesiniñ atını eytib turmaymızda "Siz yazdıñız." diymiz. Bir kişi öz atını "mėn" sözi bilen, köp kişiler öz atlarını "biz" sözi bilen alışdıradırlar. Bir, yeki bir niçe atlarğa alıştırılıb kėterilgen şu ḳısḳa sözlerge "at almaşları" yeki, yalğuzça "almaş"lar diymiz. Almaşlar şulerdir:

AT ALMAŞLARI

Birlikde:	Köplikde:
1- u	4- uler -- unler, alar
2- mėn	5- biz -- bizler
3- sėn	6- siz -- sizler

Körsetgiç Almaşları

Yaḳın Körsetgiçler

bu -- bul	buler --bunler
şu -- şul	şuler
uşbu	uşbuler
mene	menevler
mene bu	mene buler \58\
mene u	mene uler

6

1-Tėmirni kördim, Tėmir mėnge defter bėrdi.

2- Ortağımğa bardım, ortağımdan kiteb aldım.

Yukarıdaki cümlelerden "Tėmir" bilen "ortaķ" sözleri ikişer kez söylenmiş. Bu kurala göre düzgün olmasa \57\ da işitilişi soğuktur. Bu cümleleri yeniden söylerken de bir sözü iki kere tekrar etmekten kurtulmak için ikinci kez söylenen "Temir" ve "ortaķ" sözlerini "u" sözüyle birleştirdiğimizde "Tėmirni kördim, u mėnge defter bėrdi. Ortağımğa bardım, unden kiteb aldım." diyoruz.

Bu kişiye "yazdıñ" demek istediğimizde onun adını söyleyerek "Eḥmed yazdıñ" demiyoruz da "Sėn yazdıñ" diyoruz. Çokluğa bakarak "yazdıñız!" demek istediğimizde hepsinin adını söylemiyoruz da "Siz yazdınız." diyoruz. Bir kişi kendi adını "mėn sözüyle, çoğu kişiler kendi adlarını "biz" sözüyle karşılarlar. Bir veya birden çok adı karşılamak için getirilen bu kısa sözlere "şahıs zamiri" veya sadece "zamir"ler diyoruz. Zamirler şunlardır:

ŞAHIS ZAMİRLERİ

Teklik	**Çokluk**
1- u	4- uler--unler, alar
2- mėn	5- biz-- bizler
3- sėn	6- siz-- sizler

İŞARET ZAMİRLERİ

Yakını Gösterenler

bu--bul	buler--bunler
şu--şul	şuler
uşbu	uşbuler
mene	menevler
mene bu	mene buler \58\
mene u	mene uler
u--ul	uler--unler--alar

u --ul	uler -- unler -- alar
uşe -- uşel	uşeler
ene	enevler.....
ene u (enu)	ene uler

SORAŞ ALMAŞLARI

"nėçün?, nüçük?, nėge?, nėndey?, ḳanday?, ḳalay?, ḳaçan?, ḳayda?, ḳayaḳ?, kim?, nime?, ḳança?, nėçe?"

Bulerden "kim" -- kimselerden , "nime" -- nerselerden , "ḳaçan" -- çağdan "ḳayda, ḳayaḳ" -- orundan, "ḳança"-- ölçevden, "nėçe" -- sandan, "ḳanday, nėndey, nüçük" -- ḥāldan, "nėçün, nėge" -- sebebden soraşḳa işletiledir.

KÖMEKÇİ SÖZLER

Sözniñ yėtinçi türi "kömekçi sözler"dir. Kömekçi sözlerniñ burunğı bėş türli sözden ayırması şundeydir:

Buler at, fi<l, süfetlerge ḳoşıla turğan ḳoşımçalarnıñ hėç birtesini ḳabul ḳılmaydır: esle ✗ ğa, sir ✗ ge, ėñ ✗ den diyilmeydir.

1- Küçeytiş kömekçileri: esrü, cüde, hėç, elbette, esle, sire, ėñ, bütkül, ḫuddı.

Bunler bir gepniñ ya bir sözniñ ma<nāsını küçeytmek üçün işletiledir. İşletilişleri şundeydir:\59\

Biz sėni "esle" körmedik. Bu "esrü" uzundır. Sėn mėni "hėç" körmediñ. U "cüde" ḳısḳadır. Bu kiteb "sire" bitmeydir. Ėrte "elbette" bararmız. "Ėñ" yaḫşı bir kiteb bėr! "Çinden" köp gepleşdiñ.

2- Orun Kömekçileri: ara, içre, öze, özre; Şeher "ara" kirdim. Üy "içre" oturdıḳ. Baş "özre" ḳoydım.

"tağın, daḫı, bilen -- ėle -- le, yene, hem da -- de sözleri iki ma<nānı yığıb ḳabatlav kömekçi boladır.

uşe	uşeler
ene	eneler.....
ene u (enu)	ene uler

SORU ZAMİRLERİ

"nèçün, nüçük, nège, nèndey, ḳanday, ḳalay, ḳaçan, ḳayda, ḳayaḳ, kim, nime, ḳança, nèçe"

Bunlardan "kim" –kişilerden, "nime"– nesnelerden, "ḳaçan"– zamandan, "ḳayda, ḳayaḳ"–yerden, "ḳança" –ölçüden, dereceden, "nèçe"–sayıdan, "ḳanday, nèndey, nüçük" –hâlden, "nèçün, nège"– sebepten soruya kadar kullanılmaktadır.

EDATLAR

Kelimenin yedinci türü "edatlar"dır. Edatların önceki beş türlü kelimeden farkı şöyledir:

Bunlar, ad, fiil, sıfatlara eklenen eklerin hiç birini kabul etmezler: esle✗ğa, sir✗ge, èñ✗den denilmez.

1-Kuvvetlendirme edatları: esrü, cüde, hèç, elbette, esle, sire, èñ, bütkül, ḫuddı.

Bunlar bir cümlenin veya bir sözün anlamını kuvvetlendirmek için kullanılır. Kullanılışları şöyledir:\59\

Biz sèni "esle" körmedik. Bu "esrü" uzundır. Sèn mèni "hèç" körmediñ. U "cüde" ḳısḳadır. Bu kiteb "sire" bitmeydir. Érte "elbette" bararmız. "Èñ" yaḫşı bir kiteb bèr! "Çinden" köp gepleşdiñ.

2- Yön Edatları: ara, içre, öze, özre; Şeher "ara" kirdim. Üy "içre" oturdıḳ. Baş "özre" ḳoydım.

"tağın, daḫı, bilen- èle- le- yene hem da-de sözleri iki anlamı üst üste katlamak için yardımcı olurlar.

Mene "tağın" kėldi; bu "daḫı" kėldi. Şerif "ile" Kerim kėldi. "Yene" yaz! Sėn "hem" yaz! Eḥmet, Şerif "hem" Kerimni kördim, Şerif kėlgen ėdi, Eḥmet de kėldi.

"yoḳsa, eger, egerçe" bunler şert kömekçileridir. Bunlerden "eger" bilen "egerçe" sözleri Farsîçadır. Bizde işletilişleri sire lāzım ėmesdir. Çünki "Egerçe sėn kėlmediñ mėn kėldim." dėgen gepniñ Türikçe -- Özbėkçesi "Sėn kėlmeseñ de mėn kėldim"dir. "Eger kėlseñ" dėgende hem eger artıḳçadır. "kėlseñ"niñ öziden "eger" añlaşıladır.

"belkim, ya, yaki, yaḫud" sözleri anıḳlıḳsızlıḳnı bildiredir. "keşki, şeyed" arzu kömekçisidir. "ėsiz, efsüs, etteñ, e, hey etteñ" ḥesret, arman kömekçileri "aynıḳsa, ḫusūsan , ʿumūmen, zātan, beʿzen" ḥāl kömekçileri (he, ḫob, ḫoş) cavab kömekçileridir. \60\

"sayın -- sayı" nisbet kömekçisidir. iki fiʿlniñ maʿnāları arasıdağı bağlanışını körsetedir: U barğan "sayın" biz ḳaçdıḳ. Ḳuyaş köterilgen "sayın" hava ısına bardı.

"ğına -- gine -- ḳına -- kine, faḳat" bunler çėkleş kömekçisidir. Faḳat biz kėldik, bizgine kėlmey ḳaldıḳ.

"kim, ki" tefsir, izāḥ kömekçisidir. Bildiremen kim.... iʿlān ḳılınadır ki:....

"bıraḳ, lėkin" sözleri eytilgen bir gepden bir nerseni "çıḳarış kömekçi" sidir. Heme aldılar "bıraḳ" mėn ḳaldım.

"üçün, çünki" sebep kömekçisidir.

"ça -- çe"; çama kömekçisidir: Yigirmeçe, yüzçe, miñlerçe nisbet kömekçisi hem boladır:

Rusça, Türikçe, ʿErebçe gepüredir. Ḥayvança, insanlarça işleydir. Zamān kömekçisi hem boladır: Mėn kėlgençe otur.

Mene "tağın" kėldi; bu "daḥı" kėldi. Şerif "ile" Kerim ḳeldi. "Yene" yaz! Sėn "hem" yaz! Eḥmet, Şerif "hem" Kerimni kördim, Şerif kėlgen ėdi, Eḥmet de kėldi.

"yoḳsa, eger, egerçe" bunlar şart edatlarıdır. Bunlardan "eger" ile "egerçe" sözleri Farsçadır. Bizde kullanılmaları gereksizdir. Çünkü "Egerçe sėn kėlmediñ mėn kėldim." cümlesinin Türkçe--Özbekçesi "Egerçe sėn kėlmeseñ de mėn kėldim."dir. "Eger kėlseñ" deyince de "eger" fazladır. "kėlseñ" in kendisinden "eger" anlaşılmaktadır.

"belkim, ya, yaki, yaḫud" sözleri belirsizliği bildirir. "keşki, şeyed" arzu edatıdır. "ėssiz, efsüs, etteñ, e, hey etten" hasret, istek edatları "aynıḳsa, ḫususan, ʿumumen, zātan, beʿzen" hal edatları (he, ḫob, ḫoş) cevap edatlarıdır.\60\

"sayın-sayı" nisbet edatıdır. İki fiilin anlamları arasındaki ilişkileri gösterir: U barğan "sayın" biz ḳaçdıḳ. Ḳuyaş köterilgen "sayın" hava ısına bardı.

"-ğına-gine-ḳına-kine, faḳat" bunlar sınırlama edatlarıdır. Faḳat biz geldik. Bizgine kėlmey ḳaldıḳ.

"kim, ki" yorum, açıklama edatıdır. Bildiremen kim.... iʿlān ḳılınadır ki....

"faḳat, lėkin" sözleri söylenen bir cümlede bir nesneyi "çıḳarma edatı"dır. Heme aldılar "bıraḳ" mėn ḳaldım.

"üçün, çünki" sebep edatıdır.

"-ça-çe"; tahmin edatıdır: Yigirmeçe, yüzçe, miñlerçe nisbet edatı da olur.

Rusça, Türikçe, ʿErebçe gepüredir. Ḥayvança, insanlarça işleydir. Zaman edatı da olur: Mėn kėlgençe otur.

"davur": Bir işniñ èñ soñrasını körsetmek üçün işletiledir; şeherge davur baramız, yüz yilge davur kütemiz. "davur" ornıda "ça -- çe" hem işletiledir. Şehergeçe baramız, yüz yilgeçe kütemiz.

"ah, of, aḫ": Bunler sèzgü kömekçileridir.

8

BÈLGİLER

"mi" sorav bèlgisidir. "niñ" bir nerseniñ kimge nimege ḳaraşlığını körsetedir. "ḳaraş bèlgisi"dir. Unıñ bağçası bağçanıñ èşigi. Şerifniñ kitebi. Èlbèkniñ \61\ şi<ri. Ḳaraş bèlgisi bir atḳa ḳoşılğaç unden kèyin kèlgen bir atğa üçinçi türli "almaş izleri" ḳoşıladır. Bağçası, ḳapḳası, mèniñ ḳalamım, sèniñ ḳağazıñ, ulerniñ şi<rları, sizniñ işiñiz, bizniñ turışımız kebi.

"nıḳı -- niki" bu hem ḳaraş bèlgisidir. Bu kiteb Eḥmet "niki" . Bu şi<r Batu "nıḳı"

"ğa -- ḳa, ge -- ke, dan -- den, de -- da, nı". Bunler bir fi<lniñ işlevçiden başḳa kimge, nimege nisbeti bolğanını körsetedir:

"ni" tüşme bèlgisidir. Mèn kitebni yazdım dègende "yazmaḳ" işi te>siriniñ, kitebge tüşkeni bilinedir.

"ğa --ḳa -- ge -- ke" barış bèlgisidir. Mektebke bardım. Şeherge ḳaçdım. Telebege kiteb bèrdim. Dègende bundegi fi<llardan "mekteb, şeher, telebe, ge ḳaratḳan bir ḥereket barlığı añlaşıladır.

"dan -- den" çıḳış bèlgisidir. Üyden kèldim. Kitebden añladım. dègendey fi<llardan añlaşılğan ḥereketniñ "üy"den, "kiteb"den başlanğanı añlaşıladır.

"da -- de" orun bèlgisidir. Üyde oturdım. Mektebde yazdım. Dègende fi<llarnıñ orunları bilinedir.

"davur": Bir işin en sonunu göstermek için kullanılır; şeherge davur baramız, yüz yilge davur kütemiz. "davur" yerine "-ça, -çe" de kullanılır. Şehergeçe baramız, yüz yilgeçe kütemiz.

"ah,of, aḫ": Bunlar sezgi edatlarıdır.

8

BAZI HÂL EKLERİ

"mi" soru ekidir. "niñ" bir nesnenin kiminle, neyle ilgisi olduğunu gösterir. "ilgi eki"dir. Unıñ bağçası, bağçanıñ eşigi, Şerifniñ kitebi. Élbékniñ \61\ şi<ri. İlgi eki bir isme eklenince ondan sonra gelen bir ada, "üçüncü tip iyelik asıllı şahıs ekleri eklenir. Bağçası, ḳapḳası, ménıñ ḳalamım, sénıñ ḳağazıñ, ulerniñ şi<rları, sizniñ işiñiz, bizniñ turışımız gibi.

"-nıḳı, -niki" bu da hâl ekidir. Bu kiteb Ahmet "niki". Bu şi<r Batu"nıḳı"

"--ğa, —ḳa, --ge, —ke, --dan, —den, --de, —da, --ni". Bunlar bir fiilin özneden başka kimseyle veya başka birşeyle ilişkisi olduğunu gösterir.

"--ni" yükleme ekidir. Mén kitebni yazdım, deyince "yazmaḳ"ın iş etkisinin kitaba yüklendiği bilinir.

"--ğa, —ḳa, —ga, —ke" yaklaşma hâli ekidir. Mektebke bardım. Şeherge kaçtım. Telebege kiteb berdim deyince buradaki fiillerden "mekteb", "şeher" ve "telebe" ye yöneltilen bir hareketin varlığı anlaşılır.

"--dan, —den" çıkma hâli ekidir. Üyden kéldim. Kitebden añladım, deyince fiillerden anlaşılan hareketin "üy"den, "kiteb"den başladığı anlaşılmaktadır.

"--da, —de" bulunma hâli ekidir. Üyde oturdım. Mektebde yazdım, deyince fiillerin yerleri bilinir.

Fitrat

Özbėk Tili Ḳā‹idaları

Toğrısıda Bir Tecribe

NEḤV

Birinçi Kiteb 3 nçi basma

Özbėkisten Devlet Neşriyeti

Samarḳand 1927.yıl Teşkent

Fıtrat

Özbėk Tili Ḳā‹idaları

Toğrısıda Bir Tecribe

NEḤV

Birinçi Kiteb 3 nçi basma

Özbėkisten Devlet Neşriyeti

Samarḳand 1927.yıl Teşkent

Fitrat

Özbek Dili Kaideleri

Konusunda Bir Tecrübe

NAHİV

(CÜMLE BİLGİSİ)

Birinci Kitap 3 üncü basma

Özbekistan Devlet Neşriyatı

Semerkant yıl 1927 Taşkent

OḲUĞUÇILARĞA

Ḳolıñızdağı bu kitebçe "Özbėkçe Neḥiv" .... toğrısı, Özbėk Neḥivi toğrısıda mėniñ bir "tecribem"dir. "Özbėk Tili Ḳā<idaları Toğrısıda Bir Tecribe" mėniñ ikinçi kitebimdir.

Biz til ḳā<idaları hem uniñ atamaları (ıstılāḥlar) toğrısıda işleşniñ heli birinçi peytide yaşaymız. Şuniñ üçün tilimizniñ ḳā<idaları bütünley maydanğa ḳoyıb atamalarını sābit bir ḥālğa kėltire alğanımız yoḳ. Bu toğrıda til mü<ellimlerimiz ara birleşken bir yol henüz yoḳdır. Yeñi başlanğan işlerniñ hemmeside hem şu ḥālnı körmey çāra yoḳdır. Tilimizniñ bütün ḳā<idalarını anıḳlab atamalarını maydanğa ḳoymaḳ üçün yene bir az tirişmekimiz, birbirimizge kömek ḳılışımız lāzım.

Mėn bu tecribemni yazğanda hem Teşkent til mü<ellimligi bilen meşhur bolğan ortaḳlarım bilen añlaşmaḳḳa, kėlişmekke tirişdim. Şundey bolsa hem şu tecrimemde "ulerniñ fikirlerige toğrı kėlmegen orunlar yoḳdır" dėb da<vā ḳıla almayman, iḥtimāl bardır. İḥtimāl köpdir de. Biz yene tecrimemizni davām etdiremiz, yene işleymiz. Bütün Özbėk mü<ellimlerige til tėkşiriş rehber bolarlıḳ kiteblerimiz ėndi barlıḳḳa çıḳḳan: Hey>et tamanıdan yazılğan til sabaḳlıḳları, Şah Resülniñ til ḳā<idaları, mėniñ de kiçik tecribelerim. İşanaman ki bütün Özbėk mü<ellim, müḥerrirleri bundey kėyin tilimizni tėkşirerler. Bizniñ kiteblerimizni müḥekeme ḳılıb oḳurlar. Bunlerde ḳā<idalar, atamalar, usüllar toğrısıda fikir yürgizerler; fikirlerini bizlerge hem yazarlar. Bizler ulerniñ fikirleri özre yene işlermiz; yene tirişemiz, yene unden kėyin tilimizniñ ḳā<idaları atamaları toğrısıda faydalı bir "iş" körilgen boladır, mene unden kėyin tilimizniñ ḳā<idaları, atamaları, sābit bir ḥālğa ḳoyılğan boladır.

Fıtrat

OKUYUCULARA

Elinizdeki bu küçük kitap "Özbekçe Nahiv"....doğrusu, Özbek Cümle Bilgisi konusunda benim bir tecrübemdir. Özbek dilinin kuralları konusunda bu "tecrübe" benim ikinci kitabımdır.

Biz dil kuralları ve onun terimleri konusundaki çalışmaların henüz birinci devrini yaşıyoruz. Onun için dilimizin kurallarını bütün olarak ortaya çıkarıp terimlerini sabit hale getiremedik. Bu konuda dil öğretmenlerimizle henüz birleşen bir yol bulamadık. Yeni başlayan çalışmaların hepsinde de bu türlü sıkıntıları çözmenin imkânı yoktur. Dilimizin bütün kurallarını açıklayıp terimlerini ortaya çıkarmak için yine biraz araştırmamız, birbirimize yardım etmemiz lâzım.

Ben bu tecrübeyi yazarken de Taşkent dil öğretmenliği ile tanınmış olan arkadaşlarımla anlaşmaya, görüşmeye, gayret ettim. Böyle de olsa "Onların fikirlerine doğru gelmeyen yerler yoktur." diye iddia edemem. İhtimal çoktur da. Biz yine tecrübemizi devam ettiriyoruz, yine çalışıyoruz. Bütün Özbek öğretmenlerine dil araştırması rehberi olacak kitaplarımız şimdi ortaya çıkmıştır. Heyet tarafından yazılan dil çalışmaları, Şah Resûl'ün dil kaideleri, benim de küçük tecrübelerim. İnanıyorum ki bütün Özbek öğretmen ve yazarları bundan sonra dilimizi araştırırlar. Bizim kitaplarımızı okuyarak değerlendirirler. Bunlar da kurallar, terimler, yöntemler konusunda fikirler yürütürler, fikirlerini bizlere de iletirler. Bizler onların fikirlerine göre yine çalışırız, yine araştırırız, yine ondan sonra dilimizin kuralları terimleri konusunda faydalı bir iş görülmüş olur. İşte ondan sonra dilimizin kuralları, terimleri sabitleştirilmiş olacaktır.

Fitrat

GEP

Sözniñ nème ékeni, néçe türli bolğanı ḳanday ḳoşımçalar alıb, ḳanday özgerişlerge üçregenini serfde kördik. Bir fikirni bir kişige bildirmek üçün sözlerni yığıb birbirige bağlab eytemiz. Bu eytkenimiz "gep" boladır. "Mèn kiteb aldım" dègende gepimiz üç sözden yasalğan "Sèn bu kün tèz kèldiñ" dègende bèş sözden yasalğandır.

Dèmek: Bir fikir, bir oy añlatğuçı söz ḳoşımı bir gep boladır.

Bir tilde bolğan gepniñ türleri, yasalış, hem gepdegi sözler toğrısıda me<lümet şu tilniñ Neḥivide köriledir.

Ḳımırlağan ḳır aşar.

Bozçı bèl, baḳḳa yalçımas.

Mülle bilgenin oḳur.

İki ḳuçḳar kellesi bir ḳazanda ḳaynamas.

Ölgen kèlmes.

Üçken yanmas, dègenimizdegi altı "söz ḳoşumı" nıñ her biri bir gepdir.

TURIŞ BÈLGİLRİ

Sözlerni toplab birbirge beyleb "gep" tüzişde "oy" ḳolay añlaşılsın dèb türli bèlgiler işletiledir. \5\ Bulerniñ hemesige, birden "turış bèlgileri " ya saddaça "turışlar" diyiledir. Turış bèlgileriden ḳaysı birtesini gepniñ ḳaysı bölegiden soñ ḳoyılışı toğrısıda her biriniñ öz ornıda me<lümet bèrilgüsidir. Bunde hemesini bir ḳatardan körib ötişimiz kèrek:

1- "noḳta" (.) dır. Unge kèlgeç oḳuğuçınıñ toḳtalışı lāzım.

2- "bir tınış" bèlgisi (;) dir. Unge kèlgeç oḳuğuçı toḳtamaydır; bıraḳ gepdegi sözlerniñ münesebetleri buzılmasın üçün bir nefes alış (bir tınış) vaḳtı turıb ötedir.

CÜMLE

Kelimenin ne olduğunu, nasıl olduğunu, hangi ekleri alıp hangi değişmeleri geçirdiğini Sarf'ta gördük. Bir fikri bir kişiye bildirmek için kelimeleri toplayarak birbirine bağlayıp söyleriz. Bu söylediğimiz "cümle" olur. "Mėn kiteb aldım." deyince cümlemiz üç kelimeden yapılmış, "Sėn bu kün tėz kėldiñ" deyince beş kelimeden yapılmıştır.

Demek: Bir fikir, bir düşünce anlatan söz dizisi bir cümle olur.

Bir dildeki cümlenin türleri, yapısı ve cümledeki sözler konusunda bilgi, bu dilin Cümle Bilgisi (Söz Dizimi)nde görülür.

Kımırlağan kır aşar.

Bozçı bėl, bakka yalçımas.

Mülle bilgenin okur.

İki kuçkar kellesi bir kazanda kaynamas.

Ölgen kėlmes.

Üçken yanmas, dediğimizde altı "söz kümesi"nin her biri bir cümledir.

NOKTALAMA İŞARETLERİ

Sözleri toplayarak birbirine bağlayıp "cümle" kurarken "düşünce" kolay anlaşılsın diye türlü işaretler kullanılır. \5\ Bunların hepsine birden "noktalama işaretleri" veya sadece "noktalamalar" denilir. Noktalama işaretlerinden hangisinin cümlenin hangi bölümünden sonra konulması konusunda her biri hakkında ayrı ayrı kendi bölümlerinde bilgi verilecektir. Burada hepsini birden görüp geçmemiz gerekir.

1- "nokta" (.) dır. Ona gelince okuyucunun durması gerekir.

2- " bir nefes" işareti (;) dir. Ona gelince okuyucu durmaz; fakat cümledeki kelimelerin münasebetlerinin bozulmaması için bir nefes alış zamanı geçmesi gerekir.

3- "yarım tınış" bèlgisi(,) dir. Bunge kèlgeç oḳuğuçı yarım tınış vaḳtı turıb ötedir.

4- Soraş bèlgisi (?) dir.

5- Ündeş bèlgisi(!) dir.

6- Ḳoş noḳta (:) dır.

7- Tırnaḳlar (" ")dır.

8- Yaylar ( )dır.

9- Törtkül yaylar [ ]

10- Ülken yaylar { }

11- Çızıḳ (--) dır.

12- Noḳtalar (.....)dır.

BAŞ SÖZLER

Kèsim Ège

1- Ḳuşlar bağçada èrteleb.....

2- Çolpan yaḳında yaḫşı bir şè<r....\6\

Yuḳarıdağı iki söz ḳoşımıdan hèç birtesi "gep " bola almaydır, bulerden tügel "oy" añlaşılmaydır. Bu iki söz ḳoşımıdan ḳay birini èşitkeç söz kèsildi, gep bitdi dèb oylamaymız. Gepniñ soñını kütemiz. Bulerni tügetmek "gep" ḳılmaḳ üçün birinçige "sayraydır" ikinçisige "yazdı" sözlerini ḳoşıb:

1- Ḳuşlar bağçada èrteleb sayraydır.

2- Çolpan yaḳında yaḫşı bir şè<r yazdı.

Diymiz, añlatmaḳçı bolğanımız "oy" nı tügelletemiz. "gep" tügeledir, söz kèsiledir. Gepniñ tamamlanıb sözniñ kèsilgeni şu "sayraydır", hem "yazdı" sözleri bilen boldı. Şunıñ üçün yuḳarıdağı iki "gep" niñ aḫırıdağı "yazdı" , "sayraydır" sözlerige " gepniñ kèsim sözleri" ya sāddaça "kèsim" diymiz.

3- "yarım nefes" işareti (,) dir. Buna gelince okuyucu yarım nefes alış zamanı durur.

4- Soru işareti (?) dir.

5- Ünlem işareti (!) dir.

6- İki nokta (:) dır.

7- Tırnaklar (" ") dır.

8- Parantez ( ) dir.

9- Köşeli parantez. [ ]

10-Büyük parantez: { }

11-Çizgi (---) dir

12-Noktalar (.....) dır.

TEMEL SÖZLER

Yüklem-Özne

1-Kuşlar bağçada ėrteleb....

2- Çolpan yaḳında yaḫşı bir şi<r.....\6\

Yukarıdaki iki kelime dizisinden hiç biri "cümle" olamaz, bunlardan tam "düşünce" anlaşılmamaktadır. Bu iki kelime dizisinden herhangi birini işitince söz kesildi, cümle bitti diye düşünmüyoruz. Cümlenin sonunu bekliyoruz. Bunları tamamlamak "cümle" yapmak için birinciye "sayraydır", ikincisine "yazdı" sözlerini ekleyip:

1- Ḳuşlar bağçada ėrteleb sayraydır.

2- Çolpan yaḳında yaḫşı bir şi<r yazdı.

Diyoruz, anlatmak istediğimiz "düşünce"yi tamamlıyoruz. "cümle" tamamlanır, söz kesilir. Cümlenin tamamlanıp sözün kesilmesi bu "sayraydır" ve "yazdı" sözleriyle olur. Bunun için yukarıdaki iki "cümle"in sonundaki "yazdı", "sayraydır" sözlerine " cümlenin yüklemi" veya sadece "yüklem" diyoruz.

Gepdegi sözlerniñ aḫırığa kèlgen, öz kèlişi bilen söz ḳoşımını "gep"ke eylentirgen söz "kèsim" sözidir.

Balalı üy bazar;

Balasız üy mazar.

Aldamağan aldanmaydır.

Ayrılğannı ayıḳ yèr. (Èl sözleri)

Şu çaḳda, şu bağda her nerse yumşaḳdır.

Her nerse kökergen, her nerse appaḳdır. (Çolpan)

Tañ atdı, cahān zulmeti bitdi.

Muñlı kèçe miñ derd ile ötdi. (Batu) \7\

Yuḳarıdağı geplerniñ aḫırlarıda bolğan: bazar, mazar, aldanmaydır, yèr, kökergen,. yumşaḳ, appaḳdır, atdı, bitdi, ötdi sözleri şu geplerniñ kèsim sözleridir.

Kèsim sözige "dır" ḳoşımçası ḳoşıladır. "dır" ḳoşılmağanı hem boladır. Yuḳarıdağı geplerde ikevige hem misāl bar.

Kèsim söziden soñ, gepniñ bitkenini körsetmek üçün "noḳta" ḳoyıladır.

Ehmed mènge ḫat yubardı.

Bu kitebni Kerim yazğan.

Bu kün bizge aḳça bèrildi.

Bu üç gepniñ kèsimleri "yubardı", "yazğan", hem "bèrildi" sözleridir. Şu kèsim sözleriden her birtesini "kim? -- nime?" soraḳları bilen eytkende gepdegi ḳaysı söz bilen cavāb bèrilse şu söz; gepniñ "ège sözi" yeki sāddaça "ège"si boladır.

-Kim yubardı?- Eḫmet.

-Kim yazğan?- Kerim.

-Nime bèrildi?- Aḳça.

Cümledeki kelimelerin sonuna gelen, kendi gelişiyle kelime dizisini "cümle"ye dönüştüren söz "yüklem" olan kelimedir.

Balalı üy bazar;

Balasız üy mazar.

Aldamağan aldanmaydır.

Ayrılğannı ayıḳ yėr. (El sözleri)

Şu çaḳda, şu bağda her nerse yumşakdır.

Her nerse kökergen, her nerse appaḳdır. (Çolpan)

Tañ atdı, cahān zulmeti bitdi.

Muñlı kėçe miñ derd ile ötdi. (Batu) \7\

Yukarıdaki cümlelerin sonlarında olan: bazar, mazar, aldanmaydır, yėr, kökerken, yumşaḳ, appaḳdır, atdı, bitdi, ötdi, sözleri bu cümlelerin yüklem olan kelimeleridir.

Yüklem olan kelimeye "dır-dir" eki eklenir. "dır-dir" eklenmediği de olur. Yukarıdaki cümlelerde ikisine de örnek vardır.

Yüklemden sonra, cümlenin bittiğini göstermek için "nokta" konulur:

Eḥmed mėnge ḫat yubardı.

Bu kitebni Kerim yazğan.

Bu kün bizge aḳça bėrildi.

Bu üç cümlenin yüklemleri "yubardı", "yazğan" ve "bėrildi" kelimeleridir. Bu yüklemlerden her birisine "kim?- ne?" soruları sorulduğunda cümledeki hangi sözle cevap verilirse o söz, cümlenin "özne kelimesi" veya sadece "özne"si olur.

-Kim yubardı?-Eḥmet

-Kim yazğan?-Kerim.

-Nime bėrildi?-Aḳça.

Mene şu "Eḥmet, Kerim, aḳça" sözleri yuḳarıdağı geplerge "ège sözi" bolıb kirgendir.

Dèmek bir gepdegi "kèsim sözi" kim - nime toğrısıda eytilgen bolsa ège sözi şudır.

Kèsim sözineñ de ège sözineñ de bir gepde birden artıḳ bolışları mümkindir.\8\

Kèsim yeki ège sözi birden artıḳ bolğanda aralarıda (,) şekli ḳoyıladır; èñ soñğısıda (,) şekli ornıda "hem -- ve" ḳayıdı kètirmekde boladır:

Oylar,

Ḳonaḳlar,

Saraylar,

Ayrıldı bütün debdebesinden.(Fıtrat)

Oynadı, küldi ḳarğadı,tindi.(Batu)

Bu turmış, bu ḥekimiyet, çèki körinmegen bu ḳarañğulıḳ unıñ üçün sire kızıḳarlıḳ èmes. (ʿA.Ḳadiri)

Amu köpürmişdir, taşımışdır. (Çolpan)

Bizniñ mektebde telebelerge ḳalam, defter, kiteb, kèyim tamaḳ hem aḳça bèriledir.

Bizniñ şeherge Özbèk şāʿırlarıdan Çolpan, Batu, Èlbèk ve Aybèkler kèldiler.

İşçiler ḥereketi ḳanunî ḥereket, mecburî ḥereket, maʿnālı ḥereket. (Ḥenif Burtaş)

Bu ḥereketniñ özige maḫsūs şarāʾiti, özgelikleri, nezeriyesi, ḥettü ḥereketi, siyeseti ve piregremesi bardır. (Ḥ.B.)

İşte bu "Eḥmet, Kerim, aḳça" sözleri yukarıdaki cümlelere "özne" olarak girmiştir.

Demek bir cümlede hangi kelime, yüklem olan kelimeye "kim" - "ne" sorulduğunda cevap olacak şekilde söylenmişse özne odur.

Yüklemin de, öznenin de bir cümlede birden fazla olması mümkündür.\8\

Yüklem veya özne birden fazla olduğunda aralarına (,) şekli konulur; en sonundakine (,) şekli yerine "hem—ve" getirmek de mümkündür:

Oylar,

Ḳonaklar,

Saraylar,

Ayrıldı bütün debdebesinden.(Fıtrat)

Oynadı, küldi ḳarğadı,tindi. (Batu)

Bu turmış, bu ḥekimiyet, çeki körinmegen bu ḳarangulıḳ uniñ üçün sire ḳızıḳarlıḳ ėmes. (ʿA.Ḳadirî)

Amu köpürmişdir, taşımışdır. (Çolpan)

Bizniñ mektebde telebelerge ḳalam, defter, kiteb, kėyim tamaḳ hem aḳça bėriledir.

Bizniñ şeherge Özbėk şāʿirlarıdan Çolpan, Batu, Ėlbėk ve Aybėkler keldiler.

İşçiler ḥereketi ḳanunî hereket, mecburî ḥereket, maʿnālı ḥereket. (Ḥanif Burtaş)

Bu ḥereketniñ özige maḫsūs şarāʾiti özgelikleri, nezeriyesi, hettü hereketi, siyeseti ve piregremesi bardır. (Ḥ.B.)

Gepden añlaşılğan "oy" mantıḳçılarça eytkende "ḥüküm" yeki "tasdiḳ"dir. Oy yeki ḥüküm zèhni bir gepdir. Unıñ da bölekleri boladır. Unıñ birinçi bölegige èski mantıḳçılarımız "mavzū‹"; ikinçi bölegige "meḥmül" dèr èdiler. Bunıñ birinçi bölegi bolğan "mavzū‹"; gepniñ ège \9\ sözige, "meḥmül" èse kesim bölegige köprek toğrı kèledir. Lèken tutaş toğrı kèlmeydir. Gep kim -- nime toğrısıda eytilse şu "kim -- nime" her vaḳt zèhni gepimizniñ (ye‹ni fikrimizniñ) mavzū‹ı boladır; bıraḳ her vaḳt tildegi gepniñ "ège" sözi bolmaydır.

"Bala kètedir" dègen oynı oylağanımızda oy bala toğrısıdadır. "Ḳuş uçmasın" dègen oynı oylağanımızda oy ḳuş toğrısıdadır. Şunıñ üçün yuḳarıdağı iki "oy"nıñ mavzū‹ları bala bilen ḳuşnıñ ma‹nālarıdır. "kètedir" bilen "uçmasın" ma‹nāları èse şu iki oylarnıñ "meḥmül"leri boladır. İndi şu iki oynı til bilen ifade ḳılğanda oynıñ bölekleri bilen gepniñ bölekleri bir birlerige mas kèledirler de bala, ḳuş sözleri gepniñ "ège" sözi, "kètedir" bilen "uçmasın" èse gepniñ "kèsim" sözleri boladır. Bizge bir kiteb bèriledir, "Şunı kim yazğan?" dèb soradılar. Biz aḫtara aḫtara unıñ "Mir ‹Eli" tamanıdan yazılğanını añladıḳ. Şu çağda bizniñ miyede ḥāsıl bolğan oy "Bu kiteb Mir ‹Eli tamanıdan yazılğan" şeklidedir. Mene şu "oy"dağı "bu kiteb" ma‹nāsı mavzū‹dır. Çünki oy unıñ toğrısıdadır. "Mir ‹Eli tamanıdan yazılğan" ma‹nāsı èse meḥmüldir. Bıraḳ biz şu oynı til bilen bildirgende "Bu kitebni Mir ‹Eli yazğan" dèsek köremiz kim oyımızniñ bölekleri bilen gepimizniñ bölekleri bir birlerige mas kèlmegen: oyımızda mavzū‹ bolğan nerse gepimizde "ège" bolmağan. Oyımızda mavzū‹ "bu kiteb" èdi. \10\ Gepimizde èse "ège" "Mir ‹Eli"dir. Şu misālda "oy" kiteb toğrısıda, "gep" hem kiteb toğrısıdadır. Bıraḳ "kiteb" sözi gepde ège bolmağandır.

Dèmek: Neḥiv kitebleride körgenimiz "gep (cümle) kim nime toğrısıda eytilse şu 'ège' boladır "dègen te‹rifler oylavğa (ye‹ni zèhni geplerge) köre toğrı

Cümleden anlaşılan "düşünce" mantıkçılarca söylendiğinde "hüküm" veya "tasdik"tir. Düşünce veya hüküm zihnî bir cümledir. Onun da bölümleri vardır. Onun birinci bölümüne eski mantıkçılarımız "mevzū<"; ikinci bölümüne "maḥmūl" derdiler. Bunun birinci bölümü olan "mevzū<"; cümlenin öznesini, \9\ "maḥmūl" ise yüklem bölümünü çok doğru karşılar. Lâkin tam doğru karşılamaz. Cümle kim-ne yönünde söylense bu "kim-ne" de her zaman zihnî cümlemizin (yani fikrimizin, düşüncemizin) mevzuu olur; fakat her zaman dilde cümlenin "özne"si olmaz.

"Bala kètedir." denen şekli düşündüğümüzde düşünce bala yönündedir. "Kuş uçmasın" denen şekli düşündüğümüzde düşünce kuş yönündedir. Bunun için yukarıdaki iki "düşünce"nin konuları "bala" ile "kuşun" anlamlarıdır. "kètedir" ile "uçmasın" anlamları ise bu iki düşüncenin "maḥmūl"leri olur. Şimdi bu iki düşünceyi dil ile ifade edince düşüncenin bölümleriyle cümlenin bölümleri birbirine uygun gelir de "bala", "kuş" sözleri cümlenin "özne"si, "kètedir" ile "uçmasın" kelimeleri ise cümlelerin "yüklem"leri olur. Bize bir kitap verirler, "şunı kim yazğan?" diye sorarlar. Biz tekrar ede ede onun "Mir <Eli" tarafından yazıldığını anladık. O zaman bizim aklımızda oluşan düşünce "Bu kitep Mir <Eli tamanıdan yazılğan" şeklindedir. İşte bu "düşünce"deki "bu kiteb" ifadesi "mevzû<"dur. Çünkü düşünce onun yönündedir.. "Mir <Eli tamanıdan yazılğan" anlamı ise maḥmūldür. Fakat biz bu düşünceyi sözle bildirince "Bu kitebni Mir <Eli yazğan" desek görürüz ki düşüncemizin bölümleri ile cümlemizin bölümleri birbirine uygun gelmemiş; düşüncemize konu olan şeyler cümlemizde "özne" olmamış. Düşüncemizde konu "bu kiteb" idi. \10\ Cümlemizde ise "özne" "Mir <Eli"dir. Bu örnekte "düşünce" kitap yönünde, "cümle" de kitap yönündedir. Fakat "kiteb" kelimesi cümlede özne olmamıştır.

Demek: Cümle Bilgisi (Söz Dizimi) kitaplarında gördüğümüz "Cümle kim, ne yönünde söylenirse o 'özne' olur." şeklindeki tarifler düşünceye (yani zihnî

bolsa hem tildegi geplerge köre yañlışdır. Çünki gep kimniñ, nimeniñ toğrısıda eytilse şu "kim - nime„ "oy„nıñ (mantıkça eytkende) ḥükümniñ mavzūʿı boladır. Bıraḳ her vaḳt tildegi gepniñ ège sözi bolmaydır.

Biz mene şunge tayanıb ège kèsim sözlerini teʿrif ḳılğanda yañılıḳ yasadıḳ. Başda ègeni èmes kèsimni teʿrif ètdik. Soñra "kèsim, kim-nime toğrısıda eytilse şu ègedir" dèdik. Yuḳarıdağı misālda "Bu kitebni Mir ʿEli yazğan" dègenimizde gep kiteb toğrısıda eytilgen bolsa hem, kèsim sözi bolğan. "yazğan„ sözi "MirʿEli" toğrısıda eytiledir. Şunıñ üçün bu gepniñ ège sözi "Mir ʿEli"dir.

TOLDIRĞIÇ SÖZLER

Gepniñ baş sözleri ège bilen kèsimdir. Ège bilen kèsim sözleri eytilgeç eşitgüçi bir oy añlağan boladır: Ḳuyaş çıḳdı. Ay batdı. Bahar kèldi. Yèrler kökerdi kebi.

Ège bilen kèsimdengine tüzilgen gepden añlaşılğan oynıñ (to)la çıḳmay ḳalğanı hem boladır.\11\

"Eḥmet aldı" dègende añlaymız kim, Eḥmet bir nerseni alğan. Bu bir "oy"dır. Bıraḳ u nerseniñ nime èkenin bilmeymiz.

Şunıñ üçün oy tola èmes diymiz. Kerim tapşırğan dègende hem añlaymız kim, Kerim bir nerseni bir kimsege tapşırğan. Bu de bir oydır. Bıraḳ u nerseniñ ve u kimseniñ özini bilmeymiz.

Ège bilen kèsimdengine añlaşılğan oynıñ kemçiliklerini toldırmaḳ üçün gepke türli sözler ḳoşıladır. Bu ḳoşılğan sözler hem ège bilen kèsimge oḫşab gepniñ bölekleri boladır.

Eḥmet kitebni aldı. Şerif ḳağaznı Kerimge tapşırdı. Mene şu geplerde körgenimiz kiteb, ḳağaz, Kerim sözleriden her biri gepniñ bir bölegidir. Ège bilen kèsimden añlaşılğan oynıñ kemçiliklerini toldırmaḳ üçün kèltirilgen

cümlelere) göre doğru olsa da söze dönüşmüş cümlelere göre yanlıştır. Çünkü cümle kimin neyin yönünde söylenirse o "kim-ne" düşüncenin (mantıklı söyleyince) hükmün konusu olur. Fakat her zaman söze dönüşmüş cümlenin öznesi olmaz.

Biz işte buna dayanarak özne, yüklem kelimelerini tarif ederken yenilik yaptık. Başta özneyi değil, yüklemi tarif ettik. Sonra "yüklem, kim-ne yönünde söylenirse o öznedir" dedik. Yukarıdaki örnekte "Bu kitabı Mir <Eli yazğan" dediğimizde cümle kitap yönünde söylenmiş olsa da yüklem olan "yazğan" sözü "Mir <Eli" yönünde söylenir. Bunun için bu cümlenin öznesi "Mir<Eli"dir.

TAMLAYICI UNSURLAR

Cümlenin baş unsurları özne ile yüklemdir. Özne ile yüklem olan kelimeler işitilince işiten bir fikir sahibi olur: Kuyaş çıkdı. Ay batdı. Bahar kèldi. Yèrler kökerdi gibi. Sadece özne ile yüklemden oluşan cümleden anlaşılan düşüncenin tam olarak çıkmadan yarım kaldığı da olur.\11\

"Ehmet aldı." deyince anlıyoruz ki Ahmet bir şeyi almış. Bu bir "düşünce"dir. Fakat o nesnenin ne olduğunu bilmiyoruz.

Bu sebeple düşünce tam değil diyoruz. "Kerim tapşırğan" deyince de anlıyoruz ki Kerim bir nesneyi bir kimseye vermiş. Bu da bir düşüncedir. Fakat o nesnenin ve o kimsenin kendisini bilmiyoruz.

Sadece özne ile yüklemden anlaşılan düşüncenin noksanlıklarını tamamlamak için cümleye türlü sözler eklenir. Bu eklenen sözler de özne ve yüklemle uyumlu olarak cümlenin bölümleri olur.

"Ehmet kitebni aldı. Şerif kağazını Kerimge tapşırdı." İşte bu cümlelerde gördüğümüz "kiteb, kağaz, Kerim" sözlerinden her biri cümlenin bir bölümüdür. Özne ile yüklemden anlaşılan düşüncenin noksanlıklarını tamamlamak için

toldırğıçlarıdır. "ni , ge" ése ulerniñ bèlgileridir. Gepke kirgüçi toldırğıçılar şulerdir:

1) Tüşim, 2) Barış, 3) Çıḳış, 4) Orun, 5) Birgelik, 6) Çağ, 7) Niçünlik, 8) nüçüklik toldırğıçları.

Èndi şulerni birteden körib çıḳamız:

I

TÜŞİM TOLDIRĞIÇI

Eḥmet aldı. Kerim kördi. Ḳuyaş ısıtdı. Dègenimizde añlaşılğan oylar tola ėmes. Bu geplerni èşitgen kişi tola bir oy añlamaḳ üçün "kimni? nimeni?„ dèb soradır. \12\ Mene şu soraşlarğa cavāb bèriş üçün "kitebni, èrgeşni, yèrni" dègen sözlerni yuḳardağı geplerge ḳoşamızda:

Eḥmet kitebni aldı.

Kerim èrgeşni kördi.

Ḳuyaş yèrni ısıtdı, dèymiz.

Bu geplerdegi almaḳ, körmek, ısıtmaḳ işleriniñ Eḥmetden, Kerimden, ḳuyaşdan sādır bolıb kitebge, "èrgeşke, yèrge" tüşkeni bilinedir. Şunıñ üçün bu geplerdegi kiteb èrgeş hem yèr sözlerige "tüşim toldırğıçı" dìymiz. Tüşim toldırğıçınıñ bèlgisi "ni„dir.

Dünyanı yèl buzar. Adamnı söz buzar. Ayrılğannı ayıḳ yèr. Bölingenni böri yèr. Çumçuḳnı ḳasab soysın. kebi. Tüşim toldırğıçığa "ni" bèlgisiniñ ḳoşılmay ḳalğanı hem boladır. Bıraḳ "ni" ḳoşmağanda tüşim toldırğıçlarınıñ ma<nālarıda anıḳlıḳ ḳalmaydır: "Eḥmet kitebni aldı." dègendegi kiteb anıḳ bilgenimiz bir kitebdir. "Eḥmet kiteb aldı" dègendegi Eḥmetniñ bizge me<lüm bolmağan ḳanday bolsa da bir ya birden artıḳ kiteb alğanı añlaşıladır.

Ḳaş ḳoyaman dèb köz çıḳarar.

Yaş yollar, yaş göller izleymen (Batu)

getirilen tamlayıcılardır. "ni, ge" ise onların belirleyici ekleridir. Cümleye giren tamlayıcılar şunlardır:

1- Nesne 2- Yönelme tamlayıcısı 3- Çıkma tamlayıcısı 4- Bulunma tamlayıcısı 5-Beraberlik tamlayıcısı 6- Zaman tamlayıcısı (zarfı) 7- Sebep tamlayıcısı (zarfı) 8- Hâl tamlayıcısı (zarfı): Şimdi bunları teker teker görelim:

I

NESNE

"Eḥmet aldı. Kerim kördi. Ḳuyaş ısıtdı." dediğimizde anlaşılan düşünceler tam değil. Bu cümleleri işiten kişi tam bir düşünce anlamak için "kimi", "neyi" diye sorar. \12\ İşte bu sorulara cevap vermek için "kitebni, ėrgeşni, yėrni" denilen sözleri yukarıdaki cümlelere eklediğimizde:

Eḥmet kitebni aldı.

Kerim ėrgeşni kördi.

Ḳuyaş yėrni ısıtdı, diyoruz.

Bu cümlelerdeki "almaḳ, körmek, ısıtmaḳ" işlerinin "Eḥmet"ten, "güneş"ten, "Kerim"den çıkarak "kitebge, ėrgeşke, yėrge" düştüğü bilinmektedir. Onun için bu cümlelerdeki "kiteb, ėrgeş" ve "yer" sözlerine "nesne" diyoruz. Nesne olan unsurun eki "-ni"dir.

"Dünyanı yil buzar. Adamnı söz buzar. Ayrılğannı ayıḳ yėr. Bölingenni böri yėr. Çuçuḳnı ḳasab soysın" gibi. Nesneye "ni" ekini getirmeden de aynı görev karşılanabilir. Fakat "ni" eklenmediğinde nesnenin anlamlarında açıklık kalmaz: "Eḥmet kitebni aldı." deyince kitap açıkça bildiğimiz bir kitaptır. "Eḥmet kiteb aldı." deyince Ahmet'in bizce bilinmeyen herhangi bir ya da birden fazla kitap aldığı anlaşılmaktadır.

Ḳaş ḳoyaman dėb köz çıḳarar.

Yaş yollar, yaş göller izleymen (Batu)

Yıḳılğan üylerde sırlı ot kördim.

Buzılğan yérlerden köp nerse tuydım (Batu)

Kese uşlab ḳolım taldı. (Alpamış Dâstânı) \13\

II

BARIŞ TOLDIRĞIÇI

Eḥmet kitebni bérdi.

Kerim suvnı tökdi.

Témir kétdi.

Dégenimizde bu geplerniñ her birteside késim ége hem tüşim sözleri bardır. Bıraḳ bulerden añlaşılğan oylar yene tola bolmağan. Éşitküçi kişi bulerni éşitkeç "kimge? nimege? ḳayaḳğa?" déb soraydır. Mene şu soraḳlarğa cavab üçün yukarıdağı geplerge "Şerifke, yérge, mektebge" sözlerini ḳoşamızda

Eḥmet kitebni Şerifke bérdi.

Kerim suvnı yérge tökdi.

Témir mektebke kétdi- diymiz.

Bu geplerden kiteb, suv hem Témirniñ Şerif, yér hem mekteb sarı cönegenleri bilinedir. Şunıñ üçün Şerif, yér hem mekteb sözlerige "barış" toldırğıçı diymiz.

Barış toldırğıçı gepniñ şundey bir bölegidir kim, gepniñ başḳa bir bölegiden özige taman bir ḥereket, bir uzanış barlığını bildiredir. Bunıñ bélgisi "ğa -- ḳa -- ge -- ke"dir. (*) Barış toldırğıçıdan bélgisiniñ tüşib ḳalğanı hem boladır: Bazar bardım -- Bazarğa bardım. Barış toldırğıçığa "ça --çe, davur devür" ḳoşılğanda ḥereket ve uzanışnıñ soñ \14\ uçı boladır. Buzaḳnıñ

---

*) Bu bélginiñ aslı ḳalın sözde "ğa" iñiçke sözde "ge" bolsa hem p, t, ç, ḥ, k, s, ş ḥerflrige yabışḳanda "ğ" ḥerfi "ḳ" ḥerfige, "g" ḥerfi "k" ḥerfige eylenedir.

Yıḳılğan üylerde sırlı ot kördim.

Buzılğan yėrlerden köp nerse tuydım (Batu)

Kese uşlab ḳolım taldı. (Alpamış Destanı) \13\

II

YÖNELME TAMLAYICISI

Eḥmet kitebni bėrdi.

Kerim suvnı tökdi.

Tėmir kėtdi.

Dediğimizde bu cümlelerin her birinde yüklem, özne ve nesne olan kelimeler vardır. Fakat bunlardan anlaşılan düşünceler yine tam değildir. Dinleyen kişi bunları işitince "kime, neye, nereye" diye soracaktır. İşte bu sorulara cevap için yukarıdaki cümlelere "Şerifke, yėrge, mektebge" sözlerini eklediğimizde :

Eḥmet kitebini Şerifke bėrdi.

Kerim suvnı yėrge tökdi.

Tėmir mektebke kėtdi- diyoruz.

Bu cümlelerde "kiteb, suv" ve "Temir"in "Şerif, yėr" ve "mekteb"e doğru yöneldikleri bilinmektedir. Bunun için "Şerif, yėr" ve "mekteb" sözlerine "yönelme tamlayıcısı" diyoruz.

Yönelme tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki cümlenin başka bir bölümünden kendi tarafına doğru bir hareketin, bir uzanışın varlığını bildirir. Bunun eki "-ğa-ḳa-ge-ke"dir.(*) Yönelme ekinin düştüğü de olur: "Bazar bardım-Bazarğa bardım." Yönelme ekinden sonra "-ça-çe, davur, devür" getirildiğinde hareket ve

---

(*) Bu ekin aslı kalın sözde "-ğa" ince sözde "ge" olsa da p, t, ç, ḥ, k, s, ş harflerine eklendiğinde "ğ" harfi "ḳ" harfine; "g" harfi "k" harfine dönüşür.

yügürgeni ağılğaça. Bazarğaça bardım. Bu yil ķışķaça dalada ķaldıķ. Bu iş ķıyāmatķa davur bolmaydır. Şeherge devür eylenib ķeldim.

Barış toldırğıçığa "ça -- çe" ķoşılğanda barış belgisi bolğan "-ğa -- ķa -- ge -- ke"niñ tüşib ķalğanı hem boladır: Ölgençe urdım. Ölgengeçe urdım. Tañ atķança oķudım.

U sėnge yolbaşçıdır kim, ölgeniñçe taşlamas. (Ėlbėk)

Oyçı oylağança tevekkelçi işini bitirer. (Ėl sözi)

III

ÇIĶIŞ TOLDIRĞIÇI

Şerif çıķdı.

Kerim bizge ķeldi.

Mėn kitebni aldım.

Yuķarıdağı geplerden birinçiside ėge bilen kėsim; ikinçiside kėsim hem barış toldırğıçı bar; üçinçiside ėse ėge kėsim hem tüşim toldırğıçı bar. Bıraķ bulerden añlaşılğan oy yene tola ėmes. Bulerni ėşitken kişi "kimden? nimeden?" dėb soraydır. Mene şunge cavāb üçün yuķarıdağı geplerge "mektebden, bazardan, Ehmetden" sözlerini ķoşamız da:

Şerif mektebden çıķdı.

Kerim bazardan bizge ķeldi.

Mėn kitebni Ehmetden aldım diymiz.

Bu geplerde Ehmetden, bazardan, mektebden bir ḥereket bir uzanış başlanğanı añlaşıladır. Şunıñ üçün bu geplerdegi \15\ mekteb, bazar, Ehmet sözlerige çıķış toldırğıçı diyiledir: Orun toldırğıçı gepniñ şundey bir bölegidir kim, öziden bir ḥereket bir uzanışnıñ başlanğanını bildiredir, bunıñ bėlgisi "dan -den" dir. Çıķış toldırğıçı özinin bėlgisiden sire ayrılmaydır: Özi bilmeydir; kişiden

uzanışın son \14\ ucu olur. "Buzaḳnıñ yügürgeni ağılğaça. Bazarğaça bardım. Bu yil kışḳaça dalada ḳaldıḳ. Bu iş ḳıyāmatḳa davur bolmaydır. Şeherge devür eylenib kėldim."

Yönelme tamlayıcısına "-ça-çe" eklendiğinde yönelme eki olan "-ğa-ḳa-ge -ke"nin düştüğü de görülür: "Ölgençe urdım. Ölgengeçe urdım. Tañ atḳança okudım."

U sėnge yolbaşçıdır kim, ölgeniñçe taşlamas. (Elbek)

Oyçı oylağança tevekkelçi işini bitirer. (El sözü)

III

ÇIKMA TAMLAYICISI

Şerif çiḳdı.

Kerim bizge kėldi.

Mėn kitebni aldım.

Yukarıdaki cümlelerden birincisinde özne ile yüklem; ikincisinde yüklem ve yönelme tamlayıcısı var. Üçüncüsünde ise özne, yüklem ve nesne var. Fakat bunlardan anlaşılan düşünce yine tam değil. Bunları işiten kişi "kimden, neden" diye sorar. İşte buna cevap için yukarıdaki cümlelere "mektebden, bazardan, Eḥmetden" sözlerini eklediğimiz de:

Şerif mektebden çıḳdı.

Kerim bazardan bizge kėldi.

Mėn kitebni Eḥmetden aldım, diyoruz.

Bu cümlelerde "Eḥmetden, bazardan, mektebden" bir hareketin, bir uzaklaşmanın başladığı anlaşılır. Bunun için bu cümlelerdeki \15\ "mekteb, bazar, Eḥmet" sözlerine çıkma tamlayıcısı denilir: Çıkma tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki kendisinden bir hareketin, uzaklaşmanın başladığını bildirir, bunun eki "-dan-den"dir. Çıkma tamlayıcısı kendi ekinden ayrılmaz. "Özi bilmeydir; kişiden

soralmaydır. Bir at arḳasıdan miñ at suv içedir. Yaḫşı söz bilen ilan iniden çıḳadır; yaman söz bilen ḳılıç ḳınıdan çıḳadır. Yamandan her kim bezedir.(Ėl sözleri)

Çıḳış toldırğıçığa "bėri -- bu yan" sözleri ḳoşılğanda ḥereket uzanışnıñ baş uçı añlaşıladır. Bir yilden bėri tanışlığımız bar. Mektebden bu yan çapıb kėlemiz. Üç aydan bu yan keselmen.

Cennet, u güzel cāzibeli yėr
Köpden bėri yėr üstide ḫaḳan (Batu)

Üç künden bėri toḫtamasdan yağıb turğan yağmur...(M. Şėr Mühemmed)

Ėskerme:Yuḳarıdağı kebi geplerden "bėri" sözniñ ḳalğanı hem boladır: Ḳoşnılar köpden turdılar. (Köpden bėri turdılar). (Batu)

"-dan -- den" bėlgileri 1) Sebeb, vāsıta maʿnālarıda hem kėledir: Tamğaşa tudan çıḳtım. Atam tėfden öldi kebi. 2) ʿErebçe "beʿzi" bir kısım maʿnāsıda hem kėledir: Kitebden üç bėt oḳudım, almadan yüzte aldım, pulden bizge hėm bėrdiler, Kökçaydan bėriñ kebi. 3) Serfde süfetler ḳatarıda "15" raḳam astıda "artıḳlıḳ süfeti" dėb körsetilgen yaḫşıraḳ, kėskinrek kebi süfetler bar, şul süfetlerge \16\ beylenib kėlgen atlarğa hem "-dan -- den" ḳoşıladır. Unıñ sözi ḳılıçdan kėskinrekdir. Şerif Eḥmetden bilimlirekdir. Dünyada taşdan ḳattığraḳ yürekler bar.

Kėskinrek yaḳınraḳ kebi artıḳlıḳ süfetleriniñ maʿnālarıdağı "artıḳlıḳ"nı yene bir derece artırmaḳ üçün şulerge beylengen sözlerge "-dan -- den" bilgisiden soñ hem --de ḳaydı ḳoşıladır: Şerif Kerimden tüzükrek; tėmir taşdan ḳatıḳraḳ; polat tėmirden de ḳatıḳraḳ. Unıñ sözi ḳılıçdan hem kėskinrekdir. Dünyada taşdan da ḳatıḳraḳ yürekler bar. Kebi. Artıḳlıḳ süfeti gepke kirgeç unıñ bėlgisi bolğan "-raḳ -- rek"niñ tüşib ḳalğanı hem boladır: Unıñ sözi ḳılıçdan hem

soralmaydır. Bir at arḳasından miñ at suv içedir. Yaḫşı söz bilen ilan iniden çıḳadır; yaman söz bilen ḳılıç ḳınıdan çıḳadır. Yamandan her kim bezedir. (El Sözleri)

Çıkma tamlayıcısına "bėri, bu yan" sözleri eklendiğinde hareket uzaklaşmanın ilk başlangıcını anlatır. "Bir yilden bėri tanışlığımız bar. Mektebden bu yan çapıb kėlemiz. Üç aydan bu yan keselmen.

Cennet, u güzel cāzibeli yėr
Köpden bėri yėr üstide ḫaḳan (Batu)
Üç künden bėri toḫtamasdan yağıb turğan yağmur....(M. Şi r Muhammed)

Hatırlatma: Yukardaki gibi cümlelerde "bėri" sözünün düştüğü de olur: ḳoşnılar köpden turdılar. (Köpden bėri turdılar). (Batu)

"-dan-den" ekleri 1) Sebep, vasıta anlamlarını da verir: Tamğaşa tudan çıḳdım. Atam tėfden öldi gibi. 2) Arabça "be<zi" bir kısım anlamına da gelir: Kitebden üç bėt oḳudım. Almadan yüzte aldım. Pulden bizge hem bėrdiler. Kökçaydan bėriñ gibi. 3) Sarf'ta sıfatlar grubunda "15" rakamı altında "fazlalık sıfatı" diye gösterilen "yaḫşıraḳ, kėskinrek" gibi sıfatlar var. Bu sıfatlara \16\ bağlanan adlara da "-dan-den" eklenir: Unıñ sözi ḳılıçdan kėskinrekdir. Şerif Eḥmetden bilimlirekdir. Dünyada taşdan ḳattıḳraḳ yürekler bar.

"kėskinrek, yaḳınraḳ" gibi "artıḳlıḳ" sıfatlarının anlamlarındaki "artıḳlığı" yine bir derece artırmak için onlara bağlanan sözlere "-dan-den" ekinden sonra da "-da -de" edatı getirilir: Şerif Kerimden tüzükrek; tėmir taşdan ḳattıḳraḳ; polat tėmirden de ḳattıḳraḳ. Unıñ sözi ḳılıçdan hem kėskinrekdir. Dünyada taşdan da ḳattıḳraḳ yürekler bar gibi. "artıḳlıḳ" sıfatı cümleye girince onun eki olan "-raḳ-rek"in düştüğü de olur: Unıñ sözi ḳılıçdan hem kėskinrekdir; Şerif Eḥmetden bilimlidir; Dünyada

kèskinrekdir; Şerif Eḥmetden bilimlidir; Dünyada taşdan ḳattıḳraḳ yürekler bar; Unıñ sözi ḳılıçdan hem kèskin; Dünyada taşdan da ḳattıḳ yürekler bar, kebi.

Yuḳarıda körsetilgen türli ma<nālardağı "dan -- den" bilgileriniñ hemmesini "çıḳış" bilgisi dèb şulerge ḳoşılğan sözleriñ hemmesini "çıḳış toldırğıçı" sanmaḳ münāsibdir.

Bungeçe körib kèlgenimiz üç toldırğıç (tüşim barış çıḳış toldırğıçları)nıñ gepke kirib kirmesligi gepde kèsim sözi bolğan fi<lniñ ma<nāsığa bağlıḳdır. Şul fi<lniñ ma<nāsı istesegine toldırğıçlarnıñ birte--ikitesi gepke \17\ kiredir; yoḳsa kirmeydir. Ḳuş uçdı dègenimizde uçış fi<li çıḳış hem barış toldırğıçları bilen kèlişedir: Ḳuş yağaçdan uçdı, kökke uçdı diye alamız. Bıraḳ uçış fi<li "tüşim toldırğıçı" bilen sire kèlişmegeni üçün ḳuş tamnı uçdı, kökni uçdı dèmeymiz. Mèn palav yèdim dègenimiz dèk yèmek fi<li tüşim hem çıḳış toldırğıçları bilen kèlişedir. Şunıñ üçün, Mèn palavnı yèdim. Mèn palavdan yèdim. Mèn palavnı tapaḳdan yèdim, diymiz. Bıraḳ bu fi<l barış toldırğıçı bilen kèlişmeydir. Şunıñ üçün yuḳarıdağı geplerge barış toldırğıçını kirgize almaymız.

Bunden kèyin körile turğan toldırğıçlarda bu ḥāl yoḳdır. Bulerni her ḳanday gepge kirgizmek mümkindir.

IV

ORUN TOLDIRĞIÇI

Kerim sabağını üyde yazadır.

Biz işimizni ḳışlaḳda köremiz.

Yuḳarıdağı geplerde "Kerim sabağını yazadır", "biz işimizni köremiz" dègen oylarnıñ orunlarını körsetgen "üyde, ḳışlaḳda" sözleri gepniñ "orun toldırğıçı" boladır.

taşdan ḳattıḳraḳ yürekler bar; Unıñ sözi ḳılıçdan hem kėskin; Dünyada taşdan da ḳattıḳ yürekler bar, gibi.

Yukarıda gösterilen türlü anlamlardaki "dan-den" eklerinin "çıkma eki" olarak eklendiği sözlerin hepsini "çıkma (uzaklaşma) tamlayıcısı" saymak uygundur.

Buraya kadar gördüğümüz üç tamlayıcı (nesne, yönelme, çıkma tamlayıcıları)nın cümleye girip girmediği cümlede yüklem olan fiilin anlamına bağlıdır. Bu fiilin anlamına göre tamlayıcıların biri ikisi cümleye \17\ girer; veya girmez. "Ḳuş uçdı" dediğimiz de "uçmak" fiili bulunma ve çıkma hâl ekleriyle gelmektedir: Ḳuş yağaçdan uçdı. Kökke uçdı diyebiliriz. Fakat uçmak fiili "nesne"yle birlikte gelmediği için "ḳuş tamnı uçdı, kökni uçdı" demiyoruz. "Mėn palav yėdim" dediğimizde "yemek" fiili nesne ve çıkma tamlayıcılarıyla gelmektedir. Bunun için "Mėn palavnı yėdim. Mėn palavdan yedim. Mėn palavnı tabaḳdan yėdim." diyoruz. Fakat bu fiil yönelme tamlayıcısıyla gelmez. Bunun için yukarıdaki cümlelere yönelme tamlayıcısını sokamayız.

Bundan sonra görülecek tamlayıcılarda bu durum yoktur. Bunları her türlü cümleye sokmak mümkündür.

IV

BULUNMA TAMLAYICISI

Kerim sabağını üyde yazadır.

Biz işimizni ḳışlaḳda köremiz.

Yukarıdaki cümlelerde "Kerim sabağını yazadır", "Biz işimizni köremiz" denen düşüncelerin yerlerini gösteren "üyde, ḳışlaḳda" sözleri cümlenin "bulunma tamlayıcısı" olur.

Orun toldırğıçı gepniñ şundey bir bölegidir kim, gepden añlaşılğan oynıñ ornını bildiredir. Bunıñ bèlgisi "da – de"dir. Orun toldırğıçı öz bèlgisiden sire ayrılmaydır: \18\

Aldıñda aḳḳan suvnıñ ḳadri yoḳ (Èl sözi)

On altı ḳonğır at èlide davān bi dègen ötdi. (Alpamış)

Kömkök gözel otlaḳlarıñ basılğan

Üstleride ne pada bar, ne yılḳı. (Çolpan)

ÇAĞ TOLDIRĞIÇI

Kerim sabağını kèçe yazadır.

Èrte bizniñ mektebde sabaḳ başlanadır.

Mèn tüne kün sizni izlegen èdim.

Yuḳarıdağı geplerden añlaşılğan oylarnıñ zamānlarını bildirgen "kèçe, èrte, tüne kün" sözleri "çağ toldırğıçı" boladır.

Oynıñ zamānını bildirgen gep böleklerige çağ toldırğıçı diymiz. Bunıñ hem bèlgisi "da – de"dir. Çağ toldırğıçı èndi, èrte, kèçe, kün, aḳşam.... sözlerige oḫşağan çağ atları bolğanda unge "da – de" bèlgileri ḳoşılsa da ḳoşılmasa da boladır:

Özbèk ḳızı èrikli "künde" boşalmay.(Çolpan)

Heybetli "maydanda" biz cavlan "ḳılğanda"

Ḳılıçlar oynatıb her yan "sürgende"

Ḳarşıda maydanğa ḳahramān "sorğanda"

Sıçğandan cay sorğan èski küç unutma! (Batu)

Yene "bir kün" ḳızlar kebi tebiy‹et

Ḳulağığa altın ḫalḳa "taḳḳanda" (Fırat) \19\

"Köp künler" başdağı küçni

Sèzgiñniñ aldığa tökdiñ. (Batu)

Bulunma tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki, cümleden anlaşılan düşüncenin yerini bildirir. Bunun eki "da-de"dir. Bulunma tamlayıcısı kendi ekini düşürerek ifade edilmez:\18\

Aldıñda aḳḳan suvnıñ ḳadri yoḳ (El sözü)

On altı ḳonğır at élide davān bi dégen ötdi. (Alpamış)

Kömkök gözel otlaḳlarıñ basılğan

Üstleride ne pada bar, ne yılkı. (Çolpan)

ZAMAN TAMLAYICISI

Kerim sabağını kéçe yazadır.

Érte bizniñ mektebde sabaḳ başlanadır.

Mén tüne kün sizni izlegen édim.

Yukarıdaki cümlelerden anlaşılan düşüncelerin zamanlarını bildiren "kéçe, érte, tüne kün" sözleri "zaman tamlayıcısı" olur.

Düşüncenin zamanını bildiren cümle bölümlerine zaman tamlayıcısı diyoruz. Bunun da eki "-da-de" dir. Zaman tamlayıcısı "éndi, érte, kéçe,kün, aḳşam....." sözlerine benzeyen zaman adları olduğunda ona "-da-de" ekleri eklense de eklenmese de olur:

Özbék ḳızı érikli "künde" boşalmay. (Çolpan)

Heybetli "maydanda" biz cavlan "ḳılğanda"

Ḳılıçlar oynatıb her yan "sürgende"

Ḳarşıda maydanğa ḳahramān "sorğanda"

Sıçğandan cay sorğan éski küç unutma ! (Batu)

Yene "bir kün" ḳızlar kebi tebiy<et

Ḳulağığa altın ḫalḳa "taḳḳaḳında" (Fıtrat)

"Köp künler" başdağı küçni

Sézgiñniñ aldığa tökdiñ. (Batu)

"Ėrte indin" ėrkiñ ķoldan kėtedir.

Ėrkelenib "bir iki kün" ķuvnab ķal. (Batu)

"Oraķda" yoķ, "maşaķda" yoķ, "ḫırmānda" ḫazır. (Ėl sözi)

Serfde zamān fi<li dėb körsetilgen "çıķķaç, yazğaç, körgeç" kebi fi<ller hem gepke -- çağ toldırğıçı bolıb kiredir: Kerim ķuyaş çıķķaç ornıdan turdı; balasınıñ köz yaşlarını körgeç çideyelmedi, kebi.

VI

BİRGELİK TOLDIRĞIÇI

Mėn sėnge ķalam bilen ķağaz kėtirdim.

Ehmet bilen Kerim bu kün bizge ķondılar.

Siz bu işni öz köziñiz bilen kördiñiz.

Biz üyden ėrte bilen çıķdıķ.

Yuķarıdağı geplerde "bilen" ķoşılğan atlarnıñ gepniñ bir bölegige (ortaķlıķ şeklide ya ķurallıķ şeklide ya zamāndaşlıķ şeklide) yoldaş bolğanları bilinedir. Bunge "birgelik toldırğıçı" diymiz. Birgelik toldırğıçı gepniñ şundey bir bölegidir kim: Unıñ gepniñ başķa bir bölegi bilen yoldaşlığı, birgeligi añlaşıladır. Bunıñ bėlgisi "bilen--bile"dir. Arasıda "ile" hem işletiledir. "ile"den "i"ni tüşirib yalğızğına "le"niñ özini hem işletedirler: \20\

Öylengen öylerle köñil yubanmas

Köñilniñ istegi oy bilen ķanmas (Çolpan)

Söz ile feṯḥ bolur kişverler

Söz bilen cem< bolur leşkerler. (Şeybeni Nāma)

Muñlı kėçe miñ derd ile ötdi. (Batu)

"bilen -- ile"niñ bildirgeni "birgelik" ma<nāsı cüde kėñdir:

a) Ortaķlıķ şeklide birgelikni bildiredir: <Eziz Bėk sipāhılar bilen Semerķand ķapķasığa taman ḫereket ķıldı.

"Ėrte indin" ėrkiñ ḳoldan kėtedir.

Ėrkelelenib "bir iki kün" ḳuvnab ḳal. (Batu)

"Oraḳda" yoḳ "maşaḳda" yoḳ, "ḥırmanda" ḥazır. (El sözü)

Sarfta zaman fiili diye gösterilen "çıḳḳaç, yazğaç, körgeç" gibi fiiller de cümleye "zaman tamlayıcısı" olarak girer: Kerim ḳuyaş çıḳḳaç ornıdan turdı; balasınıñ köz yaşlarını körgeç çideyelmedi gibi.

VI

BERABERLİK TAMLAYICISI

Mėn sėnge ḳalam bilen ḳağaz kėtirdim.

Eḥmet bilen Kerim bu kün bizge ḳondılar.

Siz bu işni öz köziñiz bilen kördiñiz

Biz üyden ėrte bilen çıḳdıḳ.

Yukarıdaki cümlelerde "bilen" eklenen adların cümlenin bir bölümüne (ortaklık şeklinde. vasıta şeklinde veya eş zamanlı olarak) ortak olduğu bilinir. Buna "beraberlik tamlayıcısı" diyoruz. Beraberlik tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki: Onun cümlenin başka bir bölümüyle ortaklığı, birlikteliği anlaşılır. Bunun belgesi "bilen, bile" dir. Bunların yanında "ile" de kullanılır. "ile"den "i"nin düşmesiyle yalnız "-le"nin kendisinin kullanıldığı da olur.\20\

Öylengen öylerle köñil yupanmas

Köñilniñ istegi oy bilen ḳanmas (Çolpan)

Söz ile feth bolur kişverler

Söz bilen cem‹ bolur leşkerler. (Şeybânî-Nâme)

Muñlı kėçe miñ derd ile ötdi. (Batu)

"bilen-ile"nin bildirdiği "beraberlik" anlamı çok geniştir:

a) Ortaklık şeklinde beraberliği bildirir: ‹Eziz Bėk sipāhılar bilen Semerḳand ḳapḳasığa taman hereket ḳıldı.

Ḥämidniñ Atabėk bilen tanışlığı bolmasa hem...

ʿEzize Ḫätın bilen Rüstem ekeniñ ḫätını...(Ötken Künler, ʿA.Ḳ.)

b) Ḳurallıḳ şeklide birgelikni bildiredir: Tebiʿet çėçekler bilen bėzenedir.
(Tebiʿetde Bahar, Seyid ʾEli)

Tėpeler tağlar ösimlikle örtilgen (V. Meḥmudī)

Tayımnıñ yalını ḳamçı saçı bilen tazalab tura bėrdim. (Ulaḳda,ʿA.Ḳ.)

c) Sebeblik şeklide birgelikni bildiredir: Boğıḳ, ḳısıḳ bu köñil küçli ot bilen yanadır. (Çolpan)

Derd birle kėçeler yığlar zār. (Şeybeni Nāma)

Türli çėçekler ḳuyaşğa ḳarab ḳuvanç bilen leblerini cilmeytiredirler.
(Tebiʿetde Bahar, Seyid ʿEli)

Maşḳ başlanış bilen bütin barlığımğa ısıḳlıḳ yügirdi. (Cinler Bezmi, ʿA.Ḳ.)

d) Zamāndaşlıḳ şeklide birgelikni bildiredir: Ėrte bilen sėnge uçradım. Sėni köriş bilen yoldan ḳaytdım. Ḳızlar ḳıyı- çov bilen - topnı- uşlab aldılar

(Çolpan)

Ėskerme: Ėski yazğuçılarımız "bilen – bile"ni "birlan – birla" şeklide işleter ėkenler bukün bu şekil işletilmeydir. \21\

VII

NĖÇÜNLİK TOLDIRĞIÇI

Mėn bu kitebni oḳumaḳ üçün aldım.

Yalğan batur ḳaçmaḳ üçün atḳa minedir.

Bir az havā almaḳ üçün dalağa çıḳdıḳ.

Yuḳarıdağı geplerde kiteb almaḳnıñ sebebi oḳumaḳ atḳa minmekniñ sebebi ḳaçmaḳ. Dalağa çıḳmaḳnıñ sebebi havā almaḳdır. Mene şul oḳumaḳ, yazmaḳ, ḳaçmaḳ, havā almaḳ sözleriden her biri gepniñ nėçünlilik toldırğıçıdır. Nėçünlilik toldırğıçı gepniñ şundey bir bölegidir kim undan añlaşılğan işniñ sebebi (nėçünligini) körsetedir. Bunıñ bilgisi "üçün"dir. Serifde (birinçi basma 32

Ḥāmidniñ Atabėk bilen tanışlığı bolmasa hem....

ʿEzize Ḫātın bilen Rüstem ekeni" ḫātını....(Ötken Künler, ʿA.Ḳ.)

b) Vasıta şeklinde beraberlik bildirir: Tebiʿet çėçekler bilen bėzenedir.

(Tabiʿatda Bahar, Seyid ʿAli)

Tepeler tağlar ösimlikle örtilgen (V. Mahmudî)

Tayımnıñ yalını ḳamçı saçı bilen tazalab tura bėrdim. (Ulaḳda, ʿA.Ḳ)

c) Sebep şeklinde beraberlik bildirir: Boğıḳı ḳısıḳ bu köñül küçli ot bilen yanadır. (Çolpan)

Derd birle kėçeler yığlar zār. (Şeybânî-Nâme)

Türli çėçekler ḳuyaşğa ḳarab ḳuvanç bilen leblerini cilmeytiredirler.

(Tabiʿatda Bahar, Seyid ʿAli)

Maşḳ başlanış bilen bütin barlığımğa ısıḳlıḳ yügürdi. (Cinler Bezmi, ʿA.Ḳ)

d) Eş zamanlı bir şekilde beraberlik bildirir: Ėrte bilen sėnge uçradım. Sėni köriş bilen yoldan ḳaytdım. Ḳızlar ḳıyıʿçov bilen topnı uşlab aldılar. (Çolpan)

Hatırlatma: Eski yazarlarımız "bilen-bile"yi "birlan- birla" şeklinde kullanırlarken bugün bu şekil kullanılmıyor. \21\

VII

SEBEP TAMLAYICISI

Mėn bu kitebni oḳumaḳ üçün aldım.

Yalğan batur ḳaçmaḳ üçün atḳa minedir.

Bir az hava almaḳ üçün dalağa çıḳdıḳ

Yukarıdaki cümlelerde "kiteb almaḳnıñ" sebebi "oḳumaḳ", "ata minmekniñ" sebebi "ḳaçmaḳ"; "dalağa çıḳmaḳnıñ" sebebi "havā almaḳ"tır. İşte bu "oḳumaḳ, yazmaḳ, ḳaçmaḳ, havā almaḳ" sözlerinden her biri cümlenin "sebep tamlayıcısı"dır. Sebep tamlayıcısı cümlenin öyle bir bölümüdür ki, ondan anlaşılan işin sebebini (niçin olduğunu) gösterir. Bunun belgesi "üçün"dür. Sarf'ta (birinci

bèt) birinçi küme fi‹ller ḳatarıda körsetilgen iki türli kèlgüsi fi‹l bar. Şunıñ birinçi türlisi bolğan, yazar, oḳur kebi fi‹llerğa hem "ğa – ge" ḳoşılğanda nèçünlik toldırğıçı boladır. Ḫat yazarğa ḳağaz aldım. Sèni körirge kèldim kebi. Yene Serifde törtinçi kömede körsetilgen zamänsız fi‹llerniñ birinçisi bolğan "yazğalı, oḳuğalı, körgeli" kebi fi‹ller hem gepde nèçüklik toldırgıçı boladır.

Ḫat yazğalı ḳağaz aldım.

Sèni körgeli kèlgen èdim.

Kette kiçik barça birden ḳırlarğa

Ketedirmiz èkenlerni èkerge (Èlbèk)

Ceng maydanıda cavlan ètkeli...(Batu) \22\

VIII

NÜÇÜKLİK (Ḥāl) TOLDIRĞIÇI

Şegird ḳıçḳırıb okudı

Mü‹ellim külib tıñladı.

Şul geplerdegi "ḳıçḳırıb külib" sözleri oydan añlaşılğan "iş"niñ nüçük bolğanını bildiredir, nüçüklik toldırğıçı üç şekilde boladır: 1) Serifde törtinçi köme fi‹ller ḳatarıda körsetilgen ḳıçḳırıb, çapıb kebi fi‹ller gep arasıda nüçüklik toldırğıçı boladır. (Yuḳarıdağı misallarda körilgeni kebi) 2) Süfetniñ bir at bilen kèlişini şul atnıñ şul süfetke "süfetli" bolğanını Serifde körgen èdik. Süfet atḳa èmes, fi‹lge eylenib kèlgende nüçüklik toldırğıçı boladır. (Sanlar hem şul ḳatardadır): Mèn ḫatnı yaḫşı yazdım. Sèn bu kün uzaḳ söylediñ. Batır arslan kebi ḳıçḳırdı. Şerif mektebden birinçi çıḳdı. 3) Rusça, Tatarça, insança kebi nisbet kömekçisi ḳoşılğan atlar hem gepde nüçüklik toldırğıçı boladır; Rusça gepirdim. İnsança işlediñ kebi.

Bu sekkiz toldırğıçıdan her biriniñ hem gepde birden artıḳ bolışları mümkindir. Gepde turğıçlarnıñ birtesi birden artıḳ bolğanda aralarıda ", " şekli

baskı 32 nci sayfa) birinci küme fiiller grubunda gösterilen iki türlü gelecek zaman var. Bunun birinci türü olan "yazar, oḳur" gibi fiillere de "-ğa-ge" eklendiğinde "sebep tamlayıcısı" olur. "Ḫat yazarğa ḳağaz aldım. Sėni körirge kėldim", gibi. Yine Sarf'ta dördüncü kümede gösterilen zamansız fiillerin birincisi olan "yazğalı, oḳuğalı, körgeli" gibi fiiller de cümlede "sebep tamlayıcısı" olur.

Ḫat yazğalı ḳağaz aldım.

Sėni körgeli kėlgen ėdim.

Kette kiçik barça bìrden ḳırlarğa

Ketedirmiz ėkinlerni ėkerge (Elbek)

Ceng maydanıda cavlan ėtkeli...\22\

VIII

HÂL TAMLAYICISI

Şegird ḳıçḳırıb oḳudı.

Müᶜellim külib tıñladı.

Bu cümlelerdeki "ḳıçḳırıb kilib" sözleri düşünceden anlaşılan "iş"in nasıl olduğunu bildirir. "Hâl tamlayıcısı" üç şekilde olur: 1) Sarf'ta dördüncü küme fiiller grubunda gösterilen "ḳıçḳırıb, çapıb" gibi fiiller cümle arasında "hâl tamlayıcısı" olur. (Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi) 2) Sıfatın bir ad ile gelmesiyle bu adın bu sıfata "sıfatlı" oluşunu görmüştük. Sıfat ada değil, fiile bağlanarak geldiğinde "hâl tamlayıcısı (zarf)" olur. (Sayılar da bu gruptandır): "Mėn ḫatnı yaḫşı yazdım. Sėn bu kün uzaḳ söyledіñ. Batır arslan gibi ḳıçḳırdı. Şerif mektebden birinçi çıḳdı." 3) "Rusça, Tatarça, insança" gibi nisbet edatları eklenen adlar da cümlede hâl tamlayıcısı olur: "Rusça gepirdim. İnsança işledіñ", gibi.

Bu sekiz tamlayıcıdan her birinin de cümlede birden fazla olmaları mümkündür. Cümlede yer alanların biri birden fazla olduğunda aralarına ","

ḳoyıladır; ikiden artıḳ bolğanda èñ soñğısı üçün ", " şekli ornıda "hem -- hemde-- ve" ḳaydı kètirmek de boladır. Bu kün mektebden mènge ḳalam, ḳağaz, defter hem kiteb bèrdiler. Ḳuyaş sèn her kün cilmeyibgine köterilesen; \23\ tağnı, taşnı, şeherni, dalanı yarıtasan! Tüne kün şeherde Kerimni, Şerifni, Eḥmetni ve Sulaymānnı kördim. (yeki) Tüne kün şeherde Kerim, Şerif ve Sulaymānnı kördim. Ḳanunğa, tertibge boyun sünmesden bu küngi cemʿiyet ara yaşaymız. Ay özinïñ cilmeyiş nurını tağlarğa, yağaçlarğa, yabraḳlarğa saçıb turar èdi. Mèn bu kün ekemden, öz tağımdan ḫatlar aldım. Şeherde, dalada, çölde, tağda oḳumağan bir kişimiz ḳalmasın. Düşmenlerimizniñ cazalarını ḳılıçlar bilen, mıltıklar bilen, toplar bilen, ḳamaḳlar bilen bèrerge tirişarmız. Bu kün èrte, èndin işleymen; unden soñ boş bolaman. Balalar küçiñiz bar èken, oḳumaḳ üçün, bilmek üçün, örgenmek üçün, yaşamaḳ üçün tirişiñiz! Yoldaş bilen -- ʿEli ḳızışıb, ḳaynaşıb, sögişib geprişdiler.

Èskerme: Bundey orunlarda toldırğıç bèlgileri bolğan "ni, ğa da, den bilen üçünni èñ soñğısıdağına eytib başḳalarığa eytmeslik hem mümkindir: Düşmenlerimizniñ cazālarını ḳılıçlar, mıltıḳlar, toplar, ḳamaḳlar bilen bèrerge tèrişemiz. Mèn bu kün ekem, ortağımdan ḫat aldım, kebi.

Toldırğıç Bèlgileriniñ Kömekçi Sözleri Bilen Alışması

Özbèkçede toldırğıç bèlgileriden beʿzileriniñ kömekçi sözleri bilen alıştırılğanı boladır:

a) Barış toldırğıçınıñ bèlgisi "-ğa -- ge"dir. Bıraḳ bunıñ ornığa "sarı" kömekçisi hem keledir. \24\

Bazarğa bardım -- Bazar sarı bardım.

Mektebke conadım -- Mekteb sarı conadım.

(virgül) konulur. İkiden fazla olduğunda en sondaki için "," (virgül) yerine "hem, hem de, ve" getirmek yerinde olur. "Bu kün mektebden mènge ḳalam, ḳağaz, defter ve kiteb bèrdiler. Ḳuyaş sèn her kün cilmeyibgine köterilesen; \23\ tağnı, taşnı, şeherni, dalanı yarıtasan! Tüne kün şeherde Kerimni, Şerifni, Ehmetni ve Sulaymānnı kördim. (veya) Tüne kün şeherde Kerim, Şerif ve Sulaymānnı kördim. Ḳanunğa, tertibge boyun sünmesden bu küngi cem'iyet ara yaşaymız. Ay özinin cilmeyiş nurını tağlarğa, yağaçlarğa, yapraḳlarğa saçıb turar èdi. Mèn bu kün ekemden, öz tağımdan ẖatlar aldım. Şeherde, dalada, çölde, tağda oḳumağan bir kişimiz ḳalmasın. Düşmenlerimizniñ cazalarını ḳılıçlar bilen, mıltıḳlar bilen, toplar bilen ḳamaḳlar bilen bèrerge tirişarmız. Bu kün èrte, èndin işleymen; unden soñ boş bolaman. Balalar küçiñiz bar èken, oḳumaḳ üçün, bilmek üçün, örgenmek üçün, yaşamaḳ üçün tirişiñiz! Yoldaş bilen 'Eli ḳızışıb, ḳaynaşıb şögişib geprişdiler.

Hatırlatma: Böyle yerlerde "tamlayıcı eki" olan "-nı,-ğa, -da,-de" den üçünü en sonundakine söyleyip diğerlerine söylememek de mümkündür: Düşmenlerimizin cazālarını ḳılıçlar, mıltıḳlar, ḳamaḳlar bilen bèrerge tèrişemiz. Mèn bu kün ekem, ortağımdan ẖat aldım, gibi.

Tamlayıcı Eklerinin Edatlarla Birlikte Gelmesi

Özbek Türkçesinde tamlayıcı görevi yapan ismin hâl eklerinden bazılarının bazı, edatlarla karşılandığı olur:

a) Yönelme tamlayıcısının eki "-ğa-ge"dir. Fakat bunun yerine "sarı" edatının da geldiği olur. \24\

Bazarğa bardım--Bazar sarı bardım.

Mektebge conadım- Mekteb sarı conadım.

Bazar sarı bardım, bilen bazarğa bardım-nıñ ayırması şul: "Bazar sarı barmaḳ" bazarnıñ özige ėmes, u bolğan tamanğa barmaḳdır.

Tüşdi andın güzeri meriv sarı (Şeybeni Nāma)

Tün aḳşam kėldi külbem sarı ul gül-rūḥ şitāb eyleb (Emirî)

b) Barış toldırğıçı bilen orun toldırğıçınıñ bėlgileri beʿzen "ara" sözi bilen alıştırıladır;

Mektebke kirdiler-- Mekteb ara kirdiler.

Kitebke köz saldım -- Kiteb ara köz saldım.

Yene ḫan kėldi Semer - ḳand ara (Semerkėntke)

Barça ʿālam ara (ʿālamda) andın ğavğā. (Şeybeni Nāma)

Cisim ara pıçutapdır mėn nė ḳılay?

Cānımda köp ıztırābdır mėn nė ḳılay? (Bābır)

c) Barış hem orun toldırğıçlarınıñ bėlgileri "öze" bilen alıştırıladır:

Kerim tamğa çıḳdı -- Tam öze çıḳdı.

Ḳuş yağaçğa ḳondı -- Yağaç öze ḳondı.

Toppı başda turadır -- Baş öze turadır.

Ḳuşlar yağaçlarda uḫlaylar -- Yağaçlar öze uḫlaylar.

Barış hem orun bėlgilerini "öze" bilen alıştırmaḳ \25\ üstdelik maʿnāsını ifāda ḳılmaḳ üçüngine boladır. "öze" niñ ikinçi şekli "üzre"dir.

d) Orun toldırğıçınıñ bėlgisi bolğan "da -- de"; "içre" sözi bilen alıştırıladır:

Biz bu kün toy içre yatğan ėdik.

ʿĀlam ėli içre ʿarsız ḳıldı mėni. (Bābır)

Ḫalḳ içre yamanlıḳ bile mėn efsene. (Bābır)

ḲANDAY SÖZLER GEPNİÑ ḲAYSI BÖLEGİ BOLIŞĞA YARAYDIR?

Serifde sözni tört türli (at, fiʿl, süfet, kömekçi) dėb körsetgen ėdik. Ėndi şul tört türli sözden ḳay biriniñ gepniñ ḳaysı bölegi bolışığa yararlığını köremiz:

"Bazar sarı bardım", ile "Bazarğa bardım"ın farkı şudur: "Bazar sarı barmaḳ" "bazar"ın kendine değil, onun olduğu tarafa gitmektir.

Tüşdi andın güzeri meriv sarı (Şeybânî-Nâme)

Tün aḳşam kėldi külbem sarı ul gül-rūḫ şitāb eyleb (Emirî)

b) Yönelme tamlayıcısıyla bulunma tamlayıcısını bazen "ara" sözüyle karşılarız.

Mektebke kirdiler--Mekteb ara kirdiler.

Kitebke köz saldım--Kiteb ara köz saldım

Yene ḫan kėldi Semer-ḳand ara (Semerkėntke)

Barça ʿālām ara (ʿālāmda) andın ğavğā (Şeybânî-Nâme)

Cisim ara pıçatıbdır mėn nė ḳılay?

Cānımda köp ıztırābdır mėn nė ḳılay? (Bâbür)

c) Yönelme ve bulunma tamlayıcılarının ekleri "öze" ile karşılanır:

Kerim tamğa çıḳdı- Tam öze çıḳdı.

Ḳuş yağaçḳa ḳondı- Yağaç öze ḳondı.

Toppı başda turadır- Baş öze turadır.

Ḳuşlar yağaçlarda uḫlaylar- Yağaçlar öze uḫlaylar.

Yönelme ve bulunma tamlayıcılarını "öze" ile karşılamanın yanında \25\ üstelik anlamlarını ifade etmek için de kullanıldığı olur. "öze"nin ikinci şekli "üzre"dir.

d) Bulunma tamlayıcısının eki olan "-da-de", "içre" sözüyle de karşılanır:

Biz bukün toy içre yatğan ėdik

ʿĀlam ėli içre ʿarsız ḳıldı mėni. (Bâbür)

Ḫalḳ içre yamanlıḳ bile mėn efsene. (Bâbür)

HANGİ SÖZLER CÜMLENİN HANGİ UNSURU OLMAYA YARAR?

Sarf'ta sözü dört türlü (ad, fiil, sıfat, edat) diye göstermiştik. Şimdi bu dört türlü sözden her birini cümlenin hangi bölümünün oluşmasına yaradığını görelim.

Fi‹l– Serifde fi‹llerni tört kömege acratğan ėdik: Soñğı, ḥazırğı, ötken hem zamānsız fi‹ller. Şulerden üç kömesi (soñğı, ḥazırğı, ötken fi‹ller) gepde kėsim bölegigine boladır.

"Ėndi sėn mėniñ ḳızım boldıñ. Ėndi sėnge sire azar bėrmeyemen" "yığı üyden ėşitiler ėdi" (Aydın kėçelerde– Çolpan)

"Başḳada ḳanat bar kökke uçadır"

"Şaḥlarğa ḳonadır, bağda sayraydır" (Çolpan)

"İki ḳoçḳar başı bir ḳazanda ḳaynamas. Ağzı ḳıyşıḳ bolsa da bay balası söylesin. Yamandan her kim bėzer. Ḳum yığılıb taş bolmas". (Ėl Sözleri) \26\

Törtinçi köme fi‹ller (zamānsız fi‹ller)de sebeb fi‹li nėçünlik toldırğıçı vaḳıt fi‹li çaḳ toldırğıçı boladır:

Biz inḳılābnı "yaşatğalı" oḳuymız. İnḳılābnı yaşatmaḳ "istegeç" mektebke yuzlandıḳ. Biz inḳılābnı yaşatıbğına taraḳḳı ḳılarmız.

At– Atlarnıñ hemmesi (zat, almaş, iş, atları) gepniñ kėsim ėge hem bütin toldırğıçları bola aladır:

İki tarvız bir ḳoltıḳḳa sığmas. Mülle bilgenin oḳur, tavıḳ körgenin çoḳur. Analıḳ yėtim – gül yėtim, analıḳ yėtim– şum yėtim.(Ėl Sözleri)

Köñilim yaş, ruḥım yaş, küçim yaş,
Arḳağa tartḳanğa hediyem taş. (Bābır)
Ul oḳuğan ėdi türli bilimlerni.
Munı bilgeç uler tüşindiler. (Ėlbėk)

Süfet– Süfet hem süfet ḳatarıda sanalğan sanlar körsetkiçler köprek birer atḳa beylenib kėledir. (süfet) süfetlige, san sanalmışğa, körsetkiç körsetilmişge beylenedir.) Ḳara bulıt, yigirme kiteb, bu kişi kebi. Buler bir atḳa beylenib kėlgende öz başlarıda gepniñ bir bölegi sanalmaydırlar. Beylengenleri atḳa bėrgeşibgine ḳaladırlar. Bıraḳ süfet süfetliden, san sanalmışdan, körsetkiç

Fiil– Sarf'ta fiilleri dört kümeye ayırmıştık. "gelecek, şimdiki, geçmiş ve zamansız" fiiler. Bunlardan üç küme (gelecek, şimdiki, geçmiş zaman kipleri) cümlenin unsur olarak yüklemi olurlar.

"Ėndi sėn mėniñ ḳızım boldıñ. Ėndi sėnge sire azar bėrmeyemen. Yığı üyden ėşitiler ėdi." (Aydın Kėçelerde-Çolpan)

"Başḳada ḳanat bar kökke uçadır"

"Şaḥlarğa ḳonadır, bağda sayraydır" (Çolpan)

"Ėki ḳoçḳar başı bir ḳazanda ḳaynamas. Ağzı ḳıyşıḳ bolsa da bay balası söylesin. Yamandan her kim bėzer. Ḳum yığılıb taş bolmas" (El sözleri) \26\

Dördüncü küme fiiller (zamansız fiiller) de sebep zarfı, sebep tamlayıcısı; zaman zarfı, zaman tamlayıcısı olur:

Biz inḳılābnı "yaşatğalı" oḳuymız. İnḳılābnı yaşatmaḳ "istėgeç" mektebke yuzlandıḳ. Biz inḳılābnı yaşatıbğına tarakḳı ḳılarmız.

Ad– Adların hepsi (şahıs, zamir, iş adları) cümlenin yüklem, özne ve bütün tamlayıcıları olabilirler:

İki tarvız bir ḳoltıḳḳa sığmas. Mülle bilgenin uḳur, tavıḳ körgenin çoḳor. Analıḳ yetim-gül yetim, analıḳ yėtim şum yėtim. (El sözleri)

Köñilim yaş, ruhım yaş, küçim yaş,
Arḳağa tartḳanğa hediyem taş. (Bâbür)

Ul oḳuğan ėdi türli bilimlerni.
Munı bilgeç uler tüşindiler. (Elbek)

Sıfat– Sıfat ve sıfat grubunda sayılan sayıları gösterenler çoḳça birer ada bağlanmaktadırlar. (sıfat sıfatlıya, sayı sayılmışa, işaret işaret edilmişe bağlanır.) Ḳara bulıt, yigirme kiteb, bu kişi gibi. Bunlar bir ada bağlanıp geldiğinde kendi başlarına cümlenin bir unsuru sayılmazlar. Bağlandıkları ada unsur olarak birleşirler. Faḳat sıfat sıfatlıdan, sayı sayılmıştan, zamir işaret edilenden ayrı

körsetilmişden ayrım kėlgende Neḥivde at ḥālını aladır. Gepniñ kėsim, ėge hem bütün toldırğıçları bolışğa yaraydırlar:

Ḳımırlağan ḳır aşar, yaḫşılar tapıb söyler, yamanlar ḳapıb söyler. Ḳorḳḳan aldın muşt köterer. Hünerli ḳul bolmas, işlikke kün yoḳ, işsizge ölim yoḳ. (Ėl sözi)

Esli ḳaşıñ ḳaradır; ösme ḳoyğanıñ yalğan. \27\

Kömekçi Sözler– Kömekçi sözler öz atlarıdan añlaşılğanı kebi gepniñ asāslı bölekleriden bola almaylar. Buler gepden añlaşılğan oynıñ şeklini özgertiş üçün kömekleşmek üçüngine gepke kiredirler. Şundey bolsa hem aralarından be<zileri gepniñ asāslı bölekleri bolışğa yaraydırlar.

Heme: Heme kėldi. Hemege pul bėrildi. Hemeden pul alınadır.

Ėndi: Ėndi oḳuşḳa vaḳıt. Ėndigeçe kėlmediler. Ėndiden işke kirişdim.

Heli: Heligeçe yazmadım.

Kim, Nime: Kim kėldiler? Kimge tapşırdıñız? Nime boladır? Nime alındı?

GEP BÖLEKLERİNİÑ TÜŞİB ḲALIŞI

Bir gepden iki baş söz bilen sekkiz toldırğıç söz bolmaḳ mümkindir.

Bunı yuḳarıda kördik. Gepniñ neme şul on asāslı bölegiden birte–yarımtasınıñ man<āsı ḳulağ, köz kebi vāsıtalarnıñ yardamı bilen añlaşılıb ḳalsa gepniñ şu bölegi eytilmey ḳaladır:

(1)-Kėsim sözi ara–sıra gepden tüşib ḳaladır: "Kim kėldi?" dėb sorağanda "Kerim" diymiz. "Nime tüşdi" dėb soralsa "taş" dėb cavāb ḳaytaramız. Mene şul cavāblar eslide "Kerim kėldi.", "Taş tüşdi" boladır. Bıraḳ sorağanda kėlmek bilen tüşmekden söz bolğanı üçün \28\ cavābda buler eytilmey ḳaladır. Şunıñ bilen gepniñ kėsim sözleri eytilmegen boladır.

Yaḫşı atḳa bir ḳamçı; yaman atḳa miñ ḳamçı dėgenimizde "yaḫşı atḳa, yaman atḳa" sözleri barış toldırğıçıdır. "Bir ḳamçı, miñ ḳamçı" sözleri "ėge sözleri"dir. Kėsim sözleri eytilmey ḳalğandır. "Eḥmet bu kün üyde; ėrte ḳışlaḳda,

geldiğinde cümle bilgisinde ad halini alır. Cümlenin yüklem, özne ve bütün tamlayıcıları olmaya yararlar.

Ḳımırlağan ḳır aşar, yaḫşılar tapıb söyler, yamanlar ḳapıb söyler. Ḳorḳḳan aldın muşt köterer.Hünerli ḳul bolmas, işlikke kün yoḳ, işsizge ölim yoḳ. (El sözi)

Esli ḳaşıñ ḳaradır; ösme ḳoyğanıñ yalğan. \27\

Edat olan Kelimeler– Edatlar kendi adlarından anlaşıldığı gibi cümlenin esas unsurlarından olamazlar. Bunlar cümleden anlaşılan düşüncenin şeklini değiştirmek üzere yardımcı olmak üzere cümleye girerler. Böyle olsa da aralarından bazıları yine de cümlenin esas unsurları olmaya yararlar.

Heme: Heme kèldi. Hemege pul bèrildi. Hemeden pul alınadır.

Èndi: Èndi oḳuşḳa vaḳt. Èndiğeçe kèlmediler. Èndiden işke kirişdim.

Heli: Heligeçe yazdım.

Kim, Nime: Kim kèldiler? Kimge tarşırdıñız? Nime boladır? Nime alındı?

CÜMLE UNSURLARININ DÜŞMESİ

Bir cümlede iki temel unsurla sekiz tamlayıcı sözün olması mümkündür.

Bunu yukarıda gördük. Cümlenin işte bu on temel unsurundan birisinin, yarısının anlamı kulak, göz gibi vasıtaların yardımıyla anlaşılsa cümlenin bu unsuru söylenmeden kalır:

1- Yüklem olan kelime ara sıra cümleden düşer: "Kim kèldi?" diye sorulduğunda "Kerim" diyoruz. "Nime tüşdi?" diye sorulsa "taş" diye cevap veririz. İşte bu cevaplar aslında "Kerim kèldi.", "Taş tüşdi." olur. Fakat sorulduğunda "kèlmek" ile "tüşmek"ten söz edildiği için \28\ cevapta bunlar söylenmeden kalır. Böyle cümlenin yüklem olan kelimelerinin söylenmediği olur.

"Yaḫşı atḳa bir ḳamçı; yaman atḳa miñ ḳamçı" dediğimizde "yaḫşı atḳa, yaman atḳa" sözleri yönelme hâlidir. "Bir ḳamçı, miñ ḳamçı" sözleri "özne"olan kelimelerdir. Yüklem olan kelimeler söylenmeden kalanlardandır. "Eḥmet bukün

kiteb mende. Şerif mektebde" degenimizdegi geplerde hem kesim sözi eytilmey qalqan uniñ cayığa orun toldırğıçı ötken. "İş senden; pul menden. "Senden hereket menden bereket" kebi geplerde hem kesim sözi eytilmey uniñ cayığa çıqış toldırğıçı ötkerilgendir. Mene şundey orunlarda "kesim sözi" turadır, boladır, kerek, bar, yoq, kebi manäsı <umümî hem me<lüm sözler bolsa eytilmey qaladır.

2- Ege sözi hem ara -- sire gepden tüşib qaladır.

a) "Ehmet keledir mi?" deb sorağanda "keledir" diymiz. "Yağmur yağdı mı" deb sorağanda "yağdı" diymiz. Bu cavāblarnıñ esli "Ehmet keledir", "Yağmur yağdı"dır. Biraq Ehmet bilen yağmur sözleri sorağ tamanıda eytilgeni üçün cavāb tamanda eytilmeydir. Gepniñ "ege" bölegi tüşib qalğan boladır.

b) Bir balanıñ yügürib barğanını körib uniñ nime bolırını oylab turğan iki üç kişiden birtesi şul balanıñ yıqılğanın körgeç "yıqıldı" diydir. Bunıñ esli "Bala yıqıldı"dır.

Biraq "bala" ma<nāsı heligi kişilerge köz vāsıtası bilen me<lümdir. Şunıñ üçün bu gepde ege bölegi eytilmey \29\ qaladır. "Keme, qaç, keldim" fi<llerden her biri egesi eytilmegen birer gepdir. "kelme, qaç" degende buyırılğan kişige qarab eytkenimiz üçün; "keldim" degende "m" herifiden añlaşılğanı üçün egeni eytişge orın qalmağandır.

c) "Bukün Kerimni ketirdiler", "Şerifni qamaqdan qaçırğanlar" "Bizde çaynı köp içediler" degenimizde maqsad Kerimniñ keltirilgeni, Şerifniñ qaçırılğanı, çaynıñ köp içilgenidir. Kimler qaçırğan? Kimler içgen? Kimler ketirgen? Bunı bilmek kerek emesdir. Şunıñ üçün ege sözi eytilmey qaladır.

üyde; ėrte ḳışlaḳda, kiteb mėnde. Şerif mektebde" dediğimizdeki cümlelerde de yüklem olan kelime söylenmemiş, onun yerine bulunma tamlayıcısı geçmiştir. "İş sėnden; pul mėnden.", "Sėnden hereket mėnden bereket." gibi cümlelerde de yüklem olan kelime söylenmeden onun yerine çıkma hâli geçirilmiştir. İşte bunun gibi yerlerde yüklem olan kelime "turadır, boladır, kerek, bar, yoḳ" gibi anlamı genel ve bilinen sözler söylemez.

2- Özne olan kelime de ara sıra cümleden düşer:

a) "Eḥmet kėledir mi? diye sorulduğunda "kėledir" diyoruz. "Yağmur yağdı mı" diye sorulduğunda "yağdı" diyoruz. Bu cevapların aslı "Eḥmet kėledir.", "Yağmur yağdı."dır. Fakat "Eḥmet" ile "yağmur" kelimeleri soru tarafında söylendiği için cevap tarafında söylenmez. Cümlenin "özne" olan unsuru düşmüş olur.

b) Bir çocuğun koşarak gittiğini görüp onun ne olduğunu düşünen iki üç kişiden birisi bu çocuğun düştüğünü görünce "yıḳıldı" der. Bunun aslı "Bala yıḳıldı"dır.

Fakat "bala"nın anlamı biraz önceki kişilerce göz vasıtasıyla bilinmektedir. Bunun için bu cümlede özne unsuru söylenmeden \29\ kalır. "kėme, ḳaç, kėldim" fiillerinden her biri öznesi söylenmemiş birer cümledir. "kėlme, ḳaç" deyince hitabedilen kişiye bakarak söylediğimizden dolayı; "kėldim" deyince "m" sesinden anlaşıldığı için öznesini söylemeye gerek kalmamıştır.

c) "Bukün Kerimni kėtirdiler", "Şerifni ḳamaḳdan ḳaçırğanlar", "Bizde çaynı köp içediler." dediğimizde maḳsat Kerim'in "kėtirilgeni", Şerif'in "ḳaçırılğanı" çayın çok "içilgeni"dir. Kimler "ḳaçırğan"? Kimler "içgen"? Kimler "kėtirgen"? Bunu bilmek gerekli değildir. Bunun için özne olan kelime söylenmez.

d) "Bu kitebni oḳub bolmaydır" Kerimni körib boladır." "Bu üyde otırıb bolmaydı" "Gepirib bolmaydır" dėgen geplerde ėge sözi hėç yoḳdır; eytib de bolmaydır.

Bundegi "oḳúb bolmaydır", "körib boladır", "otırıb bolmadı" dėgen fi‹ller; "ḳaçıb çıḳdı", "yügürib bardı" dėgenimiz kebi ayrım ayrım fi‹ller ėmes; ikisi birleşken birgine fi‹l ḳoşma fi‹ldir. Açıraḳ eytilgende: "ḳaçıb çıḳdım" dėgenimizde "çıḳdım" sözi "körilgen fi‹l", "ḳaçıb" sözi zamānsız fi‹llerdendir. "oḳub bolmadı" dėgenimizde "bolmadı" ayrım fi‹l "oḳub" ayrım fi‹l ėmesdir; ikisi bir "ḳoşma fi‹l"dir. Çünki: 1) "Mėn üyden ḳaçıb çıḳdım." dėgen gepdegi "ḳaçıb" fi‹lini körilgen fi‹lge eylentirib "Mėn üyden ḳaçdım" dėsek "oy" asāsan buzılmaydır. "U kitebni oḳub bolmadı"– dėgen gepde ėse "oḳub" \30\ sözini körilgen fi‹lge eylentirib "Bu kitebni oḳıdı, boldı" dėsek "oy" bütünley başḳa şekilge kirgen boladır. 2) "Ḳaçıb çıḳdım" da "çıḳış" işi kim tamanıdan işlengendir. "Oḳub bolmadı" sözide ėse bundey ėmesdir. 3) "Ḳaçıb çıḳdı", "yügürib kėldi"de bolğan "çıḳdı", "kėldi" fi‹lleri işlevçiniñ özgerişige köre özgerib altı şekilge kiredir:

1- Ul ḳaçıb çıḳdı
2- Mėn ḳaçıb çıḳdım
3- Sėn ḳaçıb çıḳdıñ
4- Uler ḳaçıb çıḳdılar
5- Biz ḳaçıb çıḳdıḳ
6- Siz ḳaçıb çıḳdıñız.

Bıraḳ "oḳub boldı", körib bolmaydır" dėgendegi "bolmaydır, boldı" fi‹lleri hėç özgermeydir. Tutaş birinçi şekilde ḳaladır:

1- Kitebni körib bolmadı
2- Mėni körib bolmadı
3- Sėni körib bolmadı
4- Kiteblerni körib bolmadı
5- Bizni körib bolmadı
6- Sizni körib bolmadı.

Mėn Serifni yazğanda bundey ḳızıḳ bir fi‹lge üçremegen ėdim. Nehivni tėkşirgende bunı körib ḳaldım. "Oḳuy aldım", "Oḳuya almadım" fi‹lleriniñ ḳoşma fi‹lerden "boldırış fi‹li" bolğanını Serifde körgen ėdik (Serif birinçi basma, 42 inçi

d) "Bu kitebni oḳub bolmaydır.", "Kerimni körib boladır.", "Bu üyde otırıb bolmaydı.", "Gepirib bolmaydır." denilen cümlelerde özne olan kelime hiç söylenmez; söylemek de olmaz.

Buradaki "oḳub bolmaydır", "körib boladır", "oturıb bolmadı" şeklindeki fiiller; "ḳaçıb çıḳdı", yügürüb bardı" dediğimiz gibi ayrı ayrı fiiller değil; ikisi birleşmiş bir fiil, birleşik fiildir. Açıklayarak söylendiğinde: ḳaçıb çıḳdım" dediğimizde "çıḳdım" sözü "görülen geçmiş zaman", "ḳaçıb" sözü zamansız fiillerdendir. "oḳub bolmadı" dediğimizde "bolmadı" ayrı fiil, "oḳub" ayrı fiil değildir; ikisi bir "birleşik fiildir". Çünkü: 1) "Mėn üyden ḳaçıb çıḳdım." cümlesindeki "ḳaçıb" fiilini görülen geçmiş zaman fiiline bağlayıp "Mėn üyden ḳaçdım." desek "düşünce" aslında bozulmaz. "U kitebni oḳub bolmadı" denen cümlede ise "oḳub" \30\ sözünü görülen geçmiş zaman fiiline bağlayarak "Bu kitebni oḳıdı, boldı" desek, "düşünce" bütün olarak başka şekle girmiş olur. 2) "Ḳaçıb çıḳdım" da "çıḳış" işi kim tarafından işlenmiştir. "Oḳub bolmadı" sözünde ise böyle değildir. 3) "Ḳaçıb çıḳdı", "Yügürüb kėldi"de yer alan "çıḳdı", "kėldi" fiilleri şahısların çeşitliliğine göre değişerek altı şekle girer:

1- Ul ḳaçıb çıḳdı	4- Uler ḳaçıb çıḳdılar
2- Mėn ḳaçıb çıḳdım	5- Biz ḳaçıb çıḳdıḳ
3- Sėn ḳaçıb çıḳdıñ	6- Siz ḳaçıb çıḳdıñız.

Fakat "oḳub boldı", "körib bolmaydır" denildiğindeki "bolmaydır, boldı" fiilleri hiç değişmezler. Daima bağlı olarak birinci şekilde kalırlar:

1- Kitebni körib bolmadı	4- Kitebni körib bolmadı
2- Mėni körib bolmadı	5- Bizni körib bolmadı
3- Sėni körib bolmadı	6- Sizni körib bolmadı

Ben Sarf'ı (Şekil Bilgisi) yazdığımda böyle ilgi çekici bir fiile raslamamıştım. Nahvı (Cümle Bilgisi) hazırlarken de bunu görüp, aldım. "Oḳuy aldım", "Oḳuy

bėt). "oḳuldı", "yazıldı", "oḳulmadı" fi<lleriniñ "meçhül fi<l" ėkenini hem bilemiz (Serif birinçi basma 48 nçi bėt). Bizniñ oḳub boldı, körib bolmadı" dėgen fi<llerimiz ḳoşma fi<llerden "boldırış fi<li"niñ "meçhül"idir. Mėn kitebni \31\ oḳudım." dėgenimiz gepde: Mėn -- ėge, kitebni -- tüşim toldırğıçı, oḳudım -- kėsim sözidir. Ėndi şul gepdegi "oḳudım" fi<lini "meçhül" şekilige eylentirib "kiteb oḳuldı" dėsek köremiz kim, birinçi gepde "tüşim toldırğıçı" bolğan "kitebni" sözi özini<u>ñ</u> "ni" bilgisini taşlab ikinçi gepde ėge sözi bolıbdır. Şu işni boldırış fi<lge hem ḳılıb köreylik: "Mėn kitebni oḳuya almadım" dėgenimiz gepde: Mėn- ege, kitebni– tüşim toldırğıçı, oḳuya almadım– kėsim sözidir. Ėndi şul gepdegi "oḳuya almadım" fi<lini meçhülge eylentirgende tüşim toldırğıçı bolğan "kitebni" söziden "ni" bilgisini taşlab özini gepniñ ėge sözi ḳılışımız ye<ni "kiteb okub bolmadı" diyşimiz lāzım boladır. Bıraḳ biz bundey ḳılmaymız, "kitebni" sözini "ni" bilgisiden açratmay "kitebni oḳub bolmadı" diymiz. Dėmek bu gepniñ, mantıḳḳa köre ėge sözi "kiteb"dir. Lėken "kiteb" sözi "ni" bėlgisi bilen kėlgen üçün "Neḥv" ḳā<idasığa köre "ėge" bola almaydır. Bu gep hem "Neḥv"ge köre ėgesiz bir "gep" bolıb ḳaladır.

KĖLİŞKENLİK

Ėge bilen kėsim sözleri arasıda birlik, köplikde kėlişkenlik , berāberlik kėrek mi , yoḳ mı?

Bu soraḳḳa cavāb bėrmek üçün şundey dėyiş mümkin: Gepde ėge sözi birlik bolğanda "kėsim" sözini<u>ñ</u> hem birlik bolışı, elbettte lāzımdır: Ḳoy soyıldı. Ḳuyaş çıḳdı. Bu taş ağırdır kebi. Bıraḳ ėge sözi ḥürmetli bir \32\ kişini<u>ñ</u> atı bolsa, ḥürmetleb, töben bir kişini<u>ñ</u> atı bolsa, uçrıḳ ḳılıb kėsim sözi köplik şeklide eytiledir:

Müdir kėldiler. Mü<ellim eytdiler. Ėrgeş bay hem gepirdiler kebi.

almadım" fiillerinin birleşik fiillerden "yeterlik fiili" olduğunu Sarf'ta görmüştük. (Sarf birinci baskı 42 nci sayfa). "oḳuldı", "yazıldı", "oḳulmadı" fiillerinin edilgen fiil olduğunu da biliyoruz. (Sarf birinci baskı 48 inci sayfa). Bizim "oḳub boldı; körib bolmadı" denen fiillerimiz birleşik fiillerden "yeterlik fiil"inin "edilgeni"dir. "Mėn kitebni \31\ oḳudım." dediğimiz cümlede: Mėn- özne, kitebni- nesne, oḳudım- yüklem olan kelimedir. Şimdi bu cümledeki "oḳudım" fiilini "edilgen" şekline dönüştürüp "kiteb okuldı" desek görürüz ki birinci cümlede "nesne" olan "kitebni" kelimesi kendi "-ni" ekini atarak ikinci cümlede özne olur. Bu değişmeyi yeterlik fiiline de uygulayarak görelim: "Mėn kitebni oḳuya almadım" dediğimiz cümlede: Mėn -özne, kitebni- nesne, oḳuya almadım- yüklemdir. Şimdi bu cümledeki "oḳuya almadım" fiilini edilgene çevirdiğimizde nesne olan "kitebni" kelimesinden "-ni" ekini atarak kendi cümlesinin öznesi yaptığımız yani "kiteb oḳub bolmadı" dememiz gerekir. Fakat biz böyle yapmıyoruz. "kitebni" kelimesini "-ni" ekinden uzaklaştırmadan "kitebni oḳub bolmadı" diyoruz. Demek bu cümlenin mantığa göre öznesi "kiteb"dir. Lâkin "kiteb" sözü "-ni" ekiyle geldiği için "gramer" kuralına göre "özne" olamaz. Bu cümle de "gramer"e göre öznesiz bir "cümle" olur.

ÖZNE YÜKLEM UYGUNLUĞU

Özne ile yüklem olan kelimeler arasında teklik, çoklukta uyumluluk, birlik gerekli mi, değil mi?

Bu soruya cevap vermek için şöyle demek mümkün: Cümlede özne olan kelime teklik olduğunda "yüklem" olan kelimenin de teklik olması elbette gereklidir: Ḳoy soyıldı. Ḳuyaş çıḳdı. Bu taş ağırdır gibi. Fakat özne olan kelime hürmetli bir \32\ kişinin adı olursa, saygıyla, tabandan bir kişinin adı olursa basitçe yüklem olan kelime çokluk şeklinde söylenir:

Müdir kėldiler. Müellim eytdiler. Ėrgeş bay hem gepirdiler gibi.

Ége köplik bolğanda késim sözi at ya süfet bolsa aralarıda kélişkenlik cüde zerür émes: Buler yağaç– buler yağaçlar. Bizler yaẖşı– bizler yaẖşılar. Balalar oḳuğan – balalar oḳuğanlar. Kebi. Késim sözi fi<l bolsa; altı şekil fi<lden birinçi şekli (özge – ğayb sığyası) bilen ége arasıda kélişkenlik yene cüde zerür émes: "Balalar mektebden çıḳdılar" dégenimiz kebi, "Balalar mektebden çıḳdı" hem diye alarmız. Késim sözi fi<lniñ ḳalğan béş şekliden biri bolğanda ége bilen késim arasıda kélişkenlik, elbette lāzımdır:

"Mén kéldim" ornıda "Mén kéldiñ"; Siz kéldiñiz" ornıda "Siz kéldiñ diye almaymız.

GEPNİÑ UYUŞḲAN BÖLEKLERİ

Bir gepde ikite baş söz bilen sekkizgeçe toldırğıç barlığını kördik. Mene şul on bölek; gepniñ asāsı bölekleri sanaladır. Şul asāsı bölekler gepde yalğız–yalğız kélgeni kebi köprek başḳa sözler bilen uyuşıb hem kéledir. Biz mene şundey uyuşıb kélgen böleklerge gepniñ "uyuşḳan bölekleri", ya saddaça "uyuşmalar" diymiz. \33\

Gepniñ uyuşḳan bölekleri saddaça eytkende "uyuşmalar" iki türli boladır: 1) Her vaḳt émes; bélgili şertler astıda ẖusūsî orunlardağına bolğıçı uyuşmalar, biz bunge "ẖusūsî uyuşma" diymiz. 2) Her vaḳıt bolğuçı uyuşmalar, biz bunge "<umūmî uyuşma" diymiz. <Umūmî uyuşmalar şulerdir: **Anıḳlav uyuşması**:

"Bağ satıldı" dégen gep ikite baş sözden (ége bilen késimden) <ibāratdır. Sizge bélgili bir oy béredir, bıraḳ siz şul satılğan bağnıñ kimniki, kimge ḳaraşlıḳ bolğanını bilmeysiz. Şunı siz gepildirmek, anıḳlamaḳ üçün, bağ kimke ḳaraşlıḳ ése şunıñ atını "bağ" sözden burun kétiremen: (Serf birinçi basma 53 nçi bétde) "anıḳlav bilgisi" atalğan "nıñ" bilgisini şul atḳa ḳoşaman. "bağ" sözige ése üçinçi türli almaş izleride (serf, birinçi basma 21 nçi bét) birtesini ḳoşaman. Bağ Rüstemniki bolsa "Rüstemniñ bağı satıldı" diymen; sizniki bolsa "sizniñ

Özne çokluk olduğunda yüklem olan kelime ad veya sıfat olursa aralarında uygunluk çok gerekli değil: Bunlar yağaç- Bunlar yağaçlar. Bizler yaḫşı- Bizler yaḫşılar. Balalar oḳuğan- Balalar oḳuğanlar gibi. Özne olan kelime fiil olursa; altı türlü çekimden birinci şekli (başka- olmayan çekimi) ile özne arasında uygunluk yine çok gerekli değildir: "Balalar mektebden çıḳdılar" dediğimiz gibi, "Balalar mekdebden çıḳdı" da diyebiliriz. Yüklem olan kelime fiilin beş çekiminden biri olduğunda özne ile yüklem arasında uygunluk elbette gereklidir:

"Mėn kėldim" yerine "Mėn kėldiñ"; "Siz kėldiñiz" yerine "Siz kėldiñ diyemeyiz.

KELİME GRUPLARI

Bir cümlede iki temel sözle sekiz tane tamlayıcının varlığını öğrendik. İşte bu on unsur; cümlenin esas unsurları sayılır. Bu esas unsurlar cümlede tek tek geldiği gibi çokça başka sözlerle birlikte grup hâlinde de gelirler. Biz işte böyle birleşip gelen unsurlara cümlenin "kelime grupları" veya sadece "gruplar" diyoruz.\33\

Cümlenin kelime grupları ayrıca söylendiğinde "gruplar" iki türlü olur: 1) Her zaman değil; belirli şartlar altında özel yerlerde gerçekleşen gruplar, biz buna "ḫusûsî uyuşma (özel kelime grupları)" diyoruz. 2) Her zaman gerçekleşen gruplar, biz buna "genel kelime grupları" diyoruz. Genel kelime grupları şunlardır:

İsim tamlaması:

"Bağ satıldı" cümlesi iki tane temel sözden (özne ile yüklemden) ibarettir. Size belli bir düşünce verir, fakat siz bu satılan bağın kimin, kime ait olduğunu bilmezsiniz. Bunu sizinle konuşmak, size açıklamak için bağ kime ait ise onun adını "bağ kelimesinden önce getiririm: (Sarf birinci baskı 53üncü sayfada) "ilgi hâli eki" adını alan "nıñ" ekini bu ada eklerim. "bağ" sözüne ise üçüncü şahıs iyelik eklerinden (Sarf birinci baskı 21 inci sayfa) birini eklerim. Bağ

bağıñız satıldı" diymen. Mene şu geplerdeki "Rüstemniñ bağı" "sizniñ bağıñız" dėgen bölekler "anıḳlav uyuşması" boladır. Anıḳlav uyuşması uyuşma ḥālıda turıb gepniñ bir bölegi boladır: Sėn mektebniñ bağığa çıḳ. Kėçe kėlgen sėniñ atañ. Mėn bu ḥatnı ortağımnıñ ḳalamı bilen yazdım. Bu kitebniñ başı yırtılğan. Unıñ üyi satıldı. Unıñ atası öldi. Sėniñ balañ oḳuğan kebi.

Her anıḳlav uyuşmasıda iki at ya süfet boladır. Birinçisige "anıḳlavçı"; ikinçisige "anıḳlanğan" diymiz. Anıḳlav bilgisi "anıḳlavçı"ğa; almaş izi ėse "anıḳlanğan"ğa ḳoşıladır. "Anıḳlanğan" bolğan sözniñ aḫırıda çozğı bolsa unge almaş izleriden "ı" ḥerfini ḳoşḳanda "ı" burun "s" ḥerfi ḳoşıladır: Eḥmetniñ atası, Kerimniñ balası, mektebniñ bağçası kebi.

Anıḳlav uyuşmasıdan "nıñ" bilgisiniñ tüşib ḳalğanı hem boladır. "nıñ" bilgisiniñ tüşib ḳalışı anıḳlav uyuşmasınıñ maʿnāsığa bir türli anıḳsızlıḳ, ḳarangılıḳ bėredir: İnsānnıñ balası, bağçanıñ ḳapḳası dėgende maʿnā anıḳdır. Bėlgili bir insānnıñ balası, bėlgili bir bağçanıñ ḳapḳası dėmekdir. Bırak insān balası, bağça ḳapḳası dėgende bunde anıḳlıḳ yokdır. Şunıñ üçün Fars edebiyetide "macāz" yolı bilen yasalğan "dest-i ʿedālet, pençe-yi zulüm, dünyā-yı beşeriyet, ʿālem-i edebiyat" kebi anıḳlav uyuşmalarını Türkçege eylentirgende "nıñ"sız eylentiriş kėrekdir. Çünki "macāz" anıḳlıḳnı köp de istemeydir.

Ḳayğılar aldığa çöktiñ
Ümid buyruğın icrā ėtemen.
Tilek yurtığa tėzden yėtemen (Batu)
Köz ḳarasıdan midad tapman
Düşmen sözige kirme, ėşit dost sözin. (Bābır)

Anıḳlav uyuşması gepniñ ḳaysı bölegi bolsa, şul bölekniñ bėlgisini hėç özgertmey öz aḫırığa aladır: Biz unıñ bağını kördik. Uler mėniñ bağımğa

"Rüstemniki" olsa "Rüsemniñ bağı satıldı" derim; "sizniki olsa "Siziñ bağınız satıldı" derim. İşte bu cümlelerdeki "Rüstemniñ bağı", "sizniñ bağıñız" denen gruplar "isim tamlaması" olur. İsim tamlaması grup hâlinde bütün olarak cümlenin bir unsuru olur: Sèn mektebniñ bağığa çıḳ. Kèçe kèlgen sèniñ atañ. Mèn bu hatnı ortağımnıñ ḳalamı bilen yazdım. Bu kitebniñ başı yırtılğan. Unıñ üyi satıldı. Unıñ atası öldi. Sèniñ balañ oḳuğan kebi.

Her isim tamlamasında iki ad veya sıfat olur. Birincisine "tamlayan" ikincisine "tamlanan" diyoruz. \34\ Tamlayan eki "tamlayan"a; iyelik eki ise,"tamlanan"a eklenir. "Tamlanan" olan sözün sonunda ünlü olursa ona iyelik eklerinden "i" harfi eklenirken "i"den önce "s" harfi gelir. Ehmetniñ atası, Kerimniñ balası, mektebniñ bağçası gibi.

İsim tamlamasından "nıñ" ekinin düştüğü de olur. "nıñ ekinin düşmesi, isim tamlamasının anlamına bir türlü belirsizlik, karanlık verir: İnsännıñ balası, bağçanıñ ḳapḳası" deyince anlam açıktır. Belirli bir "insännıñ balası", belirli bir "bağçanıñ ḳapḳası" demektir. Fakat "insän balası, bağça ḳapḳası" deyince bunda açıklık yoktur. Bunun için Fars edebiyatında "mecāz" yoluyla yapılan "dest-i ʿedâlet, pençe-yi zulüm, dünya-yı beşeriyet" gibi isim tamlamaları Türçeye çevrildiğinde "nıñ"sız çevirmek gereklidir. Çünkü "mecāz" açıklığı pek istemez.

Ḳayğılar aldığa çöktiñ
Ümid buyruğın icrā ètemen.
Tilek yurtığa tèzden yètemen (Batu)
Köz ḳarasıdan midad tapman
Düşmen sözige kirme, èşit dost sözin. (Bâbür)

İsim tamlaması cümlenin hangi unsuru olursa, o unsurun ekini hiç değiştirmeden kendi sonuna alır: Biz unıñ bağını kördik. Uler mèniñ bağımğa

bardılar. Sèniñ bağıñda nimeler bar? kebi. Bıraḳ tüşim toldırğıçı bolğanda "nı" bèlgisiden "ı" ḥerfiniñ tüşib ḳalğanı hem boladır: \35\ Mulla bilgenin (bilgenini) oḳur. Tavuḳ körgenin (körgenini) çoḳor. Kör tutḳanın ḳoymas, ker èşitkeniñ ḳoymas. Ḳarı bilgenin peri bilmes. Kör ḥessesin bir yoḳatar.

Birevniñ yaḫşılığın unutma. (Él sözleri)

Düşmen sözige kirme, èşit dost sözin.

Bu yañlığ bilsem èrdi hecriniñ mühlik ḳaraşamın

Bèrer mü èrdim ölgünçe ilikden vesil ayyāmın. (Bābır)

Yar ‹èk›sin meyde kör dèb cāmdın çıḳdı sadā. (Navāyı)

Āhı yèli tofrağı uçırsa

Eşki suyıdın otın uçırsa.(Navayı)

Anıḳlav uyuşmasıdan anıḳlavçınıñ da anıḳlavğannıñ da bolışı mümkindir. Birden artıḳ bolğanlarınıñ aralarıda "," şekli ḳoyıladır. Ikiden artıḳ bolğanda èñ soñğısıdan burun "," şekli ornıda "hem – hem de – ve" ḳoyılsa da boladır. Bu kitebniñ babları, fesillerl, ḫusūsî atları altın suvı bilen yazılğandır. Tağ ètegidegi ötlerniñ, yağaçlarnıñ, göllerniñ birbirige aralaşḳan tösleri köñülni şu tamanğa tartar èdi. Bunıñ cayıda "babları fesilleri hem ḫusūsî atları" yeki "ve ḫusūsî atları" ya "hem de ḫusūsî" dèyiş hem mümkindir.

Anıḳlav uyuşmasıdan "anıḳlavçı" birden artıḳ bolğanda anıḳlav bèlgisini hemmesige èmes, èñ aḫırğısığa bèriş hem mümkindir: Yuḳarıdağı misālnı "tağ ètegidegi ötler, yağaçlar, güllerniñ" dègende hem boladır. \36\

"Anıḳlanğan" hem birden artıḳ bolğanda almaş izini èñ soñğısığa bèriş boladır: Yuḳarıdağı misālda "bablar, fesiller, hem ḫusūsî atları" diyilse mümkindir.

Sūfet uyuşması: Sūfetler (hem sūfet ḳatarıda sanalğan sanlar, körsetgiçler) Neḫivde bir atḳa beylenib kèlse, şul at u sūfetniñ sūfetlisi boladır.

bardılar. Sėniñ bağıñda nimeler bar? gibi. Fakat nesne olduğunda "-nı" ekinden "ı" sesinin düştüğü de olur: \35\ Molla bilgenin (bilgenini) oḳur. Tavuḳ körgenin (körgenini) çokor. Kör tutḳanın ḳoymas. Ḳarı bilgenin peri bilmes. Kör ḥessesin bir yokatar.

Birevniñ yaḫşılığın unutma (El sözü)

Düşmen sözige kirme, ėşit dost sözin

Bu yañlıḳ bilsem ėrdi hecriniñ mühlik ḳaraşamın

Bėrer mü ėrdim ölgünçe ilikden vesl-i ayyāmın (Bâbür)

Yar ʿekisin meyde kör dėb cāmdın çıḳdı sadā. (Nevâî)

Āhı yėli tofrağı uçırsa

Eşki suyıdın otın uçırsa. (Nevâî)

İsim tamlamasında "tamlayan"nın da "tamlanan"ın da olması mümkündür. Birden fazla olanlarının aralarına "," virgül koyulur. İkiden fazla olduğunda en sondakinden önce "," virgül yerine "hem- hem de- ve" konulsa da olur. "Bu kitebniñ babları, fesileri, ḫusûsî adları altın suvı bilen yazılğandır. Tağ ėtegidegi ötlerniñ, yağaçlarnıñ, göllerniñ, birbirige aralaşğan tösleri köñülni şu tamanğa tartar ėdi". Bunun yerine "babları, fesilleri hem ḫusûsî atları" veya "ve ḫusûsî atları" ya da "hem de ḫusûsî" demek de mümkündür.

İsim tamlamasında "tamlayan" birden fazla olduğunda tamlayan ekini hepsine değil, en sondakine eklemek de mümkündür: Yukarıdaki örneği "tağ ėtegideki ötler, yağaçlar, güllerniñ" şeklinde deyince de olur. \36\

"Tamlanan" da birden fazla olduğunda iyelik eki en sondakine eklenir. Yukarıdaki örnekte "bablar, fesiller, hem ḫusûsî atları" denilmesi mümkündür.

Sıfat Tamlaması: Sıfatlar (ve sıfat grubunda sayılan sayılar, işaret zamirleri) söz diziminde bir ada bağlanıp gelirse, o ad o sıfatın sıfatlısı olur. Sıfatla sıfatlı

Süfet bilen süfetli birgeleşib "süfet uyuşması" boladır. Uyuşma ḥālıda turıb gepniñ on bölegiden birtesi boladır.

Yaşlı közler arıḳ boyığa tüşken, nezik ayaḳlar arıḳ boyı tamanğa ḥereketlene başlağan ėdi. (Ötken Künler, ʿA.Ḳ.)

Heybetli maydanda bir cavlan ėtkende (Batu)

Muñlı kėçeniñ muñlı çağında (Fıtrat)

Azdıradır toğrı yoldan (Batu)

Yıḳılğan üylerde sırlı ot kördim. (Batu)

Buzulğan yėrlerden köp nerse toydım.(Batu)

Yoḳsa unge mengilik mi ḳarağan (Çolpan)

Otlı nefes bilen oḳuyturğan ḥafızlar kėldiler.

İşen müberek başlarını ḳuyı salıb "süküt"ke kėtkenler. (Çolpan)

Çal tıtraḳ ḳollarını erevege uzatıb...(Çolpan)

Nėçe yüz yil kişenlerde ėntikken (Çolpan)

Titreb titreb ḳara yėr özre tüşer. (Fıtrat)

Süfet öziniñ süfetlisiden burun kėledir. Bıraḳ süfetli kimse atı bolsa, süfet unıñ laḳābı, ʿemeli bolsa süfetli süfetden burun kėledir: Ḥesen Tağa, Töre Miñbaşı, İşmet Ḳorbaşı, Ziya Şahçı kebi.\37\

Süfet uyuşmasıda süfetniñgine birden artıḳ bolışı mümkindir. Süfet birden artıḳ bolğanda aralarıda "," şekli ḳoyıladır. İkiden artıḳ bolğanda ėñ soñğısıdan burun "," şekli ornıda "hem -- hem de -- ve" ḳoyış hem boladır; solğun, ḳara, turğun dėmegür, dim, muñlı kėçeniñ muñlı çağında .... kiçkine, çireylik, nazlı hem de oynaḳ ḳuşçalar inleriden uçışıb sayraşa başladılar.

ḤUSUSÎ UYUŞMALAR

birleşerek "sıfat tamlaması" olur. Tamlama hâlinde olan cümlenin on bölümünden birisi olur.

Yaşlı közler arıḳ boyığa tüşken, nezik ayıḳlar arıḳ boyı tamanğa hereketlene başlağan ėdi. (Ötken Künler, ‹A.Ḳ.)

Heybetli maydanda bir cavlan ėtkende (Batu)

Muñlı kėçeniñ muñlı çağında (Fıtrat)

Azdıradır toğrı yoldan (Batu)

Yıḳılğan üylerde sırlı ot kördüm. (Batu)

Buzulğan yėrlerden köp nerse toydım.(Batu)

Yoḳsa unge mengilik mi ḳarağan (Çolpan)

Otlı nefes bilen oḳuyturğan ḥafızlar kėldiler.

İşen müberek başlarını ḳuyı salıb "süküt"ke kėtkenler. (Çolpan)

Çal tıtraḳ ḳollarını erevege uzatıb.....(Çolpan)

Nėçe yüz yil kişenlerde ėntikken (Çolpan)

Titreb titreb ḳara yėr özre tüşer. (Fıtrat)

Sıfat kendisinin sıfatlısından önce gelir. Fakat sıfatlı, kişi adı olursa sıfat onun lakâbı, amacı olursa sıfatlı sıfattan önce gelir: Ḥesen Tağa, Töre Miñbaşı, İşmet Korbaşı, Ziya Şahçı gibi.\37\

Sıfat tamlamasında sıfatın birden fazla olması mümkündür. Sıfat birden fazla olduğunda aralarına "," virgül konulur. İkiden fazla olduğunda en sonrakinden önce "," virgül yerine "hem- dem de- ve" komak da olur: solğun, ḳara, turğun dėmegür, dim, muñlı kėçeniñ muñlı çağında.... kiçkine, çireylik, nazlı hem de oynaḳ ḳuççalar inleriden uçışıb sayraşa başladılar.

ÖZEL KELİME GRUPLARI

a) İş atlarıdan birinçi türleri (yazmaḳ, bilmek barmaḳ)-/hem ikinçi türleri (yazış, biliş, barış, kèliş) gepniñ bir bölegi bolğanda özlerige tègişli toldırğıçları bilen uyuşadırlar, hem şul uyuşma ḥālıda gepniñ bir bölegi sanaladır:

Mèn kiteb oḳumaḳnı sèvemen. Sèn ḫat yazışdan ḳaçasan. Sabaḳḳa kèrmeslik yamandır. Mèn sèni tanımaḳdan memnûn boldım. Mèn kèçeleri oy paylaş üçün kèlin boldım mı? (Çolpan)

Bu sözni èşitiş bilen Semender ekeniñ közleri çaḫçayıb kètdi. (Çolpan)

Mèn şundey māşıḳnı èşitişden bèzgen èdim.

b) Serfde 11, 12, 16, 20, 21, 22 raḳamlar bilen körsetilgen barğuçı, barmaḳçı, barar, barğan, bararlıḳ, barğulıḳ şeklide bolğan süfetler hem gepniñ bir bölegi bolğanda özlerige tègişli toldırğıçlar bilen uyuşadırlar hem şul uyuşma ḥālıda gepniñ bir bölegi sanaladırlar:

Cornalğa maḳala bèrgüçiler yığıldılar. Gezitege maḳala yazmaḳçı yigit idārağa çaḳırıldı. Biz sèn kebi iş \38\ buzar adamlar bilen ḥisāblaşmaymız. Bizge kölgenlerge biz hem külermiz. Ehmet bu kün oḳuşḳa yararlıḳ bir kiteb alalmadı. Sèn kèçe tārıḫda yazğulıḳ bir söz söylediñ. Zikirge başḳa şeherlerden hem otlı nefes bilen oḳuyturğan ḫafızlar kèldiler. (Çolpan)

Ḥesretli, köñül buza turğan bir yığı èşitiler èdi.(Çolpan)

Başḳa müridler bère almağan bir nerse bèrmekçi èdi.(Çolpan)

Barçın bu yèrden köçerini bildi.(Alpamış Dāstānı)

c) Serfde birinçi basma 40-41nçi bètlerde) zamānsız fi‹ller dèb körsetilgen yazğalı, yazğaç, yazıb şeklidegi fi‹ller hem gepke girgeç özlerige tègişli toldırğıçlar bilen uyuşadırlar:

Bu kèçe kitebimni yazıb bitirgeli oturğan èdim, kitebimni bitire almağaç, keyfim ḳaçdı. Dāmıllamızınıñ èsi özige kèlgeç ökezni büke başladı. (‹A.Ḳ.)

Derceni açıb u ḥavlığa kirdi. (Çolpan)

a) İş adlarından birinci türleri (yazmaḳ, bilmek, barmaḳ) ve ikinci türleri (yazış, biliş, barış, kėliş) cümlenin bir unsuru olduğunda kendilerine uygun tamlayıcılarıyla birleşirler ve o birleşmiş hâli de cümlenin bir unsuru sayılır.

Mėn kiteb oḳumaḳnı sėvemen. Sėn ḫat yazışdan ḳaçasan. Sabaḳḳa kėrmeslik yamandır. Mėn sėni tanımaḳdan memnûn boldım. Mėn kėçeleri oy paylaş üçün kėlin boldım mı? (Çolpan)

Mėn şundey māşıḳnıėşitişden bėzgen ėdim.

b) Sarf'ta 11, 12, 16, 20, 21, 22 rakamla gösterilen "barğuçı, barmaḳçı, barar, barğan, bararlıḳ, barğulıḳ" şeklinde olan sıfatlar da cümlenin bir unsuru olduklarında kendilerine uygun tamlayıcılar ile birlik oluştururlar ve bu birlik hâlinde cümlenin bir unsuru sayılırlar.

Cornalğa maḳala bėrgüçiler yığıldılar. Gezitege maḳala yazmaḳçı yigit idārağa çaḳırıldı. Biz sėn kebi iş \38\ buzar adamlar bilen ḥisāblaşmaymız. Bizge külgenlerge biz hem külermiz. Eḥmet bu kün oḳuşḳa yararlıḳ bir kiteb alalmadı. Sėn kėçe tārıḫda yazğulıḳ bir söz söylediñ. Zikirge başḳa şeherlerden hem oylı nefes bilen oḳuyturğan ḥafızlar kėldiler. (Çolpan)

Ḥesretli, köñül buza turğan bir yığı ėşitiler ėdi.(Çolpan)

Başḳa müridler bėre almağan bir nerse bėrmekçi ėdi. (Çolpan)

Barçın bu yėrden köçerini bildi. (Alpamış Destānı)

c) Sarf'ta (birinci baskı 40-41 inci sayfalarda) zamansız fiiller diye gösterilen "yazğalı, yazğaç, yazıb" şeklindeki fiiller de cümleye girerek kendilerine uyumlu tamlayıcılarla birlik oluştururlar.

Bu kėçe kitebimni yazıb bitirgeli oyurğan ėdim. Kitebimni bitire almağaç, keyfim ḳaçdı. Dāmıllamızniñ ėsi özige kėlgeç ökezni büke başladı. (ʿA.Ḳ.)

Derceni açıb u ḥavlığa kirdi. (Çolpan)

GEPNİÑ TÜRLERİ

Gep öziniñ tügellik–tügelsizligi bildirgeni oynıñ şekli i‹tibārı bilen bir neçe türli boladır:

1- "oy"nıñ bütün bölekleri gepdegi sözlerden añlaşılsa, ye‹ni gepdegi sözler "oy"dağı ma‹nālarnıñ hemmesini ifada ḳıla alsa, şul gep tügel gep boladır. \39\

Muñlı kèçe miñ derd ile ötdi.

Her yan yügiriş fürseti yètdi.

Oñ solnı ḥayat tolḳunı tutdı.

Batunıñ mene şu yuḳarıdağı üç mısra‹ıdan her biri tügel bir gepdir.

2- "oy" nıñ bölekleri bolğan ma‹nālarınıñ bir-ikitesini ; gepdegi sözlerden èmes, başḳa vāsıtalar bilen añlaşılsa, şunıñ üçün şu ma‹nālarnı ifāda ḳılğuçı sözler gepde eytilmey ḳalsa, şundey "gep" èksik gep boladır. Kèl, kètme, otır, yazdım kebi sözler yalğızğına eytkende èksik gep boladırlar. "Eḥmet kèldi mi? dègende "kèldi"; "kèlgen kim?" dègende "Eḥmet" sözleri hem èksik geplerdendir. (Bu toğrıda 29. nçı bètke ḳarañız)

3- Gepden maḳsad bir oynı bildirmek èmes bir oynı sorab añlamaḳ èse şul gep "soraş gepi" boladır:

"kim? nime?–ni? sözleri soraş gepiniñ bir bölegi boladır:

Kim kèldi? Nime boldı? Şerif kimge bardı? Yoldaş nimeni kördi?– kebi.

"ḳayda? ḳanday? ḳayèr? nèndey? nüçük? ḳalay? nèçün? nège? nèden? ḳança? nèçe? ḳaçan? ḳaysı? ḳayan? ḳayaḳ?" sözleri soraş gepiniñ bir bölegi, yeki böleklerden бirtesiniñ süfeti boladır. "ḳayda, ḳayèr, ḳayan, ḳayaḳ" sözleri orundan; "ḳanday, nèndey, nüçük, ḳalay sözleri ḥāldan süfetden; "nimeden, nèden (yeki nime sebebden, nè sebebden) \40\ nèçün, nège" sözleri

CÜMLE TÜRLERİ

Cümle, kendisinin tam veya noksanlığını bildirdiği düşüncenin şekli itibârıyla çok çeşitlidir:

1- "düşünce"nin bütün bölümleri cümledeki sözlerden anlaşılırsa yani cümledeki sözler "düşünce"deki anlamların hepsini ifade ederse o cümle tam cümle olur. \39\

Muñlı kèçe miñ derd ile ötdi.

Her yan yügiriş fürseti yètdi.

Oñ solnı ḥayat tolḳunı tutdı

Batu'nun işte bu yukarıdaki üç mısraıdan her biri tam bir cümledir.

2- "düşünce"nin bölümleri olan anlamların biri ikisi; cümledeki sözlerden değil, başka vasıtalarla anlaşılırsa, bunun için o anlamları ifade edici sözler cümlede söylenmeden kalsa böyle "cümle" kesik cümle olur. "kèl, kètme, otır, yazdım" gibi sözler birer kelime olarak söylendiğinde kesik cümle olurlar. "Eḥmet kèldi mi?" deyince "kèldi" , "kèlen kim?" deyince "Eḥmet" sözleri de kesik cümlelerdendir. (Bu konuda 29 uncu sayfaya bakınız)

3- Cümleden maksat bir düşünceyi bildirmek değil, bir düşünceyi sorarak anlamak ise bu cümle "soru cümlesi" olur:

"kim? nime? ni?" sözleri soru cümlesinin bir unsuru olur:

Kim kèldi? Nime boldı? Şerif kimge bardı? Yoldaş nimeni kördi? gibi.

"ḳayda? ḳanday? ḳayèr? nèndey? nüçük? ḳalay? nèçün? nège? nèden? ḳança? nèçe? ḳaçan? ḳaysı? ḳayan? ḳayaḳ?" sözleri soru cümlesinin bir unsuru veya unsurlarından birisinin sıfatı olur. "ḳayda, ḳayèr, ḳayan, ḳayaḳ" sözleri yerini; "ḳanday, nèndey, nüçük, ḳalay" sözleri hâlini ve özelliklerini; "nimeden, nèden (veya nime sebebden, nè sebebden) \40\ nèçün, nège" sözleri sebebini; "ḳança"

sebebden; "ḳança" ölçevden; "nėçe" sandan; "ḳaçan" zamāndan; "ḳaysı" zatdan soraşḳa işletiledir.

Yuḳarıdağı sözlerden başḳa, soraş bėlgisi at alğan "mı?" bar. Soraş gepiniñ ḳaysı bölegige yönelgen ėse, "mi?" bėlgisi şul bölekke yabışıb kėledir:

Kerim bukün öz çapanını bazarğa yubardımı?

Kerim bukün öz çapanını bazarğamı yubardı?

Kerim bukün öz çapanınımı bazarğa yubardı?

Kerim bukünmi öz çapanını bazarğa yubardı?

Kermmi bukün öz çapanını bazarğa yubardı?

Mene şul misāllarnıñ her biride soraş ḳaysı bölekke yönelgen ėse "mi"niñ hem şunge ḳoşılğanı körinib turadır. Bıraḳ bu cüde lāzım bir ḳā<ida ėmes; soraş gepiniñ ḳaysı bölekige yönelgen bolsa da "mı" bilgisini gepniñ aḫırığa kėtirmek mümkindir. Yuḳarıdağı misāllarnıñ hemmesi ornıda birinçisi nigine eytib ḳoyış boladır. Bıraḳ bundey bolğaç soraş: Gepniñ ḳaysı bölekige yönelse, şul bölekniñ aḫırığa tavışnıñ ḳantıḳraḳ urılıb çıḳışı lāzımdır.

Soraş gepi iki türli boladır: 1-Çinden de bir nerse toğrısıda sorab eytiledir. Kerim kėldi mi? Şerif nėçün kėlmeydir? Kebi. Yuḳarıda körilgen misāllarnıñ hemmesi şu türli soraş gepleridendir. 2- Bir nerse toğrısıda soramaḳdan maḳsad şul nerseni bilmek ėmes. Şu nerseden tanıb (münkir bolıb) unıñ tėskerisini anıḳlamaḳ boladır: Sizniñ şeherde mektebmi bar? Bir nerseni körmesden \4 1\ ḳanday eytesiz? dėmek bunıñ ma<nāsı "sizniñ şeherde, elbette mekteb yoḳ. Bėr nerseni körmesden elbette, eyte bėrmek" dėmekdir. Bu iki türli soraş gepiden birinçisige sādaça "soraş gepi", ikinçisige ėse "soravlı tanış" gepi diyiledir.

4- Gepden maḳsād bizge bir oynı bildirmek, bir nerseden ḫabār bėrmek ėse unge "ḫabār gepi" diyiler. Navayı yigirmeden artıḳ kiteb yazğan. Mėn

ölçüsünü; "nèçe" sayısını; "ḳaçan" zamanını; "ḳaysı" kişi veya kişilerini sormak için kullanılırlar.

Yukarıdaki cümlelerden başka soru eki adını verebileceğimiz "mı-mi" var. Soru cümlesinin hangi unsuruna yönelmiş ise "mı-mi" eki o unsurla birleşerek yer alır:

Kerim bukün öz çapanını bazarğa yubardımı?

Kerim bukün öz çapanını bazarğamı yubardı?

Kerim bukün öz çapanınımı bazarğa yubardı?

Kerim bukünmi öz çapanını bazarğa yubardı?

Kerimmi bukün öz çapanını bazarğa yubardı?

İşte bu örneklerin her birinde soru hangi unsura yönelmişse "mı, mi"nin de ona eklendiği görülmektedir. Fakat bu çok gerekli bir kural değildir; soru cümlenin hangi unsuruna yönelmiş olursa olsun "mı-mi" ekini cümlenin sonuna getirmek mümkündür. Yukarıdaki örneklerin hepsinin yerine sadece birincisini söylemek de mümkündür. Fakat böyle olunca soru: Cümlenin hangi bölümüne yönelirse, o bölümün son sesini vurgulu çıkarmak gereklidir.

Soru cümlesi iki türlü olur: 1) Doğrudan herhangi bir şey konusunda soru sorulur. "Kerim kèldi mi? Şerif nèçün kèlmeydir?" gibi. Yukarıda görülen örneklerin hepsi bu türlü soru cümlelerindendir. 2) Bir nesne konusunda sormaktan amaç o nesneyi bilmek değil, o nesneyi bilerek, ona inanarak, onun tersini açıklamak için kurulan cümle türüdür: Siziñ şeherde mektebmi bar? Bir nerseni körmesden \41\ ḳanday eytesiz? demek bunun anlamı "Sizin şeherde elbette mekteb yoḳ. Bir nesneyi görmeden elbette eyte bèrmek" demektir. Bu iki türlü soru cümlesinden birincisine sadece "soru cümlesi" ikincisine ise "sorulu bildirme" cümlesi denilir.

4-Cümleden maksat bize bir düşünceyi bildirmek , bir nesneden haber vermek ise ona "haber cümlesi" denilir. Navayı yigirmeden artıḳ kiteb yazğan.

Navāyı kiteblerini oḳuğanman kebi. Ḫabār gepi hem iki türli boladır: Anıḳ ḫabār, anıḳsız ḫabār. Yuḳarıdağı misallar anıḳ ḫabārdır. Anıḳsız ḫabārda gepke "belkim, iḥtımāl, iḥtımālkī" ḳaydlarıdan birtesi ḳoşıladır. Belkim Navayı yigirme bir kiteb yazğan. İḥtımāl mėn Navayı kiteblerini oḳuğanman kebi.

Anıḳsız ḫabār gepleri, anıḳsızlıḳ ḳaydlarıdan ayrım da eytmek mūm kindir. Bıraḳ bundey vaḳıtlarda kėsim sözıniñ soñı boğunıda tavış cüde peseyib ḳaladır. (anıḳ) Eḥmet kėlgendir. (belkim) Eḥmet kėlgendir.

5- Gepden maḳsad bir oynı bildirmekgine ėmes, işniñ bolıb bolmaslığını istemek ėse unge "tilek gepī" diyiledir. Kėsim sözleri buyruḳ, ötinç, ḳozğatış fi'lleri bolğan gepler "tilek gepī" boladır. Sınamağan atnıñ sırtıdan ötme. Atañ balası bolma, adam balası bol! Şu ḫatnı oḳub bėrseñizçi! Kebi.

Şert fi'liniñ "ümėd – arman" üçün işletilgen şekli hem (Serf birinçi basma, 35 nçi bėt) gepniñ kėsim sözi bolğanda gep "tilek gepī" boladır.\42\

Köngil tilegen muradğa yėtişse kişi! (Bābır) Fārsıça "keşki şāyad" sözleri bilen başlanğan gepler hem "tilek gepī" boladır: Keşki mėniñ sözimni tıñlasa, şeyed kėlib ḳalsañız kebi

6- "ıysız, efsūs, ah, of, oḫ, etteñ, hey, etteñ" kebi ḥesret arman kömekçileri bilen başlanğan geplerge "ḳayğurışlı gep" diyiledir: Iysız kim sizden ayrıldıḳ! Efsūs kim bu işniñ çārası ḳalmağan! Etteñ, nėge kėlmey ḳaldım! Ah kim çarḫ cafā ḳıldı mėnge! Kebi.

Ḥesret arman kömekçileri gepniñ baş tamanığa kėlgende bulerden "ah, ıysız, efsūs"den kėyin "kim" sözi kėtiriledir. Kėltirilmese hem boladır. Ḥesret–arman kömekçileri gepniñ baş tamanığa "kim" siz kėlgende ulerden kėyin "," şekli ḳoyiladır.

Ḥesret–arman kömekçileri gepniñ aḫırığa hem kėledir. Unde "kim" sözıniñ kėrekligi ḳalmaydır. Bıraḳ bu kömekçiler gepniñ aḫırığa kėlgeç özleriden

Mèn Navayı kiteblerini oḳuğanman" gibi. Haber cümlesi iki türlü olur: "açık haber", "açık olmayan haber". Yukarıdaki örnekler "açık haber"dir. Açık olmayan haber cümlesinde, cümleye "belkim, iḥtimāl, iḥtimāl ki" kelimelerinden birisi eklenir. "Belki Navayı yigirme bir kiteb yazğan. İḥtimāl mèn Navayı kiteblerini oḳuğanman" gibi.

Açık olmayan haber cümlelerini, belirsizlik kelimelerinden ayrı da söylemek mümkündür. Fakat böyle durumlarda yüklem olan kelimenin son hecesindeki ses çok yavaş söylenir: (anıḳ) Eḥmet kèlgendir. (belkim) Eḥmet kèlgendir.

5- Cümleden maksat sadece bir düşünceyi bildirmek değil, işin olup olmadığını istemek ise ona "dilek cümlesi" denilir. Yüklemleri emir, istek ve tekrar fiilleri olan cümleler "dilek cümlesi" olur. "Sınamağan atnıñ sırtıdan ötme. Atañ balası bolma, adam balası bol! Şu ḫatnı oḳub bèrseñizçi!" gibi.

Şart fiillinin "ümit-istek" için kullanılan şekli de (Sarf birinci baskı, 35 inci sayfa) cümlenin yüklemi olduğunda cümle "dilek cümlesi" olur.\42\

Köñül tilegen muradğa yètişse kişi (Bâbür) Farsça "keşki şâyad" sözleriyle başlayan cümleler de "dilek cümlesi" olur: "Keşki mèniñ sözimni tıñlasa, şeyed kèlib ḳalsañız" gibi.

6- "ıysız, efsûs, ah, of, oḫ, etteñ, hey etteñ" gibi hasret-istek edatlarıyla başlayan cümlelere "üzüntülü cümle" denilir: "Iysız kim sizden ayrıldıḳ! Efsûs kim bu işniñ çārası ḳalmağan! Etteñ, nege kelmey kaldım! Ah kim çarḫ cefā ḳıldı mènge!" gibi.

Hasret-istek edatları cümlenin cümlenin baş tarafına geldiğinde bunlardan "ah, ıysız, efsûs"den sonra "kim" sözü getirilir. Getirilmese de olur. Hasret-istek edatları cümlenin baş tarafına "kim" siz getirildiğinde onlardan sonra "," konulur.

Hasret-istek edatları cümlenin sonuna da gelir. O zaman "kim" sözünün gerekliliği kalmaz. Fakat bu edatlar cümlenin sonuna gelince kendinden önceki

burunğı sözlerden "," şekli bilen açraladırlar: Kiteb yazılmay ḳaldı, efsūs! Ḳayğurışlı gepleriñ aḫırıda "!" şekli yazıladır.

7- Kineye gep; "göye; ėmiş" bilen başlanğan geplerge "kineye gep" diyiledir. Güye, biz añlamağan! Ėmiş, unıñ eytkeni toğrı çıḳḳan!

Kineye geplerdegi "göye, ėmiş"den kėyin "," ḳoyıladır, hem gepden kėyin "!" şekli boladır.

8- Küçeytme gep. Gepdegi sözleriñ birtesiden añlaşılğan ma<nāğa küç bėrmek üçün şul sözniñ özini, ya \43\ şunıñ özıden bir almaş izini ḳaytarıb, eytkende şul gep "küçeytme gep" boladır. Bizde nėçe türli küçeytme gep bar:

a) Esil söz bilen unıñ ḳaytarması yan yanğa kėledir:

Kėl, kėl Kerem eyle döstlerge,

Kėt, kėt sire mėn bilen gepirme.

b) Ḳaytarma sözi gepniñ ḳaysı bölegige beylense hem, özi gepniñ aḫırığa kėledir:

Sėni bu kün zindanda körermiz, zindanda. Bizni tüne kün Kerim bilen kördiler, Kerim bilen.

c) Gepde bir sözniñ ḳaytarması, özi bilen ėmes, almaş bilen hem boladır. Bu hem gepniñ aḫırıda eytiledir:

Şerif cüde yaḫşı bala, ul. Sėn kim bilen oynaysan, sėn. Mėn Meskevde oḳudım mėn.

Küçeytme gepdegi ḳaytarmalar özleriden burunğı sözden "," şekli bilen açraladırlar.

d) Küçeytme ėytile turğan sözniñ yanıda "oḳ", "ök" sözini kėtirmek bilen hem küçeytme gep yasaladır.

Körgeç oḳ közime sürtib öpdim

sözlerden "," virgülle ayrılır: "Kiteb yazılmay ḳaldı, efsûs! Ḳayğurışlı geplerniñ aḫırında "!" ünlem işareti koyulur.

7- Kinaye cümle; "göye, ėmiş" ile başlayan cümlelere "kinaye cümle" denilir. "Göye biz añlamağan! Ėmiş, unıñ eytkeni toğrı çıḳḳan!

Kinaye cümlelerde "göye, ėmiş"den sonra "," virgül işareti konulur. Ayrıca cümleden sonra ise "!" ünlem işareti konulur.

8- Kuvvetlendirme cümlesi: Cümledeki sözlerin birinden anlaşılan mânâya güç vermek için o sözün kendisini veya \43\ onun kendisini ifade eden iyelik ekini tekrarlayarak söylendiğinde o cümle "kuvvetlendirme cümlesi" olur. Bizde birkaç çeşit "kuvvetlendirme cümlesi" vardır:

a) Asıl sözle onun tekrarı yan yana gelir:

Ḳėl, ḳėl Kerem eyle döstlerge,

Ḳėt, ḳėt sire mėn bilen gepirme.

b) Tekrar edilen söz cümlenin hangi unsuruna bağlanırsa bağlansın, kendisi cümlenin sonuna gelir:

Sėni bukün zindanda körermiz, zindanda. Bizni tüne kün Kerim bilen kördiler, Kerim bilen.

c) Cümlede bir sözün tekrar edilmesi, kendisiyle değil, iyelik ekleriyle olur. Bu da cümlenin sonunda söylenir.

Şerif cüde yaḫşı bala, ul. Sėn kim bilen oynaysan, sėn. Mėn Meskevde oḳıdım mėn.

"Kuvvetlendirme cümle"deki tekrarlamalar kendilerinden önceki sözden "," virgülle ayrılırlar.

d) Kuvvetlendirme yapılarak söylenen sözün yanına "oḳ", "ök" kelimelerini getirmekle de "kuvvetlendirme cümlesi" yapılır.

Körgeç oḳ közime sürtib öpdim.

Öpkeç oḳ başıma ḳoyıb ḳopdım (Bābır)

9-Ündeşli Gep. Gep kimgedir, ḳaratıb eytilgen bolsa, şuniñ atı gepniñ baş tamanıda, ya arasıda, ya aḫırıda eytilse yene şundey gepge ündeşli gep diyiledir.

Şul atnıñ özi "ündeş atı" boladır:

Yigitler, ḳolıñızdan kèlgençe bilimiñizni artdırıñız! \44\

--he bay eke, nezirden derek bar mı?!

--bolıb ḳalar, sufi! (Çolpan)

Biz barlıḳ bağrıda, ḳarşı küç, unutma! (Batu)

Mene şul geplerdegi "yigitler, bay eke, sufi, ḳarşı küç" sözleri "ündeş atları" bolıb şul gepler èse ündeşli geplerdir.

Ündeş atı gepniñ baş tamanıda bolsa unden kèyin, aḫırıda bolsa unden burun, gepniñ arasıda bolsa iki tamanıda, "," şekli yazıladır (yuḳarıdağı misāllarğa ḳarañız). Ündeşli gepniñ aḫırıda ündeş bèlgisi "!" koyıladır. Ündeşke küç bèrmek, ḳaynab ḳıçḳırıb ündemekni körsetmek üçün ündeş atıdan burun "èy" sözi, ündeş atıdan kèyin hem ündeş bèlgisi "!" ḳoyıladır.

Balalıḳ çağımda

Ḳıblanı mènge yañlış körsetken

Èy ezemetler!

Ündeş atı, yalğız özigine emes uzun uzun süfetleri bilen birgeleşib hem kèledir:

Kèçesi aysız, kündizi, künsiz,

Yavızlıḳlarğa çidegen ünsiz

Ülkeden kèlgen ezemet yigit

Tosuḳ uçratmay tilegiñge yèt! (Batu)

Öpkeç oḳ başıma ḳoyıb ḳopdım. (Bâbür)

9-Ünlem Cümlesi: Cümle kime bakarak söylenmiş olursa, onun adı cümlenin baş tarafında veya arasında ya da sonunda söylense yine böyle cümleye "ünlem cümlesi" denilir.

Bu adın kendisi de "ünlem adı" olur:

Yigitler, ḳolıñızdan kėlgençe bilimiñizni artdırıñız!\44\

--He bay eke nezieden derek barmı?!

--Bolıb ḳalar, sufi! (Çolpan)

Biz barlıḳ bağrıda, ḳarşı küç, unutma! (Batu)

İşte bu cümlelerdeki "yigitler, bay eke, sufi, ḳarşı küç" sözleri "ünlem adları" olup o cümleler ise "ünlem cümleleri"dir.

Ünlem adı cümlenin baş tarafında olursa ondan sonra, sonunda olursa ondan önce, cümle arasında olursa iki tarafına da "," virgül konulur. (Yukarıdaki örneklere bakınız) Ünlemli cümlenin sonunda ünlem işareti "!" konulur. Ünlem ifadesine güç vermek, kızarak haykırıp seslenmeyi göstermek için addan önce "ey" kelimesi ünlem adından sonra da ünlem işareti "!" konulur.

Balalıḳ çağımda

Ḳıblanı menge yañlış körsetken

Ėy ezemetler!

Ünlem adı sadece kendine değil, uzun uzun sıfatlarla birleşerek de gelir:

Kėçesi aysız, kündizi, künsiz,

Yavızlıḳlarğa çidegen ünsiz

Ülkeden kėlgen ‹ezemet yigit

Tosuḳ uçratmay tilegiñge yėt! (Batu)

10- Şertli Gep-- Bir gep ikige bölinse, bir bölegige şert fi<li ḳoşılsa, şert fi<li ḳoşılğan bölek, ikinçi bölekni özini̇ñ neticesi̇ emiş kebi̇ körsetse, şundey gepke "şertli gep" diyi̇ledir. \45\

Tirişseñ--taparsan. İşleseñ--tişlersen. Yürsem bararman kebi̇.

"şertli gep" iki bölek boladır. Bir bölegige şert fi<li ḳoşıladır. Şertli gepniñ iki bölegi arasığa "yarım tınış" bélgisi "," ḳoyıladır.

Şertli gepniñ şert fi<li ḳoşılğan bölegi <ādatda birinçi bölek boladır. Yuḳarıdağı misallarda körilgeni kebi şert fi<li ḳoşılğan bölekniñ ikinçi bölek bolışı hem mümkindir. Yuḳarıdağı misallarnıñ téskerisi eytilse hem boladır. "şertli gep"de şert fi<li ḳoşılmağan bölekniñ şert fi<li ḳoşılğan bölekke çinden de netice bolışı lāzım émes. Netice bolğanı da bar, bolmağanı da bardır:

Üyimde unge yaḫşı danlar bérsem, belki ol yaḫşığına fayda bérgey (Élbék). Yığlasa cüde ḳızıḳ bolar émiş! (Çolpan). Köp sıllıḳ ḳılsañız küyev alıb kétíb ḳaladır. (Çolpan) Miyeni işletseñiz, sire bir kimsege zulüm ḳılmağan bolırsız (Seyid <Eli). Uler kélse, ulaḳ ḳızmay ḳalmas (<A.Ḳ.) <Ümri baḳî bolsa, héç gep émes.(<A.Ḳ.)

Mene bu körgenimiz geplerde , şert fi<li ḳoşılğan bölekke u birtesi netice bolıb çıḳḳan.

Közimni açıb ḳarasam, arada ne kişiler ne çalğular, ne başḳalar! (<A.Ḳ.) Yolduzlar ése kétib müldireşib baḳar turar (Seyid <Eli) Bolmasa, başḳa nerseden ḫafā boldıñız mı? \46\ Her ḳança iş ḳılınsa maydan açıḳ (Çulğunbay) Bolmasa apañ bizge eytib bérer (Çolpan). Mene bu körgenimiz geplerde ése ma<nāça şertlik neticelik yoḳdır.

Şertli gepde be<zen birinçi bölek; be<zen ikinçi bölek eytilmeyde ḳaladır:

10-Şartlı cümle: Bir cümle ikiye bölündüğünde bir bölümüne şart fiili eklenirse şartlı fiil eklenen bölüm, ikinci bölümü kendisinin sonucu imiş gibi gösterir, böyle cümleye "şartlı cümle" denilir. \45\

Tirişseñ-taparsan. İşleseñ tişlersen. Yürsem bararman, gibi.

"şartlı cümle" iki bölümden oluşur. Birinci bölümüne şart fiili eklenir. Şartlı cümlenin iki bölümü arasına "yarım nefes" işareti olan "," virgül konulur.

Şartlı cümlenin şart fiili eklenen bölümü genellikle birinci bölüm olur. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi şart fiili eklenen bölümün ikinci bölüm olması da mümkündür. Yukarıdaki örneklerin tersi söylense de olur. "şartlı cümle"de şart fiili eklenmeyen bölümün şart fiili eklenen bölüme doğrudan sonuç olması da gerekli değil. Sonucu olduğu cümleler de var, olmadığı cümleler de vardır.

Üyimde unge yaḫşı danlar bėrsem, belki ol yaḫşığına fayda bėrgey. (Elbek) Yığlasa cüde kızıḳ bolar ėmiş! (Çolpan) Köp sıllıḳ kılsañız küyev alıb kėtib ḳaladır. (Çolpan) Miyeni işletseñiz, sire bir kimsege zulüm ḳılmağan bolırsız. (Seyid ʿEli) Uler kėlse ulaḳ ḳızmay ḳalmas. (ʿA.Ḳ.) ʿÜmri baḳî bolsa, hėç gep ėmes. (ʿA.K.)

İşte bu gördüğümüz cümlelerde, şart fiili eklendiği bölümlerin bir sonucu olarak çıkar.

Közimni açıb ḳarasam, arada ne kişiler ne çalğular, ne başḳalar! (ʿA.Ḳ.) Yolduzlar ėse kėtib müldireşib baḳar turar. (Seyid ʿEli) Bolmasa, başḳa nerseden ḫafā boldıñızmı? \46\ Her ḳança iş ḳılınsa maydan açıḳ. (Culḳunbay) Bolmasa apañ bizge eytib bėrer. (Çolpan) İşte bu gördüğümüz cümlelerde ise anlamca şarta bağlanan bir sonuç yoktur.

Şartlı cümlede bazen birinci bölümün, bazen ikinci bölümün söylenmediği de olur:

"Yüre bériñ, érişersiz", "Aşay bériñ, toyarsız" dégenimizde birinçi bölek tüşib ḳalğandır. Esilde "yüre bériñ, yürseñiz érişersiz. Aşay bériñ aşasañız toyarsız" démekdir.

Nime ḳılay? Sénge gepirib bolmasa..... bunde nime yazıḳ? Bunıñ cánı bolmasa .....(Çolpan) Dinni bilmese, bay ve ulamánı yér bilen téñ ḳılmaḳ istese, mal ve mülkini müşterek déb bilse...(Culḳunbay)

Mene bu yuḳarıdağı geplerde ikinçi bölek eytilmey ḳaladır. Bundey vaḳıtlarda, eytilmey ḳalğan ikinçi bölekniñ cayığa köp noḳtalar ḳoyıladır.

11-"Téskeri Şertli Gep"-Şertli gepniñ şert fi<liden kéyin "da--de-- hem" ḳoşılsa "téskeri şertli gep"boladır.

Eytmeseñ hem bilmen. Ḳuvsañda bararman dégenimizden añlaşılğan "oy" eytmesek bilmeymen, ḳuvsaḳ barmayman dégen geplerden añlaşılğan "oy"nıñ téskerisidir. Bunıñ üçün u geplerge "téskeri şertli gep" dédik. Bu gepde hem iki bölek arasıda "yarım tınış" bélgisi "," ḳoyıladır.\47\

Damullamız bu ḫabarlarğa köp de işanmasa hem, kéyinrek oylay başladı. (Culḳunbay). Ḳançı bağrı taş bolsañ da, şu ḫálda külmegiñ yaraşmaydır (Seyid <Eli). Ḳança sığıb ḳurutmaḳçı bolsaḳda, höl tub çıḳmaydır. (Çolpan) Özim uzaḳlaşḳan bolsam da köñilim şunde (V.M)

"téskeri şertli gep" gepde "hem--de--da" dan kéyin "bıraḳ, Léken" sözleri kétirmek mümkindir. Yuḳarıdağı misallarnıñ her birtesini "bıraḳ, léken" eytmek boladır.

KİRİŞ SÖZ

Gep arasıda şul gepniñ bölekleri bilen "Neḥvî" bir münesebeti bolmağan bir söz ya bir gep kirgiziledir. Mene şul yat bolıb kirgen söz ya gepke "kiriş söz" diyiledir. **"kiriş söz"** <Ereblerniñ "mü<terize", Ruslarnıñ (wodnoe slova) dégen sözlerige toğrı kéledir: Bizniñ mektebde, Kerimniñ eytkenige köre bu kün ders

"Yüre bériñ, érişersiz", Aşay bériñ toyarsız" dediğimizde birinci bölüm düşer. Aslında "yüre bériñ, yürseñiz érişersiz. Aşay bériñ aşasañız toyarsız" demektir.

Nime ķılay? Sénge gepirib bolmasa..... Bunde nime yazıķ? Bunıñ cānı bolmasa ....(Çolpan) Dinni bilmese, bay ve ulamānı yér bilen téñ ķılmaķ istese mal ve mülkini müşterek déb bilse....(Culķunbay)

İşte bu yukarıdaki cümlelerde ikinci bölüm söylenmeden kalmıştır. Böyle durumlarda, söylenmeden kalan ikinci bölümün yerine sıra noktalar konulur.

11- **"Ters Şartlı Cümle"**: Şartlı cümlenin şart fiilinden sonra "da, de, hem" eklenirse "ters şartlı cümle" olur.

"Eytmeseñ hem bilmen. Ķuvsañda bararman" dediğimizde anlaşılan "düşünce" "eytmesek bilmeymen, ķuvsaķ barmayman" şeklindeki cümlelerden anlaşılan "düşünce"nin tersidir. Bunun için o cümlelere "ters şartlı cümle" dedik. Bu cümlede de iki bölüm arasına "yarım nefes" işareti "," virgül konulur. \47\

Damullamız bu ḫabarlarğa köb de işanmasa hem, kéyinrek oylay başladı. (Culkunbay). Ķançı bağrı taş bolsañ da, şu ḫalda külmegiñ yaraşmaydır. (Seyid ʿAli). Ķança sığıb ķurutmaķçı bolsaķda höl tüp çıķmaydır. (Çolpan) Özim uzaķlaşķan bolsam da köñilim şunde (V.M.)

"ters şartlı cümle" cümlede "hem-de-da" dan sonra "bıraķ, lékin" sözlerini getirmek mümkündür. Yukarıdaki örneklerin her birisini "bıraķ, lékin" ile söylemek mümkündür.

CÜMLE DIŞI UNSURLAR

Cümle içinde o cümlenin unsurlarıyla "gramatikal" bir ilişkisi olmayan bir söz veya bir cümle yer alır. İşte bu yabancı olarak giren söz veya cümleye "cümle dışı unsur" denilir. **"Cümle dışı unsur"** Arapların "muʿterize", Rusların (vvodnoe slova) denilen sözlerine denktir: "Bizim mektebde, Kerimniñ eytkenige köre bukün ders

bolmaydır, ders bolmağaç, teb<i, bizniñ barışımız hem kérek émes, dégenimizde "Kerimniñ eytkenige köre" hem "teb<i" sözleri kiriş söz boladır. Bulerniñ "kiriş söz" ékenliklerini şundey bilemiz kim: Bulerni "gepden çıqarıb qoyğanda gepden añlaşılğuçı "oy"ğa sire zerer bolmaydır.

"kiriş" sözler, yuqarıdağı misallarda körgenimiz kebi gepniñ barışığa zerer bérmeye turğan bolsalar iki tamanlarıda iki "," şekli qoyıladır. Gepniñ barışığa zerer bére turğan bolsalar iki tamanlarıda iki yay ya iki çızıq qoyıladır:\48\

Qozğal, artıq yéter, éy qayğulı ahlar çékken. (Élbék)

Yigirme bés - otuz yilni medrese toprağı yalab ötkezgen bir kişini teb<i, <ulamā qatarığa kirgizmey hāl yoq. (Culqunbay)

Özimizniñ yaqın qıranlardan, meselen Hıtay, Türkiye toğrısıda yétti yaşlıq çağıdan béri me<lümeti bar .(Culqunbay)

Mene şul yuqarıdağı geplerde "artıq yéter", "teb<i", "meselen" sözleri kiriş sözleridir..

Başlanğıç terbiyesiniñ buzuqlığı me<lümetiniñ çéklengenligi (toğrısı cüde azlığı) ata-anadan bir öksüz bolıb bilimsiz bir ağasınıñ qolıda qalğanı... (Mir Mulla)

"Semerként"ni almaqqa qoşun tartqanda yol ortasıda-Nil deryesi mi, Ceyhun mı dégen bir deryege toğrı kéler éken. (Culqunbay)

Mene bu geplerde yaylar, çızıqlar, arasıda yazılğan sözler kiriş sözleridir.

UYUŞĞAN GEPLER

Bir néçe gep ma<nā cihetiden bir –birige beylengen boladır: Ata köñli balada; bala köñli dalada. Mulla bilgenin oqur; tavıq körgenin çoqur. Ulerge yardam kérek ; elemler bilen tolğan yüreklerge teselli kérek kebi. Ya bir néçe

bolmaydır, ders bolmağaç teb<i bizniñ barışımız hem gerek ėmes." dediğimizde "Kerimniñ eytkenige köre" de "teb<i" sözleri "cümle dışı unsur" olur. Bunların "cümle dışı unsur" olduklarını şöyle biliyoruz ki: Bunları cümleden çıkarıp attığımızda cümleden anlaşılacak "düşünce"ye bir zararı olmaz.

"Cümle dışı unsur" olan sözler yukarıdaki örneklerde gördüğümüz gibi cümlenin gidişine zarar vememiş olsalar da iki taraflarına iki "," (virgül) konulur. Cümlenin akışına zarar verecek olsalar iki taraflarına da iki çizgi konulur veya parantez içine alınır.\48\

Ḳozğal, artıḳ yėter, ey ḳayğulı aḥlar çėkken (Elbek)

Yigirme bėş - otuz yilni medrese toprağı yalab ötkezgen bir kişini teb<i, <ulamā ḳatarığa kirgizmey ḥal yoḳ. (Culḳunbay)

Özimiziñ yaḳın ḳıranlardan,meselen Ḥıtay, Türkiye toğrısıda yėtti yaşlıḳ çağıdan bėri me<lümeti bar. (Culḳunbay)

İşte bu yukarıdaki cümlelerde "artıḳ yėter", "teb<i", "meselen", sözleri "cümle dışı unsur" olan sözlerdir.

Başlanğıç terbiyesiniñ buzuḳlığı me<lümetiniñ çėklengenligi (toğrısı cüde azlığı) ata-anadan bir öksüz bolıb bilimsiz bir ağasınıñ ḳolıda ḳalğanı..... (Mir Mulla)

"Semerkent"ni almaḳḳa koşun artḳanda yol ortasıda-Nil deryesi mi, Ceyḥun mı dėgen bir deryege toğrı keler ėken. (Culḳunbay)

İşte bu cümlelerde parantezler, iki çizgi arasında yazılan sözler "cümle dışı unsurlar"dır.

BİRLEŞİK CÜMLELER

Birçok cümle anlam yönünden birbirine bağlanmış olur: Ata köñli balada; bala köñli dalada. Mulla bilgeniñ oḳur; tavıḳ körgeniñ çoḳur. Ulerge yardam kėrek;

\49\ gepniñ ėgeleri bir boladır: Çal dėmedıler; kempir dėmedıler; çaḳalaḳ bala dėmedıler; bütün bir ḳışlaḳnı tėkiskėsib taşladılar kebi.

Ya ikinçi gep birinçi gepniñ sebebi delili boladır: Bu kün yağmur bar; mėn köçege çıḳalmadım. Bu kitebniñ yazıları kėtken; hėç oḳuya almadım kebi.

Ya bir gepden añlaşılğan oynıñ astıdan bezi nerselerni çıḳarmaḳ kėrek boladır:

Hemelerini kėldiler; bıraḳ Kerim kėlmedi. Mėn her kün kėlerdim; Lėken şu kün kėlmedim kebi.

Mene şul geplerniñ hemesige uyuşğan gepler diyiledir. Bulerniñ arasıda "bir tınış" bėlgisi (;) ḳoyıladır.

Bu gepler arasıda "bir tınış" bėlgisi ḳoymaḳ yazğuçınıñ iḫtiyarıdadır. İstese "bir tınış" bėlgisi cayığa noḳta hem ḳoya aladır.

TURIŞ BĖLGİLERİ

Kitebniñ başıda turış bėlgileri körsetilgen ėdi. Kiteb arasıda ornı kėlgende her biriniñ ḳoyılış cayları hem bildiriledir. Ėndi yene bir yola yazıb misālları bilen körseteylik:

1- (.) Noḳta- toḳtaş bėlgisidir. Geplerniñ aḫırlarığa ḳoyıladır. Toḳtaş bėlgisi ḳaysı gepniñ aḫırığa kėlse şul gepde unıñ tamam bolğanını, özüden kėyingi gep bilen hėç beyleniş ḳalmağanını bildiredir. Şunıñ üçün bunge \50\ kėlgeç oḳuçınıñ toḳtaşı, unden kėyingi gepni yeñiden başlaşı lāzımdır.

Uyḳusı uçıb kėtkenligden ėndi közige uyḳu kėlmey öz yaşığa, öz devrige münāsib bolğan ḫayālar içige kömildi.(Çolpan)

Tañ çağı; heli ḳuyaş çıḳmağan; ay yėrge ḳarab henüz toymağan, ḳuşlar ve ḳurtlar hem de adamlar kündüz ḫayatın kütib yatalar. (Ėlbėk)

2- (;) Bir tınış bėlgisidir, bir-birlerige beylenişli bolğanlar üçün noḳta bilen acralışları istenilmegen gepler arasığa ḳoyıladır:

elemler bilen tolğan yüreklerge teselli kérek gibi. Ya birçok \49\ cümlenin öznesi ortak olur: Çal démediler; kempir démediler; çaḳalaḳ bala démediler; bütün bir ḳışlaḳnı tékis késib taşladılar, gibi.

Ya ikinci cümle birinci cümlenin sebebi, delili olur: Bukün yağmur bar; mén köçege çıḳalmadım. Bu kitebniñ yazıları kétken; héç oḳuya almadım gibi.

Ya bir cümleden anlaşılan düşüncenin altından bazı nesneleri çıkarmak gerekli olur:

Hemeleri kéldiler; bıraḳ Kerim kélmedi. Mén her kün kélerdim; lékin şu kün kélmedim, gibi.

İşte bu cümlelerin hepsine birleşik cümle diyoruz. Bunların arasına "noktalı virgül" işareti (;) konulur.

Bu cümleler arasında "noktalı virgül" işareti koymaḳ yazarın isteğine bağlıdır. İsterse "noktalı virgül" yerine nokta da koyabilir.

NOKTALAMA İŞARETLERİ

Kitabın başında noktalama işaretleri gösterilmişti. Kitabın içinde yeri geldiğinde her biri yerli yerine konularak gösterilmiştir. Şimdi tekrar yazarak örneklerle gösterelim:

1- (.) Nokta- durma işaretidir.. Cümlelerin sonlarına konur. Durma işareti hangi cümlenin sonuna gelirse bu cümlede onun tamam olduğunu kendinden sonraki cümle ile hiç bağının kalmadığını bildirir. Onun için buna \50\ gelince oḳuyucunun durması ve ondan sonraki cümlenin yeniden başlaması gerekir.

Uyḳusı uçıb kétkenliginden éndi közige uyḳu kélmey öz yaşığa, öz devrige münāsib bolğan ḫayāllar içige kömildi. (Çolpan)

Tañ çağı; heli ḳuyaş çıḳmağan; ay yérge ḳarab henüz toymağan, ḳuşlar ve ḳurtlar hem de adamlar kündüz ḫayatın kütib yatalar. (Elbek)

Ata kõñli balada; bala kõñli dalada. Mulla bilgenin oḳur; tavıḳ körgenin çoḳur. Yaḫşı atğa bir ḳamçı; yaman atğa miñ ḳamçı. (Él sözi) Çal dèmedìler; kempir dèmedìler; çaḳalaḳ bala dèmedìler; bütün bir ḳışlaḳnı tikis kèsib taşladılar. Ulerge yardam kèrek; elemler bilen tolğan yüreklerge teselli kèrek. (Ḳızıl Özbikistenden)

3- (,) Yarım tınış bèlgisidir. Gepniñ ḳaysı bölegi birden artıḳ bolsa; gepniñ uyuşḳan bölekleriden birtesi cüde uzun bolsa; gep arasıda "kiriş söz" bolsa, gepde ündeş sözi bolsa, mene şunlerni başḳalarıdan acratmaḳ üçün "," bèlgisi ḳoyıladır, bunge kèlgeç oḳuçınıñ yarım nefes alğança turıb ötiş lãzım:

Ḳapḳara tüben tim-tin yèrlerni

Ḳoydıda aldın köklerge aşdı. (Élbèk) \51\

Anacãn, mèn kèçeleri oy paylaş üçün kèlin bolıb kèldim mi? (Çolpan)

Oñi, sol unı tèpken, bunı urğan insãndan yatıb uyḳuğa taldı.

Solğun, ḳara, turğun, dèmegürdim, muñlı kèçeniñ muñlı çağında....

4- (?) Soraş bèlgisidir. Soraş gepleriden kèyin ḳoyıladır: Ana üçün bu iş mümkin mi? Sèn bulerniñ ḥälını bilmeysen mi? Öz ḳuçağıñdağı ḥällardan ḥabãrsız mısan? (Seyid <Eli)

5- (!) Ündeş bèlgisidir. Ündeşli geplerden kèyin ḳoyıladır: Şerif, sèn kèl! Kerim, sèn kèt! Ḳayğulı geplerden kèyin ḳoyıladır: Ésiz, sèni Körmedim! Ḥatın közini açğaç balasınıñ ölim bilen tartışıb yatḳanın kördi!

Ḥayranlıḳ bildirgen geplerden kèyin hem ḳoyıladır: Vay, Şerif cãn kèlibdir! Bu cüde ḳızıḳ bir iş! Kerim ata, anasını körmek üçün ḳuvanıb üyge kèldi; èşikni açıb ḳarasa, üyde hèç kim yoḳ! "soraşlı gep" ḳızğınlıḳ ya ḥayranlıḳ bilen èytilse suraş bilgisiden kèyin yene ündeş bilgisi ḳoyıladır: Nèçün mèni öldireler?! Mènim günehim nime?!

2- (;) (Noktalı virgül)Bir nefes işaretidir. Birbirlerine bağlı olanlar için nokta ile ayrılmaları istenmeyen cümleler arasına konulur.

Ata köñli balada; bala köñli dalada. Mulla bilgeniñ oḳur; tavıḳ körgeniñ çoḳur. Yaḫşı atğa bir ḳamçı; yaman atğa miñ ḳamçı. (El sözü) Çal dėmediler; kempir dėmediler; bütün bir ḳışlaḳnı tėkis kėsib taşladılar. Ulerge yardam kerek; elemler bilen tolğan yüreklerge teselli ḳėrek. (Kızıl Özbekistan'dan)

3- (,) (Virgül) Yarım nefes işaretidir. Cümlenin hangi unsuru birden fazla olursa, cümlenin kelime gruplarından birisi çok uzun olursa; cümle içinde "cümle dışı unsur"olursa, cümlede ünlem sözü olursa işte bunları diğerlerinden ayırmak için "," virgül işareti konulur. Buna gelince oḳuyucunun yarım nefes alıncaya kadar durması gereklidir:

Ḳapḳara tüben tim-tin yėrlerni

Ḳoydı da aldın köklerge aşdı. (Elbek) \51\

Anacan, mėn kėçeleri oy paylaş üçün kėlin bolıb kėldim mi? (Çolpan)

Oñ, sol unı tėpken, bunı urğan insāndan yatıb uyḳuğa taldı.

Solğun, ḳara, turğun, dėmegürdim, muñlı kėçeniñ muñlı çağında...

4- (?) Soru işaretidir. Soru cümlelerinden sonra konulur: Ana üçün bu iş mümkin mi? Sėn bulerniñ ḥālını bilmeysen mi? Öz kucağıñdağı ḥāllardan ḫabarsız mısan ? (Seyid ʿAli)

5- (!) Ünlem işaretidir. Ünlem cümlelerinden sonra konulur: Şerif, sėn kėl! Kerim, sėn kėt! Üzüntülü cümlelerden sonra konulur: Ėsiz, sėni körmedim! Ḫatın közini açğaç balasınıñ ölim bilen tartışıb yatkanın kördi!

Hayranlık bildiren cümlelerden sonra konulur: Vay, Şerif cān kėlibdir! Bu cüde ḳızıḳ bir iş! Kerim ata, anasını körmek üçün ḳuvanıb üyge kėldi; ėşikni açıb ḳarasa, üyde hėç kim yoḳ! "soru cümlesi" kızgınlık veya hayranlıkla söylense soru

6- (:) Ḳoş noḳta, bu, şerḥ, îzāḥ bèlgisidir. Bunden kèyin kèle turğan gep bunden burunğı gepniñ èzāḥ hem şerḥi boladır. Bu kün üç kişi bilen körişdim: Şerif, Kerim, Ehmet.\52\

7- (" ") Tırnaḳlar. Bir söz yazğuçı tamanıdan mühim sanalsa, yazğuçı öz sözleri arasıda başḳa bir kişiniñ sözlerini ḥikeyet ḳılsa, añlaşılışı yèñil bolmağan atlar atamalar bolsa, şunler tırnaḳlar içre alınadır: "Semerkènt"ni almaḳḳa ḳoşun tartḳanda yol ortasıda Niyl deryesi mi Ceyḥun mı dègen, bir deryege toğrı kèler èken. Müderrislikke "ökez" bèrilgeç aḳ pādşāhınıñ yaşamağığa ḳol köterîb....

Pādşāhlıḳ "nisif nübüvet" dègenler; kefir bolsa hem, "nübüvet", ye<ni peyemberlikniñ yarım küçi bar.....

Arada urış başlanıb Türkistende "rebuçi" mes>elesi ḳozğalğanda "pādşāhnıñ emr-i vācib, ma<nā-yı vācib ferizligide azğına şübhe bar; ma<nā>ı feriz emir ilāhi" dèb èlni şav- şuvlıḳdan toḳtatmaḳḳa tirişer èdi. (<A.Ḳ.)

8-( )yaylar. "kiriş söz"leriniñ hemmesi yaylar arasıda yazıladır. "kiriş" sözleriniñ iki tamanda iki yay ornıda iki "," bèlgisi ḳoymaḳ hem boladır:

Bu zat emrige, Almanya (Girmenye), Engliye, Yabunya, Firensiye, Bilgiye ve şuniñ kebi her devletlerni yadlab biler èdi. (<A.Ḳ.)

Bizde özlerini <Ulamā atağanlar (bizde ḥaḳıḳi <Ulamā yoḳdır) bütün taraḳḳi işlerige ḳarşı turdılar.

"kiriş sözleri"niñ iki tamanıda, yaylar cayığa çızıḳlar ḳoyılsa da boladır:

Bu kiçkine, öksüz, appaḳ bebekler
-Uça uça yètmey ḳalğan telekler-\53\
Tèsken yèlniñ ḳollarığa özini
Taşlab ḳoyar barlığını unutar. (Fitrat)

işaretinden sonra yine ünlem işareti konulur: Nėçün mėni öldireler?! Mėnim günehim nime?!

6- (:)İki nokta. Bu şerh, açıklama işaretidir. bundan sonra gelecek cümle kendinden önceki cümlenin açıklama ve şerhi olur. Bu kün üç kişi bilen körişdim: Şerif, Kerim, Ehmet \52\

7- (" ") Tırnaklar. Bir söz yazar tarafından önemli sayılırsa; yazar kendi sözleri arasına başka bir kişinin sözlerini anlatırsa; anlaşılması kolay olmayan adlar, adlandırmalar olursa, bunlar tırnak içine alınır: "Semerkėnt"ni almaḳḳa ḳoşun tartḳanda yol ortasıda Niyl deryesi mi Ceyḥun mı dėgen, bir deryege toğrı kėler ėken. Müderrislikke "ökez" bėrilgeç aḳ pādşāhınıñ yaşamağığa ḳol köterib....

Pādşāhlıḳ "nisif nübüvet" dėgenler; kefir bolsa hem, "nübüvet", ye<ni peyemberlikniñ yarım küçi bar....

Arada urış başlanıb Türkistende "rebuçi" mes<elesi ḳozğalğanda "pādşāhnıñ emr-i vācib; ma<nā-yı vācib ferizligide azğına şübhe bar; ma<nā>ı feriz emir-i İlāhi" deb ėlni şav-şuvlıḳdan toḳtatmaḳḳa tirişer edi. (<A.Ḳ.)

8- ( ) parantez. "cümle dışı unsurları"nın tamamı parantez içinde yazılır. Cümle dışı unsurlarının iki tarafına parantez yerine"," virgül işareti koymak da olur:

Bu zat emrige, Almanya (Girmenye), Engliye, Yapunya, Firensiye, Bilgi ve şunıñ kebi her devletlerni yadlab biler ėdi. (<A.Ḳ.)

Bizde özlerini <ulamā atağanlar (bizde ḥaḳıḳi <ulamā yoḳdır) bütün taraḳḳi işlerige ḳarşı turdılar.

"cümle dışı unsurları"nın iki tarafına, parantez yerine çizgiler konulsa da olur:

Bu kiçkine, öksüz, appaḳ bebekler
-Uça uça yėtmey ḳalğan telekler- \53\
Tėsken yėlniñ ḳollarığa özini
Taşlab ḳoyar barlığını unutar. (Fıtrat)

9- (-) Çızıḳ iki - üç kişiniñ birbirige gepirişlerini yazğanda her biriniñ gepiden burun çızıḳ yazıladır:

-Yene ḫalḳ çövirleşib kėtdi:

-Bere kelle taḳsır, bere kelle!

-Boş kėlmediler taḳsırım!

-Heli bėlleri baḳuvat ėken taḳsırımnıñ! (Çolpan)

Yaḫşı-yaman, kette-kiçik, bala-çaḳa, ḳozı-ėçki kebi birbirige ḳarşı bolğan ya bir türli münesebeti bolğan sözler arasığa çızıḳ ḳoyıladır.

10- (....) noḳtalar. Gepniñ bir bölegi ḳanday bir sebeb bilen eytilmey ḳalsa unıñ cayığa noḳtalar ḳoyıladır:

Basḳan izin körmey ötken tuyaḳlar

Taptab taptab.....ah, eytelmem kėtini! (Fıtrat)

Bir gepni bitirgende soñ yene şul mevzū<da davam ėtmekniñ ḳerekligi sėzilib turğanda söz kėsilib ḳalsa yene noḳtalar ḳoyıladır:

Ḳanı ana cānım ne? Dėdi ve "güp" ėtib abrızğa yıḳıldı....(Çolpan)

Ḳısḳa geplerni ḳızıb ḳaynab eytkende hem aralarığa noḳtalar ḳoyıladır:

Taşaman....Aşaman.....Kėtemen.....

Tėz künde tilegim yurtığa yėtemen....(Batu)

Bitdi

9- (---) Çizgi. İki üç kişinin birbiriyle konuşmaları yazıldığında her birinin cümlesinden önce çizgi yazılır:

--Yene ḫalḳ çövirleşib kėtdi:

--Bere kelle taḳsir, bere kelle!

--Boş kėlmediler taḳsırım!

--Heli bėlleri baḳuvat ėken taḳsırımnıñ! (Çolpan)

Yaḫşı-yaman, kette-kiçik, bala-çaḳa, ḳozı-ėçki gibi birbirine karşı olan veya bir türlü ilişkisi bulunan sözler arasına çizgi konulur.

10- (.....) noktalar. Cümlenin bir unsuru nasıl bir sebeple söylenmeden kalırsa onun yerine noktalar konulur:

Basḳan izin körmey ötken tuyaḳlar

Taptab-taptab..... ah, eytelmem kėtini! (Fıtrat)

Bir cümleyi bitirince sonra yine o konuda devam etmenin gerekliliği sezildiğinde söz kesilerek bırakılırsa yine noktalar konulur:

Ḳanı ana cānım ne? dėdi ve "güp" ėtib abrızğa yıḳıldı.... (Çolpan)

Kısa cümleler ilgi çekici hâle getirilerek söylendiğinde de aralarına noktalar konulur:

Taşaman.....Aşaman.....Kėtemen.....

Tėz künde tilegim yurtığa yėtemen.....(Batu)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

KAYNAKLAR

ABDULLAEV, Mesʿud

1991a "Millî Matem Küni", Yaşlık , Taşkent, 10: 33-35.

1991b "Atamnıñ Kabri Kayerde?" Yaşlık, Taşkent, 10: 35-37.

ABDURRAHMANOV, G.A., Ş.Ş. ŞAABDURRAHMANOV ve A.A. HACIEV

1975 Özbek Tili Grammatikası, Morfologia, Taşkent.

AHMED, Sıraceddin

1991 "Fıtrat ve Yesevî", San'at, Taşkent, 8:19-24.

AKALIN, Mehmet

1979 Târîhî Türk Şiveleri, Ankara: Sevinç Matbaası, 225-262.

AKSAN, Doğan

1982 Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, Ankara: TDK Yay., I, II, III.

1987 Anlam Bilimi ve Türk Anlam Bilimi, Ankara: 124-128.

ALBARS, E.

1991 Abdurrauf Fıtrat, Buhara'nın Muhakemeleri. Yakın ve Orta Asya'nın İlmî Yazışmaları, Kolombiya: V, 2.

ALİYEV, Ahmed

1991 Abdurrauf Abdurrahim Oğlı Fıtrat, Taşkent: Özbekistan SSSR Kitap severler Cemiyeti Yayını.

1992 "Seniñ Nurlı Köziñde Beht Okudım" Özbekistan Avazı , Taşkent, 9 Ocak.

ALLWORTH, Edward

1964 Uzbek Literary Politices (Özbek Edebiyat Siyaseti) Mouton and Co Londan- The Hague Paris.

ARAT, Reşit Rahmeti

1936 Kutadgu Bilig'de tabibler ve efsuncularla münasebet hakkında parçalar, Ülkü Halkevleri Dergisi, VIII, 46:285-298.

1979 Kutadgu Bilig, I Metin, Ankara: TDK Yayını 2. Baskı, s.XXXVI.

ATABAY, Atabay, İ. KUTLUK ve S.ÖZEL,

1981 Türkiye Türkçesinin Sözdizimi, Ankara: TDK Yayını Ankara.

1983 Sözcük Türleri, Ankara: TDK Yayını.

AVAZOV, Nurmuradov

1990 "Abdurauf Fıtrat", Yaşlık, Taşkent, 10: 44-45.

AZAM HOCA, Said Ekber

1990 "Men Senin İçin Tirildim Vatan", Fen ve Turmuş , Taşkent, 9: 7.

BALIHOCAEV, Batırhan

1988 "Aynî Telkinîde Fıtrat", Özbek Edebiyatı ve San'atı, Taşkent, 45: 4 Kasım.

BALTABAYEV, Hamidulla

1990a "Namağlum Fıtrat", Yaşlık, Taşkent, 4: 34-37.

1990b "Yapışmağan Gerçekler, Fıtrat-Ortak Baybulatovğa Açık Hat" Yaşlık, Taşkent, 5: 67-71.

1991a "Mir Ali Şir Nevaî, Fıtrat Telkinide", Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, 3: 13-21.

1991b "Fıtrat'ın "Özbek Klâsik Musikası ve Unın Tarihî" Kitabından", Yaşlık, Taşkent, 10: 45-47.

1992 Abdurrauf Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı, Taşkent.

BANGUOĞLU, Tahsin

1990 Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayını

BENNİGSEN, A ve L. KİLKİSİN

1964 1920 Yıllarında Rusya Müslümanları Milli Hareketi ve Matbuat, Paris.

CİRTAUTAS İlse Laude-,

1976 "Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine", Türk Kültürü Araştırmaları , Ankara, 1-2: s. 77-92.

CUMAEVA, R.

1992 "Fıtrat'ın Demokratik Felsefesi", Metirieller", Buhara, s. 22-23.

DENY, Jean

1941 Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) (Çev: Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.

(Dergi,)

1931 Yeni Türkistan, Ankara: S.39, 5. Yıl, Eylül, s.6-10.

DİZDAROĞLU, Hikmet

1976 Tümcebilgisi, Ankara: TDK Yayını.

ECMANN, Janos

1958 Çağatay Dili Hakkında Notlar, Ankara: TDAY- Belleten, s.115-126.

EDİSKUN, Haydar

1993 Türk Dilbilgisi, Ankara: 5. Baskı, Remzi Kitabevi.

ERCİLASUN, Ahmet B.

1984 Kutadgu Bilig Grameri-Fiil- , Ankara: G.Ü Yayını, s.3.

1989 Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara: II. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayını.

1994 "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", Türk Dili , Ankara, S.505, Ocak, s.3-9.

ERGİN, Muharrem

1984 Türk Dil Bilgisi, İstanbul: 11.Baskı, İ.Ü. Yayını .

ERKİNOV, Sadir

1990 "Fıtrat Nevaîşinas", Özbek Tili ve Edebiyatı ,Taşkent, S.3, s. 3-8.

GANİEV, İlham

1990 "Fitrat Musika", Özbek Edebiyatı ve Sanatı ,Taşkent, 15 Temmuz .

1994 Fitrat, İtikad, İcad, Taşkent.

1994 Fitrat'ın Tragediya Yaratış Mahareti,Taşkent: Gafur Gulam, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.

GENCAN,Tahir Nejat

1979 Dilbilgisi, Ankara: 4. Baskı TDK Yayını.

GÖĞÜŞ, Beşir

1962 Türkçede Birleşik Kelime Oluşumu ve Birleşik Kelimelerin Nasıl Yazılması Gerektiği, TDAY-Belleten, Ankara, s.245-264.

1968 Türkçede Cümlemsilerin Kuruluşu ve Temel Cümleciğe Bağlanma Şekilleri, TDAY-Belleten, Ankara, s.89-142.

GÖKALP, Ziya

1974 Türkleşmek İslamlaşmak, Muasırlaşmak, İstanbul: Türk kültür Yayını, s.12.

1990 Türkçülüğün Esasları (Haz. Mehmet Kaplan) İstanbul: M.E.B. Yayını, s.113-139.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin

1984 Türk Dilinde Edatlar, İstanbul: M.E.B. Yayını.

1991 Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

HATİBOĞLU, Vecihe

1963 "Kelime Grupları ve Kuralları", TDAY-Belleten, Ankara, s. 203-244.

1969 Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK Yayını.

1976 Türkçenin Sözdizimi, Ankara: TDK Yayını.

HAYİT, Baymirza

1987 Sovyetler Birliğinde Türkçülüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul: s.196.

1981 "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu", Milli Eğitim ve Kültür, Ankara, S.4, s.45-55.

HOCAEV, Kudret

1991 "Arslan Piyesinin Gayevî Bedîî Hususiyetleri", Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, S.2, s.15-19.

KADRİ, Hüseyin Kazım,

1927 Türk Luğatı, İstanbul: C. I

1928 Türk Luğatı, İstanbul: C. II

1943 Türk Luğatı, İstanbul: C. III

1945 Türk Luğatı, İstanbul: C. IV

KAPLAN, Mehmet (Komisyon)

1978 Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi, İstanbul: C.II, İ.Ü. Yayını, s. 511. Naklen: Ali Suavi, "Lisan ve Hatt-ı Türkî", , 69-78.

KARAHAN, Leylâ

1991 Türkçede Söz Dizimi, Ankara: Akçağ Yayını.

1994 "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", Türk Dili , Ankara, S.505, Ocak, s.19-23.

KARAMATULLAHUCAEVA, Sevara

1992 "Atam Hakıda Hatıralarım", Metiriellar, Buhara, s. 8-10.

KARATNCKY, Adrian

1989 "Rus Orta Asyasını Birleştiren İslamiyet Değildir", Türk Kültürü (Çev. Mustafa ERCİLASUN), Ankara, S. 319.

KARRER, Enkosi Elen,

1988 İslam ve Rusya Emperiyası: Orta Asya'da İslahat ve İnkılâp, London.

KASIM, Bigeli

1989 "Abdurrauf Fıtrat Halk Ferzendi" Saadet, Taşkent, S. 7, s.14-15.

1989 "Fıtrat Ma<arifet perver", Saadet, Taşkent, S. 9.

1990 " A. Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı Hakıda", Özbek Tili ve Edebiyatı , Taşkent, S. 3.

1991 "Fıtrat", San'at , Taşkent, S.12, s. 10-13.

1992 "Fıtrat Hakıda Kayıdlar", Özbekistan Edebiyatı ve San'atı , Taşkent, S.23, 5 Haziran.

KERİMOV, Erik

1988 (Komisyon) "Çolpan ve Fıtrat Edebî Mirasını Örgeniş ve İlan Kılış Kamissiyesi, Çolpan ve Fıtrat Edebî Mirasını Örgeniş Boyınça Kamissiye Hulasaları", Özbek Tili ve Edebiyatı , Taşkent, S.2, s.26-33.

1990 "Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı Hakkıda", Özbek Tili ve Edebiyatı , Taşkent, S. 3, s. 26-29.

1990 "Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı Hakıda", Özbek Tili ve Edebiyatı , Taşkent, S.6, . s.13-16.

KOCAOĞLU, Timur

1971 "Esir Türk Ellerinde Kültür Emperyalizmi ve Milli Uyanış", Türk Kültürü , Ankara, S.101, Mart s.498-502.

1982 "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Futrat'ın Türkoloji Sahasındaki

(1983) Unutulmuş Eserleri", TDAY- Belleten , Ankara, s.102-112.

KOÇAR, Çağatay

1985 "Türkistanda Ceditçilik Hareketinin Başlaması", Türk Kültürü Ankara, S. 269, Eylül, s. 282-289.

KOMATSU, Hisao

1981 "Fıtrat'ın "Münazara"sı Üzerine Notlar", Doğu Dilleri , Ankara, A.Ü. DTCF Arş. Ens. Yayını sayı: 4, s. 157-168

1989 1911-1928 Yıllarında Buhara Ziyalıları Ortasıda Milli Farklanışnın Tedrici, Tokyo

(Komisyon)

1975 Özbek Tili Grammatikası, I Morfologia, Fen Neş. Taşkent,

(Komisyon),

1981 Özbek Tilinin İzahlı Luğatı, Moskova.

KONONOV, Andrey N.

1956 Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri, (Çev. Sabit Paylı) Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Moskova-Leningrad.

KORKMAZ, Zeynep

1992 Gramer Terimleri Sözlüğü, Ankara: TDK. Yayını

1994 "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", Türk Dili ,Ankara, S.507, Mart, s.180-186.

KÖPRÜLÜ, Fuat

1945 Çağatay Edebiyatı, İslam Ansiklopedisi III. İstanbul, s.270.

1966 Edebiyat Araştırmaları, Ankara: TTK Yayını, s.138.

LEVEND, Agâh Sırrı

1965 Ali Şir Nevaî, Ankara: TDK Yayını C.I.

MURADOVA, M. Kutlu

1990 "Özbek Tilşinaslığı Tarihiden",Özbek Tili ve Edebiyatı ,Taşkent, S.3, s.57-60.

RAHİMOVA, Gülşen

1990 "Fıtrat'ın Dinî Mevzudaki Eserleri, Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, S.1, s.56-58.

1991 "Fıtrat İsyanı", Özbekistan Edebiyatı ve San'atı ,Taşkent, 25 Ekim.

1989 "Münazara Uyganış Darakçısı", Özbekistan Edebiyatı ve San'atı , Taşkent, 29 Aralık.

RAHMANOV, M

1991 "Fitrat Dramaturgiyası ve Uniñ Sahne Tarihi" Saadet ,Taşkent, S.3, s. 17-21.

RAHMATULLAEV, Şevket

1992 Özbek Tilinin Frazeolojik Luğatı, Taşkent.

REKABSKA- Heystan T,

1970 Rusya ve Orta Asyada Milliyetçilik, Londra.

SALİHOCAEVA, Sabahat

1988 "Payt Ergeş Gepli Koşma Gepler Terakkiyatı", Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, S.2, s.57-59

SARAY, Mehmet

1988 Atatürk ve Türk Dünyası, İstanbul.

ŞAABDURAHMANOV, Ş ....(Komisyon)

1980 Hazirgi Özbek Edebi Tili, I. Kısım Taşkent.

ŞAŞİY, Abdulkahhar

1992 İmLâ Luğatı, Taşkent.

ŞÇERBİNİN, V.G

1989 Rusça-Türkçe Sözlük, Moskova.

ŞEREFİDDİNOV, Azad

1990 "Abdurrauf Fitrat", Yaşlık ,Taşkent, S.5, s.63-67.

TAŞAV, M.

1992 "Timur Ruhunu Yaratğan Peder", Metirieller, Buhara, s. 4-8.

TAYMAS, A. Battal

1964 "Türk Dünyasında Usülü Cedit Hareketi", Türk Kültürü , Ankara, Nisan, s.119-125.

TOĞAN, Zeki Velidi

1940 1929-1940 Yılları Arasında Türkistan'ın Vaziyeti, İstanbul.

1969 Hatıralar, İstanbul, s.372-373.

1981 Bugünkü Türk İli (Türkistan) Yakın Tarihi, İstanbul.

TÖREEV, Halim, İlham GANİ,

1994 "Mangıt Emirleri Keçmişi ve Telkin", Özbekistan Edebiyatı ve San'atı ,Taşkent,16 Eylül.

TURDİEV, Şereli

1988a "Cedidizm Meselelerige Bağışlanğan Münazara", Özbek Tili ve Edebiyatı, Taşkent, S.2, s.74.

1988b "Fıtrat Parlak Degeni", Sovet Özbekistanı San'atı, Taşkent, S.11, s.20, 21.

1989 "Hint İhtilalcileri Faciası", Şark Yulduzı , Taşkent, S.1, s.32-59.

1991 "Fıtrat Cihan Kezedi", Fen veTurmuş ,Taşkent, S.12.

VİLİDİMİROVA, Nineli

1993 "Kıyametni Yengiçe Okuş Tecribesi", Özbek Tili ve Edebiyatı , Taşkent, S.2, s.15-21.

YARKIN, İbrahim

1963 "Türkistan'ın Hürriyet Şairi Çolpan", Türk Kültürü, Ankara, S.5, s.37-40.

1975 "Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret", Türk Kültürü , Ankara, S.147,148, 149, Ocak, Subat, Mart,

YÜGÜRÜK,

1931 "Tenkidi",Yeni Türkistan, Ankara, S.37, 5.yıl, s.8-9.

ZÜLFİKAR, Hamza

1990 (Komisyon) Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara: YÖK Yayını

1991 Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları, Ankara: TDK Yayını

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ